М. Д. Попович

ФІЛОСОФІЯ.
Історія і теорія

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ЗАОЧНОЇ І ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ
КАФЕДРА ПРАВА, ПРОФЕСІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

ФІЛОСОФІЯ.
Історія і теорія

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Кам’янець-Подільський
2022

ББК – 87. 2 Рекомендовано до друку Вченою радою
ЗВО «Подільський державний університет»
(протокол № 3 від 26 травня 2022 р.)

Рецензенти:

Розова Т.В., доктор філософських наук, професор, Одеський національний політехнічний університет

Бойченко М.І., доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Т. Шевченка

Поліщук О.С., доктор філософських наук, професор, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

Дуганець В.І., доктор педагогічних наук, професор, Подільський державний аграрно-технічний університет

П-52 Попович М.Д. Філософія. Історія і теорія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2022. – 659 с.

ISBN 978-966-1638-44-9

Навчальний посібник є коротким за змістом і доступним за формою викладом історії світової та української філософії, основних проблем філософії (онтології, феноменології, гносеології, соціальної філософії, філософської антропології, філософії культури, філософії науки, аксіології, глобалістики). В ньому міститься алфавітний іменний покажчик видатних зарубіжних і українських філософів.

Призначається для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти всіх спеціальностей.

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу автора заборонено.

ББК 87. 2

ISBN 978-966-1638-44-9

© М.Д. Попович, 2022

ЗМІСТ

ВСТУП 16

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, ПРОБЛЕМАТИКА, СПЕЦИФІКА, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ФІЛОСОФІЇ 26

1. Предмет, проблематика, специфіка та структура філософії. 26

2. Філософія як теоретичний тип світогляду. 31

3. Місце філософії в системі культури. Соціальні функції філософії. 36

4. Методологічна роль філософії у науковому пізнанні. 38

5. Призначення філософії та її роль у житті суспільства і людини. ... 45

Література 48

Теми есе 48

Тести 49

ТЕМА 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ ТА АНТИЧНОЇ ЄВРОПИ. 53

1. Історична періодизація філософії. 53

2. Зародження філософських знань. Відокремлення філософії від міфології. 55

3. Філософська думка Стародавньої Індії. 57

4. Філософська думка Стародавнього Китаю. 65

5. Ранній період античної філософії. 69

6. Класичний період античної філософії. 74

7. Філософія періоду еллінізму. 83

8. Римський період античної філософії. 88

Література 90

Теми есе 91

Тести 91

ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ…. 96
1. Європейська філософія середніх віків як теоретична основа християнського світогляду. 96
2. Філософський зміст апологетики та патристики. 98
3. Схоластична філософія. 102
4. Філософія епохи Відродження. 107
Література 113
Теми есе 114
Тести 114
ТЕМА 4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ. 118
1. Соціально-економічні, політичні, ідеологічні та культурні передумови філософії Нового часу. 118
2. Раціоналізм та емпіризм – основні тенденції у розвитку філософії XVII-XVIII ст. 119
3. Філософія європейського Просвітництва. 128
4. Класична німецька філософія. 132
5. Марксизм. “Філософія життя”. Позитивізм. Витоки екзистенціалізму. 139
Література 149
Теми есе 150
Тести 150
ТЕМА 5. СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ. 155
1. Криза класичної філософії та зародження некласичної філософії…… 155
2. Екзистенціалізм. 156

3. Фрейдизм і неофрейдизм. 160
4. Феноменологія і герменевтика. 164
5. Неопозитивізм. 168
6. Аналітична філософія. Структуралізм. 170
7. Релігійна філософія. Філософія історії. 171
Література 173
Теми есе 174
Тести 174
ТЕМА 6. УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ У КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ. 179
1. Особливості української філософії. 179
2. Філософські ідеї в культурі Київської Русі та доби Українського Відродження. 181
3. Філософські ідеї у працях професорів Кисво-Могилянській академії. Філософія Г. Сковороди. 184
4. Українська філософія XIX-XXI ст. 188
Література 194
Теми есе 195
Тести 196
ТЕМА 7. ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ СВІТУ. 200
1. Зміст філософської категорії «буття». Основні форми буття. 200
2. Матеріальна єдність світу. 202
3. Простір і час, їх сутність та основні характеристики. 204
4. Буття людини у світі. 206
5. Сутність діалектики. 207
6. Принципи діалектики. 208

7. Закони діалектики. 209
8. Категорії діалектики. 211
Література 212
Теми есе 212
Тести 213
ТЕМА 8. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ. 223
1. Філософське осмислення сутності людини. 223
2. Проблема походження людини у філософії. 226
3. Особа, індивід, особистість, індивідуальність. 229
4. Свобода, її сутність, смисл, основні характеристики та межі. 232
5. Життя, смерть, безсмертя у їх філософському осмисленні. 234
Література 238
Теми есе 239
Тести 239
ТЕМА 9. ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ СВІДОМОСТІ. 244
1. Свідомість, її сутність та структура. 244
2. Основні властивості і функції свідомості. 248
3. Свідомість і мова. 250
4. Самосвідомість. 252
Література 254
Теми есе 254
Тести 255
ТЕМА 10. ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПІЗНАННЯ. 261
1. Сутність пізнання. Об’єкт, предмет і суб’єкт пізнання. 261

2. Основні принципи пізнавального процесу. 263
3. Єдність чуттєвого і раціонального у пізнанні. 266
4. Емпіричній та теоретичний рівні пізнання. 268
5. Поняття істини у гносеології. Види та критерії істини. 270
Література 272
Теми есе 272
Тести 273
ТЕМА 11. ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ НАУКИ. 278
1. Сутність науки і основні етапи її розвитку. 278
2. Науково-технічна революція, її соціальні та культурні наслідки……. 283
3. Специфіка наукового пізнання. 287
4. Рівні та методи наукового дослідження. 290
5. Форми наукового дослідження. 294
Література 297
Теми есе 297
Тести 299
ТЕМА 12. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ. 304
1. Предмет соціальної філософії. Особливості філософського вивчення суспільства. 304
2. Основні фактори соціального розвитку. 306
3. Основні підсистеми (сфери) суспільства. 310
4. Суспільний прогрес та його критерії. 313
5. Громадянське суспільство і правова держава. 316
Література 319
Теми есе 320

Тести 320
ТЕМА 13. ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ КУЛЬТУРИ. 325
1. Сутність культури та її функції. 325
2. Основні риси культури. 329
3. Типологія культури. 331
4. Культура і цивілізація. 335
5. Культурна діяльність і культурна творчість. 337
Література 340
Теми есе 340
Тести 341
ТЕМА 14. АКСІОЛОГІЯ (ТЕОРІЯ ЦІННОСТЕЙ)..... 347
1. Зміст і смисл поняття «цінності». 347
2. Класифікація цінностей. Ієрархія цінностей суспільства та особистості. 350
3. Цінності та оцінювання. 353
Література 356
Теми есе 357
Тренінг 358
ТЕМА 15. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ І ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ ТА МАЙБУТНЄ ЛЮДСТВА. 364
1. Тенденції розвитку світової цивілізації на початку XXI ст. 364
2. Філософське осмислення глобальних проблем та викликів сучасної цивілізації. Феномен обалістики. 366
3. Філософське осмислення майбутнього. Можливості і межі футурології. 372
Література 375

Теми есе 376
Тести 377
ВІРНІ ВІДПОВІДІ ДО ТЕСТІВ 381
ХРЕСТОМАТІЯ 384
Передмова 384
Сократ 386
Апологія Сократа 386
Платон (Арістокл) 392
Федон 392
Гіппій Більший 394
Федр 397
Арістотель 399
Метафізика 400
Аврелій Августин (Блаженний) 404
Сповідь 405
Тома з Аквіно 411
Сума теології 411
Ніколас Кузанський 414
Про учене незнання 416
Нікколо Макіавеллі 419
Государ 420
Джордано (Філіппо) Бруно 423
Про причину, начало і Єдине 424
Френсіс Бекон 427
Новий органон, або істинні вказівки для витлумачення природи. Афоризми про тлумачення природи і царство людини 428

Рене Декарт *431*
Першоначала філософії 432
Міркування про метод, щоб вірно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках 437
Бенедикт (Барух) Спіноза *438*
Етика, доведена геометрично 438
Джон Локк *442*
Есе про людське розуміння 443
Готфрід Вільгельм Лейбніц *446*
Монадологія 447
Теофан Прокопович *452*
Натурфілософія, або фізика 452
Григорій Сковорода *457*
Начальная дверь ко христианскому добронравію 457
Наркісс. Разглагол о том: узнай себе 458
Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни 458
Разговор, называемый алфавит, или Букварь Мира 459
Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis,сирѣчь икона Алківіадская… 459
Діалог. Имя ему – Потоп Змін 460
Жан-Жак Руссо *462*
Про суспільний договір, або принципи політичного права 463
Іммануїл Кант *468*
Критика чистого розуму 468
Георг Вільгельм Фрідріх Гегель *472*
Енциклопедія філософських наук 473

Людвіг Андреас Фойєрбах *477*
Сутність Християнства 479
Сьорен К'єркегор *483*
Страх і трепет 484
Артур Шопенгауер *487*
Світ як воля і уявлення 488
Огюст Конт *490*
Курс позитивної філософії 491
Карл Генріх Маркс *495*
Економічно-філософські рукописи 1844 року 495
Фрідріх Енгельс *500*
Людвіг Фойєрбах і кінець класичної німецької філософії 500
Памфіл Юркевич 505
Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого 505
Олександр Потебня *510*
Думка і мова 512
Фрідріх Ніцше *516*
Антихристиянин. 517
Володимир Соловйов *520*
Оправдання добра. Моральна філософія 521
Уільям Джеймс *525*
Прагматизм 526
Вільгельм Дільтей *531*
Виникнення герменевтики 531
Іван Франко *536*

Наука і її взаємини з працюючими класами 537
Поза межами можливого 539
Едмунд Гуссерль *542*
Криза європейського людства і філософія 542
Микола Бердяєв *550*
Про призначення людини 551
Володимий Вернадський *556*
Наукова думка як планетне явище 556
Людвіг Вітгенштайн *561*
Філософські дослідження 561
Жак Марітен *566*
Короткий нарис про існування та існуюче 567
П'єр Тейяр Де Шарден *571*
Феномен людини 572
Хосе Ортега-І-Гасет *577*
Бунт мас 577
Карл Ясперс *582*
Про виникнення і ціль історії 583
Мартін Гайдеггер *588*
Що таке метафізика? 588
Дмитро Чижевський *593*
Етика і логіка 593
Ерех Фромм *599*
Втеча від свободи 599
Альбер Камю *605*
Міф про Сізіфа. Есе про абсурд 605

Жан Поль Сартр *610*
Екзистенціалізм – це гуманізм 610
Бертран Рассел *615*
Людське пізнання. Його сфера і межі 616
Ганс-Георг Гадамер *619*
Істина і метод 620
Томас Семюел Кун *625*
Структура наукових революцій 626
Карл Раймунд Поппер *630*
Відкрите суспільство та його вороги 630
Аурелiо Печчеї *634*
Людські Якості 635
АЛФАВІТНИЙ ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 641
ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО 658

ВСТУП

Слово філософія означає ***любов до мудрості*** (гр. *philosophia* = *phileo* – люблю + *sophia* – мудрість). Платон і Арістотель вбачали ***початок*** філософування у ***подиві.*** Людина не просто приймає світ, що чуттєво осягається, таким, яким він є, але дивується і ставить запитання про його причину: «Чому взагалі щось є? Що стоїть за всіма явищами? Що є основою усього сущого? Чому ми живемо у світі?».

До спонук, що примушують людей займатись філософією, відносять також ***сумнів або скепсис*** – у джерелах нашого пізнання, у традиційних цінностях і соціальних нормах.

Також усвідомлення ***смертності*** людини примушує її розмірковувати про себе саму і ***кінцевий смисл*** життя. Ще одна причина постановки подібних питань – ***свобода самовизначення,*** необхідність обмежувати природні інстинкти людини і прагнути чогось більшого, аніж це можливо досягти. Філософування – це свідомо-відповідальне людське буття, це «вихід людини зі стану своєї незрілості до самоусвідомлення своєї сутності» (Кант). «У витоків філософії стоїть людина, що прагне орієнтуватися в загадках свого внутрішнього і зовнішнього світу, … що намагається витягти з калейдоскопу окремостей усталений контур загального і всезагального» (А. Леппле).

Кант сформулював основні ***проблеми філософії*** так:

- що я можу знати?
- що я повинен робити?
- на що я смію сподіватися?

Ці проблеми об’єднуються, по суті, в одній:

- що є людина?

На відміну від поодиноких наук філософія має своїм предметом не той чи інший обмежений фрагмент дійсності (біологія – життя, хімія – склад матеріальних тіл), а ***суще в цілому*** – з метою виявити його сутність і структуру і тим самим наділити людину смислом та цінностями її існування.

За особливою проблематикою і предметною цариною розрізняють

самостійні філософські ***дисципліни.***

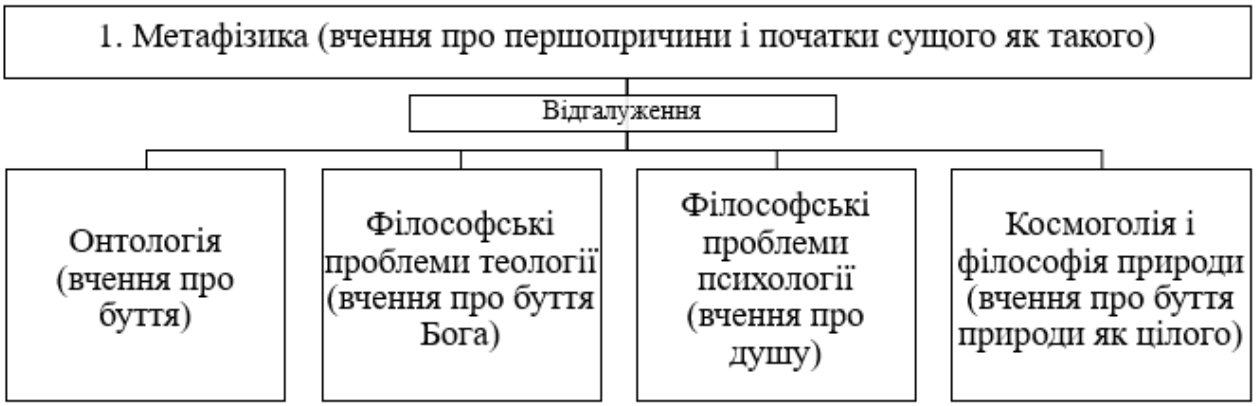

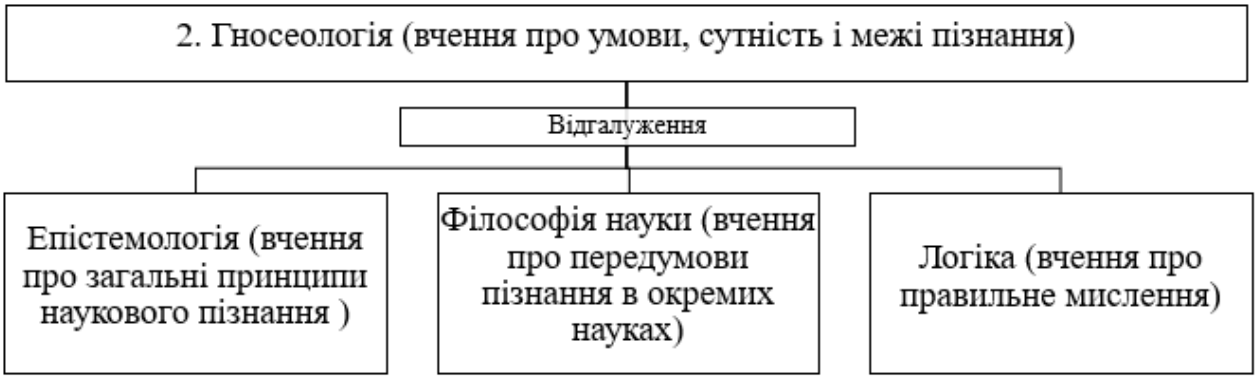

Окреме становище займає:

4. Діалектика (вчення про розвиток усього сущого, в т.ч. людини і процесу її пізнання)

Термін філософія ввів давньогрецький філософ і математик

Піфагор. Найбільш змістовні визначення і смислові характеристики філософії є:

– вчення про світ і людину, про місце людини в світі та відношення людини до світу;

– пошук та знаходження людиною відповідей на головні питання свого буття;

– епоха осягнена розумом (Георг Гегель);

– «золотий хрест над храмом пізнання» (Георг Гегель);

– енциклопедична сума знань (Огюст Конт);

– тип мислення у всезагальних поняттях, який називається філософствуванням;

– «наука наук»;

– наука про найбільш загальні принципи і методи пізнання природи, людини та суспільства;

– «пробне каміння для інтелекту».

Філософія виступає одночасно в п’яти іпостасях. Вона є одночасно наукою, світоглядом, методологією наукового пізнання, мистецтвом та ідеологією. Будучи наукою філософія є системою теоретичних знань про всезагальні закономірності розвитку світу та сутність людини. Як світогляд філософія бере участь у створені цінностей, норм, орієнтирів та ідеалів людини і суспільства. Наука не може плідно розвиватися без методології дослідження. Всі загальнонаукові методи пізнання – індукція, дедукція, аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, ідеалізація, системний, структурно-функціональний, логічний, герменевтичний та інші методи – історично склалися в системі філософського знання. В художній спадщині людства є твори в яких в узагальнених художньо-естетичних образах здійснено філософське осмислення буття світу людини. Це літературні твори Гомера, Шекспіра, Гете, Толстого, Достоєвського, Шевченка, Франка, Українки, Камю, Сартра, Маркеса; фільми Фелліні, Тарковського, Довженко; театральні вистави Брехта, Віктюка, Жолдака. На деяких етапах розвитку суспільства філософія виступала в ролі ідеології. Схоластична філософія середніх віків була ідеологічною доктриною католицизму. Марксистсько-ленінська філософія була, в СРСР,

ідеологічною концепцією КПРС. Філософія деградує в тоталітарному суспільстві в якому її перетворюють на ідеологію.

Філософія теоретично узагальнює, систематизує та синтезує знання, котрі виробляють природничі, гуманітарні і суспільні науки, а також ідеї і цінності що формуються такими формами суспільної свідомості як мистецтво, релігія, мораль, право, політика. Результатами цього синтезу є загальнонаукова та культурологічна картини світу.

Філософія формує у людини теоретичне, аналітичне, системне, критичне та творче мислення. Людина якаволодіє філософськими знаннями та філософським мисленням здатна теоретично осмислювати і з гуманістичних позицій оцінювати ті явища та процеси що посідають вагоме місце і суспільстві й є значущими, як для окремої людини, так і для всього людства.

Знання філософії сприяють глибоко розуміти і правильно тлумачити сутність науки, релігії, мистецтва, моралі, політики, права, економіки, техніки, сучасної екологічної кризи. Філософія є також ефективним теоретичним і методологічним інструментом аналізу процесів деформації і деградації що відбуваються в сучасному суспільстві. Опанування енциклопедичного змісту філософії та культурою філософського мислення допомагають людині відчувати себе рівною в середовищі інтелектуалів. Давньогрецький філософ Арістіп, учінь Сократа, говорив що філософія навчила його розмовляти з будь-якою людиною на будь-яку тему.

Філософія здійснює великий вплив на розвиток усіх сфер культури суспільства – на науку, мистецтво, політику, право, мораль і релігію. Ми не можемо уявити давньокитайську культуру без Конфуція і Лао Цзи, культуру античної Європи – без Сократа, Платона, Аристотеля і Марка Аврелія, культуру європейського середньовіччя – без Августина Блаженного і Томаса Аквінського. Філософія італійського гуманізму заклала засади культури Відродження. Значний вплив на розвиток культури епохи Нового часу мала філософія раціоналізму Декарта, Лейбниця, Канта і Гегеля. Культура XX-го століття сформувалась під могутнім впливом Сартра, Кам'ю, Ніцше,

Габермаса, Фуко та інших великих філософів.

З метою викладання філософії та проведення наукових досліджень з філософською проблематикою при вищих навчальних закладах створюються кафедри філософії, а при академіях наук – інститути філософії. У більшості країн світу організовані філософські товариства. Є також товариства дослідників творчої спадщини окремих філософів. Кантівське товариство США наприклад, налічує понад восьми тисяч членів. В деяких країнах Європи є, навіть, філософські кав'ярні.

Однієї з головних форм міжнародної організації наукової та педагогічної діяльності філософів є Всесвітні філософські конгреси. Проводяться вони з 1900 року. Починаючи з Амстердамського конгресу (1948) вони мають постійну періодичність і відбуваються через кожні п'ять років. Організатором Всесвітніх філософських конгресів виступає Міжнародна федерація філософських товариств. Вже проведено 24 конгреси. Міста їх проведення: Париж (1900), Женева (1904), Гельдельберг (1908), Болонья (1911), Неаполь (1924), Нью-Йорк (1927), Оксфорд (1930), Прага (1934), Париж (1937), Амстердам (1948), Брюсель (1953), Венеція (1958), Мехіко (1963), Відень (1968), Варна (1973), Дюсельдорф (1978), Монреаль (1983), Брайтон (1988), Москва (1993), Бостон (1998), Стамбул (2003), Сеул (2008), Афіни (2013), Пекін (2018).

Всесвітні філософські конгреси, як і всі інші міжнародні зустрічі учених, відіграють значну роль у міжнародному культурному обміні. Вони забезпечують наукову комунікацію між філософами різних країн, допомагають проведенню дискусій з важливих проблем сучасності. Основні теми останніх конгресів – Філософське розуміння людини» (Брайтон, 1988); «Людство на переламному етапі» (Москва, 1993); «Пайдея: філософія і виховання людства» (Бостон,1998); «Філософія обличчям до глобальних проблем» (Стамбул, 2003); «Переосмислення філософії сьогодні» (Сеул, 2008); «Філософія як пізнання і спосіб життя» (Афіни, 2013); «Вчитися бути людиною» (Пекін, 2018).

Історія філософії посідає центральне місце в системі

філософського знання. Лише за допомогою історії філософії можна зрозуміти, як вироблялись поняття й категорії теоретичного мислення, методи засвоєння теоретичною думкою дійсності, як створювались філософські концепції та теорії. Історики філософії з «черепків» пам'яток духовної культури людства – філософських трактатів, міфів, епосів, релігійних текстів, художніх творів, теоретичних праць вчених природознавців, гуманітаріїв та суспільствознавців – відтворюють й досліджують становлення, рух і розвиток людського мислення, сходження його від простого споглядання до концептуалізації високого рівня, вивчають еволюцію філософських теорій і рушійні чинники їх зародження та розвитку. Для філософії її історія є путівником з минулого в майбутнє, корисним уроком, що допомогає знаходити нові й оригінальні варіанти вирішення того, що вже відоме, але ще невпізнане. У філософії теорія та її історія більш тісно взаємопов'язані між собою, ніж в інших науках. Тому знання змісту філософських текстів праць (трактатів, діалогів, есе) видатних мислителів минулого сприятиме проясненню, аналізу й осмисленню тих процесів та явищ, котрі посідають вагоме місце у житті сучасного суспільства.

Отже, повнота пізнання будь-якого феномену передбачає знання його історії, тим більше це відноситься до такого складного і багатоманітного духовного явища як філософія. В історії філософії можна виділити сім великих, особливо значущих періодів її розвитку, а саме:

- філософія Стародавнього Сходу (III тис. до н.е. – III ст. до н.е.);
- антична філософія (VI ст. до н.е. – VI ст. н.е.);
- середньовічна філософія (IV-XIV ст. н.е.);
- філософія епохи Відродження (XIV-XVI ст.);
- філософія Нового часу (XVII-XVII ст.);
- філософія XIX ст.;
- сучасна філософія (XX-XXI ст.).

У кожну з виділених нами епох існувала особлива філософія, що зберегла тісну спадкоємність з попередньою філософією, але одночасно суттєво відрізняється від неї.

У філософській думці Стародавнього Сходу розроблені глибокі та оригінальні уявлення про світобудову, вихідні початки буття. Людина органічно вписувалась у світову цілісність, орієнтуючись на фундаментальні підвалини буття, намагаючись виконати повеління вищих законів світу й одночасно змінити себе. Філософія разом із міфологією, релігією і мистецтвом утворюють своєрідний культурний синкретизм. Вона ще не відокремилась в самостійну форму суспільної свідомості.

Антична філософія – філософія стародавніх греків і стародавніх римлян. Вона зробила величезний внесок у розвиток світової цивілізації, в ній містяться початок західної філософії, майже всіх її подальших шкіл, ідей та уявлень, категорій, проблем. Антична філософія відокремилась від міфології і релігії, вперше раціонально окреслила свою проблематику, визначивши на віки засади людського розуміння та тлумачення природи, суспільства і людини.

Середньовічна європейська християнська філософія охоплює тисячолітній період часу. Головна особливість цього етапу розвитку філософії – її синтез із християнством. Філософія стає складовою та формою християнського культурно-релігійного комплексу європейського середньовіччя. Церква була в ті часи осередком і центром духовної культури і освіти. Філософія виступала в ролі служниці теології, тобто як дисципліна та галузь знання що підводить до вищого рівня знання – теологічного (богословського). Переважна більшість філософів того часу були представниками духівництва.

Філософія Відродження (Ренесансу) в Європі (перш за все в Італії) займає період з XIV по XVI ст. Сама назва епохи говорить про відродження інтересу до античної філософії і культури. Народжується та поширюється нова форма світогляду – гуманізм. Ідеалом знання стає не релігійне, а натурфілософське знання. Разом з авторитетом Священного Писання визнається авторитет античної мудрості.

В період Нового часу (Модерну) від філософії відокремлюються й перетворюються на окремі науки механіка, фізика, астрономія, математика, хімія та інші природничі науки. Головним завданням філософії стає узагальнення і систематизація даних природничих наук

й вироблення загальнонаукових методів пізнання. Теорія пізнання (гносеологія) стає ядром філософії Модерну.

З останньої чверті XVIII ст. і до середини XIX ст. на передній край в галузі філософської та художньої творчості виходить Німеччина. Будучи відсталою в економічному і політичному відношеннях, ця країна стала батьківщиною великих митців та мислителів – Канта, Гете, Гегеля, Шиллера, Шеллінга, Гейне, Фейербаха. Вони й понині залишаються визнаними і геніями, з ідеями яких погоджувалися більшість філософів XIX-XXI ст. Вагомою теоретичною заслугою класичної німецької філософії були подолання споглядального, натуралістичного погляду на світ, усвідомлення людини як творчого, діяльного суб'єкта, поглиблена розробка загальної теорії розвитку – діалектики.

Посткласична (некласична) європейська філософія XIX-XXI ст. виникла в результаті критики класичної (і перш за все німецької) філософії. Вирішення основних філософських проблем класичною філософією відкидаються або істотно змінюються. Посткласична філософія не є одноманітною, вона представлена різними напрямами та концепціями. Це ірраціоналізм Шопенгауера і Ніцше; релігійно забарвлена філософія К'єркегора; діалектичний матеріалізм Маркса; позитивізм Конта та ін.

Філософія будучи узагальненим виразом змісту і смислу духовного життя суспільства у всіх його формах, тим самим відображає історію суспільства та його культури. Історія філософії нерозривно пов'язана з розвитком економіки, політики, науки, мистецтва, релігії. Філософські вчення та ідеї зазнають на собі вплив різних обставин та чинників матеріального і духовного життя суспільства. Тому історичні типи філософії в цілому відповідають основним етапам загальної історії людства, основним ступеням розвитку світової цивілізації.

В даному посібникові частково використані матеріали з попередніх навчально-методичних публікацій автора, котрі приведені в перелік рекомендованої літератури.

В систематизації матеріалу та редагуванні посібника автору

допоміг історик і правознавець за фахом, випускник історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Попович Дмитро Миколайович.

Форми та методи навчання, що будуть застосовані у навчальному процесі: дискусійний метод проведення семінарських занять, підготовка есе, їх обговорення, інтерпретація фрагментів текстів творів видатних зарубіжних та українських філософів, проведення науково-практичної конференції по проблемам історичного розвитку філософії. Семінарські заняття будуть спрямовані на творче засвоєння ідей великих філософів шляхом активного (дискусійного, критичного) обговорення прочитаних текстів.

На самостійне вивчення виносяться окремі питання деяких тем. Студентам рекомендується список літератури для вивчення цих тем і пробні тести для розв'язання в позаурочний час.

Індивідуальна робота полягає в написанні одного двох есе на одну з рекомендованих тем. Есе пишуть всі студенти. Вони перевіряються викладачем і оцінюються балами (до 15 балів за одне есе). Але не всі есе заслуховуються на семінарах (це неможливо здійснити практично), а лише ті теми яких відповідають темі семінарського заняття, і до того ж виконані своєчасно та на належному рівні. Найкращі есе представляються на курсову науково-практичну конференцію та на університетську студентську наукову конференцію.

Система контролю і оцінювання знань, що будуть застосовані у навчальному процесі.

На семінарах викладач проводить усне опитування з теоретичних питань курсу. Далі можуть бути заслухані і обговорені есе, теми яких збігається з темами лекцій та семінарських занять. Решта часу присвячується розв'язанню завдань і тестів: кожний студент отримує індивідуальне завдання на яке дає або усну, або (як правило) письмову відповідь. Таким чином, кожному присутньому студенту на кожному занятті виставляється певний бал, згідно розподілу балів. На останньому занятті всього курсу виставляється поточна оцінка (на

основі шкали оцінювання). Кожна лекція та кожен семінар при даній системі оцінювання є заліковими.

Підсумкова оцінка і загальна кількість балів виставляється на заліку. У продовж семестру студент зобов'язаний відпрацювати теми лекцій та семінарських занять. Для цього треба пройти тестування в програмі Moodle та написати два есе.

Максимальна кількість балів яку студент може отримати на семінарських заняттях – 100 балів. Після успішного закінчення навчання з дисципліни студенту виставляється залік.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, ПРОБЛЕМАТИКА, СПЕЦИФІКА, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ФІЛОСОФІЇ

1. Предмет, проблематика, специфіка та структура філософії.

Буквальне значення слова **“філософія”** (з грец. *phileo*– люблю + *Sophia*–мудрість) – любов до мудрості, яке у стародавніх греків означало “прагнення до розуміння”, “прагнення до знання”, “жадаю знання”. Першим, хто вжив слово “філософ”, був Піфагор (2-а половина 6 ст. до н.е.). Згідно легенді, коли він прийшов в одне з грецьких міст, то на питання владики цього міста, хто він такий, Піфагор відповів: “Філософ, що означає “любомудр”. І жадібні філософи не до слави і наживи, а до єдиної тільки істини”. До нас дійшло як переказ, ніби Піфагор називав себе не мудрецем, а любителем мудрості: сама мудрість (як і знання) дана лише Богам, а людина повинна тільки прагнути до мудрості (до знання). Звідси і “філософія” як любов (або прагнення) до мудрості.

Оволодіння філософським мисленням дозволяє зрозуміти глибинні основи буття, проникати в суть предметів і явищ, орієнтуватися в потоці складних і суперечливих подій. Філософія виступає як духовне раціонально-теоретичне освоєння дійсності. Не дивлячись на свою відносну абстрактність, вона практична і гуманістична. Її призначення – навчити людину самостійно і творчо мислити, розуміти сенс життя, правильно оцінювати свої можливості і роль в світі, визначати не лише напрям діяльності відносно найближчої мети, але й свою причетність до того, що відбувається у Всесвіті.

Сьогодні, не зважаючи на дискусію про предмет і суть філософського знання, найбільше поширення має погляд, що її предмет синтетичний. Це пояснюється тим, що філософські знання багатоаспектні, що і зумовлює синтетичність предмету цієї системи знань.

Німецький філософ XVIII ст. Кант стверджував, що філософія дає відповідь на наступні питання:

1. Що я можу знати?
2. Що я повинен робити?

3. На що я можу сподіватися?

4. Що є людина?

Жодна інша наука не осмислює ці проблеми.

Цими питаннями Кант характеризує специфіку філософії. При цьому останнє питання – головне для філософії, вважав мислитель, оскільки воно включає три перших. Попри широке коло проблем, що їх розглядає філософія, філософське знання, зрештою, орієнтовано на людину. Тому багато філософів як старовини, так і сучасності, головним завданням філософії вважають, що вона повинна "вчити людину бути людиною". Філософію людина цікавить в своїй цілісності, але більшою мірою філософія аналізує людину як істоту, перш за все, духовну, основним життєвим завданням якої є проблема – як найповноцінніше, осмисленно, щасливо, цікаво прожити своє, таке коротке в земному вимірі, життя.

У такому розумінні предмета філософії фіксуються дві взаємодіючі сторони – суб'єкт (людина) і об'єкт (світ). І це дуже важливо, бо філософія в даному випадку характеризується як гуманістичне, людське знання, народжене людиною і призначене для людини. Людина – головний предмет філософії, вона – гранична цінність, всі інші знання, незалежно від їх характеристик, розглядаються через призму людини.

Разом з тим вже перші філософи, будуючи філософію як систему знань, роздумуючи про космос, логос і людину, замислювалися і про природу самої філософії, її призначення і цінність. Предмет філософії змінювався з часом внаслідок того, що філософське знання має характер рефлексії. Воно зосереджується на таких ідеях, поняттях і переживаннях, які складають центр духовної культури суспільства в ту або іншу історичну епоху, до яких звернений пильний інтерес людей в певний період їх історичного розвитку, які заповнюють як свідомість окремих людей, так і суспільства в цілому.

Увага філософів постійно прикута до багатоманітних стосунків людини як істоти, наділеної свідомістю, до об'єктивного, реального світу, а це пов'язане із з'ясуванням принципів практичних, пізнавально-теоретичних, художніх та інших способів освоєння світу.

Залежно від того, як філософи розуміли дане співвідношення, що приймали за початкове, визначальне, тобто яка реальність – матеріальна чи духовна – є первинною, склалися два протилежні напрями думки. Пояснення світу, що виходить з духу, свідомості, ідей, отримало назву **ідеалізму**.У ряді моментів він перегукується з релігією. Філософи ж, що брали за основу природу, матерію, об'єктивну реальність, що існує незалежно від людської свідомості, примикали до різних шкіл **матеріалізму**,багато в чому спорідненого за своїми установками науці, життєвій практиці, здоровому глузду. Існування цих протилежних напрямів – факт історії філософської думки, перша сторона основного питання філософії.

Взаємозв'язок матеріального та ідеального можна розглядати як відношення генетичне, зв'язок за походженням. У цьому випадку ми можемо говорити про онтологію, вчення про буття, про матерію як проекцію абсолютного духу, або ж про свідомість як загальну властивість високоорганізованої матерії, або ж про тотожність мислення і буття. Взаємозв'язок матерії і духу можна розглядати як взаємозв'язок протилежних начал. Тоді ми маємо гносеологію – вчення про пізнання або ж праксеологію, якщо мова йде про практичний аспект взаємодії матеріального та ідеального.

Ідеалізм має два основних різновиди. Перший – **об'єктивний ідеалізм**. Представники цього напряму (Платон і неоплатоніки, філософи середньовіччя, Гегель і неогегельянці) вважають ідеальне таким, що існує об'єктивно, незалежно від людини. **Суб'єктивні ідеалісти** (Берклі, Юм, Мах та ін.) вважають ідеальне за форму внутрішнього людського досвіду. Крайня форма суб'єктивного ідеалізму – **соліпсизм** (з лат. *solus*– один, *ipse*– сам) -– припускає, що реальною є лише моя свідомість, існування ж всього, що мене оточує, – проблематично.

Матеріалізм також має різні форми. Термін **"матеріалізм"** (з лат. *materialis*– речовий) введений Лейбніцем. Для нього найбільш яскравим виразом першої форми матеріалізму, **наївного матеріалізму**,був античний атомізм. Існує так званий **"механістичний" матеріалізм**,згідно якого основна властивість

матерії – протяжність (Гольбах, Ламетрі), **вульгарний матеріалізм**,що зводить всі розумові процеси до фізіологічної основи, **матеріалізм природничо-науковий**,обумовлений пізнавальною установкою вченого, і **матеріалізм діалектичний** (марксизм). Представники діалектичного матеріалізму, підкреслюючи генетичний зв'язок між матерією і свідомістю, визнавали ідеальне як особливу реальність, що існує відносно автономно.

Філософів, що визнають існування двох самостійних **субстанцій** (першооснов), називають **дуалістами** (з лат. *dualis*– подвійний). Усі вищеперелічені різновиди матеріалізму та ідеалізму є різновидами філософського **монізму** (з грец. *monos*– один, єдиний).

Друга сторона основного питання філософії тісно пов'язана з першою і формулюється таким чином: "Чи пізнаваний світ?". Іншими словами: "Чи можемо ми в наших уявленнях і поняттях про дійсний світ складати вірне відображення дійсності?".

У відповідях на питання про пізнаваність світу серед філософів також виявляються різні підходи, де виділяються дві крайні позиції. Одна з них отримала назву **гносеологічного оптимізму,** відповідно до якої вважається, що пізнавальні можливості людини в принципі не обмежені, і вона рано чи пізно зуміє відкрити закони природи і суспільства, які її цікавлять, розкрити суть речей і встановити правдиву картину світу. У цьому контексті слід назвати німецьких мислителів Гегеля, Маркса і численних прихильників його вчення.

Іншу позицію займають **агностики** (з грец. *а* – заперечення і *gnosis*– знання), які вважають, що повне (або навіть часткове) пізнання світу, сутності речей і явищ в принципі неможливо. Такі погляди найбільш характерні для Юма. Як правило, сюди зараховують і Канта, що є спірним, таким, що викликає дискусію у філософському середовищі.

Філософські проблеми належать до так званих "вічних". Вони ставилися впродовж всієї історії філософії і кожний погляд вносив до їх розуміння нові смислові відтінки. Тому вивчення філософії припускає не тільки освоєння деяких готових результатів, але й пояснення того, як мислителі минулого йшли до їх отримання.

Альтернативні концепції минулого і сьогодення, взаємно доповнюючи одна одну, збагачують інтелектуальний потенціал людства. Тому і вивчення філософії неминуче пов'язане зі зверненням до її історії, до концепцій минулого.

У той же час вивчення філософії припускає знання відповідних понять і категорій. Засвоїти зміст філософських понять – умова необхідна, але недостатня. Для того, щоб оволодіти філософською культурою, потрібно навчитися мистецтву оперувати її категоріями. А це, у свою чергу, обумовлено загальною культурою людини, її начитаністю, знайомством з історією світової культури.

Основним призначенням філософії є орієнтація людини в світі природи, суспільства, визначення сенсу людського буття. Кожна людина в певні моменти свого життя стоїть перед необхідністю вибору і тим самим здійснює свою свободу. Філософія покликана допомогти їй зробити правильний вибір. Щоб розв'язати це завдання, філософія звертається до світу цінностей, створює теорії цінностей, Вона дає масштаб для оцінки явищ, встановлює ієрархію цінностей і сприяє їх переоцінці у світі, який постійно міняється.

Ще одна фундаментальна проблема філософії – осмислення шляхів розвитку цивілізації, спрямованості культурно-історичного процесу. Гострота цієї теми сьогодні пов'язана з небезпекою глобальної екологічної кризи, зі збереженням збройних конфліктів на планеті, з крахом тоталітарних ідеологій, а також з процесами інтеграції культур. Пошук альтернативних шляхів суспільного розвитку – одне з найважливіших завдань філософії.

Отже, неважко відмітити, що в цілому предмет філософії не може бути зведений до якогось одного, строго обмеженого, конкретного кола питань. Він, залежно від часу і безлічі об'єктивних причин, завжди виступає на перший план у вигляді тієї або іншої проблеми або якоїсь їх сукупності. Але це зовсім не означає, що інші теми, питання і проблеми втрачають свою актуальність і виходять за рамки, за межі філософії, перестають бути предметом її аналізу. Вони, було б правильніше сказати, відсуваються головною темою на другий, третій або ще віддаленіший план і опиняються як би в її тіні, "чекаючи" свого

часу, щоб в певний момент і за відповідних умов опинитися в центрі філософської уваги або піднятися вище за шкалою пріоритетів у філософській проблематиці.

2. Філософія як теоретичний тип світогляду.

Філософія складає теоретичну основу світогляду або його теоретичне ядро, навколо якого утворюється свого роду система узагальнених буденних поглядів життєвої мудрості, що складає важливий рівень світогляду. Але світогляд має і вищий рівень – узагальнення досягнень науки, мистецтва, релігійних поглядів і досвіду, а також найтоншу сферу етичного життя суспільства.

Що ж таке світогляд? **Світогляд** – це сукупність найбільш загальних поглядів на світ і місце людини в ньому, а також засновані на них відчуття, переконання, ідеали, оцінки, що визначають принципи поведінки людини. Як різнорівневе духовне утворення воно включає світовідчуття (емоційний момент), світосприймання (раціональна сторона) і ставлення людини до світу і самої себе. Світогляд – свого роду духовний каркас і особи, і суспільства, оскільки визначає принципи поведінки і діяльності, формує ідеали та орієнтації.

Світогляд конкретної людини, як правило, достатньо розпливчасте, невиразне, суперечливе утворення. Це пов’язано з тим, що духовна культура, з якої вона черпає свої уявлення, завжди містить безліч різних, деколи суперечливих поглядів на те, як влаштований світ, яке місце у ньому посідає людина, в чому сенс її існування. Ця розпливчастість і суперечність – один із проявів свободи. Але свобода не може бути безмежною. Людина живе в суспільстві, тому її дії мають бути зрозумілі оточуючим і передбачені. Мають бути загальні уявлення про світ, про суспільство, про цілі існування, що забезпечує спільну діяльність. Світогляд конкретної людини – це поєднання загального і приватного, досвіду людства і особистого досвіду. Від самої людини залежить “якість” її світогляду: чи буде він вузьким, нерозвиненим, індивідуальним або, навпаки, таким, що спирається на досвід всього людства.

Залежно від видів відображення, кожен з яких виявляється в

світогляді в особливих формах, виділяють основні компоненти світогляду. Найбільш важливим з них, який складає основу будь-якого світогляду, є його теоретико-пізнавальний компонент – картина світу. Виступаючи як універсальний носій інтегрованого знання про світ, вона відображає його в єдності і цілісності. Світогляд – це, перш за все, знання. Воно складається з системи повсякденних або буденних, науково-технічних, професійних, соціальних та інших знань. Пізнавальний компонент формує у людини наявність конкретно-наукової і загальнонаукової картин світу. Світогляд як знання систематизує не тільки особисті, індивідуальні знання, але й суспільні досягнення, включає весь людський досвід пізнавальної діяльності. Загальнонаукова картина світу є тим фундаментом, на якому формуються інші компоненти світогляду. Одне з найважливіших місць серед них займає суспільний ідеал, що є світоглядною формою відображення дійсності, в процесі якого здійснюється духовне реконструювання, перетворення предмета або явища в такі форми, які найбільшою мірою відповідають потребам людини. Суспільний ідеал служить вищим критерієм ціннісного ставлення людини до світу і самої себе, орієнтацією на світоперетворення.

Ціннісно-нормативний компонент світогляду полягає у тому, що одним з призначень світогляду є не тільки те, щоб людина спиралася на якісь знання, а головним чином те, щоб людина керувалася якимись соціальними, суспільними регуляторами, щоб вона не випадала з системи своєї епохи і досягнень загальнолюдської культури. Тому найважливішими елементами світогляду є переконання, цінності, ідеали, які безпосередньо і визначають практичну спрямованість людини.

Компонент світогляду, в якому предмет виражається не через систему понять (картина світу), а через ідеальні уявлення і образи (ідеали), через ієрархію цінностей, називають аксіологічним (ціннісним).

Нарешті, в структурі світогляду виділяють і спонукально-мотиваційний компонент, який є необхідною сполучною ланкою між духовним і практичним освоєнням дійсності, бо до тих пір, поки певні

знання, оцінки, цілі, принципи діяльності не пов’язані з відповідними спонуканнями, вони не здатні робити активний вплив на об’єктивну дійсність.

Світогляд – це система не лише знань, але й система емоційного ставлення до світу (морально-вольовий компонент). Окрім інтелектуального освоєння дійсності, людині необхідно освоїти світ емоційно. Світогляд включає не лише можливості розуму, але і можливості серця. “Розум серця” – це переведення інтелектуальних знань на рівень моральних принципів, на рівень моральності і доброї волі. Морально-вольовий компонент дозволяє визначити своє місце в світі і своє ставлення до інших людей. Крім того, він включає і наявність психологічної готовності чинити так або інакше.

Світогляд вважається за сформований, коли він виступає як керівництво до діяльності. У цьому проявляється сутність практично-дієвого (праксеологічного) компоненту. Саме по вчинках і діях можна судити про світогляд, його зміст, головні принципи. Навіть якщо за своїм характером людина пасивна (тобто більше спрямована на споглядання, аніж на творення), світогляд все одно визначатиме лінію поведінки і тип вчинків.

Значення світогляду полягає у його функціях. Насамперед як діяльний внутрішній чинник світогляд є духовно-практичним фундаментом людського життя. Завдяки йому стає можливим освоєння та зміна людиною навколишнього світу. Більше того, світосприйняття об’єднує знання і відчуття у судження. Це у свою чергу обумовлює упевнену поведінку та вчинки індивідуальностей, соціальних груп, націй, народів.

Таким чином, ми з’ясували, у загальних рисах, що таке світогляд, які його форми. Взагалі, в історії людства існує три основні форми світогляду: міфологія, релігія, філософія.

Історично першою була **міфологія** – світогляд стародавнього суспільства, що містить в собі як фантастичне, так і реалістичне сприйняття навколишньої дійсності. У міфах сполучені зачатки знань, елементи вірувань, етичні установки, припущення, вигадки. Основні риси міфу: олюднення і одушевлення природи, не розчленованість

світу, невідокремленість людини від Космосу, активна і безпосередня взаємодія богів, відсутність рефлексії – абстрактних роздумів, практична спрямованість міфу на вирішення конкретних завдань (господарство, захист від природних стихій, ворогів, хвороб тощо), емоційно-образна форма виразу, описовий характер.

Друга форма світогляду – **релігія**.Вона визначається як віра в існування надприродних сил (богів), які впливають на життя людини і навколишній світ. Релігія багато в чому схожа з міфологією (особливо щодо емоційно-образного бездоказового сприйняття дійсності), включає в свій зміст міфи. Проте для релігії характерна наявність догматичного віровчення (індивідуальною для кожної з релігій картини буття і системи догм), жорсткої релігійної організації і обов'язкового релігійного культу (обряди і традиції). Вона носить більш обов'язковий і систематичний характер, ніж міфологія.

Третя, найпізніша в історичному плані форма світогляду – **філософія**.Її особливість полягає, перш за все, у тому, що вона є загальним теоретичним світоглядом. Саме теоретична форма, опертя на логіку і докази відрізняє філософію від релігії. Проблема "людина-світ" – ядро філософського світогляду.

Філософія є розвиненою формою світогляду на основі раціонального пояснення світу і людини. Якщо релігія проголошує свої світоглядні уявлення як зверху дані істини, то філософія звертається до розуму людини, здійснює раціональний аналіз сущого, прагне обґрунтувати, довести свої твердження.

Особливістю філософського світогляду є граничність абстракцій і універсальність постановки світоглядних проблем. Саме теоретичний характер осмислення суспільної практики дозволяє філософії виробити і обґрунтувати ті принципи та ідеали, які орієнтують людину в світі. Філософія не просто пізнає дійсність (як це робить наука), але й інтерпретує її певним чином, осмислює, оцінює. Філософський світогляд найбільш синтетичний, оскільки він спирається на сукупний досвід людства, узагальнює і систематизує різні типи ставлення людини до світу.

Із багатоманітних філософських знань і поглядів, течій і напрямків

людина, як правило, вибирає ті, які, на її думку, ґрунтовніші, об'єктивніші, відповідають її власним переконанням. Зрозуміло, що без опертя на наукові знання, закономірності розвитку природи і суспільства світогляд людини буде обмежений. Уникнути цього людині допомагає оволодіння науково-філософським світоглядом.

Науково-філософський світогляд є системою розуміння світу і місця у ньому людини, яке спирається на науку. У свою чергу світогляд здійснює свій зворотній вплив на розвиток науки. Науково-філософський світогляд становить найвищу ступінь культурно-історичного пізнання. Основною його ознакою є об'єктивне висвітлення життя природи, суспільства, людини на основі знання законів об'єктивного світу та його удосконалення в інтересах самої людини. Велике значення у формуванні науково-філософського світогляду мають моральні цінності, які збагачують людину, підносять її духовний світ на вищий рівень.

Не варто скидати з рахунків і історичний вимір світогляду. Він сфокусований на конкретно історичне бачення світу і пов'язаний з тим, що кожна людина народжується в певний історичний час і в певному історичному місці. Вона ніби поміщена в лоно культурно-історичної традиції і багато в чому обумовлена пріоритетами своєї епохи.

Філософський світогляд має також і специфічний етнічний "колір". Життя будь-якого народу пов'язане з певними ідеалами і специфічними для його національних переваг орієнтаціями. Назви "грецька філософія", "німецька філософія" свідчать про особливості інтелектуального освоєння світу і часу, про намагання національної думки оволодіти вимірами універсуму, вписати їх в прийнятий спосіб думання і підпорядкувати менталітету, що склався.

Освоюючи світ, що змінюється, людина перетворює не тільки світ, але й саму себе. Прориваючи обмежену границю свого існування, залучаючись до нескінченності "буття світу", людина залишається скінченою і смертною за своєю сутністю. Будучи частинкою всесвіту, людина за допомогою свого розуму охоплює його. Але це не знімає, а тільки підсилює драматизм людського існування. Тому без

філософського аналізу цих суперечностей не можна зрозуміти те або інше рішення основного питання про місце і призначення людини в світі, відповісти на питання: людина природна або позаприродна істота; чи здатна вона пізнати світ і саму себе; у чому сенс життя людини; чи можна активно впливати на світ?

Ось чому завдання цілісного осмислення з філософських позицій як природної, так і соціальної реальності через призму "людина-світ" залишається найважливішим і сьогодні, особливо у зв'язку з корінними змінами у всіх сферах нашого життя і потребами осмислення цих змін.

3. Місце філософії в системі культури. Соціальні функції філософії.

Отже, ми бачимо, що філософія виростає з глибокої духовної потреби, з турбот і тривог людини. Але з погляду буденної свідомості вона "даремна", тому що не вчить ніякому практичному ремеслу, її не можна безпосередньо втілити ні в громадянському житті, ні в техніці. "Є багато наук, корисніших, ніж філософія, – писав у "Метафізиці" давньогрецький мислитель Арістотель, – але немає науки прекраснішої, ніж вона".

Прекрасною – тому, що світ філософії – це світ свободи, а філософія є не тактика, а стратегія вільної людської життєдіяльності. Історія свідчить: філософія виникла в умовах рабовласницької демократії, де до цього часу відбулося вже достатньо глибоке розмежування між фізичною і розумовою працею, де частина пануючого класу повністю звільнила себе від матеріальних турбот і монополізувала розумову працю, перетворивши її на самоціль і самоцінність. У демократичному суспільстві (навіть якщо це суспільство рабовласницької демократії) люди разом зі свободою відчули і величезний вантаж відповідальності за свої вчинки і рішення. Стародавні греки (вільні громадяни Афін та інших еллінських міст-полісів) "винайшли" філософію як повну протилежність міфотворчості, яка не знає жодних проблем, оскільки в міфі заздалегідь все зумовлено долею, єдино можливим, одвічно

накресленим ходом речей. Філософія ж, філософствування є “виклик” людини сліпій долі, бездушній необхідності природи. Філософія вчить тому, що своє життя**,** свій завтрашній день людина може і повинна вибрати і здійснити самостійно, покладаючись на власний розум.

Філософія, як складова культури, багатогранна. Широкими і багатоманітними є проблемні пласти, області філософського дослідження. Тим часом в різних ученнях нерідко однобічно акцентуються лише ті або інші аспекти цього складного явища. Скажімо, увага завдяки дослідженню загальних проблем пізнання філософія озброює людину орієнтирами в пізнавальній діяльності, критеріями та ознаками правильного руху на шляху до надійних, достовірних знань.

Гуманістична функція філософії реалізується в гранично уважному ставленні до людини. Філософія наскрізь пройнята любов’ю до людей, людської гідності. У зв’язку з цим показово, що філософія не обмежує себе науковим підходом, а разом з ним культивує естетичний і етичний підходи.

Культурно-виховна функція. Одним зі свідчень високої культури мислення є уміння бачити неоднозначність світу, розкривати реальні суперечності життя. Філософія показує, що суперечності об’єктивно неминучі, і людина повинна не уникати, не ховатися від них, а прагнути виявляти та долати. Розвиток можливий лише за допомогою розв’язання суперечностей. Такий погляд на світ формує гнучкість в мисленні, аналітичне осмислення процесів, що відбуваються, тверезий підхід до життя.

Інша найважливіша ознака культури людини – відповідальне ставлення до світу. Філософія показує, що людина – дійсний суб’єкт історії, носій і творець всіх суспільних стосунків і як такий вона повністю і беззастережно відповідальна перед самою собою, суспільством, наступними поколіннями за те, як жила, що встигла і не встигла зробити, що залишила після себе нащадкам. Таким чином, вона закладає основу відповідальності особистості за долі історії, суспільства, власного життя. Філософія аналізує культурні досягнення, розкриває суперечності, невідповідності в житті,

догматизм в мисленні, алогічність в діях і вчинках людей, тим самим виховуючи інтелектуальну дисципліну, строгість в мисленні.

Ставлячи питання сенсу життя, смерті і безсмертя, оцінюючи в категоріях “добре”, “погано”, “цінно”, “корисно”, “марно”, те або інше явище, подію, філософія виявляє ще одну – **аксіологічну** функцію (з грец. *аксіос* – цінність). Відслідковуючи відмінність довготривалих тенденцій від короткочасних, відокремлюючи поверхневі процеси від фундаментальних, головне від другорядного, вона формує відповідні потреби, які тісно пов’язані з ціннісними перевагами людини. Тим самим задаються певні ціннісні установки, формується відповідна система цінностей.

Філософія виконує і **прогностичну** функцію, формулюючи гіпотези про загальні тенденції розвитку людини і світу, матерії і свідомості. Досить пригадати атомістичну теорію старогрецького філософа Демокріта. У XX ст. саме філософія вперше привернула увагу до глобальних проблем сучасності і намітила шляхи їх розв’язання, звернулася до ідеї гармонізації взаємодії природи і людини як засобу вирішення екологічної проблеми. Філософія XX ст. сформулювала цілий ряд нових для філософії питань (зокрема, про взаємозв’язок техніки і людини, людини і природи, глобальне моделювання), а це стимулювало народження ряду наук – математичної логіки, математичної лінгвістики, екофілософії, біосферної концепції культури, що мають безпосередній вихід на практичну діяльність сучасної людини.

4. Методологічна роль філософії у науковому пізнанні.

Ми не можемо не розглянути ще одне питання, без якого уявлення про філософію буде неповним. Це відношення філософії і науки. Треба з’ясувати: що загального між філософією і наукою і в чому їх відмінності; як з філософії виникає сучасна наука; для чого потрібна філософія, якщо є наука. Природно, це буде лише попереднє знайомство, яке може дати загальне уявлення про філософію як теорію і про взаємозв’язок філософії і науки.

У Стародавній Греції філософію вважали за п’єдестал і одночасно

вершину науки. З того часу пройшло майже дві з половиною тисячі років. Як можна оцінити співвідношення філософії і науки у наш час?

Здавалося б, за сутнісними і формальними ознаками тут все ясно. Філософія – це теоретичне знання, а воно завжди було і залишається продуктом науки. У різних країнах традиційно присуджуються вчені ступені в галузі філософських наук; філософи працюють в системі Академій наук, університетів та інститутів. Філософія – одна з обов'язкових наук в переліках, затверджених офіційними державними інстанціями.

Крім цього наука – це систематичне, доказове і таке, яке можна перевірити, знання. Наука складається з положень, які так тісно взаємозв'язані, утворюють систему. Одні положення несуперечливо обґрунтовуються іншими; так реалізується доказовість у науці. Висновки науки повинні знаходити практичну перевірку. Це дозволяє відмітати ті припущення, що не відносяться до науки. Але чи є у філософії систематичність, доказовість, перевірюваність? Так, є. Річ у тому, що вказані ознаки були вироблені саме у філософії. Філософи прагнуть бути переконливими, обґрунтовувати свої висновки, перевіряти їх фактами. З цієї точки зору філософію можна і потрібно вважати за науку.

Чому ж багато хто відмовляється визнати за філософією статус науки?

Основні аргументи прихильників цієї позиції такі. Висновки філософії завжди гіпотетичні, а в науці повинні бути точність, визначеність і однозначність. Філософія суб'єктивна за визначенням – в ній скільки філософів, стільки і філософій. Крім того, філософські знання завжди містять в собі оцінку, яка не може бути об'єктивною, отже і самі знання стають суб'єктивними. Отримані філософією дані не можна підтвердити досвідом (верифікувати), так само як і неможливо їх і спростувати (фальсифікувати) через їх неконкретність, абстрактність. Філософія оперує ненауковою мовою, категорії філософії невизначені, багатозначні, різні філософи в одне і те ж поняття вкладають різний сенс (наприклад, багатозначно трактуються поняття матерії, душі, людини, світу, пізнання тощо). Філософія не є

наукою внаслідок того, що в її предмет входить культура.

Наступним доводом є те, що філософія ніколи (ні у минулому, ні зараз) не була і не є наукою. Це стосується перш за все таких основних атрибутів філософії і науки, як предмет, теорія і метод. Предметна галузь, теорія і метод філософії несумірні і неспівставні з тим, що характерне для будь-яких наук (їх в наш час налічуються тисячі): природничих, гуманітарних або технічних.

Навіть найрозвинутіша наука (наприклад, сучасна фізика), що має щонайпотужніший теоретичний потенціал і включає в себе багато відносно самостійних наук (фізика твердого тіла, рідини, газу, плазми, астрофізика та ін.), будучи фундаментальною, залишається все ж таки окремою наукою. Її предмет – конкретна галузь дійсності, частина, сектор, фрагмент буття.

Філософія за самою своєю природою не знає подібних обмежень. Поставити філософію в один ряд навіть з фундаментальними науками (не говорячи вже про множину спеціальних і прикладних) означало б скасувати її, розчинивши у величезному загальному масиві людського знання. Філософія не включає всі відомості, здобуті понятійним мисленням; не акумулює всі досягнення людської думки; не охоплює собою всю розумову діяльність. Однак поза філософією людський розум проявити себе не в змозі. Інакше люди позбулися б принаймні усвідомленого розуміння того, в якому неосяжному і суперечливому світі вони живуть і в чому полягають їх ідеали, власне покликання і сенс існування.

На основі цих аргументів робиться висновок про те, що філософія – це не наука, а світогляд, модернізований міф або своєрідна релігія. Філософія зрівнюється з паранауковими системами знань – астрологією, алхімією, парапсихологією, уфологією та ін. З такої позиції виступали і виступають перш за все представники “логічного позитивізму”. Так, західні філософи Шлік і Карнап вважали, що філософія не є наукою тому, що вона ніколи не мала свого предмету.

Однак співвідношення філософії і науки зовсім не зводиться до формального встановлення їх відмінностей. У них багато спільного, не можна зводити між ними свого роду “китайську стіну”: загальне і

особливе тісно переплітаються між собою, доповнюючи і одночасно заперечуючи одне одного.

Справді, спільне у філософії і науки – вивчення законів, хоча і неоднакових за своєю загальністю і наочністю. Філософія, як і наука, володіє категоріальним і понятійним апаратом з властивими йому характерними особливостями. їх об'єднує також загальне прагнення до осягання істини, проте при цьому у філософії міститься не тільки знання, отримане в результаті пізнання дійсності, але й ставлення до нього, відповідна (у тому числі моральна) оцінка знань. Істотно розрізняються також способи, засоби, методи філософської і наукової верифікації (лат. *verus*– істинний і *facere* – робити), тобто перевірки істинності теоретичних положень, установлення їх достовірності досвідним шляхом за допомогою певних критеріїв.

Філософія, як і наука, є однією з форм суспільної свідомості. Вона використовує раціональний спосіб пізнання світу, підлягає загальним принципам і нормам його теоретичного освоєння. Проте філософські праці завжди несуть на собі образ індивідуальності їх творців, що зближує філософію з мистецтвом.

Філософія, подібно до науки, має певну структуру. Дана структура, маючи загальнонаукові риси, одночасно має особливий загальнотеоретичний і методологічний характер. За аналогією з наукою філософія є відносно самостійним соціальним інститутом зі своїми науковими установами (інститути, відділи, кафедри, лабораторії), засобами наукового пошуку і кадрами учених.

Історія філософи і науки – нескінченний процес розвитку і взаємозбагачення, але наука більшою мірою історично **детермінована** (лат. *determinare* – визначати), нерідко ситуативна і прогресує, переважно, лінійно. А філософія, пізнаючи дійсність, кожного разу, знов і знов повертається до витоків, вічних істин і цінностей. У цьому сенсі філософія не знає віку, її положення та ідеї завжди актуальні.

Процес пізнання дійсності зближує і ріднить філософію і науку. Але наукове знання відрізняється логічністю, аксіоматичністю (з грец. *axioma* – прийняте положення; безперечна істина, що не вимагає доказу), несуперечливістю. У філософії ж суперечність – одне з

основних понять разом з антиномія́ми (дві суперечливі, але однаково обґрунтовані думки). Тут все проблематизується, ставиться під сумнів. Значне поширення має філософський релятивізм (лат. *ralativus* – відносний**)** **–** вчення про відносність, умовність і суб'єктивність людського пізнання. Якщо в науці пізнання народжує загальнозначимі, безперечні істини, то окремі філософські положення можуть істотно різнитися на Заході (європейська філософія), на Сході (брахманізм, конфуціанство) тощо.

Таким чином, філософію і науку багато що об'єднує і одночасно роз'єднує. Було б недалекоглядним ігнорувати специфіку філософії, підміняти її наукою, вважати, що кожна наука – "сама собі філософія". Помилково також принижувати роль науки, возвеличувати філософське знання на шкоду науковому. В існуванні філософії і науки полягає загальна соціальна і людська потреба якраз тому, що вони – близькі, споріднені, але рядом параметрів нетотожні, різні форми пізнання дійсності.

Кожна наука має свій метод пізнання. Проте філософія виступає як найбільш загальна методологія і в цьому суть її власного методу. Можна сказати, що філософський метод (з грец. *methodos* – шлях пізнання) є система найбільш загальних прийомів теоретичного і практичного осягнення дійсності, а також спосіб побудови і обґрунтування системи самого філософського знання. Як і методи інших наук, він бере початок в практичній діяльності людей і в своєму витоку є віддзеркаленням логіки і закономірностей розвитку об'єктивної дійсності. Це стосується, звичайно, тільки такої філософії, яка спирається на науку.

Філософський метод задає загальні принципи дослідження і, за висловом англійського філософа Бекона, порівняний з факелом, який освітлює шлях. Проте різні філософські школи і напрями, відповідно до своєї специфіки і розуміння предмету філософії, формулюють і використовують різні філософські методи. Плюралізму філософських концепцій відповідає і плюралізм методів. Загальне, що властиве їм всім – це теоретичне мислення, виражене у філософських категоріях, принципах і законах.

Переходячи до конкретнішого розгляду питання про методи філософії, слід перш за все вказати на **діалектику** і **метафізику**.Під діалектикою мають на увазі перш за все вчення про найбільш загальні закономірності розвитку буття і пізнання, одночасно вона виступає і загальним методом осягнення дійсності, хоча таке її розуміння було не завжди. Зародження і початок становлення діалектики пов'язане з періодом античності. Цей етап часто характеризують як стихійну або наївну діалектику, маючи на увазі перш за все те, що погляди перших філософів на світ були багато в чому наївні. Але разом з тим античні мислителі розглядали світ неупереджено, в розвитку і русі. Проте треба відзначити, що вже тоді виявлялося різне розуміння діалектики.

Так, матеріаліст Геракліт у своєму вченні звертає увагу на постійний рух і зміну світу, на взаємний перехід протилежностей у ньому, тобто перш за все на "діалектику речей", на об'єктивну діалектику. Ідеалісти, що жили в цей же період, Сократ і Платон під діалектикою розуміли мистецтво вести діалог з метою з'ясування змісту понять і досягнення істини. Тут йдеться про "діалектику понять", про суб'єктивну діалектику.

Таким чином, діалектика в принципі сумісна як з матеріалізмом, гак і з ідеалізмом. У першому випадку вона виступає як матеріалістична діалектика, в другому – як **ідеалістична діалектика**. Класичним представником ідеалістичної діалектики (так само як і діалектичного ідеалізму) є Гегель, що створив систему діалектики як теорію і метод пізнання. А класиками матеріалістичної діалектики (так само як і діалектичного матеріалізму) є Маркс і Енгельс, які надали їй цілісний і науковий характер.

Діалектика виникла і розвивалася разом з метафізикою як протилежним їй способом мислення і пізнання. Її особливістю є тенденція до створення однозначної, статичної картини світу, прагнення до абсолютизації та ізольованого розгляду тих або інших моментів або фрагментів буття. Метафізичний метод характеризується тим, що розглядає предмети і процеси за одним принципом: або так, або ні; або біле, або чорне; або друг, або ворог і т. д. У соціальній практиці цьому відповідає добре відоме гасло: "Хто не з нами, той

проти нас”. При розгляді руху метафізика тяжіє до зведення багатоманітних його форм до якої-небудь одної. Причому частіше спостерігається зведення вищої форми руху матерії до нижчої. Так, наприклад, для матеріалізму Нового часу було характерне зведення різних форм руху матерії до механічної. Тому він і отримав назву механістичного матеріалізму, який, у свою чергу, є проявом метафізичного матеріалізму.

Необхідно відзначити, що сам по собі метод пізнання, який припускає розгляд предметів і явищ в статиці, спокої, а тим самим і “спрощення” буття, що знаходиться в постійній зміні, має повне право на існування. Метод абстрагування, який при цьому застосовується, цілком науковий і використовується різними дисциплінами. І якщо за спокоєм не забувається рух, за статикою – динаміка, то такий елемент метафізики просто необхідний в пізнанні, бо він виступає як необхідний момент діалектичного пізнання. Методологічна помилка виникає тоді, коли цей момент спокою або яка-небудь одна характеристика, сторона предмету дослідження вирівається із загального взаємозв’язку і взаємообумовленості і зводиться в абсолют. У цьому, до речі, гносеологічне коріння всіх однобічних теоретичних концепцій. Суть їх в тому, що ідеальний чинник (думка, свідомість, ідея) відривається від матеріального, абсолютизується і протиставляється матеріальному.

Слід, проте, відзначити, що погану послугу пізнанню надає не тільки абсолютизація спокою, але й абсолютизація його протилежності – руху. І те й інше є вираз метафізичного способу дослідження.

І якщо в першому випадку ми встаємо на шлях, що веде до догматизму, то в іншому – на шлях, що веде до абсолютного релятивізму. Для справжньої діалектики немає не тільки спокою без руху, але й руху без відносного спокою.

Окрім вказаних методів філософія включає в себе інші.

Відзначимо деякі з них, що мають найбільше, на нашу думку, значення. **Сенсуалізм** (з лат. *sensus*– відчуття) – методологічний принцип, в якому за основу пізнання беруться відчуття і який прагне

всі знання вивести з діяльності органів чуття, відчуттів, абсолютизуючи їх роль в пізнанні (Епікур, Гоббс, Локк, Берклі, Гольбах, Фейербах та ін.).

Раціоналізм (з лат. *ratio*– розум) – метод, згідно якого основою пізнання і дій людей є розум (Спіноза, Лейбніц, Декарт, Гегель та ін.).

Ірраціоналізм – філософський метод, який заперечує або, принаймні, обмежує роль розуму в пізнанні, а приділяє основну увагу ірраціональним способам осягнення буття (Шопенгауер, К'єркегор, Ніцше, Дільтей, Бергсон, Гайдеггер та ін.).

Бурхливий розвиток науки і пізнання в останні десятиліття призвели до осмислення методології як спеціалізованої галузі знання. В її рамках досліджуються внутрішні механізми, логіка і організація знання. Зокрема, розглядаються критерії науковості знання, проводиться аналіз мови науки, простежуються логіка і зростання наукового знання, структура наукових революцій та інші.

Усі названі філософські методи перебувають між собою в діалектичному взаємозв'язку і утворюють цілісну систему, завдяки чому філософія і виступає як загальна методологія пізнання і осягнення світу. Але разом з цим філософія виступає як особлива теорія, що має свої категорії, закони і принципи дослідження. Ці два аспекти (виміри) філософії тісно взаємозв'язані між собою. Філософська теорія через загальність своїх положень, закони і принципи виступає в той же самий час і як методологія для інших наук.

5. Призначення філософії та її роль у житті суспільства і людини.

Людина відчуває духовну потребу в тому, щоб мати цілісне уявлення про світ; вона не може погодитися чекати задоволення цієї потреби доти, доки майбутня наука дасть достатній матеріал для цієї мети; їй необхідно також отримати відповіді і на питання, які виходять за поле науки і не можуть бути нею навіть осмислені. Разом із тим людина не здатна заглушити в собі ці питання, зробити вигляд, що вони не існують, практично їх ігнорувати. Для людини, як розумної істоти, важливішим за будь-яку спеціальну наукову теорію є

розв’язання питань про те, що ж таке наш світ у цілому, яка його основа, чи має він який-небудь сенс і розумну мету, чи мають яку-небудь ціну наше життя і наші діяння, яка природа добра і зла тощо. Загалом, людина питає і не може не питати не тільки про “як”, але й про “що”, “чому” і “навіщо”. На ці останні питання у науки немає відповіді, точніше, вона їх і не ставить, і не може вирішити. Наука дає переважно відповідь на питання – як? Розв’язання їх лежить в галузі філософського мислення.

Існує думка, що філософія вивчає надто загальні питання, достатньо абстраговані від повсякденного життя і практики. Проте це не зовсім так, бо добре відомо, що узагальнюючі теорії, якщо розглядати їх у більш широкому контексті і віддаленій перспективі, нерідко виявляються набагато практичними за численні конкретні ідеї, які стосуються вузьких галузей знання. Звичайно, не можна сказати, що філософія неодмінно і безпосередньо впливає на прийняття політичних, соціальних та інших рішень, хоча і це зовсім виключати не слід. Але очевидно, що, формуючи світогляд людей, вона тим самим значною мірою зумовлює і їх поведінку, і їх підходи у процесі вироблення такого роду рішень.

Практична значущість філософії випливає з того фундаментального факту, що думка може безпосередньо впливати на дію: або спонукати людину до дії, або, навпаки, гальмувати, зупиняти дію, відвертати від неї. При цьому метою практичної філософії є спонукання людей за допомогою думки до правильних, добрих дій і відвертання від помилкових, поганих дій. Кажучи точніше, практична філософія – це філософія, що має на меті впливати на людей силою думки за допомогою слова, переконання – в процесі живого спілкування (консультації-бесіди, співбесіди, дискусії, аналіз конкретної ситуації). Практичний філософ (подібно до практичного психолога, психоаналітика, лікаря, священика, юриста) організовує службу консультування, співбесіди, сповіді. Його завдання: консультування і співбесіда з основних питань життя, розвитку, любові, творчості, здоров’я.

Ступінь розвитку людини визначається рівнем його культури,

засвоєнням ним досвіду історії і вмінням застосовувати отримані знання для вирішення суспільно значущих проблем. Філософія сприяє розвитку людини. Її інтереси звернені до всього різноманіття світового досвіду. Філософія допомагає людині долати межі його особистого знання через постановку нових проблем. Вона діє критично, але ця критика позитивна, бо філософське пізнання має соціальну спрямованість. Незважаючи на гранично абстрактний характер, філософія найтіснішим чином пов'язана з нагальними завданнями, цілями, ідеалами як всього суспільства, так і окремих його представників. Саме з нагальних життєвих потреб беруть початок найбільш важливі, найбільш глибокі питання філософії. Її навіть найабстрактніші поняття врешті-решт виявляються лише засобами для розв'язання нагальних проблем суспільства і людини у всій складності, суперечності і глибині їх стосунків.

У системі гуманітарних дисциплін, що викладаються у вищій школі, філософія завжди посідала особливе місце. Від гуманітарної освіти багато в, чому залежать творчі здібності кожної людини. Філософія допомагає стати не тільки висококваліфікованим спеціалістом у своїй галузі, але й людиною, яка вміє думати і діяти самостійно. Тому вивчення філософії – це не просто заучування істин чи визначень і навіть не оволодіння понятєвим апаратом, а входження у світ загальнолюдських цінностей, прилучення до вічних проблем людського існування. Одне із завдань, які розв'язуються на цьому шляху, – навчитися бачити проблему, ясно і чітко її усвідомлювати і характеризувати. Засвоєння філософської спадщини людства допомагає навчитися незалежно розмірковувати, мати власну, а не запозичену думку. Це не означає, що можна судити про все з суб'єктивного погляду, будучи некомпетентним у проблемі. Самокритичність і сумнів у власних знаннях завжди потрібні людині. Це уберігає її від зарозумілості, робить схильною до діалогу, дозволяє їй з пошаною сприймати інший погляд та іншу позицію. Уся історія філософії є живим діалогом великих особистостей, завдяки чому вивчення її стає школою критичного мислення.

Література

Основна:

1. Кучеров Г. Г., Попович М. Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 9-33.
2. Попович М. Д. Філософія: історичний екскурс. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2020. – С. 7-15.
3. Касьян В. І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 9-25.
4. Попович М.Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2021. – С. 19-41.

Допоміжна:

1. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр.– Том перший. Вид. друге, випр. – К.: Дух і літера, 2011. – С.389-393; 467-469.
2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том другий. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 347-348; 360-365; 322-324.
3. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. зфр. –Томтретій. –К.: Дух і літера, 2013. –С. 241-254; 259-261; 287-292.
4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том четвертий. – К.: Дух і літера, 2013. – С. 225- 249

Теми есе

1. Філософія як засіб формування культури мислення.
2. Практичне значення філософії.
3. Формулюйте й тлумачте 3-5 дефініцій (визначень) філософії.
4. Іпостасі (виміри) філософії.
5. Галузі філософського знання: етика і естетика.
6. Галузі філософського знання: логіка і герменевтика.
7. Галузі філософського знання: філософія мови і методологія пізнання.
8. Охарактеризуйте три історичні типи світогляду.
9. Охарактеризуйте п'ять функцій філософії.

10. Філософська складова мислення інженера.
11. Філософська складова мислення економіста.
12. Філософська складова мислення лікаря ветеринарної медицини.
13. Філософська складова мислення агронома.
14. Філософська складова мислення еколога.
15. Філософська складова мислення менеджера.

Тести

1. Найпростішою формою буття філософії, його «клітинкою» є:
а) філософське вчення;
б) філософська ідея;
в) філософська течія;
г) філософський напрямок;
д) філософська школа.
2. Розділ філософії в якому вивчається природа пізнання та його можливості, типи пізнавальних відношень, види завдань, умови достовірності та істинності знання називається:
а) онтологією;
б) гносеологією;
в) антропологією;
г) логікою.
3. Найзагальнішою формою буття філософії є:
а) філософське вчення;
б) Філософська ідея;
в) філософський напрямок;
г) філософська школа.
4. Галузь філософії:
а) логіка;
б) риторика;
в) семантика;
г) семіотика.
5. Істина – це головна категорія:
а) антропології;

б) гносеології;

в) аксіології;

г) логіки.

6. Яка з названих дисциплін не є філософською?

а) метафізика;

б) онтологія;

в) риторика;

г) діалектика.

7. Історично першою формою світогляду була:

а) релігія;

б) міфологія;

в) наука;

г) філософія.

8. Філософське мислення оперує:

а) образами;

б) поняттями;

в) фактами;

г) символами.

9. Вставити потрібні поняття:

а) …… – вчення про людину;

б) …… – вчення про цінності;

в) …… – вчення про найбільш загальні закон и розвитку суспільства;

г) …… – наука про суспільство, в основі якої конкретні дослідження соціального життя людей.

[1. (соціологія); 2. (соціальна філософія); 3. (антропологія); 4. (аксіологія).]

10. Філософія є особливим поглядом на світ, що може виявлятись у будь який науці, поезії, житті, наголошував ……

[1. Михайло Максимович; 2. Тарас Шевченко; 3. Пантелеймон Куліш; 4. Микола Костомаров]

11. Хто вперше вжив термін «філософія» і назвав себе філософом?

а) Піфагор;

б) Сократ;

в) Платон;

г) Арістотель.

12. Де зародилась філософія?

а) Месопотамія, Давній Єгипет, Давній Рим;

б) Давня Індія, Давній Китай, Давня Греція;

в) Візантія;

г) Арабський халіфат.

13. Співвідношення між поняттями «філософія» і «світогляд» :

а) світогляд – побутова форма філософії;

б) філософія – основа світогляду;

в) філософія і світогляд – синонімічні поняття;

г) філософія – теоретична форма світогляду.

14. Встановить відповідність функцій філософії та їх змісту:

а) сприяє вихованню та самовдосконаленню ……;

б) допомагає знайти власні життєві цінності і орієнтири ……;

в) допомагає орієнтуватись в складних проявах життя, виробити власну життєву позицію ……;

г) встановлює орієнтири в пізнавальній діяльності, озброює критеріями визначення достовірності знання ……;

[1. (світоглядна); 2. (аксіологічна); 3. (гносеологічна); 4. (виховна).]

15. Філософія, поряд з мистецтвом і релігією є:

а) наукою;

б) особливою формою світогляду.

16. Що я можу знати? Що я повинен робити? На що я смію сподіватися? Що таке людина? – цими питаннями окреслив царину філософії:

а) Платон;

б) Арістотель;

в) Кант;

г) Гегель.

17. Основними рисами філософського мислення є:

а) критичність, рефлективність, цілісність, недогматичність;

б) категоричність, догматичність, фрагментарність, об’єктивність.

18. Що означає термін філософія?

а) вміння спілкуватися;

б) мудрість;

в) любов;

г) любов до мудрості.

19. Що є основою будь якого світогляду?

а) знання;

б) переконання;

в) віра;

г) ідеї.

20. Вставити потрібні поняття:

а) …… – вчення про буття;

б) …… – вчення про закони мислення;

в) …… – теорія пізнання;

г) …… – вчення про моральність;

д) …… – вчення про прекрасне.

[1. (гносеологія); 2. (логіка); 3. (онтологія); 4. (естетика); 5. (етика).]

ТЕМА 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ ТА АНТИЧНОЇ ЄВРОПИ.

1. Історична періодизація філософії.

Повнота пізнання будь-якого явища передбачає знання його історії, тим більше це відноситься до такого складного і багатоманітного духовного явища як філософія. На питання про періодизацію історії філософії відповісти зовсім не просто. Адже можна міркувати як про великі, так і про дрібні етапи розвитку філософії. Насамперед нас цікавлять саме великі, особливо значущі етапи розвитку філософії. Таких етапів всього сім, а саме:

- філософія Стародавнього Сходу (III тис. до н.е. – II ст. до н.е.);
- антична філософія (VI ст. до н.е. – VI ст. н.е.);
- середньовічна філософія (IV-XIV ст.);
- філософія епохи Відродження (XIV-XVI ст.);
- філософія Нового часу (XVII-XVIII ст.);
- філософія XIX ст.;
- сучасна філософія (XX – поч. XXI ст.).

У кожну з виділених нами епох існувала особлива філософія, що зберігала тісну спадкоємність з попередньою філософією, але й досить різко відрізняється від неї. Отже, першою нас зустрічає філософія Стародавнього Сходу.

Філософська думка Стародавнього Сходу являє собою своєрідне культурно-історичне утворення. Вона яскраво демонструє велич і могутність людського духу, розкриває його творчі можливості та багате змістове наповнення. У філософській думці Стародавнього Сходу розроблені глибокі та оригінальні уявлення про світобудову, вихідні початки буття. При цьому людина органічно вписувалась у світову цілісність, орієнтуючись на фундаментальні підвалини буття, намагаючись виконати повеління вищих законів світу, змінити себе.

Антична філософія – філософія стародавніх греків і стародавніх римлян. Вона зробила винятковий внесок у розвиток світової цивілізації, в ній міститься початок західної філософії, майже всіх її

подальших шкіл, ідей та уявлень, категорій, проблем. Антична філософія вперше окреслила основні напрями філософської проблематики, визначивши на віки засади людського розуміння світу, Космосу, природи, суспільства, людини, її пізнання, інтелекту, поведінки.

Середньовічна європейська християнська філософія охоплює великий період часу. Головна особливість цього етапу розвитку філософії – її зв'язаність з християнством. Філософія розвивається з урахуванням основних релігійних догм. Церква була в ті часи осередком і центром духовної культури і освіти. Природно, філософія виступала як "служниця богослів'я", тобто як дисципліна, галузь знання, що підводить до вищого і важливішого знання – теологічного (богословського). Переважна більшість філософів того часу були представниками духівництва. Основні проблеми філософії також змикалися з богословськими, як, наприклад, "створений світ Богом, а чи існує сам по собі?", "як поєднуються свобода волі людини і Божественне провидіння?" тощо. Таке зближення філософії з релігією називають сакралізацією філософії.

Філософія Ренесансу (Відродження) в Європі (перш за все в Італії) займає період з XIV по XVI ст. Сама назва епохи говорить про відродження інтересу до античної філософії і культури. Ідеалом знання стає не релігійне, а світське знання. Разом з авторитетом Священного Писання признається авторитет античної мудрості. Разом з тим переосмислюється християнська традиція, з'являються ревнителі християнства, такі як чернець Савонарола Джіроламо (1452-1498) у Флоренції, які різко протестували проти розкоші папства, викривлення вчення Христа кліром, звали до відродження первинного "апостольського" християнства.

Для філософії Нового часу характерним є становлення і оформлення природничих наук, що відмежувалися від філософії. Фізика, хімія, астрономія, математика, механіка перетворюються на самостійні науки. Проте залишається проблемою вироблення загальнонаукових методів пізнання, виникає необхідність узагальнення і систематизації даних природничих наук. Звідси

виникають нові завдання і пріоритети у філософії Нового часу. У центрі уваги нової філософії – теорія пізнання, розробка методів пізнання для всіх наук.

З останньої чверті XVIII ст. і до середини XIX ст. на передній край в галузі філософської творчості виходить Німеччина. Будучи відсталою у той час в економічному і політичному відношеннях, ця країна стала батьківщиною великих художників і мислителів: Канта, Гете, Фіхте, Гегеля, Шиллера, Шеллінга, Гейне, Фейєрбаха. Вони і понині залишаються визнаними геніями, з ідеями яких погоджувалися і розвивали або заперечували і критикували (іноді і те й інше разом) більшість філософів XIX-XX ст. Вагомою теоретичною заслугою класичної німецької філософії були подолання споглядального, натуралістичного погляду на світ, усвідомлення людини як творчого, діяльного суб'єкта, поглиблена розробка загальної концепції розвитку – діалектики.

Посткласична (некласична) європейська філософія XIX-XX ст. виникла в результаті критики класичної філософії (і перш за все німецької). Класичні вирішення основних філософських проблем відкидаються або змінюються. Посткласична філософія не є однозначною за змістом, в неї входять різні концепції і напрями. Це ірраціоналізм Шопенгауера і Ніцше; релігійно забарвлена філософія К'єркегора; діалектичний матеріалізм Маркса; позитивізм Конта та ін.

Філософія, будучи узагальненим виразом змісту і сенсу духовного життя у всіх його формах і проявах, тим самим відображає історію суспільства, історію культури в найширшому і повному сенсі слова. Історія філософії нерозривно пов'язана з розвитком економіки, політики, науки, мистецтва, релігії. Філософські вчення та ідеї, виникаючи в певних суспільних умовах, зазнають на собі вплив різних обставин матеріального і духовного Життя людей. Тому історичні типи філософії в цілому відповідають основним етапам загальної історії людства, основним ступеням розвитку цивілізації.

2. **Зародження філософських знань. Відокремлення філософії від міфології.**

Люди філософствували з того часу, як почали говорити. Проте

спочатку це філософствування не носило характер самостійних філософських учень. Виникненню філософії як особливого типу культури передував період тривалого розвитку протофілософії – філософських ідей-учень, вплетених у практичне мислення, міфологічні і релігійні уявлення.

На перехресті VII-VI ст. до н.е. світогляд людей розширився та істотно ускладнився. Він вийшов на якісно новий рівень свого розвитку. Виникло абстрактне теоретичне мислення. Безперечно, цьому сприяли і розвинуті соціально-економічні відносини, що призвели до розподілу праці, появи деякого стабільного надлишку засобів існування, вільного часу, що дало можливість певному колу осіб професійно займатися інтелектуальною діяльністю.

Отже, близько 2500 років тому в Європі та Азії практично одночасно склалися необхідні передумови для появи ще одної, найбільш розвиненої, третьої форми світогляду – філософії, яка, на відміну від міфу і релігії, давала пояснення світу, спираючись не на віру і відчуття, а на розум і знання.

Філософія виникла приблизно в один і той же час в Індії, Китаї і Стародавній Греції як спосіб раціонального осягнення світу. До цього часу міф і релігія зі своїми готовими, раз і назавжди даними відповідями вже не справлялися з новими питаннями і не могли задовольнити зростаючий інтерес людини до пізнання. Не могли вони також справитися і з узагальненням, систематизацією, передачею іншим поколінням помітно збільшеного та ускладненого досвіду і знань.

Однією з причин змін, що відбулися, стало й те, що міфологія прийшла в суперечність із зачатками наукового знання, для отримання і розвитку якого були потрібні не чергові міфи, а звернення до природних закономірностей і природно-причинних зв’язків. У результаті за порівняно короткий час в світогляді людей відбулися кардинальні зміни; у ньому все більшу роль почали грати знання, розум, аналітичне мислення, які сильно потіснили всілякі вірування, що засновані на чуттєвому сприйнятті інформації. На місце отця, жерця, священика, яким треба було просто повірити, прийшов вчитель

(філософ), що ставив запитання і закликав до свідомості. Він будив інтерес, сіючи сумнів, і говорив: “Не вір, а думай сам!”.

Як відзначає відомий німецький філософ Ясперс, в цей час (він називає його “вісьовим”) людство в цілому здійснює якісний стрибок в своєму розвитку. Міфологічному епосу з його спокійною сталістю приходить кінець і він поволі відступає в результаті боротьби раціональності і раціонально перевіреного досвіду проти міфу. “Вісь світової історії слід віднести, мабуть, до часу близько 500 років до н.е., – пише Ясперс. – Тоді відбувся найрізкіший поворот в історії. З’явилася людина такого типу, яка збереглася і до цього дня”.

Вперше з’явилися філософи. На думку мислителя, людина як окремий індивідуум зважилася на те, щоб шукати опертя в самій собі. Мандруючі мислителі Китаю, аскети Індії, філософи Греції і пророки Ізраїлю близькі за своєю суттю, хоч як би вони відрізнялися один від одного за своєю вірою, змістом і внутрішньою структурою свого вчення. Людина може тепер внутрішньо протиставити себе світу. Вона відкрила в собі витоки, що дозволяють їй піднестися над світом і над самою собою.

Справді, філософ розкріпачував мислення, звільняючи його від забобонів, і розвивав здібність до критичного мислення, що абсолютно не властиве міфологічно і релігійно орієнтованому світогляду. На відміну від тих, хто був носієм “мудрості”, що дісталася від предків, хранителем заповідей, хто пропонував узяти готові знання і безперечні істини на віру, філософ вчив формулювати питання і шукати на них відповіді, звертаючись перш за все до здорового глузду і сили свого інтелекту.

3. **Філософська думка Стародавньої Індії.**

Філософські системи Стародавньої Індії, якщо порівнювати їх з іншими, сучасними їм системами, у ряді аспектів, особливо в плані єдності макро- і мікросвіту, природи і людини представляються глибшими і філософськи насиченими. Особливість індійських релігій – їх інтровертність, акцент на індивідуальному пошуку, на прагненні особи знайти власний шлях до мети, до порятунку і звільнення для

себе. Філософські вчення Стародавньої Індії були тісно пов'язані з варновою і кастовою системою, структурною організацією суспільства.

При всій різноманітності поглядів в стародавній індійській філософії слабо виражений особистісний компонент. У стародавній Індії не склалося, як в Західній Європі, уявлення про індивідуальне авторство. Філософські тексти приписуються легендарним стародавнім мудрецям, про яких, як правило, немає ніяких достовірних відомостей. Тому прийнято розглядати перш за все найбільш відомі школи. їх можна розділити на **ортодоксальні школи** –міманса, веданта, н'яя, вайшешика, санкх'я і йога, і **неортодоксальні** –буддизм, джайнізм і чарвака-локаята. їх відмінність в основному пов'язана зі ставленням до священного писання брахманізму, а потім індуїзму – Ведам (ортодоксальні школи визнавали авторитет Вед, неортодоксальні заперечували його).

Індійська філософія бере свій початок від священних книг стародавніх індусів, названих **Ведами** (приблизно середина II тис. до н.е.). Веди вкорінені в культурі народу і беруть там свій початок. У перекладі з санскриту Веди означають "бачення" або "знання". Вони виступають ядром культурних традицій великої країни, що дала світу такі пам'ятники культури як "Рігведа", "Упанішади", "Артгхашастра", "Магабгарата", які тією чи іншою мірою послужили основою всіх впливових філософських систем Індії.

Веди передавалися головним чином в усній формі. Запис священного тексту представниками нижчих каст означав, з погляду індоаріїв (племена, що у II тис. до н.е. прийшли до північної Індії), його осквернення. Вони вважали, що єдиний спосіб не втратити слово Вед – запам'ятати його напам'ять. Не зір, а слух давав людині можливість залучитися до них. А тому найчастіше індуси і називали Веди словом "шрути" ("почуте").

Що стосується Упанішад, від словосполуки "сидіти біля ніг (вчителя)", то якраз з ними пов'язують індійську предфілософію. Адже саме в Упанішадах з'являються найперші понятійні узагальнення, задовго до того, як їх стали використовувати мудреці стародавньої

Греції.

Якщо охарактеризувати у загальних рисах основні уявлення про світ і людину, що склалися в упанішадах (коментарі до Вед)? то це уявлення про Брахмана і Атмана, як божественну основу світу, про "сансару" – коло народження і смерті, про "карму" – залежності існування індивіда від його минулих діянь, про "нірвану" – звільнення, вихід з кола перероджень.

Одна з найдавніших шкіл Індії – вайшешика (санскр. – особливе, відмінне), що належить до індуїстської системи, яка визнає авторитет Вед. Першоджерело – "Вайшешика-сутра". Засновником школи вважають мудреця Улуку, на прізвисько Канада (I ст. н.е.). В індійській філософії вайшешика відома своїм вченням про атоми і системою категорій. Основні тези цієї школи виходять з того, що у світі існують постійні зміни, вічний і циклічний процес виникнення і занепаду. Однак у цьому процесі є стійкий елемент – атоми (ану). Вайшешика вважає, що атоми вічні, незнищувані, ніким не створювані. Вони мають також і різні якості, яких нараховується сімнадцять. Із завжди тимчасового поєднання атомів виникають одухотворені та неодухотворені предмети, доступні до наших почуттів. Перероджения в такому випадку є результатом постійного з'єднання і роз'єднання атомів. У текстах вайшешики мова йде про те, що атоми кулевидні. Вайшешика поділяє категорії (загальні поняття) на загальні (саман'я) і особливі (вішеша), звідси і назва всієї школи. Вони містяться у всіх предметах, що дає основу їх розрізняти.

На думку прибічників вайшешики, при всіх якісних і кількісних відмінностях всі тілесні та нетілесні речі мають загальну сутність, бо вони складаються із субстанцій (драв'я), яких всього дев'ять. Йдеться про субстанції, які мають матеріальну основу (вода, вогонь, земля, ефір), однак вайшешика визнає існування нематеріальних субстанцій душі (атмана), яка складається з психічних якостей. Душа нематеріальна, вічна і нескінченна, існує у двох формах: ішвара (параатман) – абсолютна або вища душа, за своєю суттю досконала і всюдисуща; індивідуальна душа (атман), яка мандрує в нескінченному кругообігу життів.

Санкх'я – найдавніший і найважливіший напрямок філософії Індії. У джерелах раннього періоду санкх'ю називають вченням про основу світу. Санкх'я вчить, що існує первинна матеріальна першопричина світу – пракріті. Спочатку пракріті існувала в аморфній, нерозчленованій формі, а її перетворення на світ істот і предметів, які сприймаються почуттями, здійснилося під впливом трьох якісних елементів (гуна). Такими є раджас (прагнення), тамас (пітьма) і сатгва (ясність). У кожній речі, відповідно до її характеру, переважає один з цих трьох якісних елементів. У мовах, які тяжіють до краси, мудрості чи правди, переважає саттва, тоді як тамас є вирішальним елементом всього пасивного, обмеженого чи темного. Все активне, енергійне і агресивне містить переважно раджас.

Вчення санкх'я головною мудрістю вважає пізнання шляхів і засобів, що ведуть до повного звільнення людини від страждань і нещасть. Вчення санкх'я передбачає два початки: матеріальний і духовний. Для пояснення світу санкх'я вважає вихідним поняття про матеріальну першопричину (пракріті) усіх речей і явищ, у тому числі явищ психічних. Вона є причиною існування тільки тіл і почуттів. Крім цього існує, згідно з ученням санкх'я, чистий дух (пуруша), який перебуває незмінним і за своєю природою вже нематеріальний.

Оригінальність філософської школи **н'яя** виявляється в тому, що вона є вершиною староіндійської логіки і теорії пізнання. Дана школа вивчала механізм пізнання і визначала правила ведення дискусії, що робило знання її принципів обов'язковим для кожного, хто займався систематичним філософуванням.

Логіка н'яя виникла в процесі узагальнення прийомів і методів публічних філософських виступів, які широко практикувались у Стародавній Індії. Щодо теорії пізнання н'яя, то вона виходить із принципу: знання відповідає об'єктивній дійсності, яка існує незалежно від суб'єкта пізнання. Н'яя вважає, що існує чотири джерела вірогідного пізнання:

1) чуттєве сприйняття;

2) логічний висновок;

3) порівняння;

4) словесне засвідчення авторитетів.

У Стародавній Індії набула поширення і посилення одна І крайніх форм ідеалізму містичного спрямування – школа йоги. Це релігійно-містичне вчення розробляло засоби абстрагування (відвернення) думок від усіх предметів чуттєвого світу і зосередження такої "очищеної" думки на самій собі. У такому стані людина немовби усвідомлює відмінність свого "я" від світу, звільняється від нього. Цій меті зосередження думки слугують різні пози і положення тіла, контроль за диханням тощо.

Заслуговують на увагу міманса і веданта – школи, філософія яких повністю ґрунтується на текстах Вед.

Міманса, як філософська система, започатковується у II ст. до н.е. Міманса – це система, яка в основному пояснює правильну інтерпретацію ритуалів і текстів Вед. Згідно з нею єдино реальний – це існуючий матеріальний світ. Роль Бога при цьому заперечується. Водночас міманса не заперечує традиційних богів індійського міфологічного пантеону. Спираючись на чуттєві сприйняття, неможливо довести чи підтвердити існування Бога. Інші джерела пізнання та знання самі по собі викликають сумнів, потребують доведення. Самі по собі істини Вед не можуть вважатися беззаперечними, а мають бути аргументовані.

Міманса приділяла велику увагу питанням теорії пізнання і логіки. Чуттєві сприйняття розглядаються тут як особливе джерело знання. Предмети сприйняття характеризуються як реальні, що мають різні об'єктивні ознаки. Крім сприйняття, джерелом пізнання вважають логічний висновок, порівняння, авторитетне свідчення священних книг і визнання деяких неприйнятних істин як постулатів.

За мімансою, всесвіт реальний і вічний, управляється законом карми. Міманса заперечує існування єдиної світової душі, визнаючи наявність безлічі індивідуальних душ. Кожна душа вічна, не гине разом з тілом, а продовжує своє існування за законом карми. Розуміння життя як страждання характерне і для міманси. Звільнення від страждань, припинення сансари відбувається через правильне виконання жрецького ритуалу.

Веданта цілком і повністю визнає абсолютний авторитет Вед і ведійської літератури і досліджує природу найвищого принципу (Брахмана).

У центрі вчення веданти – уявлення про ілюзорність світу, людського життя і знання. Джерелом істини є надприродне одкровення про бога, сутність світу і сенс життя, доступне лише вибраним людам. Логікою можна пояснити тільки об'єктивний світ. Бог є творцем світу. Справжня і вища реальність – Брахман-атман. Все інше ілюзія, сон. Послідовник веданти повинен виховати в собі шість етичних якостей: спокій духу, помірність, відчуженість, терпіння, зосередженість і віру.

Чарвака, мабуть, найнеортодоксальніша школа староіндійської філософії. Її вплив на індійську культуру не можна вважати за надто значний. Вчення цієї школи з часом втратило вплив. Усі її твори загинули або були свідомо знищені тими, кого вони нещадно критикували, збереглися лише уривки її доктрин і вислови про неї в творах інших староіндійських авторів. Разом з тим для духовної атмосфери та ідейної боротьби Стародавньої Індії вона характерна. Крім того, вчення чарваків важливе і ще в одному відношенні – воно підтверджує генетичну єдність філософських сюжетів в основних культурних центрах світової цивілізації.

Найважливішою проблемою, що стосується теорії пізнання філософії школи локаята, виступають джерела істинного пізнання. Єдиним і достовірним джерелом пізнання визнається безпосереднє сприйняття. Гносеологія локаяти сенсуалістична: єдино достовірне джерело пізнання – відчуття. Органи відчуття сприймають предмети, оскільки складаються з таких самих елементів, що й предмети ("подібне пізнається подібним"). Тільки сприйняттям, за локаятою, забезпечується здобуття знання, що не викликає сумніву. Усі інші способи пізнання – логічний висновок (умовивід), словесне свідчення (авторитет) – створюють лише видимість істини, а насправді виявляються сприятливим ґрунтом для забобонів і помилок. Колі ж на підставі сприйняття якого-небудь факту шляхом умовиводу робиться висновок про наявність іншого факту, то тим самим відбувається стрибок у невідоме.

Центральну роль в неортодоксальних ученнях грало поняття **карми.** Корінь цього слова (кар) означає дія. Закон карми, головний закон людського існування, полягає в тому, що людина відповідає не тільки за вчинки, здійснені в цьому житті, але і за все, скоєне в минулих життях. Доля кожного цілком і повністю залежить від нього самого. Щоб подолати дію закону карми, потрібні особливі дії. їх розробка склала зміст найбільш радикальної з неортодоксальних релігій – джайнізму.

Його виникнення пов'язується з діяльністю 24 праведників. Термін **"джайнізм"** походить від "джина" – переможець. Канони цього вчення були розроблені в V ст. до н.е. Подібно до основних течій індійської філософії джайнізм розуміє життя як страждання і ставить мету звільнення від нього. Джайнізм заперечує можливості зм'якшення карми через ритуальні жертвопринесення, але карма не всемогутня, її можна перемогти в процесі життя. Світ, згідно з поглядами джайнізму, упорядкований, він ніким не був створений і не може бути знищений.

Джайністи відстоювали положення про переселення душ, одушевленість предметів, рослин, визнавали вічність душі. Оскільки в усьому живому, вважалося, вміщена душа, то існувала сувора заборона на вбивство. Але водночас за умови, що людина досягла певного рівня "духовного очищення", допускалося самогубство.

У VI-V ст. до н.е. в Індії виникає буддизм, який є першою зі світових релігій. Засновником буддизму був царевич Сіддхартха Гаутама з племені шак'їв. Саме йому відкрилися істини цієї релігії, він же був першим учителем і проповідником нового вчення. Мати царевича померла незабаром після його народження. Приголомшений батько вирішив виховувати Сіддхартху так, щоб він не знав ніяких засмучень і не мав навіть поняття про хвороби, страждання, смерть. Таке безжурне існування продовжувалося, поки принцові не виповнилося двадцять дев'ять років. Але одного разу, під час прогулянки, йому зустрілися спершу прокажений, услід за ним – дряхлий старець, а потім – поховальна процесія. Для Сіддхаргхи почалася пора тривожних і болісній роздумів. Одного разу вночі,

залишивши царський палац, царевич декілька років провів у пошуках вірного шляху, звергаючись то до одного, то до іншого з відомих у ті часи релігійних учень. Але всі вони розчарували його. І коли, здавалося б, всі варіанти були ним випробувані, Сіддхартха відчув, що на нього зійшло осяяння (слово "Будда" і означає "просвітлений" або "пробуджений".) У цю мить царевич осягнув чотири благородні істини, що стали основою нового вчення. У чому ж вони полягають?

За буддизмом все пройнято стражданням; є причина людських страждань – жадання буття і бажання індивідуального щастя; їх можна припинити в справжньому житті за допомогою волі; є шлях позбавлення від страждань, що веде до нірвани (спокій, подолання перероджень). Восьмиступінчатий шлях Будди (його етапи – правильні віра, рішучість, мова, поведінка, спосіб життя, зусилля, напрям думки, зосередження) включав цілісний спосіб життя, заснований на єдності знання, добродіяння і поведінки і завершуваний етичним очищенням людини в світлі істини. Воно полягає в охороні всього живого, неспричиненні зла, пошані до чужої власності, цнотливості, правдивості, стриманості в їжі і питті, запереченні світських задоволень і розваг, прикрас, життя в добровільній бідності, звільненні від всього, що приносить біль. Так і досягається стан нірвани як повної незворушності, свободи від зовнішнього світу і думок про нього.

Згідно буддизму, перероджeння і перевтілення здійснюється не стихійно, а на основі певного закону, карми. Від того, як дотримувалася людина приписів і заборон буддизму в попередніх життях, які зусилля витратила для досягнення просвітлення, залежить її перспектива наближення до нірвани чи віддалення від неї. Наприклад, душа звичайної людини перевтілюється через 6-7 років після смерті, святої людини – через 100 років, а душа затятого злочинця, грішника – в рік смерті, що приводить до збільшення його страждань.

Чуттєвий світ в буддизмі має другорядне значення. Тілесні пристрасті створюють перепони до спасіння. За ними йдуть сумнів, забобони, ненависть, прив'язаність до землі, бажання насолоди і

заспокоєння, гордість, самовдоволення, невігластво.

Таким чином, індійський тип філософствування, на відміну від китайського, зосереджує увагу на індивідові, абстрагуючись від складних соціальних зв'язків. Більше того, індійська філософія орієнтує на відхід від цих зв'язків. Якщо Конфуцій спонукає жити в соціумі, об'єднуючи етичне з політичним і соціальним, то Будда прагне навчити людину "йти" від цих залежностей. Дещо спростивши ситуацію, можна сказати, що і нірвана, і йога служать не стільки адаптації світу до людини, скільки людини до світу. Тим самим індійська філософія вважає, що якщо світ не задовольняє людину, то треба змінити не світ, а людину.

4. **Філософська думка Стародавнього Китаю.**

Стародавня китайська філософія вельми специфічна. Вона має практичну спрямованість. У ній переважає етична та педагогічна проблематика. Питання етики, ритуалу, управління країною, побудови ідеального суспільства були в ній домінуючими. Багато філософів служили міністрами, сановниками, послами. "Знання-дія-моральність" – цей ланцюжок в Стародавньому Китаї складав одну з головних ліній філософствування.

У Стародавньому Китаї філософські шукання були відірвані від конкретних наукових знань, природничо-наукових спостережень, досвідних, експериментальних даних. У цій відірваності ясно простежується зневажливе ставлення до природничо-наукових спостережень і прикладних знань як до чогось явно низького і негідного людини, людини-мудреця. Протистояння філософії і природознавства позбавляло старокитайську культуру можливості виробити цілісний і всебічний світогляд. Воно згубно позначалося на природничих науках. Для самої філософії недооцінка природознавства обернулася недостатньою розвиненістю натурфілософських, зокрема космогонічних ідей і уявлень. У загальних рисах старокитайська картина космогонії виглядає таким чином: спочатку був тай цзи (хаотично недиференційований стан світу, буття); з нього виділилися інь і ян (темне і світле, жіноче і чоловіче, земне і небесне начала); закон

їх життя – дао (взаємоперетворення або постійна зміна-чередування інь і ян). Інь і ян разом з цзи утворюють тріадичну спіраль Дао: інь – цзи – ян. Своєрідною матеріалістичною конкретизацією даної картини світу було вчення про “п’ять першостихій” (воду, вогонь, метал, землю, дерево).

Особливістю китайського типу філософствування є також антропологічна спрямованість з акцентом на його морально-етичних принципах. Така особливість китайської філософії якнайповніше виявилася в конфуціанстві.

До специфіки старокитайської філософії слід віднести і її сутнісну зверненість до минулого, в минуле. Так, всі висунуті нею проекти ідеального суспільства були насправді не чим іншим, як ідеалізацією глибокої старовини. Яскравим виразом цієї звернености був культ предків, що полягав у визнанні впливу померлих, їх духів, на життя і долю нащадків.

Для китайської стародавньої філософії характерний також тісний зв’язок з міфологією, міфами. Відмінною ж особливістю останніх був зооморфний (твариноподібний) характер богів і духів (напівтварин – напівлюдей). Важливим, системоутворюючим елементом міфології була божественна сила неба. Стародавні китайці свято вірили в те, що все в світі залежить від визначення або волі неба. Земля, світ для них завжди – Піднебесна. Сином неба перед своїми підданими виступав государ, правитель. Його почитали як вищого посередника між людьми і небесними духами. Посилання на міфи розглядалися у філософії як найавторитетніші аргументи.

У давньокитайській філософії існувало шість основних шкіл: даосизм, школа “Інь-Ян” (натурфілософська школа), конфуціанство, моїзм, легізм та школа імен. Найвпливовішими з усіх вчень стали конфуціанство і даосизм.

Найзнаменитішим з мислителів Китаю був Конфуцій (Кун-цзи – вчитель Кун, 551-479 до н.е.). І досі багато китайців живуть за його заповідями. Виникла навіть релігія – конфуціанство, в якій на першому місці стоїть шанування предків. Сам Конфуцій – вчитель мудрості, учив як поводитися в суспільстві, державі. Роз’яснюючи сенс

людяності, він говорив: “Не роби іншому того, чого собі не бажаєш”. Це одна з перших згадок про основне правило моральної поведінки.

Основні ідеї конфуціанства викладені в книзі “Лунь юй” (Судження і бесіди). Центральне місце в конфуціанстві відіграють соціально-етичні проблеми, для вирішення яких встановлюються певні норми, правила і ритуали поведінки. А центральною, системоутворюючою ідеєю вчення Конфуція виступає “жень” або гуманність, людинолюбство. Для Конфуція “жень” – це показник істинно людського в людині, природне, інстинктивне відчуття, збагачене культурою. “Жень” розкривається через категорії “сяо” – цивілізоване, шанобливе ставлення до своїх батьків, “ді” – поширення такого ставлення на ровесників та інших людей, “чхун” (відданість) – цивілізоване ставлення до вищестоящих – правителів, імператора власної країни.

Важливим принципом у конфуціанстві виступає “лі”, який розуміється як незаперечне виконання приписів, традицій і ритуалів у всіх соціальних сферах (на державній службі, в сім’ї, в побуті), як повага до предків, готовність наслідувати їх мудрість тощо.

В основі конфуціанського ідеалу управління лежить сила морального прикладу. Конфуцій, звертаючись до “шляхетних”, казав: “Якщо ви будете прагнути до добра, то і народ буде добрим. Мораль шляхетного подібна вітру; мораль низької людини подібна траві. Трава хилиться туди, куди дме вітер”. Згідно з принципом “жень”, державні особи мусять бути людьми мудрими, подавати “низьким” людям приклад правдивості, виявляти почуття обов’язку, піклуватися про них як батьки. В основі управління народом необхідно дотримуватися морального закону Дао. Отже, в управлінні народом конфуціанство віддавало першість моралі перед правом, силі прикладу, переконанню перед примусом.

Назва іншого напряму – даосизм – говорить про те, що ключове поняття тут “Дао”. Уявлення про “Дао” виникло в старокитайській міфології. Надалі їм широко користувалися конфуціанці, представники інших філософських шкіл і напрямів. Проте розуміли вони його досить вузько – тільки як шлях розвитку суспільства і

етичного вдосконалення людини. У Лао-цзи (VI-V ст. до н.е.) і його послідовників Дао вперше знайшло статус світоглядно-методологічного поняття. Дао – це початок і кінець всіх речей, всеосяжний закон всесвіту, принцип буття космосу, суспільства і людини. Воно безтілесне, єдине, вічне і безіменне. У ньому не тільки початок, але й кінець всього сущого. Усі речі здійснюють коло розвитку (буття – небуття – знову буття) і це коло – результат метаморфоз або трансформацій Дао. Дао – шлях, яким повинно слідувати все суще, включаючи саму людину. Іншими словами, воно управляє світом і життям людей. Дао первинне по відношенню до всього існуючого, навіть до Бога.

Ідеалом людини у даосизмі є "досконаломудрий", який суттєво відрізняється від ідеалу конфуціанців. Досконаломудра людина дотримується "природності", а основним принципом її життя є принцип недіяння (у-вей). "Природність" людини полягає у здатності звільнитися від зайвих, надмірних, а тому й неприродних бажань і пристрастей (від жадоби слави, багатства, влади, від злоби та заздрості тощо). Природне в людині є втіленням Дао, універсального космічного закону. При цьому досконаломудрий сповідує принцип недіяння, тобто непорушення цілого, невтручання у природно-космічні ритми. Дозволити всьому йти своїм власним, природним шляхом, бути споглядачем у житті, спокійно ставитися до вимог світу і до власних бажань – ось у чому полягала мудрість даосистів.

У державних справах Лао-цзи віддавав перевагу зменшенню активності. Він вважав, що маленькі держави з нечисленним та недійовим населенням житимуть стабільним, урівноваженим життям. Просвітництво та виконання ритуалів Лао-цзи вважав ознаками розбрату, незадоволення і занепаду держав. Звідси випливає мотив протистояння даосизму та конфуціанства в культурній історії Китаю. Але ці великі школи радше розвивали свої ідеї через взаємовпливи, дискусії.

Отже, конфуціанство і даосизм в своїй основі не виключають один одного, а взаємодоповнюють. Вони орієнтовані різним чином, по-різному вирішують проблеми гармонізації Космосу, але в своїй суті

направлені на вдосконалення духовного світу особи. Китайська філософська думка свідомо не пішла по шляху натурфілософії, справедливо вважаючи, що не можна підсилювати фізичні і технологічні можливості людини, не формуючи достатньо високого морально- етичного рівня. У цій культурі не займалися формуванням абстрактних, умоглядних, теоретичних конструкцій. Мислителі зосередили увагу на реальних проблемах людини і соціуму. Звідси переважання соціальних утопій у філософських концепціях, спроби створення проектів ідеального суспільства, ідеалізація минулого і заклики до повернення в минуле "золоте століття", яке уявлялося досконалою епохою.

5. **Ранній період античної філософії.**

Філософія як цілісний феномен культури є насамперед створенням генія стародавніх греків (VII-VI ст. до н.е.). Як філософи вони перевершували всіх, зокрема стародавніх китайців та індійців, що у багатьох відношеннях також стояли у витоків філософії. Саме у давньогрецькому світі філософія була самостійним культурним утворенням, існуючим поряд з мистецтвом і релігією, а не як їх малопомітна складова. Саме у Греції з'явилися професійні філософи, що прославили себе у віках.

Антична філософія в Греції виникла в містах-державах ("полісах") на рубежі VII-VI ст. до н.е. спочатку на західному узбережжі Малої Азії (в Іонії), потім – в грецьких містах острова Сицилії, і, нарешті, в Греції – в Афінах (V ст. до н.е.) і була пов'язана з виникненням і розвитком класового, рабовласницького суспільства, яке створювало умови для розквіту культури стародавнього світу.

Всю історію античної філософії можна розділити на три періоди.

Перший період (VII-V ст. до н.е.) – натурфілософський або рання класика. До цього періоду відносяться школи: Мілетська, Піфагорійська, Елейська, школи Геракліта, Емпедокла і Анаксагора, атомістична школа (представники – Левкіп і Демокріт).

Другий період (середина V ст. до н.е.-кінець IV ст. до н.е.) пов'язаний з іменами софістів і Сократа (середня класика), Платона

(зріла класика) і Арістотеля (пізня класика). Це час побудови перших філософських систем.

Третій період (кінець IV ст. до н.е. – VI ст. н.е.) – елліністичний період в розвитку античної філософії, який включає і римську філософію. Він пов'язаний з виникненням і розвитком таких шкіл: стоїцизм, епікуреїзм, скептицизм, неоплатонізм.

Античні філософи були націлені на розуміння природи, космосу, світу у цілому. Однією з найважливіших рис античної філософії був внутрішній, органічний зв'язок її вчень з вченнями про природу. Своєрідність цієї філософії полягала у тому, що вона розвивалася у вигляді **натурфілософських учень** (від латинського natura – природа). До речі, натурфілософія, що фактично злилася з природознавством, іменувалася в старогрецькій філософії фізикою. З позицій натурфілософії природа розглядалася як щось ціле, нерозчленоване, тобто такою, як вона сприймається при її безпосередньому спогляданні.

Натурфілософські вчення мали абстрактний, умоглядний характер. Кожен учений, що був одночасно і філософом, прагнув осмислювати всесвіт у цілому, аніскільки не переймаючись відсутністю достатнього фактичного знання про явища природи.

Першою ранньокласичною школою Греції була **Мілетська** (VI-V ст. до н.е.). Вона здійснила перший крок на шляху з'ясування того, з чого побудований світ. Найвідомішими представниками школи були **Фалес** (бл. 640/625-бл. 547/545 до н.е.), **Анаксімандр** (610- 540 до н.е.), **Анаксімен** (585-525 до н.е.). Початок грецької філософії починається з Фалеса, який був всебічно освіченою людиною. Він відомий як мудрий порадник в державних і військових справах і як перший геометр, і перший астроном і перший фізик. Він був також метеорологом, мандрівником, купцем і поетом. Проте Фалес, як справжній мудрець, прагне осягнути кінцеві основи і причини явищ. Фалес вважав, що те, що існує, виникло з якоїсь вологої першоречовини або "води". Все постійно народжується з цього єдиного джерела. Сама Земля тримається на воді і оточена з усіх боків океаном. У той же час речова першооснова "води" і вся природа, що

виникла з неї, не мертві, не позбавлені духовності.

На думку Арістотеля, Фалес уперше спробував знайти фізичне начало без допомоги міфів. Волога і справді всюдисуща стихія: все походить з води і у воду ж повертається. Вода як природне начало виявляється носієм всіх змін і перетворень. Хоча ідея Фалеса про "першосутності" уявляється нам зараз наївною, але з історичної точки зору вона надзвичайно важлива: у положенні "все з води" була дана "відставка" міфологічному мисленню і прокладений шлях до природного пояснення самої природи. Фалесу вперше прийшла геніальна думка про єдність всесвіту.

Анаксімандр був молодшим сучасником Фалеса. Займався вивченням природи, висунув цікаві астрономічні гіпотези; вважав, що люди народилися і розвинулися з риб. Подібно до Фалеса, він ставив питання про початок світу. Анаксімандр вважав за єдине і постійне джерело всіх речей першоречовину "алейрон", з якої відокремлюються протилежності теплого і холодного, що дають початок усім іншим речовинам. "Апейрон", на думку філософа, безмежний в просторовому і часовому відношеннях. Анаксімандра нерідко називають першим з тих, хто прийшов до усвідомлення значення протилежностей для процесу розвитку.

Інший давньогрецький мислитель Анаксімен за першооснову вважав повітря. Згущуючись, повітря перетворюється на вітер, хмару, робиться водою, потім землею, каменями, іншими предметами, речами. Повітря для нього – дихання, що обіймає весь світ.

Отже, мілетці здійснили прорив своїми переконаннями, в яких однозначно було поставлено питання: "З чого все витікає?". Відповіді у них різні, але саме вони поклали початок власне філософському підходу до питання походження сущого: до ідеї субстанції, тобто до першооснови, до суті всіх речей і явищ всесвіту.

Разом з Мілетом іншим помітним центром політичного, культурного і торгового життя малоазійської Греції був Ефес. У цьому місті приблизно в другій половині VI ст. до н.е. виникла могутня філософська школа, найзначнішим представником якої був **Геракліт** (бл. 544-бл. 483 до н.е.). Він був аристократом за походженням і за

своїми політичними переконаннями, вороже ставився до демократичної влади.

Першоречовиною природи Геракліт назвав вогонь. За основну характеристику буття мислитель вважав рухливість, а вогонь – наймінливіше, найрухоміше зі всіх спостережуваних в природі явищ і це дозволило філософові зробити вибір на користь вогню як першоречовини природи. Ефеський мислитель вважав, що світ – це процес і всі речі мінливі, перетворюються на свою протилежність. Він стверджував, що холодне стає теплим, тепле – холодним, вологе – сухим, сухе – вологим. У його поглядах ми знаходимо ідею переходу протилежностей одна в одну, виявлення в боротьбі протилежностей їх тотожності. Мислитель вважав, що боротьба протилежностей – всезагальна, вона – "батько всього".

У цілому ж в античній філософії як перші сутності так чи інакше фігурували чотири стихії: вода, повітря, вогонь і земля. їх повний набір, зокрема, ми знаходимо у **Емпедокла** (бл. 490-430 до н.е.).

Свій підхід до розуміння сутності сущого виявили Піфагор і піфагорійці – творці кількісної концепції буття. "Все є число" – стверджував Піфагор. Все кількісно визначено, тобто будь-який предмет не тільки якісно, але й кількісно визначений: кожній якості відповідає своя кількість. Це стало найбільшим відкриттям. Вся експериментальна наука спирається на це положення.

Не можна не відзначити і негативну сторону піфагорійського вчення, Що виражалася в абсолютизації кількості, числа. На основі цієї абсолютизації виросли піфагорійський математичний символізм і повна марновірста містика чисел, яка поєднувалася з вірою в переселенні душ.

Елейська школа (кінець VI-перша половина V ст. до н.е.) – **Ксенофан** (580/577-490/485 до н.е.), **Парменід** (бл. 540 – бл. 470 до н.е.), **Зенон** (бл. 490-430 до н.е.) та ін. Зокрема, Зенон висунув ряд парадоксальних положень, які отримали назву **апорій** (апорія з грецької означає "утруднення", "безвихідне становище"). З їх допомогою він хотів довести, що буття єдине і нерухоме, а множинність і рух не можуть бути осмислені без суперечності і тому

вони не є буттям. Перша з апорій – “Дихотомія” (що з грецької означає “поділ навпіл”) доводить неможливість мислити рух. Зенон міркує так: щоб пройти яку б то не було, нехай навіть найменшу, відстань, треба спочатку пройти її половину, ще раніше – половину цієї половини і так далі без кінця, оскільки будь-який відрізок лінії можна ділити до нескінченності. І справді, якщо безперервна величина (у наведеному випадку – відрізок лінії) мислиться як нескінченна кількість точок, що існує в даний момент, то “пройти”, “прорахувати” всі ці точки в жодний кінцевий відрізок часу неможливо. Отже, рух не може початися.

На такому ж припущенні нескінченності елементів безперервної величини заснована й інша апорія Зенона – “Ахіллес і черепаха”. Зенон доводить, що швидконогий Ахіллес ніколи не зможе наздогнати черепаху, тому що, коли він подолає відстань, що розділяє їх, черепаха проповзе ще трохи вперед і так кожного разу до нескінченності.

У третій апорії – “Стріла” – Зенон доводить, що стріла, що летить, насправді покоїться і, значить, руху знову-таки немає. Він розкладає час на суму неподільних моментів, окремих “миттєвостей”, а простір – на суму неподільних відрізків, окремих “місць”. У кожний момент часу стріла, згідно Зенону, займає певне місце, рівне її величині. Але це означає, що вона в кожен момент нерухомо покоїться, бо рух, будучи безперервним, припускає, що предмет займає місце більше, ніж він сам. Значить, рух можна мислити тільки як суму станів спокою, і, отже, ніякого руху не немає, що і потрібно було довести. Такий результат, що випливає з припущення, що протяжність складається з суми неподільних “місць”, а час – з суми неподільних “миттєвостей”.

Цей парадокс типовий для грецького мислення, яке не допускало поняття миттєвої швидкості в точці, тобто швидкості тіла в один нескінченно малий момент часу в одній точці простору.

Велику роль в розвитку античної філософії зіграли ідеї атомістів, прихильників матеріалістичного вчення **Левкіпа** (бл. 500-440 до н.е.) і **Демокріта** (бл. 460-370 до н.е.). Демокріт стверджував, що вічний матеріальний світ складається з неподільних атомів і порожнечі, в якій ці атоми рухаються. Атоми незмінні, якісно однорідні і відрізняються

один від одного лише зовнішніми, кількісними рисами: формою, величиною, порядком і положенням. Завдяки вічному руху створюється природна необхідність зближення атомів, що у свою чергу приводить до появи тіл. Своєрідно уявляється і душа людини. Атоми душі мають тонку, гладку, круглу, вогненну форму і рухоміші. Атомістичне вчення було умоглядним, не спиралося на емпіричне знання. Незважаючи на це, воно здійснило величезний вплив на подальший розвиток природознавства, матеріалістичної теорії пізнання.

6. **Класичний період античної філософії.**

Представниками античної філософії вважають софістів, Сократа, Платона і Арістотеля. Софісти (V-IV до н.е.) шукають основи людського існування не в світі, а у самій людині. Софісти – вчителі риторики, що з'явилися в грецьких містах в період виникнення виборних установ – народних зібрань, судових органів. Мистецтво ведення діалогу стало необхідною умовою активної участі в суспільному житті.

Софістів не без підстав вважають за представників грецького просвітництва за розповсюдження і популяризацію знань серед широкого кола людей. При цьому софісти вважали будь-яке знання за відносне. Змагання в умінні переконливо захищати будь-яку точку зору ставали самоціллю. В основі філософських поглядів цієї школи лежали уявлення про відсутність абсолютних істин і об'єктивних цінностей. Звідси висновок: благо – те, що приносить людині задоволення, а зло – те, що заподіює страждання. При такому підході на задній план відступали натурфілософські проблеми і основна увага приділялася пізнанню людини. Про це свідчить і сформульований

Протагором (бл. 480-бл. 410 до н.е.) принцип софістів: "Людина ємірою всіх речей".

У теорії пізнання софісти стояли на позиціях суб'єктивізму та релятивізму. Все, що ми знаємо про предмети, міркують вони, ми отримуємо через органи чуття; чуттєві сприйняття суб'єктивні: те, що здоровій людині здається солодким, хворому здається гірким. Значить,

всяке людське знання тільки відносне. Об'єктивне, дійсне пізнання, з погляду софістів, недосяжне.

Разом з тим саме діяльність софістів, що відстоювали відносність будь-якої істини, поклала початок пошукам нових форм достовірного знання – таких, які могли б встояти перед критичним розглядом. Ці пошуки продовжив афінський філософ Сократ (бл. 469-399 до н.е.), спершу учень софістів, а потім їх критик.

Сократ разом із Платоном і Арістотелем належать до вершини грецької філософії. Сократ народився і жив в Афінах. Вчився у софістів, пізніше різко критикував софістику за суб'єктивізм і релятивізм. Сократ нічого не писав, вважав, що тільки жива мова може правильно виразити думку. Він вів бесіди з друзями, відомими філософами і звичайними громадянами, в яких обговорювалися різні питання. Як правило, предметом обговорення було питання: що є щось (справедливість, прекрасне, істина, знання тощо). Про зміст сократівських бесід відомо з творів його учнів Платона і **Ксенофонта** (бл. 430-350 до н.е.).

Сократ – неперевершений майстер діалогу. Вважаючи, що сам він істиною не володіє, Сократ допомагав народитися їй в душі іншої людини, свого співбесідника. Свій метод він уподібнював повивальному мистецтву – професії його матері. Звідси **майевтика –** метод філософствування, що полягає в тому, щоб за допомогою майстерно поставлених питань привести співбесідника до правдивого знання. Новим в ученні Сократа було те, що діалектику він розумів як мистецтво ведення такого роду бесіди, діалогу, при яких співбесідники досягають істини, виявляючи суперечності в міркуваннях один одного, зіштовхуючи протилежні думки і долаючи відповідні суперечності. Цей момент діалектики є, безумовно, кроком вперед, зробленим Сократом в порівнянні з його попередниками. Сократ, таким чином, стоїть у витоків раціоналістичних і просвітницьких традицій європейської думки.

Основний філософський інтерес Сократа зосереджується на питаннях про те, що таке людина, що таке людська свідомість. "Пізнай самого себе" – улюблений вислів Сократа (цей вислів був написаний

на стіні храму Аполлона в Дельфах, і, ймовірно, не випадково до нас дійшов переказ, що оракул Дельфійський, коли його запитали про те, хто є мудрим з еллінів, назвав Сократа).

Певний внесок зробив Сократ у питання державного ладу. Він намітив класифікацію державних форм, виходячи з основних положень свого етико-політичного вчення. Державні форми, що згадуються ним, такі: монархія, тиранія, аристократія, плутократія і демократія. Правильною і етичною він вважав тільки аристократію, яку характеризує як владу невеликої кількості освічених і порядних людей. Монархія, з погляду Сократа, тим відрізняється від тиранії, що спирається на законні права, а не на насильницьке захоплення влади, а тому і має моральне значення, відсутнє у тиранії.

Особливе, виняткове місце серед учнів Сократа займав **Платон** (428/427-347 до н.е.) – основоположник традиції філософського мислення, що вийшла за своїм значенням далеко за рамки грецької філософії і отримала завдяки мислителю назву платонізму.

Вчення про ідеї. Платон створив вчення про існування двох світів – "світу ідей" і "світу речей". "Світ ідей" містить загальні поняття, а "світ речей" – це відблиск "світу ідей". У "світі ідей" існує ідеальна суть, а в "світі речей" – одиничні речі як породження цієї суті. Ідея є ізольованою від самої речі і мешкає десь в небесах. Вчення про ідеї Платон подає у діалогах "Бенкет", "Федон", "Федр", "Держава", а проблема відношення ідей до матеріального світу розробляється в творах "Теетет", "Парменід», "Софіст", "Крітій". Він учить, що матерія – чиста "знаковість" ідеї. Суще ж матерії – ідея. Справжнє буття – це ідеальне буття, що нагадує піраміду, в основі якої лежать ідеї блага, прекрасного, істини.

Таким чином, Платон розробляє філософську систему об'єктивного ідеалізму, в якій "світ ідей" породжує "світ речей". І хоча Платон наполягає на тому, що неможливо розірвати ідеї і речі, все ж таки первинним для нього виявляється "світ ідей".

Світ ідей має ієрархічну структуру. Головна з ідей – ідея "загального блага" або "вищого блага". Потім слідують ідеї людських цінностей (мудрість, справедливість, добро і зло, прекрасне), ідеї

стосунків (любов, ненависть, влада), ідеї властивостей речей (міцність, вологість), ідеї речей (дерево, меч), ідеї явищ природи (вогонь, вода).

Для будь-якої речі даного класу речей ідея одна й та сама і позначається одним ім'ям. Є безліч коней, карликових і нормальних, рябих і вороних, але у всіх у них є один і той же сенс – "конячість". Відповідно можна вести мову про благо взагалі, прекрасне взагалі, червоне взагалі, будинок взагалі.

Вчення про душу. Душа, за Платоном, безсмертна і до народження людини перебуває в царстві ідей. На землі душа забуває про своє перебування в цьому царстві. Проте праведне життя, прагнення до знання, а деколи і зіткнення із земною красою може збудити в душі спогади про час, коли вона споглядала чисті ідеї, а це відкриває шлях до свідомого прагнення до Блага. У Платона ідея сліпої, темної долі, недоступної пізнанню поступається місцем ідеї відповідальності людини за свою долю. Правдиве пізнання відкриває шлях до звільнення безсмертної душі людини. Платон виділяє два основних якісно різних вида знання: знання "розумне" і тілесне. Ті, хто сподівається на тілесне пізнання, говорить Платон в "Державі", схожі на людей, які з самого народження свого живуть в печері і не бачать реальних речей, а тільки їх тіні на стінах при слабкому світлі. їм здається, що це і є справжній світ, справжнє знання. І лише філософ, що споглядає істину, говорить про речі, які він бачить при ясному сонячному світлі – світлі розуму. Істини розуму вроджені людині, пізнання – це лише пригадування (мімесіс) уже відомого (тобто ідей).

Вчення про ідеальну державу. Проблемам держави присвячені трактати "Держава", "Закони", діалог "Політик". Ідеальна держава Платона вражає прискіпливою регламентацією всіх моментів людського життя. Це казармена держава. Платон наївно вважав, що його ідеальна держава допоможе подолати ті недосконалі форми правління, які він спостерігав в античному суспільстві.

У своїй державі Платон ділить людей на три різних типи залежно від того, яка з частин душі в них переважає: розумна, афектна (емоційна) або жадаюча (тілесна). Якщо переважає розумна, то це люди, які прагнуть споглядати красу і порядок ідей, спрямовані до

вищого блага. Вони схильні до правди, справедливості і помірності в усьому, що стосується плотської насолоди. їх Платон зве мудрецями або філософами і відводить їм роль правителів в ідеальній державі. При переважанні афектної частини душі людина відрізняється благородними пристрастями – хоробрістю, мужністю, умінням підпорядковувати жадання обов'язку. Це якості, необхідні для воїнів (стражів), які піклуються про безпеку держави. Нарешті, люди "жадаючого" типу повинні займатися фізичною працею, бо вони з самого початку належать до тілесно-фізичного світу: це – стан селян і ремісників, які забезпечують матеріальну сторону життя держави.

Розглядаючи форми державного правління, Платон відзначав, що головною причиною занепаду суспільства, а разом з тим і державного ладу, є домінування корисливих інтересів, які зумовлюють вчинки і поведінку людей. Відповідно до цього основного недоліку Платон поділяє всі існуючі держави на такі різновиди:

1. Монархія. Симпатії Платона однозначно на боці царської влади. При цьому законна монархія за Платоном – це справедлива влада однієї людини (освіченого царя).

2. Тимократія – влада воїнів (військова диктатура). У державі такого типу (приклад – Спарта) правителі і воїни були вільні від землеробських та ремісничих робіт. Велика увага приділяється спортивним вправам, проте вже помітне прагнення до збагачення і за участю дружин спартанський (аскетичний) спосіб життя переходить у розкошування, що зумовлює перехід до олігархії.

3. Олігархія. Влада, що спирається на золоті, багатстві. В олігархічній державі вже є чіткий розподіл на багатих (правлячий клас) і бідних, які роблять можливим абсолютно безтурботне життя правлячого класу.

4. Демократія. Це влада і правління більшості, але в суспільстві, в якому протилежність між багатими і бідними загострюється ще сильніше, ніж при олігархії. Врешті-решт це призводить до виникнення найгіршої державної системи – тиранії.

5. Тиранія. В античній Греції починаючи з VI ст. до н.е. ця форма державного устрою являла собою диктатуру однієї людини – тирана,

спрямовану проти аристократії.

Платон ясно бачив таку небезпеку як перетворення демократії в тиранію, тобто в деспотичну владу цинічного політика, спритного демагога, що зумів зіграти на почуттях натовпу і підпорядкувати його собі.

6. Аристократична форма. Це влада небагатьох "кращих" людей. Саме цю форму державного устрою Платон бачив в основі "ідеальної держави" (або що наближається до ідеалу).

Згідно з переконаннями Платона, кожна людина за природою призначена для виконання певної праці. Будь-кому належить займатися своєю справою і від цієї справи повинне залежати становище людини у суспільстві.

Великим філософом Стародавньої Греції був учень Платона Арістотель (384-322 до н.е.). Будучи енциклопедично різностороннім (він займався природничими науками, поетикою, проблемами державного устрою, був творцем логіки і психології), Арістотель відомий перш за все як філософ. Його твори про питання природи названі "Фізикою", є трактати "Про душу", "Нікомахова етика", "Поетика", "Риторика", "Аналітики", "Політика", "Економіка" тощо. Головна його праця – "Метафізика".

Головні категорії арістотелєвої метафізики – матерія і форма. Арістотель розглядає матерію як можливість (потенцію). Матерія аморфна, пасивна. Форма активна. Вона перетворює потенційне (матерію) в актуально суще (речі та явища). Так, наприклад, якщо ми візьмемо мідну кулю, то матерією для неї, говорить Арістотель, буде мідь, а формою – кулястість; по відношенню до живої істоти матерією є її тілесний склад, а формою – душа, яка і забезпечує єдність і цілісність всіх її тілесних частин. Форма, згідно з Арістотелем, є активним началом життя і діяльності, тоді як матерія – началом пасивним. Вводячи поняття матерії і форми, Арістотель ділить сутності на нижчі (ті, що складаються з матерії і форми), до яких відносяться всі явища тілесного світу, і вищі – чисті форми. За найвищу сутність філософ вважає чисту (позбавлену матерії") форму всіх форм – вічний двигун, який служить джерелом руху і життя всього

космічного цілого.

За Арістотелем, сутність (субстанція) – це одиничне, таке, що має самостійність, на відміну від його станів і відношень, які є мінливими і залежать від часу, місця, зв'язків з іншою сутністю тощо. Саме сутність може бути виражена в понятті і є предметом строгого знання – науки. Арістотель прагнув пізнати сутність речей через їх родові поняття, а тому в центрі уваги у нього знаходиться відношення загального до часткового.

Арістотель здійснив великий внесок у розробку проблем логіки, узагальнивши передові досягнення науки того часу. Логіка Арістотеля е головним чином логіка термінів, тому визначення природи поняття і відношень між поняттями були предметом його уваги. Особливо важливим для Аристотеля було з'ясування властивостей загального.

Мислитель створив першу в історії систему логіки – силлогістику, головне завдання якої вбачав у встановленні правил, що дозволяють отримати достовірні висновки з певних засновків. Центр арістотелевої логіки складає вчення про висновки і докази, засновані на відношеннях загального і часткового.

Звертаючись до проблем пізнання, Арістотель будує цілу теорію науки. Знання відрізняється від думки такими рисами: доведеністю, загальністю і необхідністю, пояснювальною функцією, єдністю свого предмету. При цьому науки поділяються на споглядальні (теоретичні) і практичні. Споглядальні науки здійснюють знання заради знання, це споглядання начал і причин усього сущого. Практичні науки йдуть від конкретного наслідку до конкретної причини. Арістотель розробив основи логічної теорії, дедуктивну та індуктивну логіку (праці "Аналітики", "Топіка"), методи доведення. Логіка, створена Арістотелем, впродовж багатьох століть служила головним засобом наукового доказу. По суті, саме Арістотель вперше виклав логіку систематично, у вигляді самостійної дисципліни.

На противагу вченню Платона про ідеї, Арістотель формує своє вчення про категорії. Категоріальний лад людського знання, вважав він, повинен відповідати категоріальному ладу об'єктивної дійсності, загальним характеристикам буття. Відповідно до структури реальності

він і виділяв категорії сущого. Його історична заслуга полягала в тому, що він не просто виділив ті або інші категорії, але, відібравши найбільш значні, загальні поняття, поповнивши їх склад, представив категорії вперше у вигляді системи. Арістотель вказав на 10 таких категорій. Це – сутність, якість, кількість, відношення, місце, час, положення, володіння, дія, страждання. У ці категорії, як він вважав, можуть бути включені всі можливі явища буття і всі мислимі наукові поняття. Сутність є найфундаментальнішою категорією. Від неї людина йде до категорії якості, потім кількості. Сутність постійна в речі, виражається в її властивостях. Вона є також відношенням, причому безліч подібних речей (їх зв'язок, відношення) веде до встановлення сутності вищого порядку, до сутності виду і роду (конкретний індивід – людина – жива істота). Розгортаючись у часі та просторі, сутність виявляє себе діяльною, переходячи з одного стану в інший. Окрім виділених десяти категорій, в працях Арістотеля є й деякі інші найбільш загальні поняття ("матерія", "форма", "рух", "необхідність", "випадковість", "можливість", "дійсність" – хоча деякі з цих термінів він широко не вживав).

В області соціально-філософської проблематики Арістотель, подібно до Платона, визнавав законність і необхідність рабовласництва, природної нерівності людей, а також прагнення до справедливої держави з дотриманням добрих законів. Людина, будучи суспільною істотою, здатна формуватися і виховуватися тільки у соціумі. Як етична істота, вона має такі чесноти як розсудливість, доброзичливість, великодушність, самообмеження, хоробрість, щедрість, правдивість.

Арістотель вважає людину відповідальною за свою долю і благополуччя. Цим він відкинув релігійно-міфологічну концепцію, згідно з якою нещастя людини визначаються її долею. Філософ нічого не говорить про роль богів в етичному житті людей, в його етиці повністю відсутня релігійність. Арістотель досліджує етичні проблеми, щоб допомогти людям стати кращими і зробити суспільство досконалішим. Філософ розрізняє розумові чесноти, пов'язані з діяльністю розуму і чесноти душевного складу, характеру. І ті, й інші

не дані нам від природи, людина може набути їх. Доброчесність є розсудливим знаходженням належної середини в поведінці і у відчуттях – середини між надлишком і бракуванням певної людської якості.

Що стосується устрою держави, то Арістотель прославив себе досконалим дослідженням форм правління, що існували в античності. Арістотель вивчив і систематизував конституції 158 грецьких полісів.

Широко відома арістотелівська класифікація форм правління. Мислитель розрізняв правильні і неправильні державні устрої. Кожній правильній формі держави, на думку Аристотеля, відповідає неправильна форма, яка є її спотворенням. До правильних форм Арістотель відносив царську владу (монархію), коли при одноосібному правлінні керуються загальним благом. Її спотворенням є тиранія, при якій одноосібний правитель керується тільки особистою вигодою. За другий правильний державний устрій Арістотель вважав аристократію, коли правлять небагато кращих громадян поліса і теж задля загального блага. Спотворенням цього правління є олігархія, коли кілька багатих громадян, управляючи державою, печуться тільки про власну вигоду. І, нарешті, політія є правлінням більшості громадян, що відбираються на основі певного цензу і керуються в своїх рішеннях інтересами загального блага. У протилежність цьому, демократію Арістотель вважав перекрученням політії, коли править більшість, серед яких багато бідних, і лише у своїх інтересах.

Найкращим устроєм, на думку Аристотеля, є політія. Особливість цього ладу полягає у тому, що його основа – середній шар громадян, який перевершує бідняків і багачів, разом узятих. Інакшекажучи, найкраще правління там, де вирішальна сила – люди середнього достатку. І це перекликається з сучасними міркуваннями про “середній клас” як опору, що гарантує суспільство від крайнощів диктатури і анархії.

Отже, Аристотель, по суті, закладає основи політичної науки і визначає багато її понять, причому спадщина мислителя настільки обширна, що неможливо охарактеризувати всі її розділи. Важливо,

проте, відзначити, що Арістотелем закінчується цілий період розвитку старогрецької філософії і філософії взагалі. З відходом Арістотеля антична філософія таких всеосяжних філософських систем вже не знала. Подібних систем ми не зустрінемо аж до Гегеля.

7. Філософія періоду еллінізму.

З IV ст. до н.е. починає складатися так звана філософія еллінізму. До цього періоду відносять історичний відрізок часу від IV ст. до н.е. і до початку VI ст. н.е. Завоювання Олександра Македонського приводять до втрати грецькими державами політичної самостійності, проте духовне лідерство грецької культури зберігається. До філософії еллінізму відносять вчення кініків і кіренаїків, стоїцизм, епікуреїзм, скептицизм, неоплатонізм і гностицизм.

Засновником школи кініків вважається учень Сократа Антісфен (435-370 до н.е.), а його яскравим представником — Діоген Синопський (бл. 404-бл. 323 до н.е.). Антісфен – супротивник платонівських ідей, заперечував реальність загального: “Коня я бачу, конячості ж не бачу”. Правдивим може бути тільки знання про одиничне.

Незадоволені наявним ладом життя, його штучністю, зіпсованістю, Антісфен і Діоген шукають порятунку в поверненні до початкового, природного стану. Зовнішнім потребам і слабкостям культурної людини вони протиставляють відсутність потреб, витривалість і уявне здоров’я звірів. Згідно із вченням кініків, культура не покращує життя людей, а тільки ускладнює її.

Латиняни називали кініків циніками. Поступово слово “цинік” набуло негативного значення. Неприйнятним в цинізмі зазвичай вважають нехтування суспільними етичними нормами. В основі такого нехтування завжди виявляється духовна убогість. У наші дні цинізм не має виправдань, це просто жалюгідна, вироджена форма філософствування.

Наприкінці IV ст. до н.е. в Афінах була створена школа Епікура (бл. 342-271 до н.е.) – основоположника епікуреїзму. Епікур прийняв атомістичне вчення Демокріта, але основним завданням філософії вважав створення етики – вчення про поведінку, яка призводить до

щастя. На відміну від стоїчної, епікурейська етика так само, як і етика кіренаїків, **гедоністична** (з грец. *hedone* – задоволення): за мету людського життя Епікур вважав щастя, що розуміється як задоволення. Проте справжнє задоволення мислитель бачив зовсім не в тому, щоб без всякої міри вдаватися до грубої плотської насолоди. Як і більшість грецьких мудреців, Епікур був прихильником ідеалу міри. Тому неправдивим є поширене уявлення про епікурейців як про людей, що ставлять тілесну насолоду понад усе інше. Вищою насолодою Епікур, як і стоїки, вважав незворушність духу (атараксію), душевний спокій і безтурботність, а такий стан може бути досягнутий тільки за умови, що людина навчиться стримувати свої пристрасті і плотські потяги, підпорядковувати їх розуму. Традиційна грецька релігія, за Епікуром, позбавляє людей безтурботності духу, вселяючи страх перед смертю і перед замогильним життям. Щоб розсіяти цей страх, Епікур доводить, що душа людини вмирає разом з тілом, бо складається з атомів точно так, як і фізичні тіла. Смерті не треба боятися, переконує грецький матеріаліст, бо, поки ми є, смерті немає, а коли приходить смерть, нас вже немає; тому смерті не існує ні для живих, ні для померлих.

Теорія пізнання Епікура є емпіричною. Справжнім джерелом пізнання, яке ніколи нас не обманює, за Епікуром є відчуття. Розум не є самостійним і незалежним від відчуттів джерелом знання. Об’єктивно існуючі речі відділяють від себе потоки атомів, завдяки чому душа їх сприймає. Результати цієї дії або відчуття істинні, якщо відповідають речам, і помилкові, якщо мають тільки видимість відповідності речам або зовсім їм не відповідають. Відчуття є основою для формування уявлень, які зберігаються в пам’яті. їх сукупність може бути названа минулим досвідом. Імена людської мови фіксують уявлення. Окрім звичайних п’яти відчуттів у Епікура до них відносяться насолода і страждання, які є оцінювальними. Вони дозволяють розрізняти істину і брехню, добро і зло. Те, що сприяє насолоді, є добром, а те, що приносить страждання, є злом. Теорія пізнання служить Епікуру теоретичним фундаментом його етики.

Учення Епікура протягом декількох століть здійснювало вплив на духовне життя грецького і римського суспільства. В епоху

християнства послідовники Епікура жорстоко переслідувалися, його твори знищувалися. Слово “епікуреєць” стало синонімом безбожника і ласолюба. Зараз ми повинні сказати, що Епікур був одним з найсвітліших розумів в історії людства.

Стоїцизм є одною із шкіл старогрецької філософії, засновником якої був **Зенон** з Кітіона (місто на острові Кіпр) (бл. 336-бл. 264 до н.е.). До стоїків відносять також **Марка Аврелія** (121-180), **Сенеку** (бл. 4-65) та ін. Перейшовши до римлян, стоїчна філософія набуває тут все більш риторичного і повчально-етичного характеру.

Стоїки – опоненти епікурейців. Якщо епікурейці радіють всім радощам життя, то стоїки налаштовані на напіваскетичне, спартанське існування, готові мужньо переносити удари долі (звідси вираз – стоїчний характер). Проблеми моралі вони розробляли в руслі етики обов’язку (згодом цей напрям етичної думки назвали деонтологізмом). Саме вони ввели у філософсько-етичний обіг тодішнє буденне слово “обов’язок”, надали йому статус етичної категорії.

Стоїчна філософія включала три основні частини: фізику, логіку та етику.

Фізика (філософія природи) стоїків складена головним чином з учень їх філософських попередників (Геракліта та ін.) і тому не відрізняється особливою оригінальністю. В її основі лежить ідея про Логос як про всевизначаючу, всепороджуючу, всюдисущу субстанцію – розумну світову душу або Бога. Вся природа є втіленням загального закону, вивчення якого вкрай важливе і необхідне, бо це одночасно і закон для людини, відповідно до якого їй слід жити. У тілесному світі стоїки розрізняли два начала – діяльний розум (він же Логос, Бог) і розум пасивний (або безякісна субстанція, матерія). Під впливом ідей Геракліта стоїки відводять роль активного, відтворювального начала вогню, що поступово переходить у решту всіх стихій – повітря, воду, землю (як в свої форми). Цей саморозвиток світу здійснюється циклічно, тобто на початку кожного нового циклу вогонь (він же Бог і Логос) знов і знов породжує інші першооснови, які в кінці циклу перетворюються на вогонь. Рано чи пізно, таким чином, здійсниться космічна пожежа, все стане вогнем. При цьому весь процес

повторюватиметься знову і знову до нескінченності. Все, що трапляється у цьому світі, траплялося і раніше і трапиться знову незліченне число разів. Зі світового Логосу кожного разу виливаються так звані “запліднюючі логоси”, які і визначають природу всіх одиничних тіл. Таким чином, Логос пронизує собою весь цей світ і управляє його тілом, будучи тим самим не тільки промислом, але й долею, свого роду необхідним ланцюгом всіх причин всього існуючого. Мова йде про космічний детермінізм, відповідно до якого спрямування всіх природних процесів виявляється строго визначеним природними законами. Кожне тіло жорстко включене в загальну природу завдяки “його власній природі”, тобто всі речі суть частини єдиної системи. Треба сказати, що тільки ранні стоїки звертали увагу на цей відділ в своїй філософії; римські їх послідовники значно більше акцентували на ролі логіки та етики. У логіці стоїків мова йшла переважно про проблеми теорії пізнання – розум, істину, її джерела, а також про власне логічні питання. Кажучи про єдність осягаючого мислення і буття, вони відводили вирішальну роль в пізнанні не чуттєвому уявленню, а “уявленню осягнутому”, тобто такому, яке повернулося назад у думку і яке стало властивим свідомості. Щоб бути істинним, уявлення має бути осягнуто за допомогою мислення. Розум при цьому як би дає свою згоду на таке уявлення, визнаючи його істинним. Стоїки багато займалися розробкою формальної логіки, вивчали форми мислення, приділяючи особливу увагу простим і складним висловам, теорії висновку тощо.

Стоїки доповнили арістотелєву логіку умовними та розділовими умовиводами, переймалися етимологічними проблемами, розробляли вчення про значення (розрізняючи позначальне, звуковий образ, позначуване – ідеальне значення, мислиме – реальний об’єкт). Ці проблеми складали філософію мови стоїків.

Головне місце в стоїцизмі займає етика. Як і в будь-якій іншій філософській системі, тут вирішується головне питання: що є вище благо і як його досягти? Завдання це не тільки теоретичне, але й практичне, оскільки воно пов’язане з життєвим вибором, вибором способу життя.

Вихідною ідеєю етики є положення про те, що основою блага виступає доброчесність. Доброчесність означає: жити у згоді з розумом, це мистецтво правильного життя. Основні чесноти: розумність, помірність, справедливість і доблесть. Людина не може активно впливати на навколишній світ, але вона може над ним піднестися, культивуючи спокій (атараксію) і терпіння (апатію). Справжній стоїк відрізняється терпимістю і стриманістю. Його щастя полягає в тому, що він не бажає ніякого щастя.

Наступний напрям еллінізму – скептицизм (з грец. *skeptukos* – той, що досліджує, критикує). Найбільш відомими його представниками були Піррон з Еліса (365-275 до н.е.) і Секст Емпірик (200-250 н.е.).

Переконання Піррона виявляють явну схожість з доктриною софістів. На думку Піррона, як чуттєве сприйняття, так і розум здатні осягати лише випадкові характеристики речей. Піррон поставив три принципові питання:

1) якими є якості речей?

2) як ми повинні поводитися по відношенню до речей?

3) які результати нашої поведінки по відношенню до них?

І відповідав:

1. ми не знаємо, які якості речей;
2. через це ми повинні утримуватися від думок з їх приводу;
3. ця стриманість дає спокій і щастя.

Скептики вважали, що ні в якому вигляді і ні в якій сфері знання неможливе. Відповідно до цього завдання скептики підкреслювали критичні, негативні, деструктивні якості розуму і намагалися ці "скептичні здібності" культивувати в собі.

Скептики відкидали наукові думки, бо всі вони неістинні. Тільки думки про явища скептики не намагалися ставити під сумнів. Наприклад, якщо я їм що-небудь солодке або чую якийсь звук, то це безперечно. Але наука і наші звичайні думки стосуються не явищ, а їх реальної основи, тобто того, що є їх причиною. Мед не є те, що є моє відчуття солодкого. Причини явищ – на противагу самим явищам – нам невідомі, і тому думки про них завжди неістинні.

Незважаючи на те, що скептики на перший план ставили не

пізнання істини, а розкриття брехні і демонстрацію хибності людських думок, їх роль у філософії була швидше позитивною і навіть значною: по-перше, вони виявили безліч помилок у вченнях визнаних філософів; по-друге, використовували і систематизували всі критичні погляди грецьких мислителів; по-третє, підняли рівень доказовості науки в цілому. Розвиваючи протягом декількох століть з скрупульозною систематичністю свої переконання, вони зібрали справжню скарбницю скептичних ідей і аргументів, з якої багато що почерпнули вчені пізніших епох.

8. **Римський період античної філософії.**

З початку III ст. до н.е. в регіоні Середземного моря істотно посилюється вплив Риму. УII ст. до н.е. він володіє вже великою частиною стародавнього світу. Під його економічний і політичний вплив потрапляють і міста континентальної Греції. Тим самим до Риму починається проникнення грецької культури, складовою частиною якої була філософія. Римська культура і освіта розвивалися в абсолютно інших умовах, ніж ті, які були декілька століть до цього в Греції. За рахунок римських походів утворювалися широкі рамки для формування римського мислення. Успішно розвивалися природничі і технічні науки, небувалого розмаху досягають політичні і юридичні.

Приблизно з середини II ст. до н.е. в Римі розвиваються три філософських напрями, які сформувалися вже в еллініcтичній Греції – стоїцизм, епікуреїзм і скептицизм.

Серед римських стоїків слід зазначити **Сенеку** (4 до н.е. – 65 н.е.), **Епіктета** (бл. 50-138), **Марка Аврелія** (121-180) **Ціцерона** (106-43 до н.е.), **Секста Емпірика** (200-250 н.е.), **Діогена Ласртського** (кінець II-III ст.) та ін. У вигляді повних книг до нас дійшли лише твори римських стоїків, – головним чином, Сенеки, Марка Аврелія і Епіктета, за якими можна скласти уявлення про філософські погляди цієї школи.

У поглядах на природу (так само як і в інших частинах своєї творчості) Сенека дотримується вчення грецького стоїцизму. Це виявляється, наприклад, в матеріалістично орієнтованому дуалізмі

матерії і форми. Розум вважається активним принципом, який надає матерії форму. При цьому однозначно визнається первинність матерії. Душу (пневму) він також розуміє у дусі грецького стоїцизму як вельми тонку матерію, суміш елементів вогню і повітря.

Сенека майже всі свої твори, серед яких найвідомішими вважаються “Про милосердя”, “Про щасливе життя”, “Про доброчинність” тощо, присвятив етичним проблемам. Головними ідеями етики, за Сенекою, є принцип життя у злагоді з природою і принцип підкорення людини долі. Сенека відкидає намагання багатьох сучасників накопичувати матеріальні багатства, отримувати високі посади у державі, мотивуючи це так: “Що вище хто піднявся, то ближче той до падіння...”.

Сенс життя Сенека бачить в досягненні абсолютного душевного спокою. Однією з основних передумов цього є подолання страху перед смертю. Цій проблематиці він відводить багато місця у своїх працях.

У стоїків отримує філософське осмислення зміна в суспільстві ставлення до рабства. Сенека розрізняє тілесне і духовне рабство, рабство перед пристрастями, пороками, речами. Інший відомий представник римського стоїцизму Епіктет стверджує, що свободу розуму і волі у людині не можна відняти. З цієї точки зору і раб вільний, панові належить лише тіло раба, його він може продати або використовувати як знаряддя виробництва, навіть позбавити життя. Але душа людська вільна. Хоча вона живе в оковах грішного, недосконалого тіла, людина може звільнити безсмертну душу з цих оков, вчинивши самогубство (випадки добровільного позбавлення себе життя у той час були досить частими). Відзначимо, правда, що Сенека не вважав самогубство кращим шляхом особистого порятунку. Допускаючи такий відхід з життя заради звільнення душі, він вважав, що для цього потрібно мати вагомі причини.

До римських стоїків відноситься і імператор Марк Аврелій. Імператор в роздумах “До самого себе” проголошує, що “...єдине, що знаходиться у владі людини, – це його думки”. “Загаянь в своє нутро! Там, усередині, джерело добра, яке здатне бити, не вичерпуючись, якщо до нього постійно докопуватися”. Вищі суспільні класи імперії у

стоїчній етиці повинні шукати певний засіб морального відродження римського суспільства, яке перебувало в стані кризи та занепаду.

Відомим представником римського епікуреїзму був **Тіт Лукрецій Кар** (99-55 до н.е.), римський поет і філософ, автор філософської поеми "Про природу речей". Був прихильником атомізму. В основі світогляду Лукреція лежить закон збереження буття, що приймає форму закону вічності і незмінності першооснов. Усе відбувається за законами природи, ніщо не твориться відповідно до божественної волі. Мислитель прославляє силу людського розуму. Тільки розум може покласти край забобонності, страху перед смертю, неспокою і різним турботам.

У перші століття нової ери все більш значущим чинником духовного життя ставало християнство. У протиборстві з новою релігією народився неоплатонізм. Засновником неоплатонізму був **Плотин** (204-270 до н.е.), а його систематизатором і завершувачем – **Прокл** (410-485 н.е.).

У рамках античного світогляду це вчення було своєрідною філософською відповіддю на духовні потреби освіченої частини римського суспільства в умовах кризи, що охопила всі сторони життя, – від економіки до ідеології. Неоплатоніки намагалися відновити відчуття єдності людини і космосу.

Неоплатонізм був перехідним ступенем від старогрецької до середньовічної філософії. У цілому епоха еллінізму змінилася епохою християнства. У перші століття нової ери платонізм, аристотелізм, кінізм, епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм, неоплатонізм багато в чому зберігали своє значення, але тиск нового світогляду – християнства постійно зростав. 529 р. н.е. імператор Юстиніан заборонив прихильникам античної філософії викладати, мати школи. Усім було наказано повернутися "в лоно святої церкви". На тривалий час античній філософії було призначено піти в тінь, щоб відродитися майже через тисячу років.

Література

Основна:

1. Кучеров Г. Г., Попович М. Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 9-33.
2. Попович М. Д. Філософія: історичний екскурс. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2020. – С. 7-15.
3. Касьян В. І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 9-25.
4. Попович М.Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2021. – С. 46-83.

Допоміжна:

1. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр.– Том перший. Вид. друге, випр. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 307-310; 389-393; 399-418.
2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том другий. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 315-321.
3. Європейськийсловникфілософії: Лексиконнеперекладностей. Пер. зфр. –Том третій. –К.: Дух і літера, 2013. –С. 11-18.
4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том четвертий. – К.: Дух і літера, 2013. – С. 339-343.

Теми есе

1. Джерела вивчення філософії.
2. Охарактеризуйте три риси античної філософії.
3. Натурфілософія.
4. Епікуреїзм.
5. Скептицизм.
6. Конфуціанство.
7. Стоїцизм.
8. Буддизм.
9. Філософська школа Платона.
10. Філософська антропологія Сократа.
11. Філософська школа Арістотеля.

Тести

1. Золоте правило моральності сформулював:

а) Мойсей;

б) Сократ;

в) Конфуцій;

г) Платон.

2. Записати українські еквіваленти наступних іншомовних слів:

а) метафізика – ……;

б) філософія – ……;

в) політеїзм – ……;

г) демократія – …… .

[1. (народовладдя); 2. (багатобожжя); 3. (любов до мудрості); 4. (опісля фізики).]

3. Афоризм «Людина є міра всіх речей…» належить:

а) Арістотелю;

б) Геракліту;

в) Протагору;

г) Демокриту.

4. Яке значення для філософії має історія філософії?

а) ніякого;

б) є архівом знань;

в) є школою думки;

г) є основою філософії.

5. «Веди» – це пам’ятка письмової культури:

а) Давньої Індії;

б) Давнього Китаю;

в) Давньої Греції;

г) Давнього Риму.

6. Засновником конфуціанства був видатний мислитель Китаю Конфуцій. Основним поняттям конфуціанства є:

а) янь;

б) інь;

в) жень;

г) дао.

7. Праця Арістотеля, в якій були викладені основи формальної логіки, називається:

а) «Метафізика»;

б) «Органон»;

в) «Аналітики»;

г) «Категорії».

8. Творець релігійно-філософського вчення про числа:

а) Арістотель;

б) Платон;

в) Геракліт;

г) Піфагор.

9. Філософську рефлексію античності змістили з проблематики фізики (природи) і космосу на проблему людини та її життя в суспільстві:

а) іонійські філософи (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен);

б) засновник егейської школи Парменід;

в) атомісти – Левкіп і Демокрит;

г) Геракліт з Ефеса;

д) софісти, Сократ і сократичні школи.

10. Кому з названих давньогрецьких філософів належить вислів «Все тече. Все змінюється. Не можна двічі увійти в одну ж ту саму річку» ?

а) Анаксагор;

б) Анаксимандр;

в) Геракліт;

г) Демокрит.

11. Хто є автором теорії ідей?

а) Сократ;

б) Платон;

в) Арістотель;

г) Демокрит.

12. Вставити потрібне ім’я:

а) Вчитель Платона ……;

б) Вчитель Аристотеля ……;

в) Учень Аристотеля …… .

[1. (Платон); 2. (Олександр Македонський); 3. (Сократ).]

13. Якого судження Будда (Сидхарта Гаутама) не проголошував:

а) життя – це страждання;

б) життя – це задоволення;

в) страждання людини пов’язані з її бажаннями;

г) перемога над стражданнями призводить до стану нірвани (стану духовного спокою).

14. Для створення гармонії в суспільстві необхідно правильно відрегулювати «п’ять відношень» – між правителем і підданими; між батьками і дітьми; між чоловіком і жінкою; між подружжям; між друзями, – вважав давньокитайський філософ:

а) Лао-цзи;

б) Конфуцій;

в) Мо-цзи.

15. Який був улюблений вислів Сократа?

а) я нічого не знаю;

б) я не знаю, що роблю;

в) я знаю, що нічого не знаю;

г) я нічого не знаю якщо нічого не бачив.

16. Фалес із Мілета основоположним началом розмаїтого світу вважав:

а) землю;

б) повітря;

в) воду;

г) вогонь.

16. Анаксагор за першооснову світу брав:

а) воду;

б) повітря;

в) землю;

г) вогонь.

17. Історичною заслугою Арістотеля є створення логіки як систему методів пізнання:

а) майбутнього;

б) минулого;

в) дійсності;

г) самого себе.

18. Засновником античної діалектики вважається:

а) Піфагор;

б) Геракліт;

в) Платон;

г) Арістотель.

19. Основою всіх речей і предметів за Демокритом є:

а) молекули;

б) атоми;

в) пустота;

г) всесвіт.

21. Хто вперше виділив етику в окрему галузь знання?

а) Конфуцій;

б) Сократ;

в) Платон;

г) Арістотель.

ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ.

1. Європейська філософія середніх віків як теоретична основа християнського світогляду.

Під “середньовіччям” розуміють період розвитку суспільства, що охоплює ряд століть від Стародавнього Світу до Нового часу. У соціально-економічному плані середньовіччя збігається з епохою феодалізму. На зміну офіційній римській релігії, що не могла дати втіху масам, і східним культам прийшло християнство, яке стверджувало, що земне життя тимчасове і ті, що праведно живуть, житимуть в блаженстві в іншому царстві.

В основі християнського монотеїзму лежать два найважливіші принципи, які були чужими релігійно-міфологічній свідомості і відповідно філософському мисленню язичницького світу: ідея творіння та ідея одкровення. Обидва принципи тісно між собою пов’язані. Ідея творіння лежить в основі середньовічної онтології (вчення про буття), а ідея одкровення складає фундамент вчення про пізнання. Звідси всебічна залежність середньовічної філософії від теології, а всіх середньовічних інститутів – від церкви.

На відміну від античності, де істиною треба було оволодівати, середньовічна філософська думка виходила з того, що істина у готовому вигляді міститься у Священному Писанні (Біблії). Ідея одкровення була розроблена батьками церкви і закріплена в догматах. Так осягнута істина сама прагнула оволодіти людиною, проникнути в неї. На тлі грецької мудрості ця ідея була абсолютно новою. Вважалося, що людина народжена в істині, що вона повинна осягнути її не заради себе, але заради неї самої, бо нею був Бог, втіленням якого на землі був Христос. Тому земний світ, відповідно, і людський розум мислилися вбудованими у вищу реальність.

Для християнського світосприйняття характерними є такі особливості.

Теоцентризм. Все визначає врешті-решт Бог, а не природа як в античності. Релігія, церковні догми були початком і основою будь-

якого мислення. Авторитетом істини ставало тільки те, що було освячене Біблією і працями святих отців.

До типологічних рис середньовічного мислення відноситься **історизм,** обумовлений християнською ідеєю неповторності подій, їх одиничності, викликаною унікальністю факту явища Христа як початку історії. На відміну від античної циклічності, тобто регулярної повторюваності подій в часі, середньовіччя було проникнуте очікуванням страшного суду, роздумами про кінцеву мету земної долі людини, світу в цілому.

Провіденціалізм (з лат. *providentio* – передбачаю) – специфічна концепція історії, в світлі якої історичний процес мислиться як реалізація Божественного промислу, що має на меті порятунок людства. Концептуальні основи провіденціалізму були закладені в трактаті **Августина Аврелія** (354-430) "Про Град Божій" і пов'язані з ідеєю про друге пришестя.

Особливістю середньовічного світосприйняття є ідея творіння з ніщо – **креаціонізм,** тобто створення світу Богом абсолютно ні з чого, тільки силою свого духу.

Теоцентризм світогляду доповнюється християнським **антропоцентризмом –** уявленням про людину як центр створеного світу, як "вершину творення". Якщо для космоцентризму античності людина була частиною Всесвіту, мікрокосмом, в якому віддзеркалювався макрокосм, то християнство бачить в людині центральне призначення в божественному аспекті творіння. Людина є центром і господарем природного світу, метою творіння. На відміну від всього створеного, людина – богоподібна істота, свідченням чого є наявність у ній розуму і волі.

Персоналізм. Цей принцип вимагав розуміння людини як "персони" – неподільної особи, що володіє розумом і свободою волі, створена за образом і подобою Бога і наділена совістю. Кожна особа – це особливий зачинений світ, в якому невидимо діють сили добра і зла, духу і плоті, розуму і відчуттів, що борються один з одним; світ, в якому є свій суд (суд совісті) і свій закон (внутрішній логос, що відображає логос божественний). Тільки Богові підзвітна людина у

своїх вчинках і помислах.

У цілому те, що в середньовіччі філософія була підпорядкована релігії, було у своєму роді самозаперечennям філософії; адже вона виникла саме як вільна думка, яка не зв'язана ніякими авторитетами і догмами.

2. Філософський зміст апологетики та патристики.

У розвитку християнської середньовічної філософії прийнято виділяти три крупні періоди. Перший – **апологетика** II ст. **(Юстин** (бл. 100-165), **Квінт Тертуліан** (160-після 220) та ін.), коли відбувався захист християнських догматів від нападів представників язичницьких релігій та критиків християнства. Другий – **патристика** (III-VII ст.) або вчення "отців церкви" **(Аврелій Августин** (354-430) та ін.), які заклали основи релігійної філософії. Третій період – **схоластика** –VIII-XIV ст. – **(Тома (Thomas) Аквінський** (1225/1226-1274) та ін.), коли ця філософія стала надбанням суспільної свідомості і духовної культури суспільства.

Апологетика (з грец. *apologetikos* – те, що захищає) – це обґрунтування християнського віровчення філософськими засобами, особливий різновид філософської аргументації і захисту релігії.

Цей термін використовується для позначення ранньої стадії християнського філософствування. Твори християнських авторів цього періоду нерідко носили назву і мали характер апологій, тобто творів, що ставили за мету захист і виправдання перших християн в очах могутнього ще язичництва. Крім того, апологети ставили мету виробити переконливу та цілісну християнську позицію з основних світоглядних проблем.

Найперші апології були написані біля середини II ст. Один з перших апологетів філософ Юстин у своїй "Апології", яка доводила пріоритет християнства перед язичницькою філософією, використовує традиційні філософські аргументи "pro" ("за") і "contra" ("проти"). Він розвиває аргументацію апологетики за допомогою доводів від єдності, універсальності, простоти, авторитетності і давнини:

- довід єдності (оскільки Бог єдиний, не треба шукати все нові й

нові початки буття);

- довід універсальності (християнство відкрите і доступне всім, незалежно від статі, віку, походження);
- довід простоти (у християнстві йдеться про те, що зрозуміле для всіх і не потребує спеціальної освіти);
- довід авторитету (філософію вигадали люди, а істини християнства дані Богом через одкровення);
- довід давнини (греки запозичили філософію у Мойсея, тобто зі Старого Заповіту).

УІV ст. завершується процес формування середньовічного християнського світогляду. На Нікейському соборі (325 р.) формулюються основні догмати християнського віровчення.

На початку формування християнства була відкрито проголошена ворожість до знання: розум оголошувався забороною античності, що створює неприємності “смиренним” християнам. Крилатою стала фраза теолога Тертулліана: “...вірую, тому що абсурдно”. З цього погляду союз філософії і релігії був практично неможливий, рекомендувалася сувора віра в догми останньої, тому шо осягнення їх неможливо.

Історично другим періодом середньовічної філософії була патристика. Хронологічно патристика ділилася на період підготовки до Нікейського Собору 325 р. і на період після собору; у другий період були встановлені основоположні догмати, за межі яких церковна філософія вийти не мала права.

Патристику поділяють на східну (греко-візантійську) та західну (латинську). Найбільш крупними представниками східної патристики були Оріген (185-254), Григорій Богослов (330-389) та ін., західної – Августин (354-430), Северин Боецій (480-524) та ін.

Найбільш авторитетним представником патристики є Августин. Його перу належать трактати “Сповідь”, “Про град Божий”, “Про свободу волі”, ін.

Августин вважається найвидатнішим філософом і богословом періоду патристики, що здійснив істотний вплив на всю середньовічну культуру і на подальший розвиток філософії. Окрім теоретичного

значення, його діяльність мала і практичний сенс: він, зокрема, обґрунтував необхідність церковної організації як посередника між Богом і віруючими.

Світогляд Августина глибоко теоцентричний: в центрі духовних устремлінь – Бог як початковий і кінцевий пункт роздумів. Проблема Бога і його ставлення до світу виступає в Августина як центральна. Августин розглядає Бога як нематеріальний, нескінченний Абсолют. Августин протиставляє свої переконання всім різновидам пантеїзм), тобто єдності Бога і світу. Бог, за Августином, надприродний. Світ, природа і людина, будучи результатом творіння Бога, залежать від свого Творця. Якщо неоплатонізм розглядав Бога (Абсолют) як безособову істоту, як єдність всього сущого, то Августин тлумачив Бога як особу, що створила все суще. Августин спеціально підкреслював відмінність Бога від Долі, фортуни, що посідали таке велике місце не тільки в давнину, але й у період середньовіччя. Августин всебічно підкреслює абсолютну всемогутність Бога. За Августином, християнський Бог цілком оволодів долею, підпорядкувавши її своїй всемогутній волі. Стверджуючи принцип безтілесності Бога, Августин виводить звідси принцип нескінченності божественного начала.

Августин поставив проблему свободи волі. Воля може спрямовуватися розумом, але може мати місце і розбіжність волі та розуму. Вибір волі, тобто дій людини, може бути ірраціональним, таким, що не узгоджується з розумом. Людина вільна, коли воля направляє його дії до добра, до виконання божественних заповідей, прийнятих “серцем” і розумом. Свободи немає, коли воля або розум прагнуть до піднесення над людьми, над Богом, коли вони не узгоджені з волею Бога. Пізнання Бога і любов до нього мають бути нерозривно пов’язані між собою.

Августин вважав, що людська душа складається з триєдності пам’яті, розуму, волі. На основі пам’яті людина самоідентифікує себе; розум аналізує вчинки; воля спрямована на корекцію власної недосконалості. Але триєдність, говорить Августин, через слабкість людини постійно порушується. Замість того щоб бути

скоординованими, здібності душі організують субординацію: одне пригнічує і підпорядковує інше.

Значну увагу Августин приділяв проблемі співвідношення віри і розуму. У питанні "розум або віра?" в Августина не було вагань: звичайно, віра, а точніше – перевага віри над розумом. Віра повинна передувати розумінню ("вір, щоб розуміти") і бути критерієм всіх доступних нам істин. Істину треба шукати в Бозі, а не в науках. Розум підкріплює положення віри, але сам істину знайти не може. Істини розуму обмежені, неповні. Істину можна знайти тільки "потягом серця", тобто вірою, яка важливіша за розум.

Роздуми Августина про творіння світу Богом привели його до проблеми вічності і часу. Природно виникало питання: що ж, виходить, Бог перебував в недіянні до того, як створив світ? Августин чудово розумів всю неймовірну складність проблеми часу. У результаті глибоких роздумів Августин прийшов до висновку: світ обмежений в просторі, а буття його обмежене в часі. Час і простір існують тільки в світі, виникають разом із ним.

Новою рисою світогляду Августина була увага до двох неординарних проблем:

а) розвитку людської особистості;

б) розвитку загальнолюдської історії.

Першій проблемі філософ присвячує працю "Сповідь", другій – **трактат** "Про град Божий".

"Сповідь" – це дослідження самосвідомості особи, її психологічних станів. Він малює внутрішній світ особи з дитячих років і до утвердження людини як християнина. Августин не сприймає будь- яке насилля над особою – від насильства в школі над дитиною до державного насильства. Августин вважав, що суб'єктивно людина діє вільно, але все, що вона робить, робить через неї Бог. А буття Бога можна вивести із самосвідомості людини, самодостовірності людського мислення.

Людська історія, за Августином, визначається боротьбою двох царств: Божого і земного. Боже царство складають праведники, земне – себелюбці-грішники. Після приходу Христа боже царство

розширилось і зміцніло. Людей, що належать до нього, відзначає смиренність як перед Богом, так і перед церквою.

У земній історії ці два царства переплетені між собою. Це унеможливлює досягнення рівності. Саме тому прагнення до рівності Августин розцінює як протиприродне і приречене.

Цікавою є думка Августина про основні стадії розвитку людської історії. Провівши аналогію з шістьма днями творення світу, Августин називає відповідну кількість стадій розвитку людства: вік немовляти, дитинство, отроцтво, юність, зрілість, старість. Остання розпочинається з моменту приходу Христа і буде продовжуватися до кінця існування людства.

3. Схоластична філософія.

Наступний період в розвитку філософії Середньовіччя називають **схоластикою** (з грец. *schole* – школа). Її називають "шкільною філософією", представники якої намагалися раціонально обґрунтувати і систематизувати християнське віровчення. Для цього вони використовували ідеї античної філософії (особливо Арістотеля). Схоласти абсолютизували книжне знання. їх сперечання часто були відірвані від реальних проблем життя. Тому в подальшому схоластику переважно сприймали негативно. Проте в її надрах висвічувалося багато важливих проблем. Так, схоласти своєю дискусією про природу загальних понять (універсалій) дали хороший матеріал подальшим поколінням філософів і вчених для аналізу проблем мови і мислення.

Тут слід уточнити, що історію схоластики зазвичай ділять на періоди. Перший період схоластики (з VIII по XIIст.) – це час логічнихсуперечок і дискусій, коли теологія бачила у філософії лише своєрідний технічний засіб для вирішення своїх проблем. З XII по початок XIV століття – другий період схоластики. Лише тут філософія знаходить власне поле діяльності – дослідження природного і людського світу в його відношенні до Бога. Свого часу Августин заявив: "Хочу зрозуміти Бога і душу. І нічого більше? Абсолютно нічого". З цього виходило, що природний світ мало цікавив Августина і тих, хто йшов за ним. У Аквінського інше кредо: "Міркую про тіло,

щоб міркувати про душу, а про неї міркую, щоб міркувати над окремою субстанцією, над нею ж міркую, щоб думати про Бога". Як бачимо, осягнення Бога у Аквінського можливо лише через вивчення його творіння. І зробивши такий висновок, церква в особі Томи знайшла в Арістотелі не супротивника, а могутнього союзника.

До головних представників європейської схоластики належали Іоанн Еріугена (бл. 810-бл. 877), Ансельм Кентерберійський (1033-1109), П'єр Абеляр (1079-1142), Тома Аквінський (1225-1274), Йоганн Скот (1265-1308), Вільям Оккам (1285-1349) та ін.

Одним з основоположників середньовічної філософії вважається Ансельм Кентерберійський. Він представляє докази буття Бога, з яких особливо важливий той, що спирається на онтологічний аргумент. У формулюванні самого Ансельма цей доказ виглядає таким чином. Під Богом ми розуміємо найбільший, наскільки можливий, об'єкт думки. Але якщо об'єкт думки не існує, то він менше іншого, такого самого дійсно існуючого об'єкта думки. Тому найбільший зі всіх об'єктів думки повинен існувати, бо інакше був би можливий інший, ще більший об'єкт думки. Тому Бог існує.

Розвиток схоластики відбувався на основі і в рамках концепції подвійної істини, яка припускає несуперечливе і незалежне існування істини знання та істини віри, при незаперечному приматі віри. Хоча за допомогою розуму Бога пізнати неможливо, стверджували представники схоластики, людина повинна максимально використати можливості розуму. У схоластиці утвердилися три варіанти розв'язання питання про співвідношення віри і розуму:

1. Знання і віра – антиподи. Віра не потребує знання, бо вона має свою основу – "одкровення". У витоків такої позиції стояв Тертулліан. Його ідеї продовжує Петро Даміані (1007-1072), обґрунтовувавши концепцію про принципову непізнаваність Бога.

2. Знання і віра можуть співіснувати, бо вони мають різні джерела. Знання замикається на розумі, а віра – на "одкровенні". І в цьому сенсі філософські і теологічні істини не виключають одна одну. Цю теорію представляли Аверроес (1126-1198) і Сігер Брабантський (1235-1282).

3. Знання і віра, філософія і теологія повинні об'єднатися і

забезпечити реалізацію богословської концепції. Але такий союз розумівся по-різному. “Вірую, щоб розуміти” (Августин, Ансельм) і “розумію, щоб вірити” (Росцелін, Абеляр).

Подальший розвиток схоластики підтвердив, що союз розуму і віри не відбувся. Більше того, спроба здійснити цей союз викликала до життя проблему загальних понять (“універсалій”) з подальшим протистоянням “реалізму” і “номіналізму”.

У IX-XII ст. більшість схоластів були “реалістами” – це Еріугена. Ансельм, Тома. Прихильники реалізму вважали, що загальні поняття (з лат. *universalis* – універсалії) мають справжню реальність: існують “дерево взагалі”, “людина взагалі” і тому подібне окремо від одиничних речей, як їх духовні сутності, прообрази; саме вони породжують одиничні речі, їх первинні утворення, які потім, так би мовити, тиражуються.

Найбільш яскравими представниками номіналізму були Росцелін (бл. 1050-1122), Йоганн Скот (1265-1308), Вільям Оккам (1285-1349). Представники номіналізму (з лат. *nomen* – ім’я) вважали загальні поняття лише іменами, назвами речей. На противагу реалістам, вони стверджували, шо реально існують тільки окремі речі з їх індивідуальними якостями. Загальні ж поняття, що створюються нашим мисленням, не тільки не існують незалежно від речей, але навіть не відображають їх властивостей і якісної різноманітності. Як бачимо, номіналізм був своєрідним прообразом матеріалізму в середньовічній філософії. Номіналісти, проте, не враховували, що загальні поняття відображають реальні якості існуючих речей. Не дійшли номіналісти і до розуміння того, що одиничне не відокремлено від загального, а містить його в собі.

Одним з найбільш видатних представників зрілої схоластики був чернець домініканського ордена Тома Аквінський. Звідси і назва його вчення – томізм. Томізм є своєрідним поєднанням філософії Арістотеля з християнською думкою, – поєднання, в якому віра і розум, за задумом, доповнюють і підтримують одне одного.

Основні твори: “Сума проти язичників” (1261-1264), “Сума теологи” (1265-1273). Серед проблем, які привернули увагу Томи, була

проблема співвідношення філософії і теології. Ця проблема поєднана з теорією “подвійної істини”, яка була популярною у попередні століття. Аквінський вважав, що за своїм предметом філософія і теологія фактично не розрізняються, обидві вони мають предметом Бога і те, що він створює; тільки теологія йде від Бога до природи, а філософія – від природи до Бога. Вони відрізняються один від одного перш за все методом, засобом його збагнення: філософія (а сюди відносилися тоді і наукові знання про природу) спирається на досвід і розум, а теологія – на віру. Утім деякі положення теології можуть бути обґрунтовані розумом, філософією. Логічні доведення допомагають краще зрозуміти ці принципи і догми та зміцнити віру людини. Але багато істин не піддаються раціональному обґрунтуванню. Наприклад, догмат про існування надприродного Бога як єдиної істоти і одночасно в трьох іпостасях. Аквінський вважає, що не розум повинен направляти віру, але, навпаки, віра повинна визначати шляхи руху розуму, а філософія повинна служити теології. Віра не ірраціональна, не протирозумна. Вона понадрозумна. Розуму просто недоступне те, на що здатна віра. Між розумом і вірою, між філософією і теологією можуть бути суперечності, але у всіх таких випадках слід віддавати перевагу теології і вірі. Як бачимо, Аквінський займає помірковану позицію у цьому питанні.

Особливе місце у вченні Аквінського займають “докази” буття Бога. У мислителя таких “доказів” п’ять. І всі вони засновані на принципі збагнення Бога через його творіння. Перший доказ, який називають сьогодні “кінетичним”, полягає в тому, що якщо в світі все рухається, то повинен обов’язково існувати Першодвигун, тобто Бог. Другий “доказ” заснований на тому, що якщо в світі все причинно обумовлено, то має бути Першопричина, тобто Бог. Суть третього “доказу” полягає в тому, що якщо природні речі виникають і гинуть і відбувається це за необхідності або випадково, то повинна існувати якась абсолютна необхідність, тобто Бог. У четвертому “доказі” Бог є абсолютною Досконалістю, оскільки в світі є більш або менш досконалі предмети. А у п’ятому “доказі” Тома говорить про Бога як керівне начало світу, оскільки навколо нас все прагне до найкращого

свідомо або інстинктивно.

Значну увагу Аквінський приділяв політичним питанням. Тома – прихильник монархії. Монарх, з його точки зору, найкращим чином забезпечує стабільність, мир і благополуччя в суспільстві. Але він теж може помилятися і навіть перетворюватися на тирана. Як не допустити цього, не дати подіям розвиватися саме в такому напрямі? Загальна відповідь така: треба так влаштувати або організувати монархію, щоб виключити її сповзання в тиранію. Конкретніша відповідь є більш суперечливою. Фома радить: якщо тиранія помірна, не дуже тисне, то її можна і потрібно терпіти – хоча б із побоювання отримати в результаті її повалення нового тирана, ще жорстокішого і підступнішого. У принципі Аквінський визнає право народу на виступ проти тирана, хоча і вважає, що це суперечить апостольському вченню. У народу є таке право, оскільки саме він зробив його, тирана, своїм правителем, а потім зіткнувся з недотриманням укладеної колись угоди. Але, пам'ятаючи, що всі види і форми влади так чи інакше від Бога, саме у нього Тома і шукає допомоги. У владі Бога пом'якшити жорстоке серце тирана. Але розраховувати на допомогу Бога народ зможе лише тоді, коли перестане грішити. Адже правління тирана – це знак Божий, покарання за гріхи людські.

Філософія Аквінського (томізм) стала офіційною доктриною католицизму.

Отже, середньовічна філософія стала значним етапом в розвитку філософського пізнання світу. Заслуговує на увагу прагнення цієї філософії повніше осягнути духовний світ людини, залучити його до вищого, до Бога. Філософія зробила крок від натуралістичних уявлень про світ до усвідомлення індивідуальності людського духу та історичності людини. Середньовічна філософія зробила істотний внесок до подальшого розвитку гносеології, розробивши і уточнивши всі логічно можливі варіанти співвідношення раціонального і емпіричного, яке стане згодом вже не тільки предметом схоластичних суперечок, але й фундаментом для формування основ природничо-наукового і філософського знання.

4. Філософія епохи Відродження.

XV-XVI ст. в історії філософії прийнято називати добою **Відродження, Ренесансу** (з фр. *renaissance* – відродження). Цей термін вживається для позначення етапу відродження античної культури під впливом істотних змін в соціально-економічному та духовному житті Західної Європи. Але надто спрощено було б вважати, що у духовному житті епохи Відродження спостерігається механічне перенесення на тогочасний ґрунт культурного надбання античності. У цілому філософія Відродження не є якимсь повторенням, копіюванням античної філософії, а значно відрізняється від неї. Вона хоча і протиставляє себе середньовічній схоластиці, все ж таки несе на собі відбиток середньовічної культури і їй властиві певні риси, що не властиві античності.

Епоха Відродження спричинила, перш за все, переворот в системі цінностей, сформувала новий стиль мислення і релігійності, вона перебудувала і переробила ті сфери культури і суспільної практики, в яких ціннісні критерії були вирішальними, органічними, в яких духовна активність і практична діяльність взаємозв'язані. Відбувається народження нового мистецтва, починається процес становлення сучасного природознавства, розширюється уявлення людини про навколишнє середовище, про живий світ, космос (великі географічні відкриття, перші кроки в систематизації рослин, виникнення наукової анатомії, відкриття кровообігу та ін.).

У добу Відродження філософи переключили свою увагу зі схоластичних проблем і суперечок на науку, спостереження, мистецтво, винахід, політику. Вони поступово звільнялися від впливу релігії, проголосивши вільнодумство однією з найбільших цінностей.

Філософську думку епохи Відродження можна поділити на два етапи:

- Раннє (італійське) Відродження (XV ст.);
- Північне (пізнє) Відродження та ідеологія Реформації (XVI ст.).

Головними представниками є: Леонардо да Вінчі (1452-1519), Еразм Ротердамський (1469-1536), Ніколо Макіавеллі (1469-1527), Піко делла Мірандола (1463-1494), Томас Мор (1478-1535), Лоренцо

Валла (1406-1457), Мішель Монтень (1533-1592), Ніколо Кузанський (1401-1464) та ін.

Перш за все, для філософії епохи Відродження були характерні антисхоластичний характер (але це не означає, що новою філософією повністю заперечуються проблеми релігійно-християнської філософії середньовіччя, схоластика, як і раніше, викладається в європейських університетах); антропоцентризм, гуманізм, пантеїзм.

Ідейною основою всіх форм духовної культури стає гуманізм (з лат. *humanitas* – людяний, людський, освічений), гуманістичний антропоцентризм. Основні ідеї гуманізму Відродження – це самоцінність земного життя, радість земного існування, свобода і гідність людського життя, вільнодумство і світський індивідуалізм, можливість виховання здібності до добродійних вчинків, краса людського тіла, культ насолоди і користі.

Гуманізм починається з Дайте Аліг'єрі (1265-1321), який у філософських трактатах "Бенкет" і "Монархія" звеличує громадянське суспільство і земне призначення людини, її смертну і безсмертну природу. **Франческо Петрарка** (1304-1374) закликав повернутися до себе і до власної душі і відкрити усю чарівність гуманітарних наук.

Активізація всіх сфер життєдіяльності суспільства, усвідомлення людиною перспектив власника своєї долі свідчить, що визначальним у культурі Відродження поступово утверджувалось особистіше начало людини. А якщо людина – творець, господар своєї долі, то філософія не може не бути засобом продукування відповідної свідомості.

З точки зору гуманістів, світ і людина – творіння Бога. Призначення людини полягає у творчій праці. Тільки у творчому діянні людина знаходить можливість насолоджуватися цим світом. Етика гуманізму протистоїть середньовічній етиці аскетизму і пасивності.

У середньовічному суспільстві були дуже міцні корпоративні і станові зв'язки між людьми. В епоху Відродження, навпаки, індивід набуває набагато більшої самостійності, він все частіше представляє не той або інший союз, а самого себе. Звідси зростають самосвідомість людини і його нова суспільна позиція – гордість і самоствердження,

свідомість власної сили і таланту стають істотними якостями людини.

Відродження, таким чином, антропоцентрично; на першому місці або плані тут – людина як природна істота зі всіма її турботами і надіями, інтересами і правами.

На відміну від середньовічної філософії, філософія Відродження створює нову, пантеїстичну картину світу, ототожнюючи Бога і природу. При цьому йдеться про корінний перегляд філософського змісту цих понять. Бог філософії Відродження – не Бог схоластичного богослів'я, він не творить світ ні з чого, а зливається із законом природної необхідності. У той же час природа з творіння Бога перетворюється на обожнювану, наділену необхідними силами першооснову речей. Це найбільш послідовно виявилося в пантеїзмі Джордано Бруно (1548-1600).

Разом із тим філософія Відродження не тільки намагалася вирішити проблему людини, її місця і призначення в житті, але й визначитися стосовно самого світу. Її ідеї про буття, природу, Бога формувалися під впливом неоплатонізму.

Головною фігурою серед неоплатоників раннього Відродження був Кузанський. Центральною проблемою мислителя є проблема співвідношення Бога і світу. При цьому Кузанський виходив із категорії так званого вченого незнання. Вчене незнання – це не відмова від пізнання світу і Бога, це усвідомлення структурної диспропорції між кінцевим людським розумом і нескінченністю, в яку він включений і до якої він прагне. Бог розуміється Кузанським як нескінченний початок і як прихована сутність всього. Всесвіт є розгортання божественної першооснови. Бог і природа у Кузанського – не одне й те саме. Природа – це лише видимий світ, світ створений, за яким ховається світ справжньої сутності.

Досліджуючи процес пізнання, мислитель вважав, що воно включає три ступеня. Перший ступінь – відчуття – дає лише неясні образи речей. Над ними підноситься розсудок (здоровий глузд), який мислить протилежності, з яких складаються всі речі. Вищим ступенем пізнання є розум. Філософ вважає найважливішою межею розуму здатність мислити нескінченне. А нескінченність примушує нас

повністю долати будь-яку протилежність.

Ще один напрям ренесансної філософії – натурфілософія, тобто філософствування, спрямоване на розуміння сутності природи і Всесвіту. Природа стає об'єктом пізнання та осмислення. Найбільшими представниками натурфілософії Відродження були **Нікола** Коперник (1473-1543), Джордано Бруно (1548-1600), **Галілео** Галілей (1564-1642).

Коперником була запропонована принципово нова модель всесвіту – геліоцентризм, що привело до корінного перегляду всієї фізичної картини світу, руйнування ієрархічної структури всесвіту. На основі природничо-наукових досліджень, зокрема математичних обчислень, вчений доводив, що Сонце є таким центром, навколо якого обертаються інші небесні тіла. Тим самим була спростована геоцентрична система.

Бруно, розвиваючи погляди Коперника, стверджував, що Сонце – лише центр нашої планетарної системи, Всесвіт не має ніяких меж, число світів в ній нескінченне, природа також нескінченна. Якщо у Кузанського вчення про нескінченність світу було ще напівтеологічним, то у Бруно воно формується як вчення тільки про природу. Він розробив, по суті, матеріалістичну концепцію Всесвіту. Всесвіт єдиний, матеріальний, нескінченний і вічний. Безліч світів перебуває за межами нашої сонячної системи. Те, що ми бачимо перед собою, лише нікчемна частинка Всесвіту. Земля – мала порошинка в безмежних просторах всесвіту. Бруно, отже, в своїй космологічній теорії пішов далі Коперника, який вважав світ скінченним, а Сонце уявляв абсолютним центром Всесвіту.

Італійський фізик, астроном, математик Галілей продовжив традиції розвитку нового природознавства, зробив ряд технічних винаходів (сконструював підзорну трубу і першим спрямував її на небо, перетворивши на телескоп), заснував науку про опір матеріалів. Галілей був основоположником наукового природознавства.

Епоха Відродження відома також своїми соціально-політичними поглядами. Своєрідність соціальних процесів Відродження відбилася в оригінальних ідеях італійського громадського діяча Макіавеллі.

італійського філософа Томаззо Кампанелли (1568-1639), англійського державного діяча і письменника Томаса Мора. Так, Макіавеллі відзначав зумовленість політичних подій матеріальними інтересами людей. Мислитель аналізував політичні події, ігноруючи моральні принципи. Такий аморалістичний підхід отримав назву макіавеллізму. У цей же час Кампанелла і Мор висунули перші соціальні утопії, в яких привабливо змалювали суспільство, побудоване на основі соціальної рівності і спільної власності. Ці ідеї містили значний гуманістичний потенціал.

Другим етапом філософії Відродження була Реформація (з лат. *reformatio* – перетворення, виправлення) – різноманітні культурні рухи в Західній та Центральній Європі у XVI-XVIIст., здебільшого релігійного, світоглядного та суспільно-політичного характеру, спрямовані на перегляд значення і ролі католицьких релігійних інститутів у житті суспільства. Тому Реформація постала у формі протестантизму. Найперше Реформація поставила питання про кризове становище католицької церкви та католицизму як церковно-світоглядної основи суспільства.

Почалася Реформація ще в XV ст. з руху гуситів у Чехії. Ян Гус (1371-1415) – професор, ректор Карловського університету в Празі. Він протиставив необмеженому авторитету католицької церкви свободу самостійного сповідання священного Писання. За захист учення Уїкліфа Гус був відлучений від Церкви. 1414 р. на Констанському церковному соборі він відмовився зректися своїх переконань і був засуджений на спалювання як єретик. Хоча повстання гуситів було подавлене, воно завдало відчутного удару по засадах католицької церкви, створило передумови для поширення ідей Реформації в Європі.

Особливо проявила себе Реформація у Німеччині, де знайшла багатьох прихильників. На чолі реформаторського руху тут початково стояв Мартін Лютер (1483-1546). Він виступив проти церкви як єдиного посередника між Богом і людиною. Його перша публічна промова була спрямована проти видачі індульгенцій (відпущення гріхів). Цей виступ став сигналом до загального виступу проти

моральної неохайності римської церкви і проти католицького духівництва взагалі.

Лютер виражав погляд, згідно з яким справа спасіння перебуває в руках кожної людини. Така позиція перегукується з ідеалом звільнення індивіда в Ренесансі. Лютер підкреслює відчуття провини і гріха, а з ними і всю безпорадність індивіда, який тепер сам стоїть перед Богом з проханням про спокутування. Можливість порятунку він убачає в безпосередній вірі в Писання, в слово Боже, яким воно є в Євангелії. Тому його вчення називають євангельським.

Інший реформатор Ульріх Цвінглі (1484-1531) проводить радикальну реформу церкви: був знищений статус священиків як особливого стану, церковне майно передане державі, ліквідовані церковні обряди. Рух Цвінглі отримав назву цвінгліанство.

Великий вплив мав також реформаційний рух, розпочатий Жаном Кальвіном (1509-1564). Він вважав, що церква, а не держава, повинна нести відповідальність за моральність своїх членів, хоча реформатори раннього періоду обов'язок стежити за мораллю віддавали на відкуп державним властям. Реформатор вважав, що проповідь правдивого Євангелія в церкві повинна супроводжуватися виконанням його етичних принципів. Тому велику увагу він приділяв церковній дисципліні. Такий підхід, по-перше, дозволив Кальвіну сформулювати новий принцип існування вільної церкви у вільній державі і тим самим покласти початок процесу відділення церкви від держави, і, по-друге, сформулювати предмет християнської етики і оформити останню в особливу галузь знань. Заслугою Кальвіна було те, що він вперше теоретично розробив вчення, згідно з яким неавторитетність Писання будується на авторитеті церкви, а авторитет церкви базується на авторитетності Писання. Характерною рисою його богословських досліджень є те, що у всіх своїх міркуваннях він прямо посилається на текст Писання і не дозволяє собі будувати їх на якій-небудь іншій основі, окрім Писання. Кальвін виступив як систематизатор протестантського богослів'я. Він створив свою власну богословську систему, теоретично і логічно оформивши і розробивши сформульовані до неї принципи протестантського віровчення. Він став

засновником реформаторської церкви і дав поштовх для розвитку такого феномену в протестантському богослів'ї як кальвінізм.

Найбільш визнаним серед народних мас ідеологом періоду Реформації був Томас Мюнцер (1490-1525). Він у релігійній формі проповідував ідеї насильницького повалення феодального устрою, передачі влади народу і встановлення суспільства без експлуатації і приватної власності. Він вважав, що до істинної віри здатні лише прості люди, які не обтяжені майном і владою.

Мюнцер довів до логічного абсолюту християнський принцип про рівність всіх віруючих перед Богом. Він став ідейним натхненником Селянської війни в Німеччині. Мюнцер закликав прискорити Страшний Суд ("допомогти Богові") зусиллями народних мас, здатних до справжньої віри. Впродовж 1522-1524 рр. він виступив проти Лютера, що закликав дворянські війська нещадно винищувати народних бунтівників.

Завершуючи короткий виклад історії філософії Відродження, відзначимо найбільш важливі моменти великої епохи. Безумовно, філософія цього періоду є новим етапом розвитку філософії, але вона здійснювала свої новації, спираючись багато в чому на античність, разом з тим продовживши все краще з того, що дало середньовіччя. Епоха Відродження являє собою не вузькоєвропейське, а світове явище. Для філософії Відродження характерні: гуманізм і антропоцентризм, звільнення людського розуму від непохитних і непорушних догм. Культура Відродження підготувала формування філософських учень Нового часу.

Література

Основна:

1. Кучеров Г. Г., Попович М. Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 69-84.
2. Попович М. Д. Філософія: історичний екскурс. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2020. – С. 35-49, 117-136.
3. Касьян В. І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 38-46.

4. Попович М.Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2021. – 90-107.

Допоміжна:

1. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том перший. Вид. друге, випр. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 272-276.
2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том другий. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 388-394.
3. Європейськийсловникфілософії: Лексиконнеперекладностей. Пер. зфр. –Том третій. –К.: Дух і літера, 2013. –С. 117-122; 211-219; 271-273.
4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том четвертий. – К.: Дух і літера, 2013. – С. 319-325.

Теми есе

1. Натурфілософія Відродження: представники, головні ідеї.
2. Гуманістична філософія: представники, головні ідеї.
3. Політична філософія: представники, головні ідеї.
4. Вплив ренесансних ідеї на європейську філософію та культуру.
5. Філософська дискусія номіналістів і реалістів.
6. Філософія Візантії.
7. Філософія Томаса Аквінського.
8. Філософський зміст «Сповіді» Августина Блаженного.
9. Неоплатонізм: представники, головні ідеї.
10. Арабо-мусульманська філософія.

Тести

1. Якою є головна теза середньовічного реалізму?

а) речі реально існують;

б) істина реально існує;

в) поняття реально існують;

г) відчуття реально існують.

2. Яку книгу написав Августин Блаженний?

а) «Утопія;

б) «Нова Атлантида»;

в) «Сповідь»;

г) «Держава».

3. Що є найвищою цінністю гуманізму Відродження?

а) культура;

б) людина;

в) природа;

г) античність.

4. Хто є автором праці «Правитель»?

а) В. Шекспір;

б) Т. Мор;

в) Н. Макіавеллі;

4) Т. Гоббс.

5. Що означає термін «схоластика»?

а) вміння дискутувати;

б) наука про природу речей;

в) філософія, що викладається у школі;

г) темне, незрозуміле знання.

6. Середньовіччя – період зародження і розвитку феодальних відносин, період панування релігійного світогляду, який розпочався:

а) із кризою римської імперії;

б) із розквітом Римської імперії;

в) із початком епохи Відродження;

г) із початком Просвітництва.

7. Теологія – це вчення про:

а) душу;

б) людину;

в) Бога;

г) природу.

8. Найвідоміший представник апологетики:

а) А. Кентерберійський;

б) А. Августин;

в) Т. Аквінський;

г) К. Тертуліан.

9. Найвідомішим представником патристики був:

а) А. Августин;

б) Т. Аквінський;

в) Р. Бекон;

г) К. Тертуліан.

10. Патристика є:

а) західна і східна;

б) північна і південна;

в) об’єктивна і суб’єктивна;

г) первинна і вторинна.

11. У диспуті вирішити проблему універсалій зіткнулись два напрями середньовічної філософії:

а) Емпіризм і раціоналізм;

б) номіналізм і реалізм;

в) раціоналізм і ірраціоналізм;

г) деїзм і пантеїзм.

12. Хто «написав» картину «Джоконда» («Мона Ліза»)?

а) Мікельанджело Буанаротті;

б) Рафаель Санті;

г) Леонардо да Вінчі.

13. Для доведення буття Бога Т. Аквінський висунув п’ять тез або аргументів: «Будь-який наслідок вказує на причину, яка також вказує на причину і т. д. Першопричиною всього і є Бог» це аргумент:

а) космологічний;

б) каузальний або детерміністський;

в) теологічний;

г) логічний.

14. Закінчити вислів:

а) Джордано Бруно обґрунтував концепцію ……;

б) Клавдій Птоломей створив концепцію ……;

в) Микола Коперник обґрунтував теорію …… .

[1. (геоцентризму); 2. (геліоцентризму); 3. (нескінченості всесвіту).]

15. Парадигма епохи Відродження, що особа повинна мати в суспільстві повну свободу і абсолютні права називається:

а) антропоцентризмом;

б) гуманізмом;

в) лібералізмом;

г) теоцентризмом.

16. Для ренесансного світогляду був характерний:

а) космоцентризм;

б) антропоцентризм;

в) гуманізм;

г) теоцентризм.

17. У 1323 р. Папським престолом Т. Аквінський був проголошений:

а) мудрим;

б) божественним;

в) святим;

г) просвітлений.

18. Ідеалом протестантського способу життя є:

а) відношення до праці як покликання;

б) праця ремісника;

в) накопичення грошей для розвитку виробництва;

г) усе вище назване;

д) ніщо з вищеназваного.

19. Серед проблем, які Т. Аквінський прагнув вирішити була проблема співвідношення:

а) матеріального і нематеріального;

б) об’єктивного і суб’єктивного;

в) віри і знання;

г) душі і тіла;

г) чуттєвого і раціонального.

ТЕМА 4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ.

1. Соціально-економічні, політичні, ідеологічні та культурні передумови філософії Нового часу.

Після епохи Відродження, починаючи з XVII ст. і до XIX ст., в історії розвитку філософської думки відкривається наступний етап, який отримав назву “філософія Нового часу”. Така назва дана не випадково. В Європі феодальний суспільний устрій змінився буржуазним. 1609 р. в Нідерландах завершилася перша буржуазна революція, що протікала у формі національно-визвольної війни з Іспанією, в ту епоху головною твердинею феодального абсолютизму і католицизму. За інтенсивністю буржуазного змісту і за силою соціального впливу на країни Європи (і навіть Північної Америки) ще значнішу роль зіграла Англійська революція. Буржуазні революції і становлення капіталізму виявилися соціально-політичною основою культури та філософії Нового часу.

Становлення буржуазного суспільства привело до послаблення духовної диктатури церкви. Проте релігійний світогляд все ще здійснював значний ідейний вплив на людей: перші буржуазні революції проходили під прапорами реформованої релігії – протестантизму. Початий епохою Відродження процес руйнування середньовічної, феодальної системи цінностей XVII ст. був продовжений. У зв’язку з цим досить складно проводити межу між філософією періоду Ренесансу і Нового часу.

Розвиток нового суспільства не тільки породжує зміни в економіці, політиці й соціальних стосунках, він міняє і свідомість людей. Найважливішим чинником такої зміни суспільної свідомості виявляється наука і перш за все експериментально-математичне природознавство, яке якраз у XVII ст. переживає період свого становлення: не випадково XVII ст. зазвичай називають епохою наукової революції.

У виникнення нової природно-наукової картини світу зробили величезний внесок Галілей і Ньютон. Галілей прославився своїми фізичними експериментами і астрономічними спостереженнями. Але

філософськи змістовними виявилися його теоретичні дослідження, насамперед формулювання класичного принципу відносності (1636).

Для формування науки Нового часу, зокрема природознавства, характерна орієнтація на пізнання реальності, що спирається на відчуття. Поворот до чуттєво-досвідного пізнання дійсності призводить до небувалого зростання фактичних даних в різних галузях як науки, так і виробничої (ремісничої) практики.

Потреба науки в систематизації величезної кількості фактів, створенні цілісної картини світу, встановленні причинно-наслідкових зв'язків між явищами природи активізувала пошуки нових методів пізнання. Через це виникає необхідність філософського осмислення нових наукових відкриттів, розробки загальної методології пізнання.

У філософії на перший план висуваються проблеми теорії пізнання (гносеології), зокрема: що означає знати? що прокладає дорогу до істини? – відчуття або розум, інтуїція або логіка? аналітичним або синтетичним мас бути пізнання? – і т. ін.

Епоха Нового часу – це також віра в прогрес, що забезпечується розумом, наукою і технікою. Прогрес мислиться як неминучий закон поступального розвитку. Віра в прогрес замінює багатьом людям віру в Бога. Прогресивні настрої наділяють науку статусом найважливішого заняття людства. На неї дивляться як на засіб вирішення найважливіших людських проблем, позбавлення суспільства від всіх його вад, бід і страждань.

2. Раціоналізм та емпіризм - основні тенденції у розвитку філософії XVII – XVIII ст.

Новий час, що настав після Відродження, реагуючи на потреби суспільства, формував інше ставлення до природи і духовного світу людини. Інтелектуальні пошуки епохи Нового часу знайшли вираз у філософських системах англійського мислителя Френсіса Бекона і французького вченого і філософа Рене Декарта. Вони з різних ціннісно-світоглядних позицій розробили свої філософські концепції, ядром яких стала методологічна проблематика. Не випадково основна робота Бекона носить назву “Новий Органон”, а головні праці Декарта

– “Міркування про метод” і “Правила для керівництва розуму”.

Філософія Нового часу зробила великий крок в розвитку теорії пізнання (гносеології). Головними у цей час стали проблеми філософського наукового методу, методології пізнання людиною зовнішнього світу, зв’язку зовнішнього і внутрішнього досвіду. Ставилося завдання отримання достовірного знання, яке було б основою всієї отримуваної системи знань. Вибір різних шляхів рішення цієї задачі зумовив появу двох основних гносеологічних напрямів – емпіризму і раціоналізму.

Англійський мислитель **Френсіс Бекон (1561-1626)** увійшов до історії як родоначальник **емпіризму –** філософського напряму, що визнає чуттєвий досвід головним або навіть єдиним джерелом знань, які ґрунтуються на досвіді і отримуються за допомогою досвіду. Керівним для Бекона та інших представників емпіризму був принцип: “Немає нічого в розумі, що б до цього не пройшло через відчуття”. Проте Бекон ставив основним завданням пізнавальної діяльності не ізольовані чуттєві сприйняття, а досвід, що спирається на експеримент.

Як і більшість мислителів, Бекон переосмислює предмет і завдання науки. Мета наукового знання – в принесенні користі людському роду; на відміну від тих, хто бачив в науці самоціль, Бекон підкреслює, шо наука служить життю і практиці і лише в цьому знаходить своє виправдання. Загальне завдання всіх наук – збільшення влади людини над природою. Бекон різко засуджує тих учених, які ставилися до природи споглядально. Наука – засіб, а не мета сама по собі; її місія у тому, щоб пізнати причинний зв’язок природних явищ заради використання цих явищ для блага людей. Бекону належить знаменитий афоризм: “Знання – сила”, в якому відбилася практична спрямованість нової науки.

Бекон був першим, хто поставив перед собою за мету створити науковий метод. У середні віки та й в античності наука, говорить Бекон, користувалася головним чином дедуктивним методом. За його допомогою думка рухається від загальних очевидних положень (аксіом) до окремих висновків. Бекон вважає, що такий метод не є достатньо результативним і погано підходить для пізнання природи.

Будь-яке пізнання і винахід повинні спиратися на досвід, тобто повинні рухатися від одиничних фактів до загальних положень. Такий метод носить назву індуктивного. Індукція була описана Арістотелем, але він не надавав їй такого універсального значення як Бекон. Саме в індуктивному методі філософ бачив гарантію від недоліків не тільки в логіці, але й в усьому пізнанні взагалі.

Визначивши головний метод пізнання – індукцію, філософ виділяє конкретні шляхи, за допомогою яких може проходити пізнавальна діяльність. Це:

– "шлях павука";

– "шлях мурахи";

– "шлях бджоли".

"Шлях павука"- це отримання знання з "чистого розуму", через суто раціональні міркування. Даний шлях ігнорує або значно принижує роль конкретних фактів, практичного досвіду. Раціоналісти, за Беконом, відірвані від реальної дійсності, догматичні і "плетуть павутину думок зі свого розуму".

"Шлях мурахи" – це вузький емпіризм, сконцентрований тільки на зборі фактів. Емпірики наполегливо, як мурахи, збирають розрізнені факти, але не вміють їх узагальнювати. Такий метод пізнання також однобічний, бо не дозволяє дослідникові заглянути в суть предмету, що вивчається.

"Шлях бджоли" поєднує в собі переваги перших двох методів і вільний від недоліків кожного з них. За його допомогою дослідник піднімається від емпірії до теорії. Боязнь такого піднімання повертає на помилковий "шлях мурахи", а поспішність сходження відводить на "шлях павука". Для того, щоб уникнути обох крайнощів, слід дотримуватися, на думку Бекона, систематичної наполегливості, неухильної послідовності і принципу єдності чуттєвого і раціонального.

Перш ніж будувати нову систему пізнання, Бекон критично досліджує природу людського розуму, форми доказу і характер попередніх філософських концепцій. Дослідження природи людського розуму включає його критику ідолів (примар). Ідоли є забобонами, з

якими людина Настільки зжилася, що не помічає їх існування. Бекон спеціально виділяє і критично аналізує чотири типи ідолів – “роду”, “печери”, “ринку” і “театру”. Ідоли “роду” породжуються природною обмеженістю людського розуму, недосконалістю його органів чуття. Людський розум схожий на нерівне дзеркало, яке, відображаючи речі, призводить до їх спотворення. Ідоли “печери” обумовлені індивідуальними особливостями кожної людини, яка через специфіку розвитку і виховання бачить світ як би зі своєї печери. Ідоли “ринку” виникають в результаті взаємодії людей, тих численних зв’язків, які складаються між ними в процесі спілкування. Вирішальну роль у формуванні цих ідолів грають застарілі поняття, мова, неправильне використання слів. Нарешті, ідоли “театру” виникають із-за сліпої віри в авторитети, зокрема, в абсолютну істинність застарілих філософських систем, які своєю штучністю схожі надії, що розігруються в театрі. Таке поклоніння призводить до упереджень щодо дійсності. Досягнення істинного знання передбачає подолання цих ідолів, що можливо тільки за допомогою досвіду та індукції.

Не можна не відзначити, що англійський філософ зробив надмірний акцент на емпіричних методах дослідження, недооцінивши при цьому роль раціонального моменту в пізнанні, і перш за все – математики. Тому розвиток природознавства у XVII ст. пішов не зовсім тим шляхом, який йому визначив Бекон. Індуктивний метод, хоч як би ретельно він був опрацьований, все ж таки не може дати загального і необхідного знання, до якого прагне наука. І хоча заклик Бекона звернутися до досвіду був почутий і підтриманий, перш за все, його співвітчизниками, проте експериментально-математичне природознавство потребувало розробки особливого типу експерименту, який міг би служити основою для застосування математики до пізнання природи. Такий експеримент розроблявся в рамках механіки, яка стала провідною галуззю нового природознавства.

Ідеї Бекона були систематизовані і розвинені в творах іншого англійського філософа Томаса Гоббса (1588-1679). Гоббс розглядав матерію як єдину субстанцію, а всі явища, предмети, речі, процеси

вважав за форми прояву цієї субстанції. Матерія – вічна, а тіла і явища – тимчасові: вони виникають і зникають. Мислення від матерії відокремити не можна, бо мислить тільки сама матерія. Безтілесна субстанція неможлива так само як безтілесне тіло. Саме матерія є причиною всіх змін і перетворень.

З позицій матеріалізму Гоббс розробляв вчення про пізнання. Джерелом пізнання є відчуття. Тіла, впливаючи на органи чуття, утворюють ідеї, мислення ж є складанням, обчисленням ідей. Кожна ідея позначається словом, ім'ям, але загальні імена, такі як "субстанція", не мають тілесного аналога.

В якості методів пізнання Гоббс визнавав як аналіз, так і синтез. Він особливо відзначав роль мови в пізнанні: за допомогою мови люди реєструють хід думок і позначають думки, відчуття. Мова дає можливість реєструвати відкриття, повідомляти знання, бажання і наміри, але вона ж одночасно є джерелом помилок. Результатами чуттєвого пізнання і образи позначаються знаками. Гоббс робить особливий акцент на значенні знаків, оскільки слово, на його думку, – це ім'я, умовне по відношенню до речі, не розриває її сутність, але є результатом угоди великої групи людей.

Гоббс однозначно підкреслює, що філософія повинна спиратися на розум. Наукової істини не можуть досягти ні теологія (що ґрунтується на одкровенні), ні ті науки, які засновані лише на констатації фактів або сукупності емпіричних знань (тут Гоббс має на увазі перш за все суспільні науки). Лише наукова філософія, а не пізнання, що спирається на віру, осягає істину. Таким чином, філософ долає теорію подвійності істини. Поняття істини у Гоббса в певному значенні є послідовнішим, ніж у Бекона. Він вважає істину властивістю наших думок про речі і у жодному випадку не тим, що належить самим об'єктам (і може бути пізнано відчуттями), і не тим, що спирається на одкровення або природжену інтуїцію.

Цікавою у Гоббса є теорія держави. Він заперечує існування природної справедливості і несправедливості і стверджує, що вони встановлюються за взаємною згодою людей. Ядром нової політичної філософії є ідеї про "розумний егоїзм" і "конвенціоналізм" або

“договірне” походження держави.

Емпіричний напрямок у філософії Нового часу продовжували Джон Локк (1632-1704), Давід Юм (1711-1776), Джордж Берклі (1685-1753) та ін.

Великим філософом Нового часу був французький мислитель, творець алгебри і аналітичної геометрії, один з творців механіки, оптики, фізіології, фундатор раціоналізму Рене Декарт (1596-1650). Декарт був одним із тих мислителів, хто тісно поєднував наукове мислення і загальні філософські принципи.

Важливу роль при формуванні його філософії грав спосіб мислення, втілений в сучасному йому природознавстві. В його межах народжується новий спосіб розуміння світу і самого процесу пізнання. Природознавство XVI-XVII століть ще не формулює ці нові принципи пізнання. Воно швидше реалізує їх безпосередньо в процесі оволодіння своїм предметом. Якщо філософія Бекона є лише передвісником нового в науці (його філософія скоріше симпатизує природознавству Нового часу, ніж створює для нього філософське обґрунтування), то у філософії Декарта вже закладаються основи (достатньо загальні) нової картини світу, в якій не тільки узагальнені, але й філософськи розроблені та оцінені всі отримані на той час результати нового природознавства.

Декарт, як і Бекон, починає з процедури очищення головного інструменту, що пізнає, – розуму – від всього, що заважає йому рухатися до істини. Декарт починає з універсального сумніву, сумніву в усіх істинах, навіть істинах математики. Цей сумнів носить методичний характер, його мета – не зруйнувати, а укріпити людську впевненість в можливості пізнання. Перш за все, говорить Декарт, вельми сумнівне все те, що має відношення до пізнання за допомогою відчуттів. Ми не знаємо, спимо ми або не спимо, бачимо те, що бачимо, або нас обдурює якийсь демон. Ми піддаємося ілюзіям відчуттів. Можна сумніватися, говорить Декарт, і в аксіомах математики, законах фізики. Сумнів необхідний не тільки через помилковість філософських систем минулого, але також і внаслідок характеру самого пізнання. Досвід, заявляв Декарт, говорить нам про оманливість відчуттів, – так,

наприклад, відчуття примушують людину вірити, що Сонце рухається навколо Землі. У результаті все ставиться під сумнів, окрім одного: те, в чому можна не сумніватися – це сам факт сумніву. Але процес сумніву – це процес мислення. “Мислю, отже існую” – знамените положення Декарта, яке і є першою виразною і ясною істиною, відправним пунктом для подальшого філософствування.

Водночас Декарт висуває вчення про вроджені ідеї. Суть даної теорії в тому, що більшість знань досягаються завдяки індукції і дедукції, проте існує особливий рід знань, який не потребує ніяких доказів. Дані істини (аксіоми) з самого початку очевидні і достовірні. Подібні аксіоми Декарт іменує “вродженими ідеями”, які існують завжди в розумі Бога і розумі людини та передаються з покоління в покоління. Дані ідеї можуть бути двох видів: поняття і думки. Прикладом вроджених понять можуть служити наступні: Бог (існує); “число” (існує), “воля”, “тіло”, “душа”, “структура” тощо; вроджених думок: “ціле більше своєї частини”, “ні з чого не буває нічого”, “не можна одночасно бути і не бути”.

Як раціоналіст Декарт наполягав на винятковій ролі дедукції в процесі пізнання. Під дедукцією він розумів міркування, що спирається на цілком достовірні початкові положення (аксіоми) і складається з ланцюга також достовірних логічних висновків. Достовірність аксіом убачається розумом інтуїтивно, без жодного доказу, з повною ясністю і виразністю. За Декартом, озброєний дедукцією та інтуїцією розум може досягти достовірного знання лише в тому випадку, якщо виходитиме з чотирьох наступних вимог (правил). Перше правило закликає вважати за істинне лише те, що очевидне, ясне і не викликає ніяких сумнівів. Друге правило виходить з необхідності розділяти дані проблеми на частини для кращого їх розв’язання. Третє правило пропонує мислити по порядку, починаючи з найпростіших і легко пізнаваних предметів і далі сходити до найбільш складних і важко пізнаваних. Четверте правило виходить з необхідності обліку і систематизації вже зробленого, складаючи огляди настільки повні, щоби бути впевненим, що нічого не пропустив.

Як бачимо, правила прості, вони підкреслюють необхідність

повного усвідомлення етапів, на які розпадається будь-яке строге дослідження.

Головна риса філософського світогляду Декарта – дуалізм. Мислитель розрізняє дві рівноправні субстанції: матеріальну і духовну. Атрибут духовної – мислення, матеріальної – протяжність. Декарт, по суті, ототожнює матерію з простором. Матерія однорідна, а тому кількісно вимірювана. Матеріальний світ розуміється як складна машина, результат механічної взаємодії нескінченно поділюваних часток. Тварини – теж складні машини.

Раціоналізм Декарта, який став предметом критики сенсуалістськи орієнтованих англійських філософів, перш за все Локка, мав багато прихильників і послідовників. До найбільш видатних мислителів, хто сприяв збагаченню і розвитку раціоналістичної філософської думки, належить, зокрема, Бенедикт Спіноза (1632-1677).

Основні ідеї філософії Спінози викладені в його головній праці – "Етиці".

Досліджуючи проблему пізнання, Спіноза виокремлює три форми або ступені пізнання: думка і уява; раціональне пізнання; інтуїтивне пізнання.

1. Перша форма – емпірична, тобто пов'язана з чуттєвим сприйняттям і образами, які завжди "безладні і неясні". Цікаво, що Спіноза відносить до першої форми пізнання загальні поняття (дерево, людина, тварини), а також такі як суще, річ, щось. Очевидно Спіноза зводить загальні поняття до чогось на зразок безбарвного образу або неясних і розпливчастих уявлень.

Ця форма пізнання недосконала в порівнянні з подальшими формами, проте практично незамінна. Її "помилковість" полягає у браку ясності, вона не виявляє зв'язків і відносин речей, їх причин.

2. Пізнання другого роду, назване Спінозою ratio (розум), є пізнанням власне науковим, іншими словами, такою формою пізнання, яка найкраще виражається в математиці, геометрії і фізиці. Проте це не означає, що ratio представляє тільки математику і фізику. Раціональне пізнання засноване на загальних для всіх людей істинних ідеях. Такими є ідеї кількості, форми, руху і подібних до них.

3. Третій рід пізнання отримав у Спінози назву інтуїтивного. Інтуїтивне пізнання полягає в баченні речей як таких, що виходять від Бога. Оскільки сутність Бога пізнається через його атрибути, інтуїтивне пізнання відштовхується від адекватної ідеї атрибутів Бога і приходить до ідеї сутності речей. Одне слово, йдеться про божественне осяяння.

Спінозою активно розроблялося **вчення про субстанцію.** Поняття субстанції виступало як базова передумова для побудови онтології, за допомогою якої філософи намагалися відповісти на питання про те, що лежить в основі світу.

На противагу Декарту, Спіноза формує вчення про єдину субстанцію, яка є "причиною самої себе". Якби субстанцій було більше, вони обмежували б одна одну і не було б ніякої субстанції. Тому Спіноза відстоює ідею монізму, що визнає єдину першооснову світу, але дає в своїй основі пантеїстичне трактування субстанції. Бог і субстанція зливаються у нього в одне поняття, Бог не стоїть над Природою, не є Творцем поза Природою, Він міститься прямо в ній, а природа – у ньому.

Голландський мислитель займався також розробкою етичних проблем. У центрі його уваги – питання про свободу. На думку Спінози, поняття свободи не суперечить поняттю необхідності. Свобода є пізнанням необхідності, тобто ясне і виразне усвідомлення того, що необхідне. Цю думку філософ виразив у знаменитій формулі: "Свобода – це усвідомлена необхідність".

На основі етики Спіноза розвиває основні положення своєї політичної філософії. Раціоналістична доктрина дає чіткі підстави для класично ясного формулювання ідеї державного договору як розумної основи суспільного життя. З трьох форм державного устрою, абсолютної монархії, аристократії і демократії, як найкращу Спіноза обирає демократію. Її перевагу він бачить у тому, що тут "ніхто не переносить свого природного права на іншу особу так, щоб самому втратити будь-яку подальшу участь в суспільних нарадах". Відзначимо, що на загальному дусі і пафосі філософії Спінози позначилася атмосфера життя найвільнішої країни тодішньої Європи

– Голландії.

Раціоналістичний напрямок продовжували **Готфрід Лейбніц** (1646-1716), **Блез Паскаль** (1623-1662), **Школа Мальбранш** (1638-1715) та ін. Зокрема, Лейбніц ввів множинність і багатоманітність у саму субстанцію. Він розчленував останню на нескінченну кількість окремих субстанційних начал, які назвав **монадами,** що в перекладі з грецької означає "єдине" або "одиниця". Монади, згідно з Лейбніцем, не є матеріально-речовими утвореннями, оскільки прості і неподільні, не мають протяжності. Для кожної монади характерним є діяльність, що виражається у постійній зміні станів. Монади – це "спірітуальні сутності", які, як підкреслює Лейбніц, називаються душами, коли у них є відчуття, і духами, коли вони мають розум. Отже, життя монад виявляється не тільки в діяльності, але й в усвідомленні себе. Кожна монада – замкнутий Космос, дзеркало Всесвіту, відособлений світ, подібно до душ людей; в той же час вся сукупність монад нагадує цілий народ, схожа на республіку.

Таким чином, значення філософії XVII ст. обумовлене тим, що вона звільнила філософську думку від пут середньовічної схоластики, підготувала подальший розвиток просвітницьких ідей і заклала основи наукової теорії пізнання.

3. Філософія європейського Просвітництва.

Філософію XVIII сторіччя називають філософією Просвітництва, саме XVIII століття іменують "філософським століттям", "століттям Просвітництва". Новий час, XVII століття, ще не наважується дати розуму повну свободу. В епоху Просвітництва розум вже сам хоче формувати закони людської діяльності, встановити своє панування над природою. Століття Просвітництва визначають як час між двома революціями – англійською і французькою (1688-1789). Людський розум почав розглядатися як основна "міра" існуючих порядків, як принцип критики того, що існує, якщо воно не відповідає еталонам розумності. Все повинно бути винесено на суд розуму: релігія, моральність, наука, суспільство, сама людина.

XVIII століття не випадково називають епохою Просвітництва:

наукові знання, що раніше були надбанням вузького кола вчених, тепер почали поширюватися, виходячи за межі університетів і лабораторій в світські салони Парижа і Лондона, стаючи предметом обговорення серед літераторів, які популярно висвітлюють останні досягнення науки і філософії. Упевненість в потужності людського розуму, в його безмежних можливостях, в прогресі наук, що створює умови для економічного і соціального розвитку, – ось у чому весь пафос епохи Просвітництва.

Істотною ознакою ідеології Просвітництва, а особливо філософії, був **критицизм.** Якщо раніше, у XVII ст., об'єктом критики була перш за все схоластика, то тепер критика спрямовувалася взагалі проти метафізики – абстрактних, довільних, бездоказових міркувань.

Оптимізм Просвітництва був історично обумовлений тим, що воно виражало умонастрій буржуазії, що зростала і зміцнювалася. Не випадково батьківщиною Просвітництва стала Англія, яка раніше від інших встала на шлях капіталістичного розвитку. Саме поява на історичній сцені буржуазії з її мирськими, практичними інтересами пояснює той пафос, з яким просвітителі воювали проти метафізики. Проте після встановлення конституційної монархії теоретичні сперечання ущухли, а інтелектуальна енергія перемкнулася на практичну політичну діяльність для проведення внутрішніх реформ.

Водночас у першій половині XVIII ст. центром політичних дебатів стала Франція. Тому політична теорія цього часу значною мірою є дітищем французьких філософів-просвітителів.

Головними проблемами, які зацікавили просвітників, були природа людини і суспільства.

Так, у полеміці з християнським догматом про початкову гріховність людської природи, згідно з яким саме людина є джерелом зла у світі, французькі матеріалісти стверджували, що людина за своєю природою добра. Оскільки немає нічого поганого в прагненні людини до самозбереження, вважали вони, то не можна засуджувати і всі ті чуттєві схильності, які є суттю цього прагнення: любити задоволення і уникати страждання – така природна сутність людини, а все природне за визначенням – добре. Така світоглядна підоснова сенсуалізму

просвітителів. Не випадково **Клод Гельвецій** (1715-1771) і **Етьєн Кондільяк** (1715-1780), по суті, ототожнювали відчуття і розум; а **Дені Дідро** (1713-1784) вважав розум "загальним відчуттям". На захист людської природи виступив також **Жан Жак Руссо** (1712-1778): тільки спотворення і утиск цивілізацією природного начала в людині приводить до зла і несправедливості – таке переконання французького філософа. Руссо захищав тезу, що люди, на відміну від стадних тварин, в "природному стані" живуть поодинці; такі особи відрізняються покірливою вдачею, доброзичливістю і справедливістю.

Усі вони (французькі просвітники) виходили з принципу: якщо людина, її особисті якості залежать від навколишнього середовища, то і її пороки також є результатом впливу цього середовища. Щоб переробити людину, звільнити її від вад, розвинути в ній позитивні сторони, необхідно перетворити навколишнє і перш за все суспільне середовище, особливо систему виховання. Правильно вихована, тобто освічена, людина займе позицію розумного егоїзму, принцип якого – "живи сам і дай жити іншим".

Соціальна філософія Просвітництва висунула ідеал суспільства, заснованого на принципах природного права. Один з відомих представників цієї філософії англійський мислитель Локк проголосив, що людина від народження має три невід'ємні права: на життя, свободу і власність. Для того, щоб ці права не порушувалися, в суспільстві повинні панувати розумні і справедливі закони, перед якими всі індивіди рівні, незалежно від їх станової, релігійної і національної приналежності. Юридичні норми повинні забезпечувати дотримання прав та інтересів індивіда так, щоб при цьому не страждали права інших людей.

Якщо ж люди необмежено користуватимуться своїм правом, тобто житимуть у "природному" стані, то їх права та інтереси неминуче зіткнуться одні з одними, суспільне життя стане просто неможливим. Тому особистий інтерес має бути підпорядкований суспільному: люди самі, добровільно повинні відмовитися від частини своїх природних прав, передаючи, де легуючи їх верховній владі – державі. Між державою (в особі керівника держави) і народом (підданими держави)

укладається суспільний договір: одна сторона (народ) жертвує частиною своїх прав, інша (держава) – бере на себе обов'язок забезпечити суспільний мир і злагоду.

Розвиваючи ідеї Монтеск'є, радикальні ідеологи Просвітництва **Жан Жак Руссо** (1712-1778), **Дені Дідро** (1713-1784), **Клод Гельвецій** (1715-1771), **Поль Гольбах** (1723-1789) наполягали на тому, що королівська влада свої зобов'язання перед народом не виконує, що суспільний договір нею не дотримується, а тому інша договірна сторона – народ – має право таку владу повалити. На місце абсолютизма (світського і клерикального) повинна прийти влада "освічена", яка виражає збалансовані інтереси різних суспільних груп.

Істотне місце серед різних соціально-філософських концепцій Просвітництва XVIII ст. належить концепціям соціального та історичного прогресу. У цьому відношенні значний інтерес представляють ідеї німецьких просвітителів Гердера і Лессінга.

Зокрема, один з видних представників німецького Просвітництва **Іоганн Гердер** (1744-1803) у своєму найважливішому творі "Ідеї до філософії історії людства" розглядає прогрес як природний розвиток поступального характеру, де кожне явище пов'язане з наступним іпопереднім й спрямоване на досягнення вищого етану – гуманності. Вирішальне значення при цьому має культура, яка одночасно і стимулює розвиток суспільства і постає результатом цього розвитку. Історичний прогрес – це спрямований, поступальний розвиток всього людства з минулого через сьогодення в майбутнє, зокрема, розвиток різних елементів культури: науки, ремесла, мистецтва, сімейних стосунків, держави, мови, релігії.

Отже, ідеологи Просвітництва ставили перед собою не тільки власне філософські і наукові проблеми, але й загальні соціокультурні завдання, намагаючись просвітити народ, навчити його користуватися можливостями свого розуму. Ці ідеї розвивали Вольтер/' Монтеск'є, Руссо, Д'аламбер, Дідро, Гольбах, Ламетрі, Гельвецій у Франції; Толанд, Шефтсбері, Мандевіль, Рід, Сміт в Англії; Вольф, Лессінг у Німеччині. Вирішенню просвітницьких завдань було присвячено видання "Енциклопедії" Дідро і Д'аламбером за участю відомих

філософів, економістів, природодослідників. Поширенню просвітницьких ідей сприяли не тільки доступність статей, що публікувалися енциклопедистами, але й літературний талант таких представників нового руху як Вольтер, Руссо, Лессінг та ін.

У цілому внесок філософії Просвітництва у процес європейського розвитку важко переоцінити. Вона містить у собі витоки і коріння практично всіх подальших ідейних ініціатив і рухів.

4. Класична німецька філософія.

Німецька філософія кінця ХУІІІ-першої половини ХІХ століття є завершенням традиції класичної європейської філософії в цілому. Хоча всі представники цього етапу розвитку філософії – самобутні і яскраві мислителі, їх об'єднує спільність проблем, що розробляються, і єдність дослідницьких принципів. Традиційно німецьку класичну філософію пов'язують з іменами Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля.

З певними застереженнями до німецької класичної філософії можна віднести і її критика – Феєрбаха.

Німецьку класичну філософію відрізняє різноманітність основних філософських позицій, але всі її системи, так або інакше, пов'язані між собою і випливають одна з одної. їх розробка склала єдиний, відносно самостійний етап в розвитку філософії. Його найважливішим завоюванням було створення другої в історії філософської думки форми діалектики (після античної). Створення таких образів під силу лише геніям, які в своїх твореннях переростають свої власні раціональні задуми, вкладаючи нескінченність у скінченне.

Естетична оцінка витвору мистецтва, за Кантом, полягає у тому, що ми отримуємо задоволення, але не з поняття, а зі споглядання форми естетичного предмета. Ця естетична оцінка суб'єктивна, хоча й висловлюється так, ніби має загальне значення. Витвір мистецтва повинен розглядатися як доцільне, але не в утилітарному сенсі – прекрасне тому й подобається нам, що ми не зацікавлені в ньому практично.

Філософія Канта здійснила колосальний стимулюючий вплив на всю подальшу європейську і, особливо, німецьку думку. Характер

кантівської постановки проблем філософії та їх розв'язання викликали сильне бажання краще виразити справжні завоювання його думки і подолати властиві йому помилки. Першим, хто зробив таку спробу, був Іоганн Фіхте (1762-1814).

Свою філософію Фіхте називає "науковченням" (наукою про науку) – фундаментом всіх наук. При цьому він наполягає на першості практично-діяльного ставлення до світу перед теоретичним (споглядальним). Цю основну установку Фіхте виразив в афоризмі "Діяти! Діяти! Це те, заради чого ми існуємо".

На думку Фіхте, філософ, занурившись усередину себе, знаходить там первинний розумовий акт. Його суть полягає в тому, що Я своєю діяльністю породжує не-Я, а потім вдивляється в нього, немов в дзеркало. Отже, світ, в якому ми живемо, створений діяльністю суб'єкта. А "річ в собі", на яку посилається у своєму вченні Кант. Фіхте вже просто не потрібна.

Уся система науковчення Фіхте базується на трьох основоположеннях:

- Я початково само себе покладає, само себе створює;
- Я з такою ж необхідністю протиставляється деяке не-Я, тобто його протилежність (Я – суб'єкт, не-Я – об'єктивна реальність, природа);
- Я визнає і Я і не-Я.

Таким чином, діяльність Я Фіхте розуміє як рух від початкового самопокладання до протилежності не-Я, а від нього до покладання синтезу і того, й іншого – Я і не-Я.

Отже, Фіхте пояснює діалектичну тріаду: теза (Я), антитеза (не-Я) та синтез (Я покладає Я і не-Я). Рух від тези до антитези та синтезустворює фундамент діалектичного методу Фіхте, який сприймається ним як метод пізнання і метод істинного філософствування. Через призму цих основоположень він трактує і три закони логіки: закон тотожності, закон суперечності, закон виключеного третього.

Істотний інтерес являють собою етичні переконання Фіхте. Виходячи з факту множинності істот, що самовизначаються, він

сформулював умови їх сумісного існування, які полягають в добровільному обмеженні свободи кожної особи: це обмеження можливе тоді, коли кожному надані права вільного тілесного і духовного розвитку. Держава, за Фіхте, є гарант реалізації прав. У подальшому погляди філософа в багатьох пунктах зближувалися з ученням соціалістів.

Яскравим представником німецької класичної філософії є **Фрідріх Шеллінг** (1775-1854). Головний твір: "Система трансцендентального ідеалізму".

Вивчаючи роботи Канта і особливо Фіхте, Шеллінг приходить до висновку, що один з безперечних елементів буття ніби випадає з теоретичних систем цих філософів – це природа. У Канта вона поглинена таємничою непізнаваною "річчю в собі", а у Фіхте обмежена природними схильностями людини і пізнана лише етичним знанням. Проте все це вступало в суперечність з відкриттями у сфері природознавства. Спираючись саме на них, Шеллінг проголошує існуючим не тільки суб'єктивне Я, але й природу. Першоосновою всього світу він оголошує тотожність буття і мислення, між якими немає головного і другорядного елементів, початкового і похідного.

На відміну від Фіхте, Шеллінг розвиває систему об'єктивного ідеалізму. Природа у філософа виступає не як пасивний матеріал для діяльності суб'єкта, а сама є творчим началом. Природа – це процес самотворчості, самореалізації Абсолюту, розуму. Вона має ступінчасту будову (неживе, живе, людина), в творенні якої розум піднімався поступово від несвідомого життя до життя свідомого (в людині). У природі діють ті ж форми творчої діяльності (теза, антитеза, синтез), які Фіхте відкрив у суб'єкті.

Шеллінг розглядав природу як якусь єдність протилежностей, що виявляється в різних формах у вигляді світового закону: це і полярність полюсів магніту, і позитивний і негативний заряди електрики, і взаємна протилежність кислот і лугів. Він також поширює цей принцип протилежностей і на органічне життя. Роздвоєння на протилежності породжується живою силою, несвідомим духовним началом.

Досліджуючи співвідношення свідомого і несвідомого, Шеллінг указує на суперечність, яка міститься в діяльності людей. Люди творять цілком свідомо, відзначає він, проте в результаті ми маємо справу з тим, чого ніхто не замислював. З іншого боку, всі індивіди діють вільно, але наша вільна поведінка перетворюється на якусь необхідність, що надає історії напрям і цілісність. Головним завданням історії, вважає Шелпінг, якраз є пояснення того, як зі свободи народжується необхідність.

Людина у Шеллінга – істота діяльна. Її теоретичне Я зайнято спогляданням світу, практичне – встановленням в ньому порядку, а художнє – творінням явищ і процесів природи. Художнє виробництво є вищий вид творчості, бо витвори мистецтва не мають корисливої мети, вони поза оцінками етичного і наукового характеру. Це факти природи, “зроджені геніями”. Генії мають здатність вкладати сенс в несвідомі явища.

Поступово філософ відмовляється від своєї філософії природи, висуваючи на перший план ірраціональні мотиви.

Вищим досягненням німецької класичної філософії є філософія Георга Гегеля (1770-1831).

Створена німецьким мислителем система об’єктивного (абсолютного) ідеалізму в стислому вигляді викладена в його роботі "Енциклопедія філософських наук” (1817). Гегель виходив з того, що в основі всіх явищ природи і суспільства лежить якийсь абсолют духовне і розумне начало, субстанція всього існуючого – “абсолютна ідея”. Це начало діяльне, активне. Його діяльність полягає в мисленні, в самопізнанні, в самоосягненні.

У процесі свого розвитку абсолютна ідея проходить три основні етапи. Перший етап – логічний, він пов’язаний з перебуванням абсолютної ідеї у сфері “доприродного” буття, в своєму власному лоні, і стихії чистого мислення. На цьому ступені абсолютна ідея виступи як система логічних понять і категорій, розкриває в них свій зміст. Ця частина “Енциклопедії” називається “Наука логіки”.

На другому етапі свого саморозвитку абсолютна ідея перетворюється на природу, що с “інобуттям” ідеї. Причому, на думку

Гегеля, природа не здатна до розвитку у часі сама по собі; вона виступає лише як зовнішній прояв саморозвитку логічних категорій (тобто відбувається розвиток не самої природи, а тільки категорій). Вчення про природу викладене в другій частині “Енциклопедії”, названої “Філософія природи”.

Третій, вищий етап саморозвитку ідеї – “абсолютний дух”. Тут ідея розвивається знов у мисленні (щоправда, вже в людському мисленні) і в історії. Вона приходить до кінця свого саморозвитку у формі релігії, мистецтва, філософії. Цей розділ “Енциклопедії” називається “Філософія духу”.

Основним принципом гегелівської філософії є принцип тотожності мислення і буття. Йдеться про їх ідеалістичну тотожність, коли розвиток буття розглядається як предметне втілення суто логічного процесу. Виявленням цієї тотожності є знамените гегелівське “все дійсне розумне, все розумне дійсне". Тут під дійсністю філософ розумів не все існуюче, а тільки те, що істотне і необхідне, що відповідає внутрішній логіці розвитку.

Найбільша роль належить Гегелю в розробці проблем діалектики, діалектичного методу. Він дав найповніше вчення про діалектичний розвиток як якісну зміну, рух від нижчих форм до вищих, перехід старого в нове, перетворення кожного явища на свою протилежність. Він підкреслив взаємозв’язок між всіма процесами в світі.

Гегель розглядає діалектику категорій, їх зв’язки і переходи одна в одну, розвиток “чистої думки” – абсолютної ідеї. Він розуміє розвиток як саморух, саморозвиток, що відбувається на основі взаємопроникнення протилежностей. У нього кожне поняття перебуває у внутрішньому необхідному зв’язку з усією рештою понять: поняття і категорії взаємно переходять одні в одні. Так, можливість в процесі розвитку перетворюється на дійсність, кількість – в якість, причина – в наслідок і навпаки. Він підкреслює єдність протилежних категорій – форми і змісту, суті і явища, випадковості і необхідності, причини і наслідку тощо.

В основі діалектики як особливої моделі філософського підходу до світу лежать виділені Гегелем основні закони діалектики: “закон

заперечення заперечення", "закон переходу кількості в якість", "закон єдності і боротьби протилежностей". Ці закони не існують відірвано один від одного, а реалізуються як компоненти єдиного загального процесу розвитку.

Будь-який розвиток протікає, згідно з Гегелем, за певною схемою: ствердження (теза), заперечення цього ствердження (антитеза) і, нарешті, заперечення заперечення, зняття протилежностей (синтез). У синтезі ніби примиряються між собою теза і антитеза, з яких виникає новий якісний стан. Проте не слід думати, що в цьому третьому моменті повністю знищені два перших. Гегелівське зняття означає такою ж мірою подолання, в якій і збереження тези і антитези, але збереження в деякій вищій, гармонізуючій єдності. Кожне поняття, а отже, і кожне явище в природі, суспільстві і духовному житті людини проходить такий потрійний цикл розвитку – ствердження, заперечення і заперечення заперечення або нового ствердження, з досягненням якого весь процес відтворюється знов, але на більш високому рівні; і так доти, доки не буде отриманий вищий синтез.

Соціально-філософські концепції Гегеля заслуговують на найпильнішу увагу. Багато з них сьогодні звучать дуже актуально, допомагають через категоріальний апарат соціальної філософії з'ясувати проблеми громадянського суспільства, правової держави, приватної власності, свідомості і самосвідомості особи і суспільства, форм суспільної свідомості тощо.

Гегелівське вчення про громадянське суспільство ґрунтується на ідеї праці, що є істотним фактором становлення людини. Гегель бачив суперечності праці, відчуження, що виникають у суспільстві і тому наголошував не тільки на конструктивно-творчому характері праці, а й на негативному моменті: праця не тільки розвиває людину, але й калічить її. Розмірковуючи про будову суспільства, він не міг не побачити соціальну нерівність, несправедливість, гноблення. Головна функція держави – примиряти суперечності між монархічною владою та народом. Найкраща держава – прусська, найкращий народ – німецький, вважав Гегель. Саме в цьому виявилася консервативність суспільно-філософських поглядів Гегеля, суперечність між його

діалектичним методом та консервативною системою.

Історію людства Гегель розумів не як ланцюг випадкових подій, а як закономірний процес, в якому виявляється світовий розум. Люди, переслідуючи свої цілі, в той же самий час здійснюють історичну необхідність, самі того не усвідомлюючи. Великі люди грають роль в історії остільки, оскільки вони є втіленням духу свого часу. Сенс же всієї світової історії є, за Гегелем, прогрес в свідомості свободи – прогрес, який ми повинні пізнати в його необхідності.

Німецький філософ Людвіг **Феєрбах** (1804-1872) спочатку захоплювався філософією Гегеля, проте вже 1839 р. піддав її різкій критиці. З погляду Феєрбаха, ідеалізм є не що інше, як раціоналізована релігія, а філософія і релігія за своєю суттю, вважав мислитель, протилежні одна одній. В основі релігії лежить віра в догмати, тоді як в основі філософії – знання, прагнення розкрити справжню природу речей. Тому найперше завдання філософії Феєрбах бачить в критиці релігії, у викритті тих ілюзій, які складають суть релігійної свідомості. Релігія і близька до неї за духом ідеалістична філософія виникають, на думку Феєрбаха, з відчуження людської сутності, внаслідок приписування Богові тих атрибутів, які насправді належать самій людині.

Поворотним пунктом в духовній еволюції Фесрбаха був його розрив з гегельянством і перехід на позиції філософського матеріалізму. Свою філософію мислитель назвав філософією людини, антропологією. Що ж таке людина, яка її суть на думку Феєрбаха? Людина – це життя розуму і серця, вона невіддільна від всього різноманіття її емоцій, переживань. Людина – досконале створіння природи. Проте сама природа наділила людину дивовижною (надприродною) властивістю – здатністю до спілкування. Саме завдяки спілкуванню, люди можуть отримувати достовірне знання, позбавлене індивідуальних відхилень, недоліків і помилок. Людина – істота родова, всі свої здібності вона реалізує в спільності і в цьому запорука її майбутньої величі. Людина – це істота, що страждає, потребує, пізнає, відчуває. Її невід'ємні риси – любов до життя, егоїзм, прагнення до щастя, інтерес, потреба в спілкуванні.

Феєрбах розробляв теорію пізнання на основі матеріалізму. Він вів гостру боротьбу проти агностичної теорії пізнання Канта, заявляючи, що Кант помилявся, наклавши на розум суттєві обмеження. Історія ж пізнання, підкреслював Феєрбах, свідчить, що межі пізнання постійно розширюються, що людський розум здатний у своєму розвитку відкривати якнайглибші таємниці природи. Філософ не згоден із твердженням агностиків щодо непізнаванності природи. Природа, заперечує він, зовсім не ховається, навпаки, вона нав'язується людині зі всією силою і те, чого ми ще не пізнали, пізнають наші нащадки – у процесі еволюції людини, накопичення досвіду, зростання науково-технічного прогресу.

Основу пізнання, за Феєрбахом, складають суб'єктивні відчуття, в основі яких лежить об'єктивна реальність і які усвідомлюються розумом. Таким чином, гносеологія філософа базується на матеріалістичних принципах і поєднанні емпіричного і раціонального підходів.

У цілому німецька філософія зробила істотний внесок у постановку і розробку багатьох філософських проблем. Але попри культивування розуму, раціональності, вона не виправдала всіх покладених на неї надій, а тому й піддавалася критиці у подальшому розвитку європейської філософської думки.

5. Марксизм. "Філософія життя". Позитивізм. Витоки екзистенціалізму.

Марксистська філософія виникла в середині XIX ст. Вона була обумовлена промисловою революцією кінця XVIII ст., пов'язаною з використанням пари в промисловості і на транспорті, розвитком і посиленням буржуазії, появою нового класу – пролетаріату, який жорстоко експлуатувався буржуазією. В Європі відбулися буржуазні революції, але їх перемоги не поліпшили становища пролетаріату, який неодноразово виступав проти експлуатації і безправ'я.

Поява марксизму, як ідеології пролетаріату, була підготовлена розвитком природознавства (відкриттям і обґрунтуванням закону збереження і перетворення енергії, еволюційної теорії Дарвіна, клітинної структури речовини тощо), а також суспільних наук:

англійської класичної політекономії, німецької класичної філософії і утопічного соціалізму.

Створена **Карлом Марксом** (1818-1883) у співпраці з **Фрідріхом Енгельсом** (1820-1895) марксистська філософія була специфічним породженням німецької класичної філософії. Інша її особливість полягає у тому, що філософія у Маркса і Енгельса виявилася тісно пов'язаною з політекономією і теорією соціалізму – на основі переосмислення класичної англійської політекономії А. Сміта та Д. Рікардо і утопічного соціалізму французів К. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, і англійця Р. Оуена. При цьому основна ідея полягала, як висловився Енгельс, у "перетворенні соціалізму з утопії в науку". Науковий соціалізм, на думку його творців, повинен був стати ідейною зброєю в корінному перетворенні суспільства – його звільненні від всіх видів пригноблення, експлуатації, поневолення "нижчих" "вищими". На це і було націлене філософське вчення марксизму.

Головними творами Маркса є: "Тези про Фоєрбаха", "Капітал", "Економічно-філософські рукописи 1844 р.", Енгельса"Діалектика природи", "Анти-Дюрінг", "Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину". їх спільні роботи: "Маніфест Комуністичної партії", "Німецька ідеологія" тощо.

Марксисти створили **систему діалектичного матеріалізму.** Основне питання філософії у ній вирішується на користь буття (буття первинне, свідомість вторинна); свідомість не існує як самостійна реальність, це властивість матерії відображати саму себе (існування Бога заперечується); матерія перебуває в постійному русі і саморозвитку, вона вічна і нескінченна; її розвиток відбувається за законами діалектики – єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін в якісні, заперечення заперечення.

Марксизм висуває концепцію матеріалістичного розуміння історії, що є за своєю суттю концепцією загальносвітоглядною і загальнометодологічною. Якщо домарксистські мислителі розглядали поняття "виробництво" як чисто "прикладне", стороннє для філософії, то Маркс, досліджуючи процес виробництва, прагне дати відповіді на найважливіші питання філософського характеру. За Марксом, у

виробництві люди здійснюють не щось приватне, не значиме для їх суті, а якраз найбільш важливе та істотне – творять історію, змінюючи навколишній світ і себе самих.

Згідно з матеріалістичним розумінням історії, розвиток суспільства здійснюється за об'єктивними, тобто не залежними від свідомості людей, законами. Так, коли знаряддя праці були примітивними і засоби для життя люди здобували полюванням і збиранням (на основі природного розподілу праці), неможливість систематичного виробництва додаткового продукту і колективний характер праці обумовили родоплемінну організацію первісного соціуму. При цьому, зокрема, була неможливою майнова нерівність між людьми. В умовах же, коли сформувався суспільний розподіл праці, майнова нерівність виникає з необхідністю, тому що обмін товарів здійснюється за вартістю, але собівартість у різних товаровиробників різна.

Виходячи з матеріалістичного розуміння історії, Маркс обґрунтовує свою теорію історичного прогресу. Її ядром є "формаційний" підхід до історичного розвитку. Маркс застосовує в дослідженні історичного розвитку діалектичний метод повторюваності і оновлення, виходячи з якого виділяє загальне і особливе в соціальному ладі різних країн в різні історичні періоди і узагальнює все це в одному основному понятті – суспільно-економічній формації. Це – тип суспільства і водночас – особливий ступінь у його розвитку, суспільство зі своєрідним, відмітним характером.

Маркс виділяє п'ять формацій залежно від рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, певного типу базису і надбудови: первіснообщинна, з украй низьким рівнем продуктивних сил; рабовласницька – з економікою, заснованою на рабстві; феодальна, де економіка заснована на крупній земельній власності і праці залежних селян; капіталістична – з промисловим виробництвом, заснованим на праці вільних найманих робітників, які не є власниками засобів виробництва; комуністична – як суспільство майбутнього, засноване на вільній праці рівних людей при державній (суспільній)

власності на засоби виробництва.

Перехід від однієї економічної стадії до іншої є якісним стрибком, який здійснюється в міру розвитку економіки до деякої точки насичення. Ці якісні стрибки відбуваються діалектичним чином, коли одна стадія "заперечується" і "знімається" вищою стадією.

У марксистській філософії представлена певна концепція людини. За Марксом, людина не просто живе, відчуває, переживає, існує, але, перш за все, реалізує свої сили і здібності в специфічному для неї бутті – у виробничій діяльності, в праці. Вона є такою, яким є суспільство з усіма його відносинами – виробничими, політичними, моральними тощо. Людину вирізняє її соціальна суть.

Людина не просто існує в природі, а практично її перетворює, постійно змінюючись у цьому процесі. Праця, практика первинні і вихідні по відношенню до духовного світу, культури. У практику включені всі види свідомої діяльності людей, через неї вирішуються всі теоретичні проблеми. При цьому духовність, погляди людей, їх переконання, світогляд не визначають їх матеріального життя, а тільки виражають його, здійснюють на нього/зворотній вплив, – саме ж життя нібито розвивається за власними законами.

Нині існують різні інтерпретації марксизму – "західний", "східний", "неомарксизм", "гуманістичний" тощо. Проте всі інтерпретатори згодні з одним – ідеї Маркса здійснили значний вплив на філософську думку XX ст., на соціологію знання і практику.

У другій половині XIX ст. особливого поширення в Європі, і особливо у Німеччині, набули ідеї **ірраціоналізму** (від лат. *irrationalis* – нерозумне, несвідоме). Ірраціоналізм – напрям у філософії, що заперечував об'єктивні закони буття та історії, сприймав навколишній світ та історію як хаос, ланцюг випадковостей.

Основоположником ірраціоналізму вважається **Артур Шопенгауер** (1788-1860). Його філософія сповнена песимістичним духом, невірою в можливості людини впливати на навколишній світ і власне життя. Саме з Шопенгауера починається один із найперших напрямів ірраціоналізму – "філософія життя", яка ставить у центр уваги не абстрактні поняття – буття, ідею, матерію тощо, а буття

людини н світі – тобто життя, єдину реальність для людини.

Цей напрям виник як опозиція класичному раціоналізму і як реакція на кризу механістичного природознавства, що базується на принципі строгості і точності випробовуючого розуму. Спираючись на традиції німецького романтизму, “філософія життя” в особі Шопенгауера, Ніціпе, Бергсона, Шпенглера підходить до життя як до первинної і початкової реальності. У даному понятті можна виділити три змістовних моменти. Життя, по-перше, це своєрідна органічна цілісність, усередині якої ще немає розрізнення матерії і духу, буття і свідомості. Життя, по-друге, це якийсь хаос, якась космічна сила, що має величезний творчий потенціал, і в якій прихована заздалегідь визначена доля. Життя, по-третє, уловлюється, осягається за допомогою інтуїції, а зовсім не силою розуму. За допомогою цього поняття філософія життя протиставляє себе всій попередній філософській традиції.

Прийнято виділяти два основні варіанти філософії життя:

1. Біологічний (Шопенгауер, Ніцше та ін.);
2. Історичний (Дільтей, Шпенглер).

Зокрема, з погляду Шопенгауера і Ніцше життя – це воля. Вона не розумна, не раціональна, є сліпою, стихійною активністю. Світ ніби скидає з себе ореол порядку, доброчесності, статечності, розумності і перетворюється на дику гру сил і стихій. Пристрасть, неприборканість, відвага, мужність, сила займають на цьому світі гідне місце, розглядаються як початкові властивості житія. Все, що їх стримує і пригнічує, є ознака слабкості і хвороби.

Фрідріх Ніцше (1844-1900) розуміє життя як сліпе ірраціональне начало світу, що зливається з “волею до влади”. Будь-яке розширення, засвоєння, зростання передбачають устремління до того, що чинить опір. Людина, що стала господарем природи, господарем своєї власної дикості і розгнузданості (бажання навчилися її слухатися), порівняно з “недолюдиною” являє собою колосальну кількість влади. Проте для Ніцше життя як вираз волі до влади далеке від примітивної боротьби за існування. Ніцше, як і Шопенгауер, віддає належне біологічному трактуванню життя в його основах лише з метою зруйнувати бар’єри,

які класична філософія зводила між людським світом – світом в його первісності. Філософія досі захищала людину від зіткнення зі світом, вселяла в неї думку про самодостатність. Самовдоволена гіпертрофована людська суб'єктивність уявила себе господарем світу, ніде не зустрічаючи опору в створеному нею світі. Але потрібно відчути "неподатливість" світу, небезпеку, відчути, що людиною бути ризиковано. Немає двох світів – світу в собі і світу для нас, є один світ – світ життя, боротьби і поразки, зіткнення з невідомим.

Таким чином, воля до влади – це глибинна життєва сила, прагнення до панування. Саме вона примушує філософів створювати певні ідеї і нав'язувати їх світу. Але філософи про це не підозрюють. Вони вважають себе відкривачами вічних істин. Ось чому філософія, на думку Ніцше, є нечесна гра. Вона є нечесною не тому, що філософи обдурюють свідомо. Вони самі одурюються і одурюють інших, не розуміючи правдивого сенсу того, що говорять. Водночас воля до влади виявляє себе як космічне, вселенське начало, як головний двигун життя всередині становлення.

В останній період своєї творчості, перерваної безумством, Ніцше сповіщає про загрозу нігілізму. Він попереджає людство про загибель традиційних ідеалів, про позбавлення сенсу життя, що посилюється. На його думку, це розплата, яка спіткала європейську культуру зате, що вона протиставила себе життю, її природному потоку. Негативізм по відношенню до християнських і гуманістично-просвітницьких цінностей, що характеризує нігілізм, який насувається, Ніцше цілком поділяє. Більше того, він не відмовляється від свого внеску у викриття ідолів, яким поклоняється європейське людство, і готовий продовжити боротьбу з ними. Проте на відміну від чистих нігілістів, які тільки руйнують, Ніцше бажає створювати. Ось чому філософ закликає до переоцінки всіх цінностей, до створення такої системи цінностей, яка не протистоятиме життю, волі до влади, а, навпаки, відповідатиме закономірностям життєвого процесу.

У межах філософії життя Ніцше розробив поняття "надлюдини". Надлюдина – не чудовисько, а саме людина, що мислить і діє після смерті Бога, людина, що подолала нігілізм у всіх його видах.

Надлюдина – втілена воля до становлення, до творчості, яка припускає і факт власної конечності: надлюдина тому і надлюдина, що намагається подолати в собі людське, свою обмеженість, у всіх її аспектах – обмеженість терміну життя, обмеженість сили, обмеженість знання Ніцше шукав прообраз майбутньої "надлюдини" у минулому, проте вважав, що вона повинна з'явитися у майбутньому, її необхідно виростити. Надлюдина перетворюється у Ніцше в культ особи, культ "великих людей" і є основою нової міфології, представленої з високою художньою майстерністю в книзі "Так говорив Заратустра".

Історичний різновид філософії життя найбільш відомий за поглядами німецького історика і філософа **Освальда Шпенглера** (1880-1936). В основі його концепції лежала ідея про циклічну зміну замкнутих, незалежних культур, кожна з яких "розцвітає" ізольовано від інших і "вмирає", здійснивши всі свої можливості. Першоосновою культури є її душа, яка визначає все її багатство, різноманітність. Шпенглер розрізняв 8 історичних типів культур: єгипетську, вавилонську, китайську, індійську, греко-римську, візантійську, західноєвропейську, культуру майя. Очікується, за Шпенглером, виникнення російсько-сибірської культури. Культура проходить приблизно тисячолітній цикл розвитку. У процесі розвитку кожна культура проходить три стадії: юність, розквіт, занепад. Вмираючи, культура перероджується в цивілізацію; це перехід від творчості до безпліддя, від становлення до механічної роботи. Культура унікальна, цивілізація ж – це втрата індивідуальності, на стадії цивілізації всі суспільства набувають схожих рис. Починає вмирати сама душа культури, що виражає себе перш за все в релігії. Поширюються атеїзм і скептицизм, художня творчість вироджується в своєрідний "спорт" (мистецтво авангарду), інтелект витісняє багатство переживань.

Особливо аналізує Шпенглер занепад Європи, який для мислителя полягає у перетворенні старої європейської культури з її високим мистецтвом, філософією і релігійністю в сучасну індустріальну цивілізацію. Зрозуміло, що з утвердженням останньої історія західного світу не закінчується: цивілізації ще належить святкувати немало перемог. Але її досягнення будуть нагромаджуватися на кістках

великої і священної культури старої Європи.

Таким чином, філософія життя в творчості Шопенгауера, Ніцше, Шпенглера та інших філософів перервала класичну традицію, виражену в абстрактно-раціональному поясненні світу і людини. Ірраціоналістичний світогляд був передвісником нової духовної ситуації у XX ст., в центрі якої стояли ціннісні проблеми існування людини і людства.

Із зростанням ролі науки в житті суспільства у середині XIX ст. зародилася нова філософська течія – **позитивізм.** Позитивізмом є філософський напрям, в якому з великою, деколи навіть надмірною, силою підкреслюється цінність позитивного, наукового знання в порівнянні з ідеологічними утопіями і філософськими умоглядами.

Позитивізм в процесі своєї еволюції пройшов три основні стадії: перша, початкова стадія, пов'язана з іменами Конта, Спенсера, Мілля, Ренана, Міхайловського тощо; друга стадія, емпіріокритицизм або махізм (Авенаріус, Мах, Пуанкаре, Богданов тощо) оформилася наприкінці XIX-початку XX століття; третя стадія – неопозитивізм, або логічний позитивізм. У цьому питанні ми розглянемо перші дві стадії.

Варто відзначити, що позитивізм став формою самосвідомості науки, що звільнилася від тиску старих релігійних і філософських концепцій. Певну роль у формуванні позитивізму зіграло поширення ідей прогресу, передусім прогресу науки та його впливу на розвиток суспільства. Позитивізм спирався на численні ідеї філософії Просвітництва, хоча, з іншого боку, був реакцією на просвітницьку ідеологію.

Родоначальником позитивізму вважається французький філософ Огюст Конт (1798-1857), основні ідеї якого були викладені в роботах "Курс позитивної філософії", "Дух позитивної філософії" і "Система позитивної політики". Говорячи про користь і призначення позитивної філософії в загальній системі окремих наук, Конт указує на чотири її основних властивості. По-перше, вивчення позитивної філософії дає, на його думку, єдиний раціональний засіб виявити логічні закони людського розуму, до відшукання яких застосовувалися малопридатні

засоби. По-друге, міцне обґрунтування позитивної філософії дає їй можливість грати керівну роль в загальному перетворенні системи виховання і освіти, де все гостріше зростає потреба в придбанні сукупності позитивних ідей щодо всіх головних сфер дійсності. Особливо важливим Конт вважає глибоке освоєння того, що складає суть окремих наук – їх головні методи і найбільш важливі результати. По-третє, спеціальне вивчення загальних положень наук сприяє прогресу окремих позитивних наук. По-четверте, найважливіша властивість позитивної філософії, за Контом, полягає в тому, що її можна вважати за єдину міцну основу суспільного перетворення.

Ключовим міркуванням філософії Конта є "закон трьох стадій". Як окремий індивід, так і людство в цілому в своєму розвитку проходять три стадії:

1)теологічну або фіктивну;

2)метафізичну або абстрактну;

3)наукову або позитивну.

Пояснення явищ надприродними і абстрактними сутностями на перших двох стадіях змінюється на позитивній стадії (що почалася з 1800 р.) відмовою від теології і метафізики, пануванням позитивних наук, науковим поясненням всіх явищ. Головний засіб пізнання – наука. Конт приділяє велику увагу класифікації наук. У свою класифікацію він включає і створену їм нову науку – соціологію, що виявляє закони функціонування суспільства. Філософії відводиться роль методології наук. Конт створює проект суспільства, в якому значну роль відіграє релігія любові до людства.

Конт оголосив рішучий розрив з філософською традицією, вважаючи, що наука не потребує будь-якої філософії, що стоїть над нею. Це не виключає існування синтезу наукового знання, за яким можна зберегти стару назву "філософії". Вона зводиться таким чином до загальних висновків з природничих і суспільних наук. Оскільки позитивізм не має діла до філософських проблем, він відкидає як ідеалізм, так і матеріалізм. Пережитки філософії, до яких відносяться претензії на розкриття причин і сутностей, мають бути видалені з науки. Наука не пояснює, а лише описує явища і відповідає на питання

“як”, а не на питання “чому”. Послідовний розвиток цієї тези веде до точки зору феноменалізму. Проте разом із суб’єктивно- ідеалістичною тенденцією позитивізм Конта зберігає деякі елементи природничо-наукового матеріалізму, що йде від традицій французького Просвітництва XVIII ст. Наслідуючи просвітників, мислитель висловлює переконання в здатності науки до нескінченного розвитку, засвідчує, що будь-яка наукова істина умовна, часткова.

Позитивістський підхід передбачає корінне перетворення у сфері науки – відмову від метафізичних нашарувань. Заперечуючи колишню метафізичну філософію, він не відмовляється від філософії як такої. Він вважає, що для усвідомлення дійсності окремих наук недостатньо. Існує об’єктивна необхідність розробки загальнонаукових методів пізнання, а також розкриття зв’язку між окремим науками, створення системи наукового знання. Вирішення цих завдань є прерогативою “нової філософії”. Таким чином, позитивізм претендує на роль філософії науки.

Новий сплеск інтересу до позитивізму припав на кінець XIX ст. Тепер їм захопилися не тільки філософи, але й фізики. Лідером позитивізму в цей період стає австрійський фізик **Ернст Мах (1838-1916)**, який надає позитивізму нову форму, що отримала назву махізм або емпіріокритицизм, що означає “критика досвіду”. Разом з Махом ідеї позитивізму в цей період розробляли німецький фізико-хімік **Вільгельм Оствальд (1853-1932),** швейцарський філософ **Ріхард Авенаріус (1843-1896),** російський філософ **Олександр Богданов (1873-1928)** та ін.

Емпіріокритицизму властиві три основні моменти:

1. Світ даний нам як досвід. Досвід постає у вигляді численних точок зору з приводу спостережуваного. Досвід потребує очищення, тобто виділення несуперечливого змісту з даної сукупності думок.

2. Чистий досвід складається з елементів світу, які набувають для нас форми відчуттів. Відчуття нейтральні щодо їх матеріальності або ідеальності.

3. Очищення можливе за допомогою “принципу найменшої міри сили” (економії мислення), шляхом зведення невідомого до відомого,

часткового до загального.

Таким чином, наукове пізнання перетворюється на емпіричний опис. Подібна інтерпретація наукового пізнання, науки та її статусу в культурі привела Маха до емпіричного тлумачення і основних феноменів пізнання – теорії, опису і пояснення. Так, за Махом, теорія – найбільш простий і економний опис даних досвіду і відрізняється від спостереження лише кількісно, але не якісно, тим самим вони збігаються за кінцевим результатом. Мах розрізняє прямий і непрямий опис, розуміючи під останнім ті види опису, які ґрунтуються на інших описах. Наукові теорії і є сукупність непрямих описів. Філософ не заперечує, що теорія виконує функції пояснення і прогнозу. Але методологічні можливості теорії Мах пояснює не логіко-гносеологічно, а психологічно.

У цілому представники махізму мали намір критично узагальнити практику наукового (насамперед природничо-наукового) пізнання, звернувши увагу на ті ефективні прийоми, які були вироблені в ході історичного розвитку позитивних наук, і тим самим надійно забезпечити достовірність наукових тверджень. Для цього, на їх думку, належало методично, у всіх деталях і аж до найпотаємніших витоків, прослідкувати шлях, яким йшла до своїх висновків наукова думка, а потім скоригувати його, позбавивши від марних блукань. Звідси і та увага до історії науки, яка відрізняла видатних представників цієї течії.

Література

Основна:

1. Кучеров Г. Г., Попович М. Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам’янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 85-114.
2. Попович М. Д. Філософія: історичний екскурс. – Кам’янець-Подільський: ПДАТУ, 2020. – С. 50-79, 137-156, 166-203, 214-218.
3. Касьян В. І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 47-63.
4. Попович М.Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам’янець-Подільський: ПДАТУ, 2021. – С. 113 -133.

Допоміжна:

1. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том перший. Вид. друге, випр. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 312-326.
2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том другий. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 296-315;332-333.
3. Європейськийсловникфілософії: Лексиконнеперекладностей. Пер. зфр. –Том третій. –К.: Дух і літера, 2013. –С. 241-254; 259-261; 287-292.
4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том четвертий. – К.: Дух і літера, 2013. – С. 219-223.

Теми есе

1. Філософія Ф. Ніцше: головні ідеї.
2. Філософія С. Кєркегора: головні ідеї.
3. Філософія Б. Спінози: головні ідеї.
4. Філософія Г. Лейбниця: головні ідеї.
5. Філософія Д. Локка: головні ідеї.
6. Філософія Д. Дідро: головні ідеї.
7. Філософія Ф. Бекона: головні ідеї.
8. Філософія Ф. Шеллінга: головні ідеї.
9. Філософія І. Фіхте: головні ідеї.
10. Філософія Г. Гегеля: головні ідеї.
11. Філософія Т. Гобса: головні ідеї.
12. Філософія Р. Декарта: головні ідеї.
13. Філософія Ш. Монтеск'є: головні ідеї.
14. Філософія П. Гольбаха: головні ідеї.
15. Філософія Ж.-Ж. Руссо: головні ідеї.
16. Філософія К. Маркса: головні ідеї.
17. Філософія І. Канта: головні ідеї.
18. Філософія А. Шопенгауера: головні ідеї.
19. Філософія О. Конта: головні ідеї.

Тести

1. Кому належить вислів «Знання – сила»?

а) Ф. Бекону;

б) Р. Бекону;

в) Р. Декарту;

г) І. Ньютону.

2. Закінчити вислів «Учених, які збирають факти й потім створюють на основі цих фактів принципово новий вид знання – наукові теорії Ф. Бекон порівнював з:

а) мурашками;

б) бджолами;

в) павуками;

г) метеликами.

3. Вибрати відповідне ім'я для закінчення речення «Формування раціоналістичної методології наукового пізнання пов'язане з ім'ям видатного філософа, математика і вченого природознавця XVII ст. …»:

а) Рене Декарта;

б) Френсиса Бекона;

в) Блеза Паскаля;

г) Ісака Ньютона.

4. Автор праці «Система природи», французький філософ XVIII ст.:

а) Д. Дідро;

б) П. Гольбах;

в) Г. Лейбніц;

г) Ж.-Ж. Руссо.

5. Автором «Феноменології духу» і «Науки логіки» є творець теорії діалектики:

а) І. Кант;

б) Г. Гегель;

в) Й. Фіхте;

г) Ф. Шеллінг.

6. Автор трактату «Математичні начала натуральної філософії», творець класичної механіки і філософ:

а) Поль Гольбах;

б) Ісак Ньютон;

в) Дені Дідро;

г) Жан-Жак Руссо;

д) Готфрід Лейбніц.

7. Праці «Критика чистого розуму» і «Критика практичного розуму», які присвячені проблемам осмислення пізнання і моралі написав:

а) Г. Гегель;

б) І. Кант;

в) Ф. Шеллінг;

г) Й. Фіхте.

8. Редактор «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел», що стала своєрідним маніфестом філософії Просвітництва:

а) Ж.- Ж. Руссо;

б) Д. Дідро;

в) П. Гольбах;

г) Ф. Вольтер.

9. Великий математик, фізик і філософ другої половини XVII – початку XVIII століття , філософське вчення якого одержало в історії філософії назву «монадологія»:

а) І. Ньютон;

б) Г. Лейбніц;

в) Н. Мальбранш.

10. Термін агностицизм – давньогрецького походження й означає «недоступний пізнанню». Агностицизм XVIII ст. намагається обґрунтувати принципову непізнаваність сутностей речей та явищ. Основоположником цієї концепції був:

а) І. Фіхте;

б) Г. Гегель;

в) І. Кант;

г) Ф. Шеллінг.

11. Якою є головна теза емпіризму Нового часу?

а) досвід є доповненням розуму;

б) досвід є головним джерелом знання;

в) досвід є неможливим;

г) досвід дає недостовірне знання.

12. Який метод пізнання протиставив Ф. Бекон середньовічній схоластиці?

а) дедукцію;

б) індукцію;

в) аналіз;

г) діалектику.

13. Лозунг «Назад до природи» в епоху Просвітництва висунув:

а) Жан-Жак Руссо;

б) Шарль Луї Монтескьє;

в) Поль Анрі Гольбах;

г) Клод Адріан Гельвеції.

14. За Кантом процес пізнання характеризується (дві відповіді правильні):

а) активністю суб'єкта;

б)пасивністю суб'єкта;

в) пізнанням тільки світу явищ (феноменів);

г) пізнанням тільки світу сутностей (ноуменів).

15. Можливі шляхи пізнання за Ф. Беконом:

а) «шлях павука»;

б) «шлях мурашки»;

в) «шлях бджоли»;

г) три вище названих шляхи.

16. Хто з названих філософів є автором теорії матеріалістичного розуміння історії:

а) О. Конт;

б) А. Сміт;

в) К. Маркс;

г) Ф. Ніцше.

17. Що таке речі – у – собі для І. Канта?

а) речі, які завжди є;

б) речі, яких не вистачає;

в) речі поза нашим досвідом;

г) речі, що входять у наш досвід.

18. Який вислів є засадничим для філософії Р. Декарта?

а) я існую, отже мислю;

б) я мислю, отже існую;

в) я є причиною самого себе;

г) природа є причиною самого себе.

19. Згідно з діалектикою світ розглядається як єдине, суперечливе і динамічне ціле. Три закони діалектики сформулював:

а) Йоганн Фіхте;

б) Іммануїл Кант;

в) Георг Вільгельм Фрідріх Гегель;

г) Франц Йозеф Шеллінг.

20. Якою є головна теза раціоналізму Нового часу?

а) дай розуму волю – заведе в неволю;

б) розум є основою людського пізнання і діяльності;

в) розум є суб'єктом пізнання;

г) розум нас обманює, він дає недостовірне знання.

ТЕМА 5. СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ.

1. Криза класичної філософії та зародження некласичної філософії.

Ще наприкінці XIX ст. більшість учених схилялися до точкизору, що фізична картина світу в основному побудована і залишиться надалі непорушною. Належить уточнювати лише деталі. Але в перші десятиліття XX ст. переконання фізиків змінилися корінним чином. Це було наслідком "вибуху" наукових відкриттів, зроблених протягом надзвичайно короткого історичного періоду, що охоплює останні роки XIX ст. і перші десятиліття XX ст.

У XX ст. сталися неабиякі культурні зміни і соціальні потрясіння, зокрема: наукова революція на межі XIX-XX ст. (створення некласичної науки з принципово сучасною картиною світу); дві світових війни, поява фашизму і багатьох тоталітарних режимів, технологічна та інформаційна революція, занепад культури, виникнення глобальних проблем, зростання могутності державного апарату та інформаційно-пропагандистської системи, дегуманізація людини, її часткове нівелювання, перетворення на "придаток" суспільства і держави.

Фактично, світ і людство у XX ст. опинилися в ситуації краху укорінених, "класичних" засад дійсності. Марними виявилися судження про інтелектуальність людини, про злагоджену впорядкованість та жорстко визначену логіку світу, безпідставними були віра у поступальний розвиток людства, в здатність науки розв'язати найскладніші проблеми людського існування, в абсолютність моральних та релігійних цінностей. Зазнали поразки всі ті філософські вчення класичного періоду, що провіщали відкриття всеосяжних істин, перемогу розуму і науки, тріумф "природного" доброго початку в людині.

Ставка на розум і науково-технічний прогрес привела до того, що гуманістичний антропоцентризм Ренесансу поступається місцем філософському антропоцентризму сцієнтистського характеру. У новій якості антропоцентризм обґрунтував необхідність індустріальних

методів освоєння природи. За таких обставин наука стала заручником політики. Вона все більше стає прикладною, виконуючи замовлення теперішнього моменту. Бал править цивілізоване варварство, руйнуючи культуру і перетворюючи народ на населення, в об'єкт маніпулювання. А експлуатація природи обернулася експлуатацією людини, її відчуженням від усього, від усіх і від самої себе. Людина втратила себе, перетворилася на суспільну функцію.

Ось чому відбувається своєрідна "переоцінка цінностей", що почалася на рубежі сторіч, охопила практично всі поверхи будівлі духовної культури, у тому числі і філософію. Філософські шукання XX століття розвиваються у дусі інтенсивної полеміки з класичною філософією. У сучасній західній філософії виразно виявилися різні підходи до світу і людини, з'явилися різні філософські школи і течії, які не ставили і не ставлять своєю метою створення всеосяжних універсальних систем і в більшості випадків зайняті розробкою окремих часткових проблем, які мало або зовсім не зачеплені мислителями минулого.

Фактично некласична філософія переживає свій зоряний час, піднімаючи онтологічні і гносеологічні, світоглядні і методологічні проблеми. Некласична філософія стала спробою обґрунтувати процес занепаду соціальних та духовних структур європейського суспільства. Вона повинна була визначити нову ситуацію, нове модерне світосприйняття. Водночас центр тяжіння філософських досліджень від проблем загальних, що включають питання буття, всесвіту, суспільного устрою, тенденцій і шляхів розвитку суспільства як цілого, все більше переміщається у бік людини, до обґрунтування її унікальності, становлення особистості на шляхах творчої свободи.

При цьому філософія як особлива дисципліна зберігає свою смислову єдність при всьому різноманітті філософських напрямів, до основних з яких можна віднести екзистенціалізм, фрейдизм і неофрейдизм, феноменологію і герменевтику, неопозитивізм, аналітичну філософію тощо.

2. Екзистенціалізм.

З деякими поправками можна сказати, що **екзистенціалізм** (від

existentia – існування) ще три десятиліття тому був найбільш впливовим в широких колах освіченого населення (особливо представників гуманітарних професій – літераторів, акторів, художників, а також у всієї молоді, що вчиться) Європи і, дещо меншою мірою – американців після Першої світової війни. Пік впливу екзистенціалізму припадає на роки після закінчення Другої світової війни і триває до кінця 60-х рр. Після того, як Європу потрясла хвиля лівих молодіжних рухів, вплив екзистенціалізму став досить швидко падати, хоча близькі йому настрої залишаються вельми впливовими.

Головним (і, по суті, єдиним) предметом екзистенціалізму є буття індивідуального людського суб'єкта, проблеми людського існування, долі особистості у сучасному світі, "онтологія суб'єктивності". Екзистенціалізм на противагу раціоналістичній філософії поглянув на людину як на істоту, що переживає, страждає, має можливість вільного вибору і відповідальна за свої вчинки. Свобода, смерть, страх, самотність – провідні теми екзистенціалізму.

Засновником екзистенціалізму прийнято вважати данського філософа **Сьорена К'сркегора** (1813-1855). Він вважав, що філософія меншою мірою повинна займатися матерією, Богом, межами і механізмами пізнання, а основну свою увагу зосередити на людині, її життєвих проблемах, щоб допомогти їй знайти істину, зрозумілу їй, заради якої вона могла би жити, допомогти людині зробити внутрішній вибір і усвідомити своє "Я".

К'єркегор вважає, що людина може існувати на двох стадіях. Перша – несправжнє існування – це повна підлеглість людини суспільству, "жити як усі", "йдучи за течією", без усвідомлення свого "Я", без знаходження свого покликання. Друга – справжнє існування – свідомий вибір, знаходження себе, перетворення на господаря своєї долі. Справжнє існування і є екзистенція.

Сам термін "існування" запроваджує німецький екзистенціаліст **Мартин Гайдеггер** (1889-1976), підкреслюючи, що людину можна розглядати як історичну істоту, що перебуває "тут і тепер" у цьому зупиненому моменті часу. Отже завдання філософії – це аналіз наявного буття людини.

Як правило, екзистенціалізм розглядає людину в кризових ситуаціях, в яких вона виявляється закинутою в чужий і ворожий світ. Головна увага при цьому приділяється розгляду духовної активності індивіда, його витримці, прихованим можливостям, розумінню їх сутності. Найяскравіше все сказане виявляється в людині в так званій пограничній ситуації, за висловом німецького екзистенціаліста **Карла Ясперса** (1883-1969), коли вона виявляється на межі фізичної, моральної або інтелектуальної загибелі. Пограничні ситуації ставлять людину перед необхідністю вибору. Сама ситуація вибору приголомшує душу людини своєю неминучістю, бо вона ущемляє свободу. Неминучість вибору спричиняє трагедію, психічне переживання. За Ясперсом, увага до людини в умовах пограничних ситуацій виправдана тим, що подібні ситуації в житті зовсім не рідкість, а головне – сенс уваги до них не тільки в тому, що, як висловився один з основоположників екзистенціалізму, філософствувати – означає вчитися вмирати, але й в іншому: у тому, щоб привернути увагу людини до вищої цінності, яка йому дана, до самого життя. До того ж в умовах загострення глобальних проблем само людство наближається до свого роду пограничної ситуації, осмислення якої на повний зріст встало нині до порядку денного.

Значну увагу екзистенціалісти приділяли феномену смерті. Вони вважають, що світ є непримиренною щодо людини реальністю. Екзистенціалізм підкреслює трагедійність людського буття, а сама екзистенція відкривається через призму людської смертності. Людину закинуто в світ, який є незбагненним і недоброзичливим, сповненим негативних, нищівних, злих сил. Певні підстави для подібного світоуявлення і світорозуміння, безперечно є. З точки зору представника французького екзистенціалізму Жан **Поль Сартра** (1905-1980). смерть є абсурдом, оскільки не є предметом вільного вибору і тому не є специфічно людським “проектом”. Адже вибір діє в межах людського існування, а смерть лежить за рамками цих меж. Інший французький екзистенціаліст **Альбер Камю** (1913-1960), з’ясовуючи смисл життя, детальніше розробляє поняття абсурду і наводить такі головні докази абсурдності життя. По-перше, при

зустрічі зі смертю, особливо близькою та раптовою, захоплення, кар'єра, багатство втрачають свою актуальність і здаються позбавленими смислу, не вартими самого буття. По-друге, людина безпорадна перед існуючою мільйони років природою ("Я відчуваю запах трави і бачу зірки, проте ніяке знання на Землі не може мені дати впевненість, що світ мій"). Таким чином, смерть у Камю стає знаком позбавленості будь-якого сенсу.

Раціональне зерно у цьому, безумовно, є. Усвідомлення власної смерті, "бутгя-до-смерті" (термін, запроваджений Гайдеггером) викликає у людей почуття моторошності, боязкості, страху. Але страх має предметну основу, має визначену причину, тому людина сприймає факт смерті як втрату чогось зовнішнього – близьких, друзів, результатів своїх досягнень тощо. І тільки безпосередня зустріч зі смертю викликає стан "жахливого" жаху, коли людина боїться не втратити щось конкретне, а не бути взагалі, боїться ніщо, боїться природної неминучості. Це у свою чергу веде до появи страждань.

Екзистенціалісти стверджували, що людина приречена на свободу. Досліджуючи це поняття, Ясперс людині, як об'єкту пізнання і досвіду, протиставляє людину як свідомість, екзистенцію, свободу. Справжня людина не може допустити поводження з собою як з предметом: вона повинна здійснити свою свободу, своє буття. Порятунок – в прагненні до самобутності, в самоствердженні особи.

Людина, за Сартром, приречена на свободу, яка пов'язана з вільним вибором – це доля кожної людини. Вона вибирає неминуче навіть тоді, коли не хоче вибирати. У поведінковому і етичному виборі бере участь не ясна рефлексивна свідомість людини, а якісь дорефлексивні пласти її внутрішнього світу. Людина вибирає не розумом, а цілісністю свого "я", і вибір її реалізується у вчинку. Звичайно, молода людина може звернутися до кого-небудь за порадою. Але й при цьому, практично вибираючи порадника, вибір вона все одно робить сама.

Оскільки моральні цінності, що існують в суспільстві, не є вказівкою для вільної від усього людині, вона може орієнтуватися на ті, які "винайде" сама. У принципі дозволено все. П'єси Сартра повні

людей-титанів, що крушать направо і наліво, в повній упевненості, що вони вільні діяти, як їм заманеться. Фактично є лише одна чеснота, яку Сартр "офіційно" визнає. Це чесність. Ніхто, вважає він, не повинен намагатися перекласти відповідальність за свої вчинки на іншу людину або на обставини. Людина абсолютно вільна вибирати, але за свій вибір вона відповідає повністю. Зрозуміло, вона відповідає за нього не перед суспільством, не перед вищими силами, яких немає, а тільки перед самою собою. Вона повинна знати, що особисто розплатиться за будь-який свій вчинок.

3. Фрейдизм і неофрейдизм.

Психоаналіз – вчення, скандально відоме за межами науково-теоретичного кола, яке широко увійшло до сучасної суспільної свідомості. Впродовж цілого сторіччя він торкнувся цілого ряду раніше заборонених тем, пов'язаних з життям несвідомого початку в людині: теми сексуальності, теми снів і марень, теми жадоби агресії. Виникнувши на початку століття в дослідженнях австрійського психіатра і психолога **Зігмунда Фрейда** (1856-1939) як психотерапевтичний напрям, психоаналіз незабаром з'єднав в собі психологічні і власне філософські аспекти, ставши синтетичною дисципліною з вивчення людини. У ході свого існування і розвитку він породив безліч інтерпретацій, що далеко вийшли за межі власне фройдистських ідей. Психоаналіз представлений також іменами **Карла Юнга** (1875-1961), **Альфреда Адлера** (1870-1937), **Вільгельма Райха**(1897-1957), **Еріха Фромма** (1900-1980) та ін.

Вчення Фрейда вплинуло не тільки на філософську думку XX ст., але й на інші дисципліни. Його головним внеском в науку і філософію стало дослідження ролі підсвідомого у психіці людини, впливу підсвідомого на її життя і поведінку, на історію та культуру людства. Фрейд залишив великий спадок. Найбільш відомими його творами є "Тлумачення сновидінь" (1900), "Я і Воно" (1923) тощо.

Фрейд відкрив цілий напрям у філософській антропології і медицині, згідно з яким несвідоме є і найважливішим чинником людського існування, і глибинною причиною ряду психічних

захворювань. Виникаючи у людини під впливом різних обставин його життя “комплекси” (“комплекс Едіта”, “комплекс провини” та ін.) витісняються зі свідомості в сферу несвідомого і можуть потім спричинити душевну хворобу. Розроблений Фрейдом метод виявлення таких “комплексів” з доведенням їх до свідомості пацієнтів виявився досить ефективним при лікуванні багатьох хворих.

З погляду Фрейда психіка людини включає три рівні: несвідомий, передсвідомий і свідомий. Виходячи з цього, філософ створює модель особи, яка співвідноситься з відповідними системами психіки. Перша складова особи – “Воно” – це світ несвідомого, де містяться всі бажання людини. “Ядром” несвідомої сфери є “лібідо” – сексуальний потяг, сексуальна потреба. Вона шукає свій вияву сексуальних діях. Але людина існує в суспільстві, де є певні моральні правила, норми, звичаї, заборони (табу), які не дозволяють повністю реалізувати “лібідо”. Відтак відбувається процес сублімації, коли сексуальна потреба перетворюється (реалізується) в різних сферах людської діяльності. Але не всі сфери людської діяльності можуть здійснити процес сублімації, а тільки найбільш творчі (наука, політика, мистецтво тощо). Тому негативні емоції, нереалізовані бажання ніби витісняються в несвідоме, накопичуючи в ньому “негативну психічну енергію”, яка потім дає про себе знати в неврозах та інших негативних проявах психіки. Особлива форма життя несвідомого – сни, які, за Фрейдом, є реалізацією прихованих прагнень людини, того, що було не реалізоване в реальній дійсності.

Друга складова людини – “Я” – це свідомість людини, яка є ніби передсвідомістю, тобто посередником між всіма компонентами психіки, посередником між несвідомим і реальною дійсністю. У формуванні “Я” особливу роль грає ідентифікація – уподібнення індивіда різним об’єктам (особам) зовнішнього світу, що врешті-решт формує ту або іншу індивідуальність. І третій елемент людини “над – Я” – це ті чинники, які формують людину як певну особистість, тобто певне соціальне середовище, яке виховує і утворює людину. Саме “над – Я” як відбиток зовнішнього світу і є свідомість як надбудова над “Воно” (несвідомим).

Крім “лібідо” (інстинкту життя – Еросу), базовим інстинктом людини є й інстинкт смерті (Танатос). До речі, ідея цих двох основних інстинктів була відома вже грецькій філософії. Ідея Фрейда про особливий інстинкт смерті зустріла сильний опір психоаналітичних кіл і все ще залишається достатньо спірною. Вводячи інстинкт смерті, Фрейд хотів пояснити такі явища як агресія і війна. Але він також підкреслював, що надмір сексуальної агресії може перетворити коханця на вбивцю предмету його пристрасті. Агресія може також бути інтерналізована (обернена у середину) і стати саморуйнівною. Фактично людська агресія займає центральне місце серед інстинктивних сил. При усуненні стримуючих обмежень людина виявляється дикою твариною. Щоб протистояти цьому, культура повинна мобілізувати всі свої ресурси, щоб обмежити людську деструктивність. Проте її досягнення в цій галузі досить скромні: людям, очевидно, не так-то просто обмежити свою агресивність. Цивілізація намагається направити агресію на зовнішніх і внутрішніх ворогів, що приводить до страхітливих лих, властивих сучасній культурі.

Фрейд, звичайно, розуміє, що культура оберігає людину від природи і намагається регулювати відносини між схильними до агресії особами. Щоб зрозуміти це положення, варто розглянути, як він уявляє собі початкові кроки стародавньої людини в культурі. Згідно з Фрейдом, свобода особи була найбільшою до виникнення цивілізації, хоча ця “дика свобода” переважно нічого не коштувала, оскільки індивід не був здатний її захистити. Перші обмеження свободи з’явилися разом з культурою. У результаті виникло протистояння індивідуальної свободи і культури.

Зазначений конфлікт важливий для розуміння змін людських інстинктів. Деякою мірою вся культура повинна ґрунтуватися на відмові від інстинктів. Про це свідчать вже і перші табу, перший “юридичний кодекс”. Окрім іншого, виникла заборона на інцест (у широкому сенсі) як джерело сексуальної насолоди. Повсякденні звичаї встановлюють нові обмеження на те, що дозволене. Більшість форм задоволення забороняються як збочення. Тому Фрейд стверджує, що в

результаті всього цього постраждало сексуальне життя культурної людини і значно зменшилася її важливість як джерела щастя. У той самий час культура черпає енергію з пригнічуваної сексуальності Сексуальні потреби стають “десексуалізованими” і задовольняються іншими способами – сублімацією. Вищі досягнення мистецтва і науки є результатом сублімації інстинктів.

Продовженням фрейдизму є неофрейдизм. Неофрейдизм виділився в 30-х рр. XX ст. з ортодоксального (послідовного) фрейдизму. Його основні представники прагнули перетворити фрейдизм на соціально-культурологічну доктрину, переглянувши традиційну концепцію несвідомого, критикуючи при цьому окремі положення вчення Фрейда.

Так, Юнг створив концепцію позаперсонального, “родового" або колективного шару несвідомого. Несвідоме, за Юнгом, складається з сукупності архетипів (прообразів) стародавніх способів сприйняття і розуміння світу в співвідношенні з невмотивованою, несвідомою діяльністю людей. Архетипи, вважає мислитель, – це “зашифрована” історія людства, якісь вищі істини. А мета філософії – допомогти людині “розшифрувати” архетипи, зрозуміти їх сенс, а через них – зрозуміти себе і навколишню дійсність.

На відміну від Фрейда, Юнг досліджував феномен “колективного несвідомого”, що відноситься не до людей, а до роду, тобто визначає психічний стан всього людства. Треба сказати, що думка про існування позаіндивідуального шару психіки підтвердилася у Юнга тоді, коли в ході психіатричної практики він натрапив на однакові словесні тексти і бачення в маренні божевільних, снах нормальних людей, поетичних творах, міфах тощо. Мислитель переконується, що нижче за рівень особистого несвідомого лежать глибші і стародавніші пласти, вивченню яких він і присвячує себе. Проте складність такого аналізу полягала в тому, що, на відміну від особистого несвідомого, зміст колективного несвідомого ніколи ніким не витіснявся і не забувався. Інакше кажучи, колективне несвідоме, як доводить Юнг, ніколи не існувало у свідомій формі, а тому стає проблематичною процедура зворотного переходу цього змісту психіки у сферу ясної свідомості

відповідно до методу Фрейда.

Видатним послідовником Фрейда був Фромм. Його вчення – це синтез фрейдистських, марксистських та екзистенціалістських ідей. Фактично Фромм та інші неофрейдисти почали відходити від біологізації та еротизації несвідомого у бік все більшого визнання впливу соціальних факторів на розвиток людини.

Фромм створив в рамках неофрейдизму своєрідну концепцію відчуженої людини, що живе в постійному страху. Страх є поживним середовищем "універсального неврозу". Така плата людини за свободу від природних зв'язків з природою та іншими людьми. В умовах персоніфікації суспільних стосунків відбувається деперсоніфікація особи. Відчужена особа втрачає контакт зі світом. Ворожість світу породжує страх. Реакцією на страх є формування захисних механізмів: перетворення невротичного страху в раціональний страх перед зовнішньою небезпекою; придушення страху транквілізаторами, алкоголем, наркотиками; пошук любові і схвалення за будь-яку ціну; гонитва за владою, престижем і володінням; покірність або втеча від суспільства. Ці ірраціональні форми захисної реакції не вирішують проблеми "універсального неврозу", а тільки посилюють стан відчуженої людини. Настає самотність як якесь порожнє і мертве існування. З іншого боку, людське буття, за Фромом, – це становлення людини, вдосконалення її духу. І хоча Фромм в трактуванні людського буття виходить з первинності психічних процесів, які багато в чому визначають структуру соціальних феноменів, він не вважає людину позасоціальним індивідом. Навпаки, людина у нього включена в реальний історичний процес, соціум.

4. Феноменологія і герменевтика.

Термін **"феноменологія"** міцно увійшов до філософського лексикону кожного, хто вже знайомий з класичною європейською філософією. Він відразу ж змусить пригадати про гегелівську феноменологію духу, основна ідея якої полягала у тому, що всі об'єкти світу, в якому живе людина (включаючи культуру і саму людину), суть "інобуття", наочне втілення особливої духовної сутності – "абсолютного духу". Тому наочний світ людини є світ феноменів, за

яким прихований (або в якому проявляє себе) світ ноуменів (те, що лежить за можливостями нашого пізнання). У цьому плані гегелівська концепція перебуває в руслі довгої європейської традиції з її опозицією "внутрішнього" і "зовнішнього", "прихованого" і "очевидного", "глибинного" і "поверхневого. Тему цю легко виявити вже у Платона з його зіставленням світу ідей, світу "чистої сутності" – і чуттєвого світу – копії першого. Хоча, як ми побачимо, проблематика сучасної феноменології не тільки не збігається з такими уявленнями про устрій всесвіту, але навіть у багатьох відношеннях їм протистоїть, коли відкидає принципову можливість побудови таких моделей. Проте глибинний зв'язок між цими етапами розвитку філософської думки є. Полягає він перш за все (і, мабуть, головним чином) в спрямованості філософського знання до глибинних основ будь-якого буття, до якоїсь першооснови – навіть якщо врешті-решт такою першоосновою знання виявиться зовсім не основа світу, а первинний шар самого знання. Кант формулював цей аспект проблеми у вигляді питання: "що ми можемо знати?".

"Феномен" в перекладі з грецької – те, що є. У нашому випадку мова йде про те, що з'явилося у свідомість людини в її чуттєвому досвіді і у подальшому в процесі його осмислення. Феномен – це і відчуття, і сприйняття, і уявлення, і думка. Феноменологія – це вчення про свідомість, про феномени та їх сенси.

Родоначальник цього напряму Едмунд **Гуссерль** (1859-1938) звернув увагу на те, що дуже багато наших уявлень викликано штучним шляхом, тобто запропоновані кимось. Філософ виявив різницю між природним людським мисленням і тими культурними нашаруваннями, які в останні століття над цим мисленням виникли. Він показав, що всі основні слова і поняття нашого мислення народжуються природним чином в глибині народної свідомості. Ним був запропонований метод феноменологічної редукції або виведення за дужки – щоб навчитися очищати природне від лушпиння штучного.

Гуссерль пропонує філософові покинути ту установку свідомості, при якій ми звернені до емпіричного зовнішнього світу, зробити **феноменологічну редукцію"** (епохе). Фактично мова йде про те, що

ми почнемо утримуватися від будь-яких думок спочатку про світ, а потім і про самих себе як конкретних тілесних істот і перенесемо всю свою увагу на “світ свідомості”. Епохе – якась духовна аскеза, насильство над звичайним світосприйманням, “поворот очей всередину”. Саме тому воно подібне до релігійного звернення: звичайні думки і відчуття про речі, розташовані у просторі та часі, навіть власне “я” – “виносяться за дужки” – не розглядаються. Зате “залишок”, на який спрямована увага феноменолога, містить світ як чистий феномен свідомості і трансцендентальну суб’єктивність (чисте безособове Я, позбавлене будь-якої індивідуалізації). Тут вже немає численних ментальних конструкцій, за допомогою яких люди намагаються розуміти світ, нав’язуючи йому свої мінливі думки. Ми відвернулися від них. Саме тепер, вважає Гуссерль, нам відкриються “самі речі” – структури чистої свідомості, що визначають справжнє знання.

Феноменологи відхиляють звинувачення в тому, що, застосовуючи свій метод дослідження, вони втрачають з поля зору предмети зовнішнього світу. Із їхньої точки зору, свідомості властива інтенціональність – постійна спрямованість на який-небудь об’єкт. Причому такий об’єкт не існує поза свідомістю, а перебуває усередині неї як мислимий предмет. Фактично з цих позицій сферою дослідження феноменології виступає свідомість, що розглядається в аспекті її інтенціональної природи.

Основні категорії і програма створеної Гуссерлем феноменології були сформульовані в його роботі “Логічні дослідження” (1901). У ній він відстоював положення про те, що феноменологія покликана показати можливості “чистої” логіки як фундаменту наукового пізнання. Під “чистою” логікою він розумів теоретичну науку, що не враховує емпіричні дані і практику мислення. Таку логіку Гуссерль вважав в той же час “ясною”, “очевидною”, а, значить, “строгою”.

Герменевтика (з грец. *hermeno* – роз’яснювати, розуміти) як особливий філософський напрям висунулася на перший план на рубежі сімдесятих-вісімдесятих років XX ст. Основні її представники **Ганс-Георг Гадамер** (1900-2002), **Вільгельм Дільтей** (1833-1911),

Генріх Ріккерт (1863-1936).

Поширення герменевтики Гадамера пов'язане з початком науково-технічної революції та її соціальними наслідками: появою могутніх засобів масової комунікації тощо. Сам термін і відповідні йому поняття вийшли з надр старогрецької міфології. Відомо, що Гермес, син Зевса, був вісником олімпійських богів, передавав їх волю людям, але в загадковій, алегоричній формі. Тому існувала необхідність в роз'ясненні і тлумаченні прихованого значення волі богів. Герменевтика вже в міфології означає **"мистецтво тлумачення" –** за певними правилами. У християнській теології вона виступала як мистецтво і метод тлумачення Священного Писання, які були необхідні через наявність у ньому багатьох іносказань. Розробці герменевтики в подальшій історії сприяла та обставина, що починаючи з епохи Відродження і до XIX ст. до історичної науки були включені численні різнорідні історичні документи, пам'ятники літератури, релігійні тексти, які вимагали адекватного і однозначного пояснення.

Найважливіша заслуга Гадамера – всебічна і глибока розробка ключової для герменевтики категорії розуміння. Розуміння для нього – це спосіб існування людини, що пізнає, діє і оцінює. Розуміння-це не тільки пізнання, а й універсальний спосіб освоєння світу ("досвід"), воно невіддільне від саморозуміння інтерпретатора і є процес пошуку сенсу ("суті справи"). Розуміння неможливе без передрозуміння, воно – передумова зв'язку зі світом. Тому зрозуміти щось можна лише завдяки заздалегідь існуючим припущенням відносно нього, а не тоді, коли воно чекає нас як щось абсолютно загадкове. Тим самим предметом розуміння, за Гадамером, є не сенс, вкладений в текст автором, а той наочний зміст ("суть справи"), з осмисленням якого пов'язаний даний текст.

Ключова проблема герменевтики: як людина розуміє? Тому такі питання як що таке розуміння? коли людина може гарантовано стверджувати, що вона розуміє? як домогтися успіху в розумінні? як досягти істини — головні герменевтичні питання.

У науці розуміння часто інтерпретують як підведення під поняття. Так роблять, коли вирішують завдання з математики, фізики, інших

навчальних дисциплін. Герменевтик вважає, що тут немає справжнього розуміння, а присутнє всього лише пояснення. Розуміння має бути по-справжньому життєвим, воно повинне мати справу з сущим, а наука від багато чого попросту абстрагується.

Найважливішою особливістю розуміння виступає ідея **герменевтичного кола.** Мова йде про принцип розуміння певного тексту, заснований на взаємозв'язку частини і цілого. Іншими словами, розуміння розглядається як свого роду рух по колу: від частини до цілого і від цілого до частини. Для розуміння цілого необхідно зрозуміти його частини; однак, з іншого боку, для розуміння окремих частин потрібно мати уявлення про сенс цілого.

Ріккерт розрізняє поняття "інтерпретація" і "розуміння". Останнє є мистецтво збагнення значення знаків, що передаються однією свідомістю і сприймаються іншими свідомостями через їх зовнішній вираз (жести, пози і особливо мова). Тому, вважає німецький філософ, слово "розуміння" слід закріпити за загальним явищем проникнення в іншу свідомість за допомогою зовнішнього позначення. А слово "інтерпретація" необхідно, на його думку, вживати по відношенню до розуміння, спрямованого на зафіксовані у письмовій формі знаки.

5. Неопозитивізм.

Ми вже аналізували перші два етапи позитивізму. Третій етап еволюції позитивізму – неопозитивізм або логічний позитивізм, впливовий напрям західної філософії, що виник в країнах Європи в двадцятих роках XX ст. і пізніше поширився у США. Серед його представників – австрійський філософ і логік **Людвіг Вітгенштейн** (1889-1951), члени так званого "Віденського гуртка" – **Моріц Шлік** (1882-1936), **Рудольф Карнап** (1891-1970), **Курт Гедель** (1906-1978), представники "львівсько-варшавської школи" – **Альфред Тарський** (1902-1983), **Казимеж Айдукевич** (1890-1963) та ін.

За великим рахунком, історія неопозитивізму — це історія зміни різних способів аналізу мови, що йде від логіки до семантики, а від неї – до лінгвістичного аналізу.

З точки зору неопозитивістів, якщо ми можемо порівняти речення

з чуттєвими даними або вказати метод, за допомогою якого можна це зробити, то дане речення є верифікованим (таким, що його можна перевірити). Принцип **верифікації –** основоположний принцип неопозитивізму. Згідно з цим принципом, всі вислови, які не можна зіставити з базисними реченнями науки, з "протокольними пропозиціями", позбавлені сенсу, вони лише формою нагадують вислів про щось. До таких безглуздих висловів, замаскованих під наукові, відносяться більшість філософських і релігійних ідей. Наприклад: "душа безсмертна" або "матерія є субстанція". Те,що не можна побачити на власні очі або зафіксувати за допомогою приладів, не може бути предметом наукового дослідження, вважали логічні позитивісти.

У шістдесятих роках виник сучасний варіант позитивізму – **постпозитивізм.** Основний його представник – австрійський філософ і соціолог **Карл Поппер** (1902-1994). На його думку, перевірка істинності наукових теорій повинна здійснюватися не через їх підтвердження, а через можливість їх спростування. Таким чином, Поппер замінив принцип верифікації принципом фальсифікації. Ідея його полягала в тому, що наукові теорії стверджують щось цілком визначене, тобто, деякі факти і виключають якісь інші. Проте жодна наукова теорія не може врахувати всі факти. А коли так, то завжди є принципова можливість того, що якісь факти будуть несумісні з даним твердженням або даною теорією, тобто їх спростують або фальсифікують. Філософські ж твердження не підлягають фальсифікації, отже, не є науковими.

Фундаторами постпозитивізму були також Томас Кун (нар. 1922), Імре Лакатос (1922-1974), Пол Фейерабенд (нар. 1924) та ін. Вони поставили перед собою завдання виявити форми і методи, що дозволяють розкрити зміст наукового знання, що розвивається. У методології і філософії науки вони створили "історичну школу" і сформулювали висновок про те, що логіка науки може бути тільки теорією її розвитку. Крім того, вони звернули особливу увагу на дослідження соціокультурних і особистісно-світоглядних чинників в науковому пізнанні; на відміну від гасла позитивістів "наука сама собі

філософія!" вважали, що філософські твердження органічно входять в "тіло" науки. Лакатос, наприклад, розглядав метафізику як істотну частину науки.

6. Аналітична філософія. Структуралізм.

Аналітична філософія виникла в Англії на початку XX ст., а її основоположниками є британські філософи: Джордж Мур (1873-1958), Бертран Рассел (1872-1970) і Людвіг Вітгенштейн (1889-1951).

Аналітична філософія ознаменувала логіко-лінгвістичний поворот у філософії, тобто перенесення філософських проблем в сферу мови. Вона звела проблему пізнання до проблеми мови, логічного аналізу висловів, мовних виразів. Весь проблемний зміст традиційної філософії, говорять аналітики, виник через недосконаліть мови, багатозначність її слів і виразів. Завдання нової філософії полягає в тому, щоб побудувати таку ідеальну мову, яка через свою однозначність автоматично зняла б традиційні філософські "псевдопроблеми" (буття і свідомості, свободи волі і етики). Цією проблемою особливо переймалися учні Вітгенштейна, члени Віденського логічного гуртка: Моріц Шлік (1882-1936), Рудольф Карнап (1891-1970), Отто Нейрат (1882-1945). Істинність або помилковість судження (головного об'єкта аналізу аналітиків) і наукової теорії може бути підтверджена або спростована лише в тому випадку, якщо всі пропозиції звести до висловів про чуттєві дані або "протокольних пропозицій", які можна піддати безпосередній емпіричній перевірці (верифікації).

Головним для Вітгенштейна було не стільки доведення безглуздості філософських проблем (як це було раніше), скільки з'ясування їх джерела. Це джерело вбачалося в неправильному вживанні мови, в нерозумінні його "логіки". Тому філософствування він розумів не як теоретичну діяльність, а як своєрідну "критичну техніку", завдяки якій досліджується реально функціонуюча мова і усувається її неправдиве розуміння. Усі послідовники Вітгенштейна вважають, що філософські проблеми виникають в результаті порушення норм використання буденної мови, зловживання

повсякденною мовою. Засобом же виявлення діяльності мови служить аналіз мовної практики.

Проте вже наприкінці тридцятих років XX ст. виявилося, що ідеальна наукова мова, яку прагнули побудувати логічні позитивісти, виявилася не тільки неможливою, але й непотрібною. Більш того, класичні метафізичні проблеми виявилися значущими не тільки для осмислення людської життєдіяльності, але й для аналізу епістемологічних питань. З'ясувалося, що в структурі наукових теорій є метафізичні вислови (постулати, аксіоми), які неможливо звести до "протокольних пропозицій" і верифікувати їх в досвіді.

Пізніше розвивається філософія так званої нормальної мови. її предметом є мова в її фактично вживаних формах. При аналізі природної мови було з'ясовано, що значення термінів та висловлювань можна виявити лише у реальному слововживанні, у контексті мовної практики.

У другій половині XX ст. аналітичні філософи розширюють проблемне поле, звертаються до традиційних філософських проблем: метафізики, історії філософії, методології науки, техніки, етики, права, філософії мови тощо.

7. Релігійна філософія. Філософія історії.

Під визначення релігійної філософії зазвичай потрапляють такі філософські школи як персоналізм, християнський еволюціонізм, неопротестантизм і неотомізм.

Не можна не бачити посилення уваги релігійної філософії до людської проблематики, до питань моралі, до етичних засад суспільного життя і загальнолюдських етичних цінностей. Це є однією з причин достатньо широкого впливу релігійного світогляду.

Сучасна релігійна філософія, яка найбільш поширена на Заході, – це неотомізм. Термін "неотомізм" походить від імені середньовічного схоласта Томи Аквінського. Неотомізм фактично є офіційною філософією католицизму. Його видними представниками є такі філософи як **Етьєн Жільсон (1884-1978), Жак Марітен (1882-1973)** та ін.

Головні принципи філософії Томи збереглися без зміни. Це ідея гармонійної єдності віри і знання, релігії і науки, визнання цінностей двох істин: істини розуму і істини віри і думка про перевагу теології над філософією. Тут, в томістській доктрині, відбувається синтез матеріалізму та ідеалізму, синтез сцієнтистських і антропологічних учень сучасності. Основна проблема томізму – доказ буття Бога і розуміння місця Бога в світі – була доповнена проблемою буття людини. Неотомісти створили новий образ людини, яка творить свій культурно-історичний світ, спонукувана до цього божественним Творцем універсуму. Людина – основний елемент буття, через нього проходить історія, яка веде до вищого стану розвитку суспільства, "граду Божого". Історія має гуманний сенс і призначення. Суспільство може прийти до стану, несхожому на всі відомі, вищому, ніж капіталізм і комунізм тощо. Це буде суспільство, засноване на вищих релігійно-етичних цінностях.

Значного поширення в релігійній філософії набув християнський еволюціонізм французького філософа і вченого П'єра Тейяра де Шардена (1881-1955). Він був відомим ученим-палеонтологом, археологом і антропологом. Своє життєве покликання мислитель бачив в радикальному оновленні християнського віровчення у відповідності з сучасною наукою.

З релігійною філософією тісно переплітається філософія історії. Вперше у науковий обіг поняття "філософія історії" ввів французький письменник, публіцист, філософ Вольтер, що опублікував цикл робіт під загальним заголовком "Філософія історії".

Традиційна філософія історії гегелівського типу розглядає історію через призму єдності людства. До неї можна віднести і філософію історії марксизму. Для цих теорій характерний філософсько-історичний схематизм – неправомірне узагальнення, що перетворює історичний шлях Європи в універсальну схему історичної динаміки людства. Поряд з таким розумінням історії є і теорія "культурно-історичних типів" організації суспільства, яка розроблялася **ОсвальдомШпенглером** (1880-1936), **Миколою Данілевським** (1822-1885) та ін. Суть цих теорій полягає у тому, що єдність історії –

фікція, реально існують замкнуті культури або цивілізації. Початковою методологічною основою цих теорій є ідея плюралістичної моделі історичного розвитку, яка у XX ст. набула значного поширення.

Головна увага філософії історії зосереджена на вивченні поступу, становлення всесвітньої історії людства, визначенні фаз (стадій) цього процесу, перспектив подальшого розвитку людства як цілісного інтеграційного суб'єкту історичного життя.

Своє бачення специфіки філософії історії розкриває британський мислитель **Робін Коллінгвуд** (1889-1943). Ставлячи питання про зближення історії і філософії, він тим самим ставив питання і про необхідність створення філософії історії. Це поняття, вважав він, насамперед позначає особливу галузь філософського дослідження, присвяченого специфічним проблемам, пов'язаним з історичним мисленням. Вони включають епістемологічні проблеми, проблеми, які можна було б згрупувати під загальним запитанням: "як можливе історичне мислення?". Сюди відносяться і метафізичні (онтологічні) проблеми, що стосуються природи предмету досліджень історика і які вимагають розробки таких понять як подія, процес, прогрес, цивілізації тощо.

Зокрема, саме філософський підхід до історії допомагає шукати, знаходити і пояснювати значущі події, які насправді здатні впливати на хід історії, долі народів або людства.

Короткий аналіз основних напрямів філософії XX ст., що дозволяє судити про загальнокультурні тенденції цього періоду, свідчить про неухильне зростання інтересу до філософського осмислення проблем особистості і суспільства, місця людини і ролі науки в умовах техногенної цивілізації.

Література

Основна:

1. Кучеров Г. Г., Попович М. Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 115-131.

2. Попович М. Д. Філософія: історичний екскурс. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2020. – С. 80-91, 217-230, 236-335.

3. Касьян В. І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 64-89.

4. Попович М.Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2021. – С. 151-166.

Допоміжна:

1. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том перший. Вид. друге, випр. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 310-330.

2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том другий. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 225-231.

3. Європейськийсловникфілософії: Лексиконнеперекладностей. Пер. зфр. –Том третій. –К.: Дух і літера, 2013. –С. 282-285; 287-292.

4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том четвертий. – К.: Дух і літера, 2013. – С. 269-299.

Теми есе

1. Постмодернізм у філософії.
2. Філософія З. Фрейда: головні ідеї.
3. Філософія Е. Гуссерля: головні ідеї.
4. Філософія Г. Гадамера: головні ідеї.
5. Філософія К. Ясперса: головні ідеї.
6. Філософія М. Гайдеггера: головні ідеї.
7. Філософія Ж.-П. Сартра: головні ідеї.
8. Філософія А. Камю: головні ідеї.
9. Філософія Л. Вітгенштейна: головні ідеї.
10. Філософія Т. Куна: головні ідеї.
11. Філософія В. Дільтея: головні ідеї.
12. Філософія Х. Ортеги-і-Гасета: головні ідеї.
13. Філософія П. Тейяра де Шардена: головні ідеї.
14. Неокантіанство.

Тести

1. Хто з названих філософів був основоположником позитивізму?

а) О. Конт;

б) С. К’єркегор;

в) Ф. Ніцше;

г) К. Маркс.

2. Хто з перелічених філософів був основоположником екзистенціалізму?

а) О. Конт;

б) С. К’єркегор;

в) Ф. Ніцше;

г) К. Маркс.

3. Микола Бердяєв, Карл Ясперс, Мартин Гайдегер, Жан-Поль Сартр – найвідоміші представники:

а) структуралізму;

б) постмодернізму;

в) екзистенціалізму;

г) неопозитивізму.

4. Клод Леві-Строс, Луї Альтюссер, Мишель Фуко є видатними представниками:

а) структуралізму;

б) постмодернізму;

в) екзистенціалізму;

г) неопозитивізму.

5. З точки зору К. Ясперса (1883-1969), філософія виникає одночасно в трьох незалежних один від одного регіонів – Китаї, Індії і Греції в «стрижневу добу»:

а) VI ст. до н.е.;

б) VIII-II ст. до н.е.;

в) VI ст. до н.е. – VI ст. н.е.

6. Жіль Дельоз, Жак Дерріда, Умберто Еко є провідними теоретиками:

а) структуралізму;

б) постмодернізму;

в) екзистенціалізму;

г) неопозитивізму.

7. Концепцію індивідуального несвідомого, яка базується на уявлені про домінуючу роль сексуальних інстинктів в житті людини сформулював:

а) К.-Г. Юнг;

б) Е. Гуссерль;

в) З. Фрейд;

г) Ф. Ніцше.

8. Свобода і відповідальність людини – провідна тема філософської рефлексії:

а) ірраціоналізму;

б) позитивізму і неопозитивізму;

в) структуралізму;

г) екзистенціалізму;

д) психоаналізу.

9. Вищу цінність науки в житті суспільства стверджують адепти:

а) матеріалізму;

б) агностицизму;

в) сцієнтизму;

г) антисцієнтизму;

д) структуралізму.

10. Концепцію первинного колективного несвідомого, яке згодом перетворюється в індивідуальне несвідоме людини сформулював:

а) К.-Г. Юнг;

б) Е. Гуссерль;

в) З. Фрейд;

г) Ф. Ніцше.

11. Хто вважається основоположником психоаналізу?

а) К. Маркс;

б) Е. Фромм;

в) З. Фрейд;

г) К.- Г. Юнг.

12. Свідомість людини має певну спрямованість, або інтенціональність. Так вважають представники:

а) феноменології;

б) герменевтики;

в) структуралізму;

г) неопозитивізму.

13. Філософія XX століття відроджує онтологічну проблематику як онтологію:

а) людського буття;

б) світового буття;

в) природного буття;

г) буття Бога;

д) буття культури.

14. Від якого поняття походить назва філософської школи екзистенціалізму?

а) існування;

б) свобода;

в) особистість;

г) людина.

15. Теза «Наука – чума XX століття» може належати:

а) сцієнтисту;

б) антисцієнтисту;

в) технократу;

г) митцю.

16. Макс Шелер у 1927 р. писав, що в антропології – науці про людину є три підходи в питанні трактування природи людини. Якого підходу з нижченазваних не існує:

а) теологічна антропологія;

б) природничо-наукова антропологія;

в) математична антропологія;

г) філософська антропологія.

17. Яке завдання ставить перед собою аналітична філософія?

а) аналіз філософських понять;

б) аналіз виробництва;

в) аналіз науки;

г) аналіз мистецтва.

18. В герменевтиці завдання філософії, за Г. Гадамером – це:
а) соціальний експеримент;
б) тлумачення і осмислення текстів;
в) пояснення змісту літературних творів;
г) сучасна інтерпретація стародавніх текстів.
19. Основна категорія вчення Фрейда про «несвідоме»:
а) «Воно» (Id);
б) «Я» (Ego;)
в) «Зверх Я» (Super ego);
г) «Не – Я» (Nain ego).
20. Згідно екзистенціаліста Ж.-П. Сартра «свобода людини – це»:
а) дарована Богом свобода волі;
б) недосяжна мрія;
в) велике щастя;
г) неминуче тяжка ноша.

ТЕМА 6. УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ У КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ.

1. Особливості української філософії.

Розвиток філософської думки в Україні, починаючи від найдавніших часів і закінчуючи сьогоденням, розкривається через її специфіку, національні особливості, народне світобачення. При цьому варто підкреслити, що історія філософії як складова історії національної культури це – історія усвідомлення вагомих реальних проблем ролі та місця людини у світі, взаємозв'язку добра і зла, життя і смерті людини тощо.

В історії розвитку української культури національна філософія є невід'ємною частиною. Витоки української філософської думки йдуть від християнства, а релігійність національної філософії стає незаперечним атрибутом. Під його впливом поступово відбулася корінна зміна світобачення та світосприйняття населення давньоруської держави. Поступово відбувається зміна акцентів у релігійній вірі: вони переносяться із зовнішнього на внутрішній світ людини, внаслідок чого людина отримує свободу вибору поведінки.

Специфікою української філософії насамперед є те, що вона відбивала, зосереджувала, виводила на мисленнєвий рівень деякі важливі риси національного темпераменту та світогляду українців.

Як ніколи, сьогодні гостро стоїть питання національної культури і національної самосвідомості. Мова йде про свідомий вибір майбутнього українського народу. Тому важливим є знання специфічних рис (менталітету) національного характеру, серед яких є і позитивні і негативні.

Серед властивостей українського менталітету варто виокремити насамперед індивідуалізм, який має риси східного, західного та американського індивідуалізму. При цьому український – не активний, предметний, а сенсуалістично-споглядальний, безпосередній. Серед негативних сторін українського індивідуалізму можна назвати його егоцентричність, самозамкненість тощо.

Важливе значення у формуванні ментальності українців відіграв

історичний аспект. Специфіка українського народного характеру і світогляду зумовлена, зокрема, наступними чинниками: геополітичним становищем українських земель; тривалою роз'єднаністю українських земель; впливом двох головних історичних шарів традиційно-побутової культури (землеробського і козацького); спрямованим винищенням і денаціоналізацією української еліти; багатовіковою відсутністю національної держави; нашаруваннями "радянської" ментальності. Усі зазначені фактори сприяли поширенню комплексу неповноцінності, провінційності, примиренню до негативних явищ, терплячість, відсутність здорових амбіцій, дистанціювання від особистої відповідальності.

На розвиток філософського мислення українця вплинув емоційно-естетичний елемент його менталітету. В усьому світі українців вважають емоційними людьми. Цьому сприяли чудові краєвиди держави, її неповторна природа, які викликають ліричну наснагу і приваблюють митців. Тому жвавість, дитяча невимушеність, чуйність, вразливість привертають увагу представників суто західного типу культури.

Серед інших рис українського менталітету варті уваги толерантність (терпимість), волелюбність, миролюбність, працьовитість, релігійність, психічна рухливість, неагресивність, сентиментальність, довірливість, відсутність національної неповаги, демократизм, розвинуте почуття справедливості тощо.

Усі зазначені риси менталітету українського народу позначилися і на властивостях національної філософської думки.

Водночас для української філософської думки характерним був антеїзм. Національний світогляд формувався протягом тривалого часу на українському терені автохтонної землеробської культури, яка породжувала в етнічній свідомості пращурів українців архетип ніжної, лагідної неньки-землі, її поетичне бачення. Таке емоційно-шанобливе ставлення до землі, рідної природи знайшло свій практичний вияв у надзвичайній працездатності й працелюбності українського народу.

Слід відзначити, що українська філософія, на відміну від західноєвропейської, ніколи не виявляла уподобань до абстрактно-

раціонального мислення; у неї завжди проявлялись емоційність та естетизм, схильність скоріше виразити певну життєву позицію, ніж побудувати докладну концепцію світобудови, космосу. Важливим для українця, з огляду на важке історичне минуле, було знайти відповідь на питання "як жити". Все це зумовило перевагу в українській філософії "серця над головою" або її кордоцентризм (з лат. cordis – серце).

2. Філософські ідеї в культурі Київської Русі та доби Українського Відродження.

У витоків духовної культури українців лежить акумуляція цінностей багатьох культур, постійний, інтенсивний і плідний процес взаємовпливу Сходу і Заходу.

Важливим джерелом формування філософських ідей праукраїнців є народна культура слов'ян. їх мислення у дофеодальний період пройшло шлях від виокремлення ідеальних моментів у вигляді тотемів інших елементів міфологічного первісного світогляду до чітко сформульованих у билинному епосі світоглядно-етичних та естетичних поглядів.

Витоки української філософії можна простежити також у язичницьких ритуалах і обрядах, властивих магічному світоглядові наших пращурів.

Епохальним джерелом формування української філософії Київської держави було християнство, що внесло у практику історіософські проблеми і надало культурі новизни. Шанобливе ставлення до слова, прагнення розгадати таємничий зміст слова обумовили книжний характер культури Київської Русі, а тлумачів книжкових текстів стали називати книжниками. Запровадження християнства, близькість України до західноєвропейських народів і культури спричинили приєднання Київської Русі до світової культури, насамперед античної і візантійської. Чимало відомих українських філософів трохи пізніше, у добу Відродження, здобували освіту в європейських навчальних закладах. Поступово сформувалася традиція філософської думки в Україні, що визначає специфіку філософського

мислення українського народу.

Піднесення філософської думки у Київській Русі в межах християнського віровчення яскраво демонструють писемні твори того часу: проповіді, повчання та ін. Безпосередньо сповнені філософським світоглядним значенням, містять роздуми про світ та людину "Слово про Закон і Благодать", "Слово о полку Ігоревім", "МолитвиДанила Заточника", "Повість минулих літ" тощо. У них відображені історичні та культурні якості українців – прагнення до свободи, патріотизм, обожнювання землі та ін. На формування філософських ідей вплинули також творіння архітектури та мистецтва, створені з позицій певного світогляду.

У цілому специфіка світоглядних цінностей і норм у контексті давньоукраїнської духовної культури полягала у тому, що вони відображали на перших порах співіснування язичництва і християнства, а з часом і все помітніше протистояння між ними. Важливо, однак, наголосити, що об'єктивно це відображалось у послідовному збагаченні, духовно-культурному розвитку, поступовому виробленні та утвердженні унікальних форм духовної культури, у тому числі і філософії. Тим більше, що у наукознавчих творах того часу охоче вживаються терміни "філософ", "філософствувати" тощо.

Суттєву роль у розвитку філософської культури в Україні в XIII-XV ст. відіграла агіографічна література (життєписи святих). Зокрема, серед літературних пам'яток цього періоду, в яких зачіпаються морально-етичні, смисложиттєві проблеми, насамперед привертає увагу "Києво-Печерський патерик". До цього твору увійшли життєписи, легенди, усні перекази, складені ченцями Печерського монастиря. Житія святих виконували важливу повчальну функцію, несучи ідеї моральної чистоти, взаєморозуміння, благочестя, виваженості, толерантності.

У цей час ключовою проблемою української філософії стає проблема людини, її внутрішнього світу, духовності. Вона висвітлювалася передусім у морально-етичному й естетичному ракурсах. Завдяки цій особливості національна філософська думка

зайняла гідне місце в гуманістичній філософії Відродження. **Юрій Дрогобич** (бл. 1450-1494), **Павло Русин** (1470-1517), **Станіслав Оріховський** (1513-1566) та інші філософи у боротьбі з релігійною схоластикою середньовіччя захищали гуманістичну позицію, згідно з якою кожна людина має самодостатню цінність, сенс її буття полягає у тому, щоб жити на землі мудро, справедливо, побожно. Загалом українські мислителі справили помітний вплив на розвиток ідей гуманізму в Європі. До того ж протягом XIV-XVI ст. понад 800 українців навчались у Краківському університеті і багато – в університетах Італії, Франції, Голландії, Чехії, Австрії.

У XVI-XVII ст. одним з найважливіших чинників, що визначив розвиток духовної культури українського народу, була його боротьба проти гніту польських, литовських, шведських магнатів. Місцеві феодали, значна частина православного духівництва перейшли на сторону завойовників, сприйнявши їх віру, звичаї і мову. За таких обставин мешканці українських міст почали об'єднуватися в організації православних городян – братства, які, здійснюючи деякі функції політичного представництва і самоврядування, очолили боротьбу за права та інтереси східнослов'янського населення, виступили на захист віри і культури українського народу, проти окатоличування і полонізації. Протидіючи католицькій пропаганді і ведучи одночасно боротьбу з православними ієрархами-відступниками, братерства відкрили мережу шкіл і друкарень, оскільки в умовах боротьби проти католицької експансії особливого значення набувала проблема формування світогляду підростаючого покоління, а для цього було необхідне організоване і масове залучення до історії свого народу і його віри.

Серед братств найвпливовішими в Україні були Львівське і Київське, а створені братствами школи вели широку культурно просвітницьку діяльність. Гуманістичні ідеї, що переважали в їх діяльності, спрямовувалися на виховання в молоді таких якостей як доброчесність, доблесть, мудрість. Саме з діяльністю братських православних шкіл пов'язана поява професійної філософії в Україні, бо саме тут філософія постає як обов'язкова навчальна дисципліна.

3. Філософські ідеї у працях професорів **Кисво-Могилянській академії. Філософія Г. Сковороди.**

Діяльність Києво-Могилянської академії (1632-1817) – першого вищого навчального закладу в Україні – припадає на період українського Просвітництва. Враховуючи досвід, набутий братськими школами, представниками Острозького центру та спираючись на систему й методи навчання в західноєвропейських університетах, Києво-Могилянська академія стала першим центром науки і вищої освіти у східнослов'янських народів. Для неї була характерна демократичність, доступність для молоді всіх станів суспільства. Викладачі академії виняткову увагу звертали на практичне використання отримуваних учнями знань. У пошані був розум, який спрямовувався на пізнання природних і суспільних явищ.

Як спеціальний предмет вивчення у Києво-Могилянській академії вводиться філософія. Не зважаючи на церковно-схоластичне забарвлення, в ній вже починає вимальовуватися тенденція зближення її з досвідним природознавством, із запитами суспільного життя. Основна увага приділяється проблемам пізнання природи і людини. Розділяючи філософські ідеї Відродження, філософська думка бачить своє призначення в осмисленні законів природи, а значить і законів існування самої людини, законів її мислення, змісту її внутрішнього світу. Філософія вже себе представляє не тільки в теоретичному сенсі, але й через практичну спрямованість.

Як відомо, мислителі епохи Відродження і частково Просвітництва звернулися до спадщини Арістотеля. Це ж можна сказати і про філософів Києво-Могилянської академії, які у своїх лекційних курсах не просто орієнтувалися на погляди грецького мислителя, а використовували ті з них, що раніше навмисно замовчувалися ортодоксальною католицькою інтерпретацією арістотелівської спадщини. При цьому варто наголосити, що критерієм істини вважаються не стільки погляди Арістотеля і поширені у той час ідеї Скота й Оккама, як реальний погляд на життя, а узгодженість з розумом, відчуттям і досвідом. Тобто віра в Арістотеля не була

фанатичною.

Філософські курси в академії викладали провідні мислителі того часу, просвітники, що справили потужний вплив на своїх сучасників. Попередньо вони навчалися у престижних університетах Європи, в яких одержували наукові ступені докторів філософії, а подекуди – ще й докторів богослов'я. Завдяки цьому викладання філософії велося на професійному рівні. До числа найвідоміших професорів філософії належали: **Інокентій Гізель** (1600-1683), **Стефан Лаврський** (1658-1722), **Феофан Прокопович** (1681-1736), **Георгій Кониський** (1717-1795), **Георгій Щербатський** (1725-?) та ін. Велика увага в академії приділялася викладу філософії мистецтва в лекційних курсах, що мали назву "Поетика". Одну з перших "Поетик" уклав Прокопович.

Славетним представником Просвітництва був Прокопович, який зробив істотний внесок у скарбницю української культури. Його діяльність в академії позначилася на рівні організації й викладання більшості предметів. І хоча за своїми поглядами він був ідеалістом релігійного ґатунку, проте велику увагу приділяв природознавству, математиці, викладав ідеї, які не збігалися з християнським віровченням. Як учений і ректор Києво-Могилянської академії Прокопович сприяв розвитку філософії. За його сприяння в академії читалися курси з діалектики, логіки, натурфілософії, психології, метафізики.

З його іменем і діяльністю пов'язаний різкий поворот до вивчення людини і природи. Прокопович підкреслював, що людина є знаменитішою, аніж саме небо, хоча й складається з однієї й тієї ж матерії. Прихильник Галілея, Прокопович за критерій істини брав факти та їх раціональне тлумачення.

Значну увагу професори академії приділяли методам пізнання істини, раціоналізму та емпіризму, свідомості і самосвідомості, матерії та її формам – руху, простору і часу. Не обійдена увагою і проблема сенсу життя людини, блага, свободи, щастя, гідності. Зокрема, сенс життя, твердять професори академії, – у творчій праці, спрямованій на власне й громадське добро. При цьому можливість досягнення людиною щастя залежить від компромісного поєднання задоволення

прагнень і потреб різних частин душі, тобто тілесних і духовних. Так, на думку Прокоповича, необхідною умовою щастя є здобуття певного рівня матеріального добробуту, позаяк бідність і нестатки із щастям несумісні. Здобуття такого рівня він пов'язує з сумлінною працею, яку вважає обов'язком щодо себе, сім'ї, суспільства й держави. В основі праці, на думку вченого, лежить вигода, користь. Останню він зближує з доброчесністю і в такий спосіб дає. їй позитивну моральну оцінку.

Серед славних імен, що представляють Києво-Могилянську філософську думку, одне заслуговує найпильнішої уваги. Вперше в історії української філософії з'явилася систематична концепція, автором якої був поет і просвітитель, байкар і музикант, мандруючий філософ і педагог **Григорій Савич Сковорода (1722-1794).**

Сковорода демонстрував собою особливий взірець абсолютної узгодженості своїх філософських поглядів і власної буденної поведінки, яка повністю ґрунтувалася на поєднанні емоційної та раціональної сфери людської істоти. Філософ ніколи і ні в чому не поступився своїми переконаннями, не поласився на спокуси, жив саме так, як підказувала йому власна сутність, свою філософську систему творив з голосу цієї сутності, а не на чиєсь замовлення. "Світ ловив мене та не впіймав" – ці слова на прохання мудреця були вирізьблені на його могилі. У цих словах життєве кредо, здійснити яке у той час було так само важко як і нині.

У центрі філософських шукань Сковороди – проблема людини, її природи і призначення, сенсу життя і щастя. Головна тема філософії – самопізнання людини, розуміння свого сенсу в світі сенсів. Підкоряючись внутрішньому голосу, Сковорода концентрує своє філософствування навколо тих проблем, які виявляються значущими не тільки для нього, але й всього людства в цілому.

У міркуваннях Сковороди про щастя є важливий аспект. Людське щастя втілюється не тільки в духовних шуканнях, не тільки у сердечній радості, а й у праці, у втіленні спорідненості праці. Сковорода вказує, що здібності дає людині Бог, що царство Боже всередині людини. Прислухаючись до цього внутрішнього голосу, людина має обрати собі заняття не тільки не шкідливе для суспільства,

а й таке, яке приносить їй внутрішнє задоволення і душевний спокій. Всі заняття добрі лише тоді, коли виконуються у відповідності з внутрішніми уподобаннями.

Серед філософських ідей мислителя виділяється вчення про **три світи та дві натури.** Три світи: макрокосм (природа), мікрокосм (людина), світ символів (духовний світ, світ культури, основу якого становить Біблія). А дві натури – це способи існування буття. Видима натура – зовнішня, речовинна – несправжнє буття. Невидима – внутрішня, світла натура – справжнє буття. Світ є діалектичною єдністю видимого і невидимого, живого і мертвого: видимий світ – тінь, матерія, невидимий – іпостась, основа, тобто вічність у тлінні, життя у смерті, світло у пітьмі. Людина складається з двох світів: видимого (тіло) і невидимого (дух). Створення справжньої людини відбувається не в її тілесному народженні, а тоді, коли вона осягає свою суть, свій невидимий, вічний світ. Людина вміщує у собі весь макрокосм. Тому лише через самопізнання людина пізнає світ, таємне буття людини й Бога. При цьому самопізнання – не інтелектуальний акт, а життєвий процес людського саморозвитку. Його орган – серце – є духовною субстанцією людського буття, джерелом життєдіяльності людини. Третій світ – символічний світ Біблії – джерело образного осягнення правди, осягнення не логіко-теоретичне, а екзистенціальне.

Сковорода є одним із представників оригінальної "філософії **серця" (кордоцентризм) –** усвідомлення позасвідомих і надрозумових глибин людської душі. Важливим у "філософії серця" є пізнання людиною самої себе. Цьому сприяє людський дух, який є єдиним і неподільним. Серце допомагає відкрити людині божественну сутність, через пізнання себе вона здатна пізнати Бога. Важливим є також прислухання до голосу свого серця, через яке найбільше проявляється людська натура і можна зрозуміти самого себе, свою духовність. Водночас те, що йде від серця, неможливо раціоналізувати.

Тому людина може розкрити себе по-справжньому не стільки у словах чи промовах, скільки у діяннях, у побудові свого життя відповідно до своєї натури.

Вагоме місце у філософському вченні Сковороди займають його

соціологічні й етичні ідеї. Проблема людини не обмежувалася відомою всім установкою на самопізнання – він розумів людину як суб'єкта соціальних відносин, як носія добра і зла, як акумулятора і проявника суспільних взаємин. У цьому плані інтерес являє еволюція інтерпретації проблеми добра і зла: якщо в ранньому періоді своєї творчості Сковорода вважав "добро" і "зло" абстрактними категоріями, то надалі вони отримують своє соціальне наповнення і пояснюються як прояв соціальних суперечностей, джерело яких корениться в соціальній нерівності.

4. Українська філософія XIX-XXI ст.

Подальший розвиток філософської думки в Україні у XIX-XX ст. органічно пов'язаний з бурхливими, складними процесами, що відбувались у цей період в соціально-політичному, духовно-культурному житті країни.

Унаслідок активної російської імперської експансії на межі XVIII-XIX ст. Україна починає втрачати свою багатовікову культурну першість перед колишньою Московією. Своєрідним символом цієї втрати стало закриття 1817 р. Києво-Могилянської академії, перетворення її на одну з рядових духовних академій Російської імперії. 1831 р. царат ліквідував Магдебурзьке право. Повсюди в Україні обмежується функціонування української мови: "Ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може" (указ Валуєва). За таких обставин українська громадськість не могла миритися з такою ситуацією.

Одним із перших у цей час виступило Кирило-Мефодіївське товариство – таємна антикріпосницька організація, що була створена в Києві у січні 1846 р. Його засновниками були **Микола Костомаров** (1817-1885), **Пантелеймон Куліш** (1819-1897) та ін. У квітні до нього вступив **Тарас Шевченко** (1814-1861). Члени товариства різнилися своїми поглядами, але одностайні були щодо необхідності ліквідації кріпосництва, національного визволення українського народу. У програмних документах "Статут і правила товариства", а також у "Книзі буття українського народу" розвивались ідеї щодо

самобутності українців, необхідності встановлення справедливого суспільного ладу, де всі люди будуть рівними, а земля буде власністю народу. Ліберальне крило товариства, на противагу радикалам, не вважало за можливе революційні дії проти царизму, просвітники наполягали на необхідності йти в народ, до селян, пропагувати ідеї народного правління.

І все ж таки Шевченко, як і його соратники по товариству, оцінює минуле України в драматичній тональності, вважає, що у самій історії закладений конфлікт як прокляття в долі українського народу, але зв'язує надії на краще майбутнє з ідеєю перетворення і відродження України, яку можна реалізувати завдяки революційному перетворенню суспільства. Його пророчі рядки несуть в собі ідеологію нового суспільства, заснованого на ідеалах рівності і справедливості. Нової сили у поезії Кобзаря набули теми єдності, надії і любові, культ свободи і вольності.

Надзвичайно знаним філософом другої половини XIX ст. був **ПамфілЮркевич** (1827-1874), професор Київської духовної академії. Він виступив проти матеріалізму Фойєрбаха та Чернишевського. Юркевича не задовольняла не тільки матеріалістична, а й ідеалістична філософія, він критикує діалектику Гегеля. В його філософській системі провідною фігурою є індивідуальна особа, суть якої становить не розум, а серце (продовжив "філософію серця" Сковороди). Оскільки в основі світу лежить божественна мета, яку здійснюють люди, то вона може бути пізнана не головою, а серцем. Між мозком і духовною діяльністю, вважав Юркевич, існує не причинний зв'язок, а лише ідеальний, "доцільний", в основі якого лежить духовна суть. Юркевич вважає неможливим, щоб свідомість походила з матерії. Таким чином, він активно виступає проти матеріалізму взагалі, стверджуючи, що останній неспроможний зрозуміти суть свідомості, руху і відтворити правильну картину світу. Юркевич виступав проти механістичного зведення якісної своєрідності життя духа до кількісних параметрів руху матеріальних елементів організму. У цілому вчення Юркевича глибоко вкорінено у філософську традицію України.

Для філософії України характерна також загострена увага до

соціальної і політичної проблематики. Зокрема, у творах **Михайла Драгоманова** (1841-1895), **Івана Франка** (1856-1916), **Лесі Українки** (1871-1913) порушуються проблеми суспільно-політичного ідеалу. Так, найсуттєвішою рисою філософії Драгоманова є те, що він розглядав історичний процес у всій його різноманітності як результат дії багатьох факторів і різних комбінацій суспільних сил; визнавав велику роль філософії в історичному процесі, підкреслюючи, що без філософії, без глибоких теоретичних узагальнень неможливе не тільки з'ясування основних законів історичного розвитку, а й розумна організація всіх суспільних і державних порядків. Філософською основою соціально-політичних суперечливих поглядів Драгоманова є матеріалізм та позитивізм.

Філософським поглядам Франка певною мірою притаманний матеріалізм, свідомий діалектичний підхід до природи і суспільства, впевненість у пізнанні навколишнього світу. Філософ шанував Маркса як мислителя, переклав на українську мову частину його творів і Енгельса, пропагував вчення Дарвіна та його послідовника – матеріаліста Геккеля. Проте Франко не був марксистом, не приймав диктатуру пролетаріату, не погоджувався з марксистським розумінням національного питання, як нібито другорядного щодо соціально-класового. Крім цього соціалістичні ідеї Франка базувалися на загальнолюдських, а не класових цінностях. Фактично Франко був великим просвітителем-гуманістом українського народу. Його творчість, філософсько-світоглядні концепції суспільного поступу, людини, форм творчості чітко і самодостатньо висвітлили українську філософію в контексті європейської філософії і культури в цілому, сприяли значному поглибленню, збагаченню української національної ідеї, національної самосвідомості.

Для Лесі Українки, як і для Франка, актуальними були теми життя і боротьби, обґрунтування української національної ідеї, національної і соціальної рівності тощо. Актуальні філософські, етичні та естетичні теми вона виражала в нетрадиційних для української літератури образах і міфологічних сюжетах, виявляючи тим самим широке знайомство з європейською культурною традицією, початою

античністю і продовженою у сучасності. В історико-філософській традиції вона критикувала Платона за його суспільно-політичні погляди, войовничим реакціонером вважала Августина, не визнавала філософської позиції Ніцше, особливо критично була налаштована по відношенню до релігії. У цьому плані особливо цікавим є той факт, що вона стихійно наблизилася до матеріалістичного розуміння походження релігії.

Естетичні погляди Українки характеризуються вимогами народності та ідейності мистецтва. Визнаючи реалізм як єдиний принцип художньої практики, вона засуджувала формалізм і натуралізм у мистецтві, була упевнена в тому, що мистецтво повинне реалізовувати своє соціально-національне призначення у виховній функції, вважала, що основне призначення мистецтва – у формуванні людини- творця, людини-борця, людини-філософа.

Окрім згадуваних представників української філософської думки XIX ст. доречно назвати також **Петра Лодія** (1764-1829 рр.), відомого розробкою питань філософії людини та суспільства, гуманістичним спрямуванням своєї філософії, **Йоганна Шада** (1758-1834), який особливо значний внесок зробив у теорію захисту прав людини, **Олександра Потебню** (1835-1891), професора Харківського університету, що зробив вагомий внесок у дослідження співвідношення мислення та мови, мови та народної історії, мови та формування людської психіки і людської особистості; **Богдана Кістяковського** (1868-1920), активного члена "Молодої Громади", який розглядав методологію соціального пізнання; **Володимира Лесевича** (1837-1905), який постав одним із кращих знавців, послідовників та пропагандистів в Україні ідей позитивізму тощо.

Помітній вплив на українську суспільно-гуманітарну думку справив **Дмитро Донцов** (1883-1973). З-під пера мислителя вийшла низка праць; деякі з них містили ідейні засади українського націоналізму. Ці праці позначені пристрасною аргументацією, динамізмом, ерудицією, інтелігентністю, переконливістю. Крізь усі праці послідовно проведена ідея самостійної української держави. У філософському плані Донцов сповідував позицію волюнтаризму,

схиляючись до визнання вирішальної ролі людської особистості в історичному процесі. Ірраціональну волю він розглядав як основну силу і індивіда, і суспільства, і народу, протиставляючи її розуму, знанню як таким, що розмивають первинні засади національного. Як засіб зміцнення вольових засад нації він розглядав традиціоналізм, тобто звернення до узвичаєних норм, укорінених у глибинах генетичної пам'яті етносу. Проте в самій нації вирішальна роль належить еліті, завдання якої полягає у тому, щоб своїми фанатизмом та силою волі змусити народ стати рішучим та незламним. Схожу позицію займав **В'ячеслав Липинський** (1882-1931).

Українська революція 1917-1920 рр. створила безпрецедентні можливості для розвитку української науки. Протягом лише 1918 р. одна за одною засновувалися вітчизняні наукові інституції: Державний архів, Археологічний інститут, Археологічна комісія, Академія наук. У навчальних закладах були утворені кафедри української мови, історії, права. Усе це дозволило започаткувати на систематичних засадах гуманітарні дослідження, у тому числі – й філософського спрямування. У цей час плідно працювали видатні діячі української науки Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Іван Огієнко, Сергій Єфремов та ін. Однак цей період виявився дуже короткочасним. Встановлення радянської влади в Україні обірвало природний процес формування національної державності й відповідних їй наукових інституцій. Зазнали змін і філософські надбання багатьох вчених.

Формуючи тоталітарний режим, радянська влада оголосила філософію "класовою наукою", теоретичною і методологічною основою марксизму. Все, що не вписувалось у марксистську систему ідеологічних координат, переслідувалось і радикально винищувалось. Те саме стосувалось і всіх інших сфер духовного життя.

Серед перших українських мислителів радянського періоду варто відзначити **Володимира Вернадського** (1863-1945). В основі його онтологічних поглядів лежить ідея про те, що еволюція життя на Землі зумовлена еволюцією Всесвіту і підпорядкована космічному принципу доцільності. Тобто еволюція здійснюється як реалізація заданої світові мети. Космічний принцип доцільності в живих істотах виявляє себе як

біологічна доцільність. Згідно з Вернадським, в організмі закладено програму дій і контактів із середовищем. Ця успадкована програма зреалізовує єдину мету – освоювати середовище. Процес освоєння є його впорядкуванням, яке здійснюється через пристосування організму до умов оточення. Таким чином, призначенням життя є впорядкувати хаос середовища, а початковою метою життя є охопити собою всю планету, сформувати біосферу. З появою людства можливості біосфери вичерпуються, але подальша еволюція світу не припиняється. У процес еволюції включається людство, яке так само, як і життя, є планетарним явищем і геологічною силою. Людство, впливаючи на біосферу, по-своєму її впорядковує, створюючи нову геологічну оболонку – **ноосферу.**

Поступово філософія перетворилася у засіб ідеологічного маніпулювання. Важливим у цьому було придушення найменшого вільнодумства серед філософів. Значна увага у цьому ракурсі була звернута на Україну. Репресій зазнали **Петро Демчик** (1900-1937), **Семен Семковський** (1882-1937), **Володимир Юринець** (1891-1937) та ін. До кінця 1937 р. були заарештовані майже всі українські філософи. Ті, хто залишився, зрозуміло, практично були вже нездатні на прояв самостійної думки, а могли тільки повторювати “глибокі” думки вождя.

Безперечно, сталінський режим завдав значного удару філософській думці в Україні, але не знищив її остаточно. З 1956 р. філософію викладають як самостійний предмет не тільки в гуманітарних вищих навчальних закладах. З кінця п’ятдесятих українські філософи починають брати участь у міжнародних філософських конгресах.

Суттєве пожвавлення філософського життя 60-х років в Україні відбулося завдяки активній діяльності талановитого філософа, здібного організатора науки **Павла Копніна** (1922-1971). Його наукові інтереси були зосереджені навколо дослідження проблем логіки, теорії пізнання й методології наукового пізнання. Копнін акцентує увагу на гуманістичній спрямованості філософії. Філософія, підкреслював він, повинна зосередити увагу не на вивченні невблаганних, не залежних

від людини, “об’єктивних законів”, що діють в природі й суспільстві, а на тих, що залежить від людини, що освоюються людиною в процесі її діяльності. Розмірковуючи над природою знання, передусім знання наукового, він прагне окреслити його в контексті сукупного досвіду, здобутого людством. Цим визначалось спрямування наукового пошуку створеної ним київської школи “логіки наукового пізнання”.

З 70-х років актуальним стало активне філософське осмислення науково-технічної революції. Інститут філософії в колективних монографіях аналізує її вплив на всі сфери діяльності людини, домінуючою темою стає дослідження світоглядних аспектів технологічної діяльності. Різноманітні аспекти НТР стають предметом дослідження філософа **Володимира Шинкарука** (1928-2001) та ін. Значну увагу вони присвятили аналізу категорій “практика” і “діяльність”, представляють нове розуміння людського досвіду як культурно-історичної інтерпретації суб’єктивної діяльності.

Величезне місце у вітчизняній філософії минулих років займали проблеми гносеології і теорії свідомості. Тут перш за все необхідно назвати праці В. Лекторського, А. Коршунова, Ст. Швирева, С. Кримського, М. Поповича та ін.

Таким чином, українська філософія, хоч і не отримала здебільшого світового визнання та поширення, органічно вписана в історію українського народу та його духовної культури; вона була присутня на всіх основних етапах української історії і відігравала важливу роль у розвитку громадської думки. Будучи головним чином внутрішнім культурним явищем, українська філософія є концентрованою формою виразу ознак національного характеру та світогляду українців, їх суперечливих одвічних прагнень, їх самоусвідомлень та ціннісних орієнтацій.

Література

Основна:

1. Кучеров Г. Г., Попович М. Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам’янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 132-146.

2. Попович М. Д. Філософія: історичний екскурс. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2020. – С. 137-165, 204-213, 231-235.

3. Касьян В. І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 91-98.

4. Попович М.Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2021. – 176-184.

Допоміжна:

1. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том перший. Вид. друге, випр. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 336-340.

2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том другий. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 83-84.

3. Європейськийсловникфілософії: Лексиконнеперекладностей. Пер. зфр. –Том третій. –К.: Дух і літера, 2013. –С. 41-51.

4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том четвертий. – К.: Дух і літера, 2013. – С. 279-281.

Теми есе

1. Джерела філософії України доби Київської Русі.
2. Розвиток української філософії в діаспорі.
3. Філософські ідеї в творах Ф. Прокоповича.
4. Проблема людини в філософії Г. Сковороди.
5. Соціально-філософські ідеї в «Руській правді» Я. Мудрого.
6. Філософський зміст полемічної літератури XVI ст.
7. Філософські ідеї праці митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать».
8. Філософське вчення Г. Сковороди про споріднену працю.
9. Філософське вчення Г. Сковороди про дві натури і три світи.
10. Філософія В. Шинкарука: головні ідеї.
11. Філософія Мирослава Поповича: головні ідеї.
12. Філософія П. Лодія: головні ідеї.
13. Філософія П. Юркевича: головні ідеї.
14. Філософський зміст творів Д. Донцова і Д. Чижевського.
15. Філософія П. Копніна: головні ідеї.

16. Філософія мови О. Потебні.
17. Філософські ідеї в творах І. Франка.
18. «Філософія серця» Г. Сковороди.

Тести

1. Філософія в Київську Русь приходить із:
а) Греції;
б) Риму;
в) Візантії;
г) Західної Європи.
2. Основною особливістю української філософії є її:
а) гносеологічна спрямованість;
б) гуманістична спрямованість;
в) релігійно спрямованість;
г) етична спрямованість.
3. Хто є автором філософської праці «Слово про закон і благодать»?
а) Нестор Літописець;
б) Ярослав Мудрий;
в) Митрополит Іларіон;
г) Володимир Мономах.
4. Поява професійної філософії в Україні датується:
а) XV ст.;
б) XVI ст.;
в) XVII ст.;
г) XVIII ст.
5. Перший період розвитку української філософії:
а) докнязівська доба;
б) князівська доба;
в) доба бароко;
г) доба Просвітництва.
6. Професійна філософія в Україні пов’язана з діяльністю:
а) Острозького колегіуму;
б) шкіл при православних братствах;

в) єзуїтських колегіумів;

г) Києво-Могилянської Академії.

7. Г. Сковорода відомий своїм вченням про:

а) душу;

б) серце;

в) розум;

г) волю.

8. Основною у розвитку української філософії князівської доби була:

а) антропологічна проблематика;

б) релігійно-етична проблематика;

в) гносеологічна проблематика;

г) морально-естетична проблематика.

9. Найзначніша постать в український філософії XIX ст.:

а) П. Лодій;

б) О. Потебня;

в) П. Юркевич.

10. Трактат «Конкордизм», що містить оригінальні соціально-філософські та етичні концепції написав:

а) В. Винниченко;

б) В. Липинський;

в) Д. Чижевський;

г) Д. Донцов.

11. «Активна меншість, а не пасивна більшість творить держави і нації…» таку ідею обґрунтував:

а) В. Липинський;

б) В. Винниченко;

в) Д. Чижевський;

г) Д. Донцов.

12. Принцип «сродності» – відповідності тому віщому розумному і справедливому началу, що визначає сенс людського буття обґрунтував:

а) Т. Г. Шевченко;

б) Г. С. Сковорода;

в) П. Д. Юркевич;

г) М. В. Гоголь.

13. Світ України утворюють два головні компоненти – світ українського села і світ козаччини. Так вважав:

а) Михайло Максимович;

б) Тарас Шевченко;

в) Пантелеймон Куліш;

г) Микола Костомаров.

14. Автором вчення про ноосферу був:

а) Д. Чижевський;

б) В. Вернадський;

в) В. Винниченко;

г) В. Липинський.

15. Вчення про геологічну оболонку Землі, яка створюється на наукових засадах, належить:

а) Г. Сковороді;

б) Д. Чижевському;

в) В. Вернадському;

г) О. Потебні.

16. Твір Іларіона має назву:

а) «Слово про Закон і Благодать»;

б) «Ізборник»;

в) «Джерело знання»;

г) «Повчання дітям».

17. Філософію мови в Україні вперше розробив:

а) П. Куліш;

б) О. Потебня;

в) П. Юркевич;

г) П. Лодій.

18. Хто є автором твору «Повчання дітям»?

а) Митрополит Іларіон;

б) Ярослав Мудрий;

в) Володимир Мономах;

г) Нестор – Літописець.

19. Крім мікрокосму й макрокосму третім світом у філософський системі Г. Сковороди був:

а) світ людини;

б) Всесвіт;

в) світ культури;

г) світ символів.

20. Ноосфера за визначенням В. Вернадського – це:

а) геологічні пласти мінералів;

б) біосфера;

в) сфера розуму;

г) соціосфера.

ТЕМА 7. ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ СВІТУ.

1. Зміст філософської категорії «буття». Основні форми буття.

Філософська проблема буття виникає як необхідність знайти відправну точку відліку в процесі освоєння (пізнання) світу. Якщо Архімед шукав точку опори, щоб перевернути земну кулю, то філософи античності були зайняті пошуком першооснови світу, тієї основи, яка зумовлює різноманіття світу, є передумовою пізнання конкретного процесу, явища, речі, забезпечує можливість проникнення в їх суть.

Поняття “буття” однопорядково з такими поняттями як “дійсність”, “реальність”, “існування”, “наявне” і в деяких контекстах вони можуть розглядатися як синоніми. Разом з тим буття є інтегральна характеристика світу, що стверджує цілісність його через ного існування. Існують не тільки предмети природи, але й думки, різні психічні стани, марення, сновидіння тощо.

У категорії “буття” фіксується переконання людини в існуванні навколишнього світу і самої людини з її свідомістю. Окремі речі, процеси, явища виникають і зникають, а світ в цілому існує і зберігається. Констатація буття є початковою передумовою подальших міркувань про світ. Для філософського мислення з самого початку його зародження роздуми про буття є серйозною проблемою, бо буття чуттєво сприйманого світу далеко не очевидне.

Вперше поняття буття як специфічну категорію для позначення існуючої реальності використовує старогрецький мислитель Парменід. На його думку, буття існує, воно безперервне, однорідне й абсолютно нерухоме. Нічого іншого, окрім буття, немає.

Парменідівське вчення про буття відкрило можливість **метафізики –** європейської філософії, яка намагалася знайти перші початий, причини і принципи будь-якого буття в ідеальній, духовній сфері, шо існує об’єктивно, тобто незалежно від людини і людства. Надалі метафізика знайшла додаткове значення **онтології** (з грец. *ontos* – суще і *logos* – поняття) – особливого філософського вчення про буття як таке.

Основними питаннями онтології і метафізики ще із стародавніх часів були такі: що таке світ, чи є він незмінним або перебуває у стані постійного розвитку і оновлення? Якщо він розвивається, то чи існують об'єктивні закономірності такого розвитку, його загальний сенс і цілі? Чиє світове буття закономірно впорядкованим і цілісним або ж воно є хаосом, позбавленим будь-якої структурної організації? Що лежить в основі світу: чи виник він природним чином або є актом божественного творіння? Чи існують, нарешті, онтологічні основи людської свободи і творчості або ж вони – не більше, ніж ілюзія нашого розуму?

У механістичній картині світу XVII-XVIII ст. буття ототожнюється з фізичною реальністю, речовиною, атомами. Але паралельно вживається поняття, вироблене для позначення загальної основи світу, філософська категорія "субстанція" (з лат. *substantia* – суть, те що лежить в основі), тобто якась загальна першооснова того, що існує. Під субстанцією у філософії розуміють якусь суть, щось незмінне, що існує завдяки самому собі і в самому собі, а не внаслідок іншого і в іншому. Представники перших філософських шкіл під першоосновою розуміли речовину, з якої складаються всі речі: землю, воду, повітря, вогонь – або уявні конструкції, "першоцеглинки" – алейрон, атоми. Пізніше поняття субстанції розширилося до якоїсь граничної основи – постійного, стійкого, шо існує незалежно від чого б то не було, до якого б зводилося все різноманіття і мінливість сприйманого світу. Такою основою у філософії здебільшого виступали: матерія, Бог, свідомість, ідея, ефір тощо.

Для сучасної філософії характерне прагнення розсунути рамки застосування категорії буття. Так, виділяються наступні основні форми буття: неорганічна (нежива природа), органічна (жива природа) і соціальне буття (суспільство). Якелементи неживої природи виділяють: елементарні частинки і поля, атомні ядра, атоми, молекули, макроскопічні тіла, космічні утворення. Органічна природа як тип матеріальної системи має свої специфічні рівні організації: доклітинний (ДНК, РНК, нуклеїнові кислоти, білки), клітинний (одноклітинні організми), багатоклітинний (тканини, органи,

функціональні системи, організми), надорганізменний (види, популяції, біоценози). Соціальна матеріальна система представлена індивідами, сім'єю, етнічними спільнотами, державою, людством в цілому.

Важливий крок в розумінні змісту поняття буття, матерії був зроблений із створенням **синергетики.** Крупним розробником синергетики був російський, а потім бельгійський філософ **Ілля Пригожин** (нар. 1917). Якщо класична фізика, як і взагалі класична наука, формулювала свої закони для ізольованих систем, яких насправді немає, і які є лише ідеалізацією реальності, то сучасна фізика прагне точніше описувати цю реальність і тому формулює закони не тільки для ізольованих, але і для відкритих систем. Саме такі системи і складають той світ, в якому ми живемо. Вони перебувають у безперервній зміні, причому ця зміна відбувається в певному напрямі: від хаосу до порядку.

2. Матеріальна єдність світу.

Навколишній світ нескінченно багатоманітний у своїх конкретних проявах. Проте у філософії споконвіку було поставлено важливе питання: чи є що-небудь загальне, що властиве всім без винятку явищам світу і; якщо це загальне існує, то в чому воно полягає?

У розумінні сутності буття світу як цілого важлива роль належить категорії матерії. Справді, буття не вичерпується самим тільки існуванням, але й передбачає якусь основу, фундамент. Такою основою, яка створює нерозривну єдність і універсальну цілісність конкретних речей і явищ, може виступати матерія. Саме завдяки їй, як вважають матеріалісти, світ являє собою єдине ціле, таке, що існує незалежно від волі і свідомості людини.

Проблема визначення суті матерії вельми складна. Складність полягає у високому ступені абстрактності самого поняття матерії, а також в різноманітті різних матеріальних об'єктів, форм матерії, її властивостей. У зв'язку з цим перед філософією та іншими науками постають питання: що таке матерія? як розвивалися уявлення про неї? як співвіднести з поняттям матерії нескінченну кількість конкретних

предметів, речей? якими властивостями вона визначається? чи вічна і нескінченна матерія? що є причиною її зміни? які види матерії відомі в даний час? як здійснюється взаємний перехід одних видів матерії і форм її руху в інші? Нарешті, яким чином виникла така властивість матерії як свідомість?

У процесі розвитку філософії спостерігаються різні підходи до тлумачення проблеми єдності світу. Вперше на матеріалістичній основі питання про єдність світу поставили античні мислителі Фалес, Демокріт та ін., а надалі цю концепцію розвивали Бекон, Гоббс,

Локк, Гельвецій, Маркс та ін. З іншого боку, проблема єдності світу по-своєму вирішувалася ідеалістами, які вважали основою єдності світу об'єктивне і абсолютне духовне начало (Платон, Гегель) або ж свідомість людини (Берклі, Мах). Послідовність у визнанні єдиного начала – матерії або духу – називається філософським **монізмом.**

Багато філософів, як матеріалістів, так і ідеалістів, вважають, що визначенням поняття матерії слід вважати таке: матерія – це об'єктивна реальність, що дана нам у свідомості, існує незалежно від неї і відображається нею. На думку ж матеріалістів, матерія – це єдино існуюча субстанція. Вона вічна і нескінченна, несотворима і незнищувана, невичерпна і перебуває у постійному русі, здатна до самоорганізації і відображення. Усі ці властивості невіддільні від матерії і тому називаються її атрибутами.

Найважливіші докази матеріальної єдності світу дають науки про неорганічну матерію: фізика, хімія, астрономія, математика, геологія, що доводять однотипність будови речовин земного і неземного походження, однаковий хімічний склад земної і космічної речовини, підлеглість руху космічних тіл законам, що діють і на Землі тощо. Науки про живу природу довели єдність рослинного і тваринного світу, зв'язок людського суспільства з природою, живою і неживою. Соціологія відкрила закони, яким підкоряються всі форми суспільного життя. Сама філософія, вивчаючи найбільш загальні закони, які проявляють себе і в природі, і в суспільстві, і в людському мисленні, доводить їх єдність.

Матерія проявляє себе тільки через якісно специфічні види, кожному з яких відповідає своя форма руху і просторово-часова організація.

3. Простір і час, їх сутність та основні характеристики.

Виділивши себе з природи і вступивши з нею у певні відносини, людина усвідомила самостійність і відособленість світу явищ, фіксуючи їх місцеположення. Впливаючи на них в процесі своєї життєдіяльності, людина спостерігала зміну цих явищ, фіксувала тривалість цих змін, а також їх послідовність і появу нової якості. Так складалися первинні уявлення про простір і час. У міру розвитку суспільства і зміни його ставлення до світу ці уявлення перетворюються на наукові поняття і філософські категорії.

У найбільш виразній формі уявлення про простір і час склалися у вигляді двох протилежних концепцій, названих згодом концепціями Демокріта-Ньютона і Арістотеля-Лейбніца або **субстанційної** і **релятивної.** Згідно з першою, простір і час трактували як самостійну сутність, що існує разом з матерією і незалежно від неї. Відповідно відношення між простором, часом і матерією уявлялось як відношення між двома видами самостійних субстанцій. Це вело до висновку про незалежність властивостей простору і часу від характеру матеріальних процесів, що протікають в них. У науці до кінця XIX і початку XX ст. панувала перша концепція. Теорія відносності **Альберта Ейнштейна** (1879-1955) 1916 р. завдала удару по субстанціальній концепції простору і часу.

Навпаки, з погляду другої концепції, простір і час не мислилися відокремлено від речей. Арістотель, виступаючи проти ідеї атомістичної будови світу, відкинув разом з нею і ідею порожнього простору. На його думку, простір є сукупністю місць, займаних тілами. Іншими словами, простір це порядок взаємного розташування безлічі різних тіл, а час – порядок явищ, і станів тіл, що замінюють одне одного, тобто час пов’язувався з рухом, зміною тіл.

У наш час простір визначається як форма буття матерії, яка характеризує її протяжність, структуру, взаємодію елементів

усередині матеріальних об’єктів і взаємодію матеріальних об’єктів між собою.

Час – форма буття матерії, яка виражає тривалість існування матеріальних об’єктів і послідовність змін (заміни станів) даних об’єктів в процесі їх розвитку;

Залежність простору і часу від матерії визначає і всі їх основні властивості. При цьому слід підкреслити, що хоча вони рівною мірою є формами існування матерії і мають загальні властивості, проте між ними є і відмінності.

До загальних властивостей простору і часу відносять: об’єктивність, вічність, нескінченність і безмежність, властивості абсолютності і відносності, безперервність і відносна переривчастість.

Відмітними характеристиками простору є: тривимірність, однорідність, зворотність, симетрія і асиметрія, форми і розміри тіл, їх місцеположення, відстань між ними, розподіл речовини або поля. Для часу характерні одновимірність, асиметричність, незворотність, ритм і швидкість зміни стану.

Останнім часом виділяють біологічний, психологічний, соціальний простір і час. Наприклад, психологічний час пов’язаний із психічними станами, установками тощо. Час в тій або іншій ситуації може “сповільнюватися” або, навпаки, “прискорюватися”, він “летить” або “тягнеться”. Це суб’єктивне відчуття часу.

Біологічний час пов’язаний з біоритмами живих організмів, зі зміною дня і ночі, з порою року і циклами сонячної активності. Вважається також, що існує безліч біологічних просторів (наприклад, ареали розповсюдження тих або інших організмів або їх популяцій).

Соціальний час, пов’язаний з розвитком людства, з історією, теж може прискорювати і уповільнювати свій біг. Особливо це прискорення характерне для XX ст. у зв’язку з науково-технічним прогресом, який буквально спресував соціальний простір і прискорив біг часу, додавши вибуховий характер розвитку суспільно-економічних процесів. Планета стала тісною для людства як єдиного цілого, а час переміщення з одного краю в інший тепер вимірюється годинами, що було просто немислимо ще в минулому сторіччі.

4. Буття людини у світі.

Буття людини у світі особливе, хоча в чомусь і подібне до буття інших речей. У поясненні старого матеріалізму людина є річчю серед речей. Таку точку зору можна сприйняти лише в тому розумінні, що першою передумовою життя людини є функціонування її плоті, яка є складовою частиною природи і це спричинює єдність її з природними речами. Наявність тіла робить людину тимчасовою на цьому світі, залежною від об'єктивних законів. Проте людина – це не лише фізичне тіло, а й жива істота, включена в процес еволюції живої природи. З цим пов'язані потреби людини в їжі, захисті від холоду, самозбереженні, продовженні роду тощо, без чого неможливе її існування.

Однак, окрім цього, людина – істота, яка усвідомлює своє місце у Всесвіті, і, поки жива, зберігає цю свідомість. Важливо не тільки те, що людина може активно впливати на навколишній світ і пізнавати його, хоча і це саме по собі заслуговує на увагу. Набагато важливіше те, що їй відоме своє власне ставлення до світу, тобто відоме своє власне буття, образ якого вона постійно намагається відтворити, прагнучи визначити основні феномени людського існування: страх, страждання, зло, праця, насилля, любов, гра, але, насамперед – смерть (або безсмертя).

Найранніший уривок, що дійшов до нас з творів античних філософів, був присвячений останньому, по суті найважливішому феномену людського буття і свідчив про наступне: те, що нас породжує, з необхідністю приводить до загибелі (Анаксімандр). Це універсальний закон: всі предмети – камені, дерева, тварини, люди, які мають початок свого індивідуального існування, тим самим зумовлені до загибелі і руйнування.

У контексті сказаного можна додати, що у сучасній філософії по-різному оцінюється роль та місце людини в світі. Існують принаймні два протилежні варіанти бачення цієї проблеми: світ розглядається як ворожа щодо людини реальність або як дещо споріднене з людиною. Екзистенціалізм підкреслює трагедійність людського буття. Людину закинуто в світ, він є чужим і ворожим, сповненим заперечних,

нищівних сил. Певні підстави для такого світоуявлення, безумовно, є. Вихідною умовою людського буття є зіткнення буття і небуття. Людина є єдиним створінням у світі, що знає про свою скінченність і трактує життя як “буття до смерті”. Екзистенціалісти вважали тему смерті головною темою філософії. Таке уявлення було породжене трагічною ситуацією, яка склалась у світі в першій половині XX століття (дві світові війни і загибель десятків мільйонів людей).

Інша філософська позиція заснована на ідеї спорідненості людини і всесвіту. Людина включена в об’єктивну дійсність, вона є засобом її саморозкриття. Розвиток людського інтелекту, творчості, діяльності є розгортанням всесвітнього само одкровення, Всесвіт здійснює себе через людське буття (Семен Франк (1877-1950), Гайдеггер (1889-1976)).

У XX ст. виникла гіпотеза “антропного” Всесвіту, яка полягає у тому, що послідовні етапи його розвитку створювали передумови для виникнення живого, у тому числі й людини. Таким чином, космологія в другій половині XX ст. закликає нас подивитися на самих себе як на продукт багатомільярднолітнього розвитку нашого Всесвіту.

Варто пам’ятати, що буття кожного конкретного індивіда обмежене в часі і просторі. Але воно включене в безмежний ланцюг людського буття і буття природи і є одною з ланок соціально-історичного буття. Людське буття в цілому – реальність, об’єктивна по відношенню до свідомості окремих людей і поколінь. Але, будучи єдністю об’єктивного і суб’єктивного, людина не просто існує в структурі буття. Здатна пізнавати буття, вона може і впливати на нього, на жаль, далеко не завжди позитивно. Тому так важливо для кожної людини усвідомити своє місце і роль в єдиній системі буття, свою відповідальність за долі людської цивілізації.

5. Сутність діалектики.

Діалектика є сучасною теорією розвитку всього сутнього, яка адекватно відображає його еволюцію у своїх законах, категоріях та принципах.

Що ж таке розвиток? Розвиток – це незворотна, спрямована,

необхідна зміна матеріальних та ідеальних об’єктів. У результаті розвитку виникає нова якість. Розвиток – це насамперед зміна, рух. Але не будь-яка зміна, рух є розвитком. В процесі руху як розвитку створюється нове, здатне до саморуху і самовідтворення.

Діалектика – це філософська концептуалізація розвитку. Вона виражена у філософії в двох якостях – теорії і методу.

Теорія – вища форма систематизації наукових знань, яка характеризується їхньою впорядкованістю, обґрунтованістю, істинністю, перевірюваністю і застосовністю.

Метод – спосіб досягнення мети, сукупність прийомів, операцій, стереотипів діяльності.

Діалектика як філософська теорія розвитку спирається на таки фундаментальні поняття, як зв'язок, взаємодія , відношення. Поняття зв'язок є одним з найважливіших у діалектиці. Процес пізнання завжди починається з виявлення зв’язків. І будь-яка наукова теорія ґрунтується на з’ясовувані суттєвих зв’язків. Що таке зв’язок? Поняття «зв’язок» відображає взаємообумовленість речей і явищ, розділених у просторі і часі. Поняття «взаємодія» відображає процес взаємовпливу різних об’єктів один на одного, зміни їхнього стану, взаємний перехід, а також породження одних об’єктів іншими. Поняттям «відношення» позначає і характеризує взаємозалежність елементів певної системи. Річ виявляє свої властивості лише під час відповідного відношення до інших речей. Зв’язок, взаємодія та відношення носять об’єктивний і універсальний характер.

6. Принципи діалектики.

Принцип (від лат. *principium*) – начало, основа, підвалина, засада. У філософії поняття «принцип» означає фундаментальне положення, первісне начало, найсуттєвішу основу певної концепції, теорії. Для діалектики, як філософської теорії розвитку, такими фундаментальними началами виступають принципи: загального зв’язку, розвитку, суперечності, стрібкоподібності, заперечення, єдності, системності.

7. Закони діалектики.

Закон єдності і боротьби протилежностей – один з основних законів діалектики. Він характеризує джерело саморуху і розвитку явищ природи і соціально-історичної реальності. Кожний предмет – це єдність протилежних сторін, властивостей, тенденцій. Лише шляхом розкриття внутрішніх суперечностей можна пізнати предмети, їх сутність, закони їх розвитку. Єдність протилежностей означає взаємообумовленість протилежностей, тобто існування однієї протилежності передбачає необхідну наявність іншої протилежності. Протилежності перебувають в боротьбі одна з одної. Єдність протилежностей має відносний характер, а боротьба протилежностей має абсолютний характер.

Зміст закону єдності і боротьби протилежностей виражається через взаємодію категорій «тотожності», «відмінності», «протилежності», «суперечності». Тотожність виражає однаковість, «симетричність» сторін предмета або явища. Відмінність – це початок роздвоєння єдиного предмета чи явища на протилежні сторони і тенденції. Потім відмінність тенденцій у процесі розвитку перетворюється на протилежності. Протилежності – це таки сторони і тенденції, котрі внутрішньо властиві предметам і явищам, які перебуваючи в єдності, взаємно виключають і взаємно обумовлюють одна одну. А відносини між протилежностями називаються суперечностями. Суперечності бувають різних видів: внутрішні, зовнішні, основні, неосновні, антагоністичні, неантагоністичні.

Всім предметам і явищам внутрішньо властиві протилежні сторони, тенденції, що знаходяться в стані єдності та боротьби. Боротьба між протилежностями обумовлює внутрішнє джерело розвитку, веде до зростання суперечностей, які вирішуються шляхом усунення (подолання) старого і утвердження нового, якому також властиві свої протилежності.

Закон взаємного переходу кількісних змін в якісні розкриває механізм розвитку, пояснює, як відбувається розвиток. Щоб зрозуміти сутність цього закону, необхідно дати визначення категорій «якість», «властивість», «кількість », «міра». Якість – це внутрішня визначеність

предметів та явищ, сукупність їх суттєвих рис, сторін, що робить їх певними предметами і явищами. Властивість – це будь-яка ознака, якою один предмет відрізняється від інших предметів. Якість проявляється через властивість. Якість відображає відносну стійкість, постійність предмета. Кількість – це зовнішня характеристика предметів і явищ що характеризує їх з боку об'єму, числа, швидкості руху тощо. Якість предметів не існує поза зв'язком з їх кількісною характеристикою. Взаємозв'язок кількості і якості виражається в понятті «міра». Єдність кількості і якості називається мірою. Міра – це та межа зміни кількості, всередині якої предмет зберігає свою якісну визначеність. Міра – це межа буття предметів. Єдність кількості і якості зберігається лише в межах міри. Якщо кількісні зміни виходять за межі міри, то вони супроводжуються якісними змінами предметів і явищ.

Наука накопичила величезний матеріал, який свідчить, що розвиток у світі відбувається шляхом переходу кількісних змін в якісні і навпаки. Звідси висновок: взаємний перехід кількісних змін в якісні – це всезагальний закон розвитку природи і суспільства

Закон заперечення заперечення. Всі явища природи і суспільства розвиваються через заперечення. Процес розвитку був би неможливим без заперечення старого новим. Так, з насіння розвивається рослина, а саме насіння зникає. Виникнення нового суспільного устрою є запереченням старого устрою, заміна його новим. Заперечення може виступати і в формі знищення, загибелі (наприклад, розмелення зерна в муку) і в формі переходу його від нижчої стадії до вищої (перетворення зерна в рослину). Заперечення – це подолання старого, що віджило, заважає розвиткові. Але, заперечення є, також, збереження всього позитивного, здатного розвиватися. Заперечення з погляду діалектики і абсолютне і відносне. Абсолютне в тому розумінні, що будь-який розвиток здійснюється в формі заперечення. Відносне тому, що передбачає не повне заперечення, не абсолютне знищення, а збереження певних сторін, що необхідні для подальшого прогресивного розвитку. Зміна одного заперечення іншим називається запереченням заперечення. Закон заперечення заперечення має

всезагальний характер.

8. Категорії діалектики.

Категорії – це універсальні форми мислення. Для діалектики характерні парні категорії, які відображають «полярні» сторони цілісних явищ, процесів: «сутність – явище», «причина – наслідок», «необхідність – випадковість», «можливість – дійсність», «одиничне – загальне», «форма – зміст», «частина – ціле».

Сутність – явище. Будь-якому розвиткові властива взаємодія сутності і явища. Категорія сутності відображає внутрішні, глибинні, стійки і необхідні зв’язки і відносини предмета, явища чи процесу. Категорія явища відображає зовнішні, більш рухливі, видмі, змінювані характеристики предметів. У сутності переважає необхідне і загальне, а, явищі – випадкове і одиничне. Разом з тим сутність і явище передбачають одне одного. Сутність проявляє себе в явищах, а явище є проявом сутності.

Причина – наслідок. Причина – це таке явище, яке породжує інше або зумовлює в ньому певні зміни. Явище (або зміни в ньому), породжене причиною, називається наслідком. Причина і наслідок взаємно обумовлюють одне одного.

Категорії необхідності і випадковості відображають певні аспекти взаємозв’язку явищ світу. Необхідність – це обставини, чинники, які неминуче викликають, породжують певне явище. Випадковість – це такий зв'язок причини і наслідку, за якого причинність допускає реалізацію будь-якого наслідку із багатьох можливих альтернатив.

Можливість і дійсність – це два послідових ступені або етапи становлення і розвитку явища. Категорія можливість відображає об’єктивні та необхідні умови виникнення предмета. Дійсність є конкретною існуючою формою предмета.

Під загальним розуміють властивості предмета, тотожні властивостям інших явищ. Загальне – це те що є спільне для багатьох явищ. Категорія одиничного характеризує окремий предмет, явище, процес. Загальне не існує у «чистому» вигляді. Воно реалізується в одиничному і через одиничне.

Форма – зміст. Під змістом розуміють єдність суттєвих, необхідних елементів, їх взаємодію, що визначає основний тип, характер конкретного предмета, явища, процесу. Форма – зовнішнє упорядкування цієї єдності, її стійкий прояв, спосіб існування певного змісту.

Література

Основна:

1. Кучеров Г.Г., Попович М. Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 85-114.
2. Попович М.Д. Філософія: історичний екскурс. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2020. – С. 50-79, 137-156, 166-203, 214-218.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 47-63.
4. Попович М.Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2021. – С.197-208.

Допоміжна:

1. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том перший. Вид. друге, випр. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 110-140.
2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том другий. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 13-46.
3. Європейськийсловникфілософії: Лексиконнеперекладностей. Пер. зфр. –Томтретій. –К.: Дух і літера, 2013. –С. 11-18; 41-51.
4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том четвертий. – К.: Дух і літера, 2013. – С. 11-14; 40-49.

Теми есе

1. Визначення та тлумачення змісту філософської категорії «матерія».
2. Визначення та тлумачення змісту філософської категорії «буття».

3. Визначення та тлумачення змісту філософської категорії «розвиток».

4. Визначення та тлумачення змісту філософської категорії «рух».

5. Визначення та тлумачення змісту філософської категорії «простір».

6. Визначення та тлумачення змісту філософської категорії «взаємозв'язок».

7. Визначення та тлумачення змісту філософської категорії «час».

8. Тлумачення природи часу в теорії відносності А. Ейнштейна.

9. Тлумачення природи часу в класичній механіці І. Ньютона.

10. Причинно-наслідкові зв'язки в культурній сфері суспільства.

11. Причинно-наслідкові зв'язки в суспільстві.

12. Причинно-наслідкові зв'язки в економічній сфері суспільства.

13. Причинно-наслідкові зв'язки в природі.

14. Причинно-наслідкові зв'язки в техносфері.

15. Суперечності в суспільстві.

16. Суперечності в духовній сфері суспільства.

17. Суперечності в природі.

18. Рівні структурної організації матерії.

19. Визначення та тлумачення змісту філософської категорії «діалектика».

Тести

1. Онтологія – це філософське вчення про:

а) природу;

б) буття;

в) матерію;

г) свідомість.

2. Філософська категорія, що позначає спосіб перетворення в дійсність єдиної в даних умовах можливості – те, що неминуче має відбутися в такий спосіб, а не інший:

а) необхідність;

б) випадковість;

в) наслідок;

г) причина.

3. Явище, яке з необхідністю породжується причиною:

а) дійсність;

б) наслідок;

в) сутність;

г) зміст.

4. Як вважає бельгійський вчений І. Пригожин донедавна наука була наукою про буття і тільки останнім часом вона почала набувати рис науки про:

а) взаємозв’язок;

б) розвиток;

в) становлення;

г) існування.

5. Субстрат – це:

а) основа буття;

б) вимір буття;

в) «будівельний» матеріал, «першоцеглинки», з яких складається світ.

6. З античних часів у філософії сформувалися дві тенденції в пояснені сутності простору і часу:

а) суб’єктивна і об’єктивна;

б) субстаційна і релятивна;

в) реалістична і діалектична;

г) матеріалістична і ідеалістична.

7. На думку видатного українського вченого В. Вернадського біосфера під впливом людської праці і наукових досягнень поступово трансформується в новий стан:

а) соціосферу;

б) ноосферу;

в) тропосферу;

г) техносферу.

8. 5.Новою теорією буття – самоорганізації світу, – є:

а) біоенергетика;

б) герменевтика;

в) синергетика;

г) апологетика.

9. Загальну основу всього сущого позначають категорією:

а) буття;

б) субстанція;

в) рух;

г) розвиток.

10. Що відображається і фіксується в філософський категорії «часу»?:

а) час існує не в самих речах, а тільки у мисленні, здійснюваному нашим розумом:

б) час – поточна тривалість, в який все виникає і зникає;

в) час – це форма існування матеріальних об’єктів, що характеризується послідовністю і тривалістю;

г) час – це загальна зовнішня умова буття тіл, створена богом разом з матерією.

11. Яке визначення найповніше розкриває сутність матерії?

а) матерія – те, з чого все складається;

б) матерія – об’єктивна реальність, існуюча незалежно від свідомості;

в) матерія – основна субстанція, першоматерія;

г) матерія – «комплекс відчуттів» людини.

12. Філософська категорія, яка виражає необхідне, суттєве, повторюване відношення між явищами називається:

а) причиною;

б) змістом;

в) законом;

г) сутністю.

13. Філософська категорія, що виражає таку визначеність об’єкта, зміна якої у певних межах не веде до перетворення даного предмета в інший і характеризує величину предмета, темпи його змін тощо:

а) якість;

б) кількість;

в) міра;

г) становлення.

14. Рух – це:

а) будь-яка зміна;

б) просторове переміщення тіл;

в) тривалість у часі;

г) поступальний розвиток.

15. Взаємодію, причину різноманітності речей об’єктивного світу, джерело їхніх змін, можна інтерпретувати як:

а) простір;

б) час;

в) рух;

г) субстанцію.

16. Розвиток за рахунок кількісного збільшення чинників зростання – це:

а) інтенсивний розвиток;

б) екстенсивний розвиток.

17. Протяжність, будову матеріальних об’єктів виражається в понятті:

а) простір;

б) час;

в) рух;

г) субстанція.

18. Що вірно?

а) простір і час – умови існування речей і явищ;

б) простір і час – об’єктивні форми існування матерії;

в) простір і час – форми людського сприйняття;

г) простір і час – абсолютні сутності, що не залежать від матерії.

19. теорія самоорганізації складних систем називається:

а) біфуркацією;

б) флуктуацією;

в) синергетикою;

г) діалектикою.

20. Філософська категорія, яка відображає послідовність явищ і процесів:

а) міра;

б) час;

в) рух;

г) простір.

21. Філософська категорія, що виражає зовнішню форму існування сутності:

а) кількість;

б) якість;

в) явище;

г) сутність.

22. Філософська категорія, що виражає внутрішні, глибинні зв’язки предметів і явищ:

а) необхідність;

б) якість;

в) сутність;

г) зміст.

23. Філософська категорія, яка відображає розташування одних предметів відносно інших:

а) простір;

б) час;

в) міра;

г) рух.

24. Тенденція розвитку, що забезпечує вищий ступінь його реалізації називається:

а) прогресом;

б) свободою;

в) революцією;

г) регресом.

25. Розвиток за рахунок підвищення якості використання ресурсів зростання – це:

а) інтенсивний розвиток;

б) екстенсивний розвиток.

26. Структура феномену життя за П. Шарденом включає:

а) переджиття;

б) життя;

в) наджиття;

г) усі вище названі складові.

27. Законом називається:

а) загальний, суттєвий, необхідний і регулярно повторюваний зв'язок між явищами дійсності;

б) встановлений людьми порядок їх взаємовідносин у суспільстві;

в) неминучість і незбагненність долі – рок, фатум;

г) прийняті державними органами влади постанови, укази, інструкції, що мають юридичну силу і обов’язки для виконання.

г) поняття, що позначають категоричність суджень.

28. Підібрати парні категорії:

а) сутність …… ;

б) загальне …… ;

в) частина …… ;

г) форма …… .

[а) одиничне; б) явище; в) зміст; г) ціле]

29. Філософська категорія, що виражає невіддільну від об’єкта його істотну визначеність, завдяки якій він є саме цим, а не іншим об’єктом:

а) якість;

б) кількість;

в) міра;

г) становлення.

30. Філософська категорія для позначення неповторного, індивідуального в предметах і явищах:

а) зміст;

б) загальне;

в) ціле;

г) одиничне.

31. Філософська категорія, що виражає одиничні, неістотні, зовнішні зв’язки предметів і явищ: те що може відбутися, а може і не відбутися:

а) необхідність;

б) випадковість;

в) можливість;

г) дійсність.

32. Явище, котре за певних умов щоразу з необхідністю породжує інше явище:

а) випадковість;

б) причина;

в) сутність;

г) наслідок.

33. Якість – це:

а) сукупність усіх властивостей;

б) те, що відрізняє предмет у даній системі зв’язків;

в) цілісна характеристика;

г) внутрішні властивості предмета.

34. Філософська категорія для позначення спільних істотних рис в одиничному:

а) зміст;

б) загальне;

в) ціле;

г) одиничне.

35. Міра – це:

а) кількісна визначеність;

б) інтервал, в межах кількісні зміни не приводять до змін якісних;

в) кількісно обмежена якість;

г) якісна визначеність як результат попередніх кількісних змін.

36. Філософські категорії – це:

а) найбільш загальні поняття;

б) поняття, які можна підвести під більш загальні поняття;

в) поняття, що відтворюють універсальні властивості і зв’язки речей та явищ;

37. Філософська категорія, що виражає внутрішню єдність усіх сторін, елементів і властивостей даного предмета:

а) випадковість;

б) причина;

в) зміст;

г) форма;

д) наслідок.

38. Філософська категорія, що виражає спосіб існування певного змісту, його організація:

а) випадковість;

б) зміст;

в) форма;

г) необхідність;

д) наслідок.

39. Філософська категорія, що виражає реально існуюче буття, сукупність усіх реалізованих можливостей:

а) випадковість;

б) причина;

в) дійсність;

г) наслідок;

д) необхідність.

40. Філософська категорія, що виражає сукупність передумов, котрі за певних умов можуть стати дійсністю:

а) можливість;

б)дійсність;

в) причина;

г) необхідність;

д) наслідок.

41. Філософська категорія, яка відображає зовнішній аспект якісної визначеності:

а) кількість;

б) форма;

в) властивість;

г) явище.

42. Протилежності – це:

а) «непримиренні» суперечності у суспільстві;

б) сторони, сили, тенденції одного і того ж предмета, що взаємно покладаються і взаємно заперечуються;

в) сторони, сили, тенденції одного і того ж предмета, що

протистоять одна одної;

г) рушійна сила розвитку.

43. Закономірний зв’язок, усталене відношення між елементами системи:

а) причина;

б) дійсність;

в) структура;

г) необхідність;

д) наслідок.

44. Явище за яким прихована певна закономірність, сутність:

а) феномен;

б) необхідність;

в) причина;

г) структура;

д) наслідок.

45. Підібрати парні категорії:

а) причина …… ;

б) можливість …… ;

в) випадковість …… ;

г) кількість …… .

[а) якість; б) наслідок; в) дійсність; г) необхідність]

46. Філософська категорія, яка відображає єдність якості і кількості, межу між якісними змінами:

а) міра;

б) стан;

в) простір;

г) перехід;

д) час.

47. Філософська концепція, що стверджує причинну обумовленість явищ називається:

а) казуалізмом;

б) детермінізмом;

в) плюралізмом;

г) функціоналізмом.

ТЕМА 8. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ.

1. Філософське осмислення сутності людини.

Проблема людини, зокрема її походження, сутність, місце у природі, її роль у суспільному житті є однією з фундаментальних філософських тем. З моменту виникнення філософії і до теперішнього часу людина знаходиться у центрі її уваги, а на сьогоднішній день існують й інші наукові дисципліни (психологія, фізіологія, медицина, педагогіка), які також ставлять основною метою вивчення різних сторін діяльності людини.

Філософська дисципліна, в центрі інтересів якої стоїть питання про природу і сутність людини, носить назву філософської антропології (з гр. *anthropos* – людина і *logos* – слово, учення). Вона незвичайно багата роздумами філософів, в основному екзистенціально орієнтованих. Численні твори, що носять найгучніші назви як, наприклад, “Розмови про гідність людини” Пікоделла Мірандоли, “Про людину” Гоббса і, нарешті, “Людина – машина” Ламетрі, збагачують скарбницю людської думки мудрими повчаннями і безцінними одкровеннями. Антропологічний підхід з’ясовує специфіку і особливості власне людського буття, являє собою екзистенціальну аналітику людини. Поняття екзистенції направляє дослідницьке мислення у бік пошуку і виявлення зв’язків людини і світу.

Уявлення про походження і сутність людини в давньосхідній філософії ще значною мірою міфологічні. Весь світ уподібнювався людині. Тому для цього періоду характерні анімізм, антропоморфізм, тобто оживлення, одухотворення природних явищ.

У питанні про сутність людини в античній філософії домінувала космоцентрична концепція. Її суть була викладена ще Демократом. Він вважав, що людина є мікрокосм (малий світ), подібний до макрокосму (Всесвіту). Протагор, один з перших європейських філософів, що поставив проблему людини в центр філософського знання, стверджував, що “людина є мірою всіх речей”. Тим самим він підкреслював, що людина – головна дійова особа буття, що будь-які

знання, будь-які цінності, закони і звичаї відносні і мають бути співвіднесені з людиною конкретного часу.

В основі середньовічного людинознавства лежали релігійні (теоцентристські) в своїй сутності уявлення про те, що Бог – початок всього сущого. Він створив світ, людину, визначив норми людської поведінки. Перші люди (Адам і Єва), проте, згрішили перед Богом, порушили його заборону, захотіли стати нарівні з ним і самим визначати, що є добро і зло. У цьому полягає першородний гріх людства, який частково спокутував Христос, але який повинен спокутуватися і кожною людиною через розкаяння і богоугодну поведінку

В епоху Відродження роль людини в суспільстві істотно змінюється. Відбувається звільнення особи від влади релігії і церкви. Проголошується самоцінність людського життя, стверджується гідність особи, відновлюється свобода вибору і права кожного самому розпоряджатися своєю долею. У цей період поширюються ідеї гуманізму, хоча й переважно серед панівних верств суспільства.

В епоху Реформації при розгляді людини звертається увага до її активності. Активність людини розглядається як знак богообраності. Людина живе не для того, щоб їсти (в цьому випадку вона нічим не відрізняється від тварини), а для того, щоб працювати. Тільки у роботі вона може знайти себе, виразити свою справжню сутність, самоздійснитися.

У період Нового часу підхід до розгляду людини міняється. Так, засновник новоєвропейського раціоналізму взагалі і антропологічного раціоналізму зокрема Декарт вважав, що мислення є єдино достовірним свідченням людського існування, що витікає вже з його основоположної тези: “Мислю, отже, існую”. Крім того, у філософа спостерігається антропологічний дуалізм душі і тіла, розгляд їх як двох різноякісних субстанцій, що мав велике значення для розробки психофізичної проблеми. Згідно з Декартом, тіло є свого роду машиною, тоді як свідомість впливає на нього і, у свою чергу, зазнає на собі його вплив. Цей механістичний погляд на людину як машину яскраво проявився в іншого представника філософії Нового часу

Ламетрі, автора роботи “Людина – машина”, в якій представлена точка зору механістичного матеріалізму. Згідно з Ламетрі, існує лише єдина матеріальна субстанція, а людський організм – це машина, що самостійно заводиться і працює, подібно до годинникового механізму.

Але, мабуть, найцікавіший і значніший внесок у філософське осмислення людини був зроблений німецьким філософом Кантом. З його ім’ям пов’язано становлення однієї з перших в історії філософії антропологічних програм. Кант виходив з розуміння людини як істоти, що належить двом світам одночасно, – світу природної необхідності і світу етичної свободи. Він розмежовував антропологію в “фізіологічному” і “прагматичному” відношеннях. Перша досліджує те, що робить з людини природа, друга – те, що людина, як істота, що вільно діє. робить або може і повинна робити з себе сама. Перераховуючи основні питання філософії, Кант зводить їх до одного питання: що є людина? На його думку, саме це питання об’єднує н собі решту всіх основних питань філософії.

У XX столітті відбулося становлення спеціальної галузі філософського знання, яка склалася в Німеччині у двадцяті роки і займається вивченням людини. Вона отримала назву філософської антропології. ЇЇ основоположником виступив німецький філософ Макс Шелер (1874-1928), а значний внесок в подальший розвиток внести Хельмут Плесснер (1892-1985), Арнольд Гелен (1904-1976) і ряд інших дослідників. Поява філософської антропології як спеціального вчення про людину виявилося своєрідним підсумком нарощування філософського людинознавства. Шелер розробив обширну програму філософського пізнання людини у всій повноті його буття. Філософська антропологія, на його думку, повинна з’єднати конкретно- наукове вивчення різних сторін і сфер людського буття з цілісним філософським його осягненням. Тому, на думку Шелера, філософська антропологія – це наука про метафізичне походження людини, про її фізичне, духовне і психічне буття в світі, про ті сили і потенції, які нею рухають і які вона приводить в рух.

За даними сучасної науки, людина належить до роду homo sapiens (людина розумна), займає вищий ступінь в еволюції живої природи. З

урахуванням усіх зазначених історичних підходів стосовно людини вона являє собою єдність трьох складових:

1)біологічної (анатомо-фізіологічні завдатки, тип нервової системи, статеві і вікові особливості тощо);

2)соціальної (світогляд, ціннісні установки, знання і уміння тощо);

3)психічної (відчуття, уявлення, пам'ять, мислення, воля, характер тощо).

2. **Проблема походження людини у філософії.**

Перш ніж вивчати людину, слід поставити питання: де, коли і яким чином з'явилася людина? Хто були наші предки? Дискусії з цих питань йдуть з незапам'ятних часів.

Історія філософської думки нараховує багато різновидів постановки та розв'язання питання про сутність і походження людини. Зокрема, прихильники біологізаторських (натуралістичних) концепцій прагнуть пояснити людину, виходячи тільки з її біологічної природи, і абсолютно ігнорують вплив суспільства або власний вибір особи. Так, англійський економіст і священик **Томас Мальтус** (1766-1834) запропонував розглядати суспільне життя як арену боротьби окремих людей за своє існування, де перемагають сильні, а слабкі приречені на загибель (за аналогією з тваринним світом).

Релігійне вчення про створення світу Богом з нічого отримало назву креаціонізму. На це вчення спираються такі монотеїстичні релігії як юдаїзм, християнство, іслам. Творення людини описується в Біблії як особливий акт, в результаті якого Бог безпосередньо дає людині дихання життя і в якому біологічне поєдналося з духовним, тобто з вільною і свідомою самореалізацією тваринної особини, з самого початку покликаної до подолання своєї тваринної обмеженості через відповідний, безкорисливий акт любові до Бога.

Еволюційна теорія англійського природодослідника **Чарльза** Дарвіна (1809-1882) викладена в опублікованій 1859 р. знаменитій праці "Походження видів шляхом природного відбору". У ній на основі узагальнення результатів власних спостережень і досягнень біології та селекційної практики він розкрив основні чинники і

причини еволюції органічного світу. А 1871 р. в книзі “Походження людини і статевий відбір” Дарвін висунув гіпотезу походження людини від мавпоподібного предка. Дарвін показав, що еволюція в органічному світі здійснюється в результаті трьох основних чинників: мінливості, спадковості і природного відбору. Завдяки цьому єдиному процесу організми в результаті еволюції накопичують нові пристосовні ознаки. Це і веде, врешті-решт, до утворення нових видів. Дарвін показав, що немає нічого надприродного в походженні людини.

Соціобіологія (Е.О. Уїлсон) у XX ст. робить акцент на генетичній спадковості. Поведінка людини так само як і тварини, генетично визначена і ніхто не може подолати вплив своєї спадковості, якою б вона не була – поганою або хорошою (суспільство тут теж не помічник). Згідно з соціобіологією людина з’явилася в результаті мутації – змін у спадковості, які викликали перебудову організму тварини і формування сучасної людини. Прихильники соціобіології намагаються погоджувати дані генетики, етології (науки про поведінку тварин), еволюційної біології тощо з метою сформувати біологічні уявлення про соціальну поведінку людини.

Психоаналітична модель Фрейда теж відноситься до біологізаторського напряму. Згідно з цією моделлю виникнення людини обумовлено появою культу, фундаментальні основи якого складають тотем і табу. Зародження їх стало, за Фрейдом, результатом Едіпової драми, яка розігралася в первісній орді і пов’язана з повстанням синів проти батька. Розрив органічної цілісності общини, викликаний вбивством її голови, став передумовою для обожнювання предка у формі тотема як прабатька і захисника роду. У той же час зазнають табу і сексуальні стосунки, що послужили видимою причиною бунту синів. У результаті релігія і мораль, що з’явилися на ґрунті сорому і страху, починають визначати подальший розвиток людини. Фрейд обґрунтував новаторську модель психіки людини, що складається з трьох систем: несвідоме-досвідомість-свідомість, і розробоїв основи психоаналізу. Людина, з його точки зору, унікальна істота, що проходить тривалий період дитинства і згодом залежить від нього протягом ще довшого терміну.

Не менш привабливо виглядає космічна гіпотеза походження людини. Вона ґрунтується на твердженні про відвідування Землі прибульцями з Космосу або проникнення на Землю своєрідних животворних космічних променів. Творцем цієї гіпотези (“теорії палеоконтакту”) вважається американський природодослідник Чарльз Хай Форт, який, розпочинаючи з 1919 року, опублікував декілька узагальнених праць про “прибульців з Космосу” й ті “дослідження”, які вони нібито проводять над землянами.

У XIX ст., особливо після створення Дарвіном еволюційній теорії, набула поширення **трудова теорія походження людини.** Вона відома в її марксистському варіанті, проте не зводиться до неї. Усі прихильники цієї теорії вважають, що саме праця, що починається з виготовлення знарядь праці, створила людину. У ході трудової діяльності руки стають все більш гнучкими і вільними. Одночасно розвивається мозок, досягається все більш тісне об’єднання людей і виникає потреба щось сказати один одному. Таким чином, знаряддєва діяльність, об’єднання в суспільство, мова і мислення є вирішальні чинники перетворення мавпи в людину. Потім додаються регулювання шлюбних стосунків, моральність, інші моменти становлення та існування людини.

Інша крайність при розгляді проблеми людини – це визнання в ній тільки соціального начала та ігнорування при цьому біологічної сторони її природи.

Соціологізаторські концепції ґрунтуються на тезі про те, що людина в своїй суті є сукупністю суспільних відносин. Із цієї тези робився висновок про те, що визначальними чинниками в появі людини виступають соціальні умови, соціальне середовище, суспільство. Американський соціолог **Джордж** Мід (1863-1931) вважав, що людина повністю формується в процесі взаємодії з соціальним середовищем. Зовнішній соціальний контроль сприймається людиною і перетворюється на самоконтроль, який і забезпечує її формування. Проте як формується соціальне середовище, що здійснює зовнішній по відношенню до людини контроль, Мід не пояснив.

Як же співвідноситься біологічне і соціальне при визначенні сутності і природи людини? Сучасна наука однозначно відповідає на це: вони існують тільки в єдності. Справді, без біологічних передумов важко було б собі уявити появу гомінідів, але без соціальних умов неможливе було становлення людини. Надалі кожна з цих умов, залежно від обставин, послаблювала або підсилювала потужність людини. У даний час така ситуація зберігається. Уже ні для кого не секрет, що забруднення навколишнього середовища, місця існування людини створює загрозу біологічному існуванню homo sapiens. У промислово розвинених країнах існує немало забруднених районів, які безпосередньо впливають на тривалість життя людей. Багато тисяч людей щорічно гинуть від звичних стихійних лих. А якщо взяти до уваги серйозні кліматичні катаклізми, наприклад, підвищення або пониження середньорічної температури всього лише на декілька градусів, то це може коштувати життя сотням мільйонів людей. Підсумовуючи, можна сказати, що зараз, як і багато мільйонів років тому, фізичний стан людини, її існування значною мірою залежить від стану природи.

3. **Особа, індивід, особистість, індивідуальність.**

Для опису різних характеристик вивчення людини з погляду його родової приналежності, соціальних стосунків і власної унікальності використовуються поняття **“індивід”** (з лат. *individuum* – неподільний), **“індивідуальність”, “особистість”** (з лат. *persona* – маска, роль актора).

Термін “індивід” уживається для позначення будь-якого окремо взятого представника людського роду. У соціальній філософії цим терміном позначається одиничний представник будь-якого окремого цілого. Індивід “екземплярен”, тобто не просто один, а “один з”. Індивід – це біосоціальна істота, генетично пов’язана з іншими формами життя, але яка виділилася з них завдяки здатності виробляти знаряддя праці, абстрактно мислити і пристосовувати до своїх потреб навколишній світ. Людина як індивід, маючи специфічно неповторні, відмінні від типовості рис, формувалася як істота стадна, соціальна.

Тому вона існує і як “продукт” суспільних відносин. Суспільство не просто оточує людину, але і живе “усередині неї”. Епоха, в яку людина народилася і сформувалася, рівень культури, якого досягло суспільство, спосіб життєдіяльності, спосіб відчуття і духовності (менталітет) – все це позначається на індивідуальній поведінці, визначає первинні, часто неусвідомлені, установки і впливає на мотиви вчинків. Людині доводиться не просто зважати на умови і можливості існуючого суспільства, вона повинна ще зрозуміти, що зобов’язана останньому багатьма якостями, які спочатку уявлялися самостійними надбаннями. Характеристика індивіда як продукти суспільних відносин зовсім не означає, проте, що ніби початкові умови індивідуального існування (наприклад, характер виховання, сімейне або соціальне оточення) раз і назавжди зумовлюють подальшу поведінку людини.

З поняттям індивід тісно пов’язано поняття індивідуальності. **Індивідуальність –** це унікальне втілення загальнолюдського в особі, це те самобутнє, неповторне в людині, що відрізняє її від інших людей. Індивідуальність – це особливості характеру і психічного розвитку, це неповторна сукупність людських властивостей, хоча міра індивідуальності може бути різною. Неповторність характерна для кожної окремої особи, вона настільки органічна, що якщо її виключити, то зникає і сама особа. Виняткова неповторність людської індивідуальності зумовлює неможливість передбачити точний її стан і поведінку за певних обставин.

Індивідуальність визначається, по-перше, специфікою спадковості, фізіологічної основи, а по-друге, особливостями того соціального середовища, в якому людина формується, тієї конкретної системи індивідів, що взаємодіють між собою, яка і робить кожного з них

Різноманітність індивідуальностей – істотна умова і форма прояву успішного розвитку суспільства. Індивідуальна неповторність і оригінальність особи – це не просто вагома суспільна цінність, а настійна потреба і мета розвитку здорового, розумно організованого суспільства.

Людина як особистість – така людина, такий індивід і така індивідуальність, сутнісні характеристики якої виражаються в її духовності. Для особистості не є визначальними такі її біофізіологічні характеристики як стать, вага, зріст, колір очей та ін. При розгляді людини як особистості оцінюється інше – духовність, вплив людини на соціокультурний розвиток людства. І основна проблема в характеристиці особистості – проблема співвідношення і взаємозв'язку соціально-загального і духовно-індивідуального.

Цей погляд на людину як особистість сходить до вчення Шелера, який стверджував, що власна сутність людини лежить за межами її біологічного і соціального існування, вона лежить в її індивідуальній духовності, в можливості людини бути особистістю.

Які ж чинники впливають на формування особистості і чим конкретно особистість відрізняється від простих людей? Безумовно, таких чинників багато, але в даний час наука ще не може переконливо пояснити ті з них, які визначають сходження людини до особистості. Проте з повною упевненістю можна відзначити, що визначальна, але не єдина, роль в її формуванні належить соціальним умовам – вихованню, освіті, навколишньому соціальному середовищу, батькам. Роль виховання полягає в тому, які моральні і суспільні цінності засвоїла дитина в дитячі і юнацькі роки, чи підштовхнули вони її в майбутньому на служіння людській спільноті. Освіта дає людині різноманітну інформацію, і що найважливіше, розвиває у неї мислення, здатність до оцінки й аналізу подій, що відбуваються в різних сферах земного життя. Навколишнє соціальне середовище – це той світ, професійний або становий, в якому обертається людина, це світоглядні, професійні, етичні цінності, які безпосереднім чином впливають на формування особистості. Але найголовніший вплив на формування особистості роблять батьки. Саме вони постають перед дитиною як її "перший світ", стикаючись з яким вона починає наслідувати, відкидати або ж переробляти його. Отже, особисті достоїнства батьків, їх участь у вихованні дитини, їх ставлення до суспільства і до собі подібних – найважливіший чинник у формуванні особистості дитини, яке згодом переростає в якості дорослої людини.

4. **Свобода, її сутність, смисл, основні характеристики та межі.**

У ряді людських сутнісних сил особливе місце займає свобода. Свобода передбачає перш за все свідомий вибір лінії життя, сфери діяльності, причому вибір із знанням справи. Людина вільна тоді, коли вона здійснює цей вибір самостійно, без примушення з боку зовнішніх сил, без нав'язування їй чужих думок, за умови знання нею законів реального світу, у тому числі й історії. Без свободи людина не може практично реалізувати намічені цілі, свої здібності. Потреба в свободі глибоко закладена в людині, вона притаманна будь-якому виду її діяльності, пов'язана з самою суттю природи людини як істоти, що вільно вибирає між різними альтернативами. Відхилитися від вибору ми в принципі не можемо, бо, відмовляючись від одного, ми (хочемо того чи ні) вибираємо друге, відмовляючись від другого – вибираємо третє тощо. Поза вибором альтернатив не може бути і людини. У зв'язку з цим угорський філософ XX ст. Д'єрдь Лукач (1885-1971) визначав людину як "вибираючу істоту". Людське в людині формується в процесі все більшого отримання нею духовної свободи.

Однак добре відомо, що вільний вибір, вільні вчинки людини можуть носити не тільки позитивний, але й негативний характер, наприклад у разі спроб досягти цілей за будь-яку ціну, за рахунок утиску і знехтування інтересів та гідності інших. Тому постає питання про етичну оцінку того або іншого вибору. Критерієм такої оцінки служить не сам по собі факт самостійності вибору, а об'єктивний зміст тих цінностей (позитивних або негативних), які лежать в основі цього вибору. Іншими словами, при оцінці вибору необхідно враховувати моральну міру свободи – ступінь відповідальності індивіда не тільки перед самим собою, але й перед іншими людьми.

Починаючи з Канта та ірраціоналістичної філософії середини XIX ст., в тлумаченні свободи виділялися два основні аспекти: свобода як "свобода від" і свобода як "свобода для". Першу можна визначити як зовнішню (формальну) свободу, а другу – як внутрішню (змістовну) свободу. До першої (зовнішньої) багато мислителів (Шопєнгауер, Джеме та ін.) відносили фізичну, політичну, економічну, соціальну

свободу; до другої (внутрішньої) – етичну, інтелектуальну, духовну свободу.

Зовнішня свобода обумовлена закономірностями природи і суспільства. Поведінка людини невільна остільки, оскільки вона обмежена природними умовами і регламентована жорсткими соціальними нормами. В умовах постійної небезпеки загинути від голоду, хижаків, стихійних лих людина невільна. Досвід взаємодії з природою, отриманий у боротьбі за виживання, фіксувався в жорстких нормах, шо вимагають неухильного, строго визначеного порядку дій. Кожна конкретна подія, дія, предмет, створений людиною, мав для неї лише одне, строго певне значення, а поведінка – одну версію. Коли людина долає межу адаптивного примусу, обумовленого боротьбою за виживання, виникає деякий простір для вільної діяльності, де можлива творчість, культурна змінність форм і сенсів.

Внутрішня свобода розглядається як можливість і здатність людини бути самостійною, відповідальною і творчою особою, самій ухвалювати рішення, робити свій власний вибір і нести за все відповідальність. Відповідальність – невід'ємний супутник свободи, бо наша свобода обов'язково зачіпає інтереси інших людей. Тобто, здійснюючи свою свободу, ми не повинні забувати, що при цьому так чи інакше обмежуємо свободу іншого. Залежність між свободою і відповідальністю прямо пропорційна: чим більше свободи, тим більше відповідальності. Бути відповідальним важче, ніж бути вільним. "Втеча від свободи" (Сартр, Бердяев, Фромм) як боязнь свободи і відмова від неї, пов'язана, перш за все, з боязню відповідальності, з нездатністю і небажанням індивіда нести її. Особистий і соціальний конформізм (пасивна згода зі всім і вся, відсутність критичності і власної думки, підпорядкованість чужій волі) є прояв несвободи і, як наслідок, небажання нести відповідальність і прагнення перекласти її на інші плечі.

У даний час навряд чи знайдеться хоч би одна серйозна концепція людини, яка б абсолютизувала свободу або несвободу особистості. Свобода і відповідальність людини перебувають у діалектичному взаємозв'язку: будь-яка можливість вибору має рамки, створені

суспільством і культурою і будь-який вибір передбачає відповідальність, оскільки впливає на умови і можливості вибору інших людей.

Безперечно, не дивлячись на відносно сприятливі умови життя, людина сьогодні як ніколи трагічно відчуває свою залежність від влади. У даний час влада, хоча і стала менш деспотичною, зате впритул присунулася до кожної людини і обмежує її тіло і душу. Сьогодні вона присутня не тільки у формі репресивних органів, але й на екрані телевізора і на сторінках газет і журналів. При цьому вона не завжди має відкриту ідеологічну форму, яку могла б викривати філософія як обман і маніпуляцію свідомістю населення.

5. **Життя, смерть, безсмертя у їх філософському осмисленні.**

Розглядаючи з різних сторін проблему людини, не можна обійти і питання про життя, смерть, безсмертя. При цьому пильний інтерес до цієї сторони існування кожного індивіда простежується, починаючи з найдавніших часів і до наших днів. Дійсно, кожен з нас проходить по суті один і той же шлях, прокреслюючи траєкторію від народження через всі перипетії життя аж до її завершення, до смерті. Тому природним є прагнення, з одного боку, прояснити саме поняття життя, зрозуміти його сенс і особливо розібратися з питанням про смерть, про завершення життя. Ще стародавні римляни залишили нам в спадок крилаті слова: “Memento mon!” – пам’ятай про смерть. Не випадково ці питання завжди цікавили не тільки релігію і філософію, але й мистецтво, де, зокрема, трагічне зазвичай пов’язане зі смертю, із загибеллю героїв.

Зміст сенсу не можна звести до значення поняття, тобто до простої репрезентації предмету в знанні. Сенс виражає не значення, а значущість. “Значення” відповідає на питання: що це? що це таке? “Сенс” – на питання: для чого? для якої мети? Сенс не тільки вказує, але й вказує, маючи в самій цій вказівці якусь мету. Людина тому, будучи “символічною твариною”, завжди є смисложиттєвою істотою. Смисложиттєвість є її справжня природа. Сукупність життєвих сенсів особи складає її світогляд. І хоча світогляд не будується за зразком

теорії як системи логічно та емпірично обумовленого знання, складові його сенси, значною мірою, субординовані відповідно до значущості цілей, що містяться в них. Це означає, що вони є одночасно цінностями. Для тих, хто не знає, "чого він хоче і що він повинен", характерні особливі психогенні неврози, які вимагають особливих методів лікування. Це підтверджують дослідження з психології осіб, що скоювали кримінальні злочини, алкоголіків, безробітних, людей, які здійснювали самогубство або робили замах на нього і ряду інших категорій.

Сенс життя конкретної людини може бути усвідомлений ніби зсередини нею самою або визначений кимось збоку. Можливі різні рівні визначення сенсу життя – від конкретно-прагматичного ("навіщо живу, що зробив?") і житейсько-психологічного (чи весело, комфортно, чи добре живу?) до високо філософського розуміння (моє життя на нескінченному світі, в контексті всесвітньої історії). Але у будь-якому випадку ці питання філософські, оскільки відповіді на них передбачають узагальнений погляд на зміст, спрямованість і результати людського життя.

В історії філософії можна виділити такі основні концепції сенсу життя:

- гедонізм: жити – означає насолоджуватися;
- аскетизм: життя – це зречення від світу заради близькості до Бога, якому як духовному буттю можна "відповідати", тільки самому будучи максимально духовним і вільним від гріхів світу;
- етика обов'язку: життя – це самопожертвування заради високих ідеалів (служіння Батьківщині, сім'ї, обов'язку, любові, щастю інших людей і так далі);
- утилітаризм: жити – означає витягувати зі всього і всіх користь, бачити в іншій людині не самоцінну особу, а засіб задоволення своїх устремлінь і потреб;
- евдемонізм: життя розуміється як прагнення до щастя як справжнього призначення людини;
- прагматизм: мета виправдовує будь-які засоби її досягнення.

Людина проживає своє власне життя, але вона живе разом з

іншими і часто заради інших людей або спільності – життя кожного є жертва або самопожертвування на користь суспільства. Сенс життя, а точніше його кінцева мета, може перебувати поза самим життям і це може мати і позитивний (продуктивний), і негативний (руйнівний) результати. Зміст сенсу життя визначаються часто не самою людиною, а іншими людьми, спільностями або соціальними інститутами. Від міри свободи людини залежить, наскільки вона сама визначає ці функціональні параметри свого життя. Врешті-решт, сенс життя полягає в розвитку людини як самоцілі, в її всебічному вдосконаленні.

Усвідомлення того, що людина живе на землі тільки один раз, що смерть неминуча, певною мірою стимулює активність людини, постійно повертає його до питання про сенс життя, про можливості і способи здійснення своїх здібностей, свого покликання. Часові межі життя людини примушують її діяти, ухвалювати рішення вже зараз, а не відкладати їх до уявної нескінченності або даремно розтрачувати свої сили.

У житті кожної нормальної людини рано чи пізно наступить момент, коли вона задається питанням про завершення свого індивідуального існування. Людина – єдина істота, яка усвідомлює свою смертність і може робити її предметом роздуму. Але неминучість власної смерті сприймається людиною зовсім не як другорядна істина, а викликає сильне емоційне потрясіння, зачіпає самі глибини її внутрішнього світу.

В усі історичні епохи проблема небуття глибоко хвилювала людей і тільки у XX ст. вона набула специфічного, драматичного характеру, смислу і актуальності. Це пояснюється тим, що у цей час внаслідок нерегульованого природного приросту, низького рівня впровадження ресурсо- та енергозберігаючих виробництв, неефективної регіональної політики тощо виникли глобальні проблеми. За винятком відвернення ядерної війни, всі інші глобальні проблеми еволюціонують у напрямку поглиблення. Тому як перед людством, так і окремою людиною постало радикальне питання: “жити чи не жити?”, “бути чи не бути?”.

У сучасній філософській думці проблема смерті набула нового ракурсу. Представники екзистенціалізму, наприклад, вважають, що

світ є непримиренною щодо людини реальністю. Екзистенціалізм підкреслює трагедійність людського буття, а сама екзистенція відкривається через призму людської смертності. Людину закинуто в світ, який є незбагненним і недоброзичливим, сповненим негативних, нищівних, злих сил. Певні підстави для подібного світоуявлення і світорозуміння, безперечно є. З точки зору представника екзистенціалізму Сартра, смерть є абсурдом, оскільки не є предметом вільного вибору і тому не є специфічно людським "проектом". Адже вибір діє в межах людського існування, а смерть лежить за рамками цих меж. У цілому проблема смерті в людському житті, її переживання сповнюють буття людини трагічністю – основне положення екзистенціалістської філософії.

З іншого боку, смерть виступає певним структуруючим чинником. Будучи єдиною істотою у світі, що знає про свою скінченність, людина намагається побудувати своє життя оптимальним, раціональним чином. "Бути" означає утверджувати себе в житті, структурувати його та бути сприйнятим іншими. Відчуття скінченності допомагає людині у пошуку відповідей на злободенні питання, а саме: "у чому смисл життя людини?", "для чого жити?", "як жити?", "чи існує безсмертя?" тощо. З часом людина починає розуміти, що якщо вона особисто не дасть на ці питання відповіді, не внесе певний смисл у своє власне життя, то за неї цього ніхто і ніколи не зможе зробити. Врешті-решт перед обличчям смерті кожний у кінцевому результаті залишається наодинці з самим собою.

Важливою категорією філософської антропології є безсмертя. Неможливо повірити у те, що смерть людини – це якийсь глухий кут, у якому все закінчується. Скоріше смерть – це межа, до якої продовжується наше індивідуальне існування. При цьому важко усвідомити, що після смерті людини нічого не залишається. Закон збереження матерії та енергії доводить: все, що існує, з чогось виникло, і воно не може безслідно зникнути, а може тільки перетворитися в інші форми. Значить, сама людина та її життя теж не зникають безслідно. а перетворюються у щось інше. Ллє у такому випадку і смерть людини слід розглядати як форму переходу з одного

стану в інший, тобто з цієї точки зору вона є одночасно і кінцем, і початком. Кінцем нашого життя, нашого індивідуального існування і початком якогось нового, іншого існування. Але що собою являє це нове існування, яке починається після нашої смерті?

З цього приводу можна навести дві точки зору. У всіх релігіях утвердилася думка, згідно з якою тільки тіло людини смертне, а душа її – вічна (тому що божественна) і вона може продовжувати своє потойбічне існування.

Ллє нерідко висловлюється інша версія. Наприклад, про те, що людина стає безсмертною завдяки пам'яті про неї інших людей. Старокитайський філософ Лао-Цзи писав: "Хто вмер, але не забутий, той безсмертний".

Справді, найдовше людина продовжує жити в тому, що вона зробила для інших людей, у творіннях своїх рук, свого розуму. Хіба не можна вважати безсмертним, наприклад, Гомера, який жив близько трьох тисяч років тому? Бо ж поки будуть існувати люди, вони будуть насолоджуватися його геніальними поемами "Іліада" і "Одіссея", дізнаватись з них як жили греки та інші народи у ті давні часи, тобто людина продовжує жити у тому, що вона зробила. Тому безсмертя – не вигадка, воно насправді існує, хоча й не у тому змісті як його розуміє релігія. І можна, мабуть, сказати, що наше життя – це не тільки шлях до смерті, але й дорога у безсмертя. Тому поспішайте робити добрі справи – такий висновок напрошується з роздумів про життя і смерть, з усвідомлення неминучості смерті.

Література

Основна:

1. Кучеров Г. Г., Попович М. Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 85-114.
2. Попович М. Д. Філософія: історичний екскурс. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2020. – С. 50-79, 137-156, 166-203, 214-218.
3. Касьян В. І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 47-63.
4. Попович М.Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-

Подільський: ПДАТУ, 2021. – 254-269.

Допоміжна:

1. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том перший. Вид. друге, випр. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 175-205.
2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том другий. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 394-397.
3. Європейськийсловникфілософії: Лексиконнеперекладностей. Пер. з фр.–Том третій. –К.: Дух і літера, 2013. –С. 233-237.
4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том четвертий. – К.: Дух і літера, 2013. – С. 361-366.

Теми есе

1. Віра і воля.
2. Чинники, що впливають на становлення та розвиток людини.
3. Людина як творець і творіння культури.
4. Педагогічна антропологія.
5. Співвідношення тілесного і духовного в людині.
6. Культурна антропологія.
7. Антропогенез.
8. Антропосоціогенез.
9. Людина як соціальна істота.
10. Соціальна антропологія.
11. Сутнісні сили людини.
12. Етнологія.
13. Людина як духовна істота.
14. Галузі антропології.
15. Історична антропологія.
16. Персонологія.
17. Юридична антропологія.

Тести

1. Людина здійснює свій зв'язок зі світом у формах:

а) практичній, пізнавальній, духовно-практичній;

б) абстрактній, інтуїтивній, культурній;

в) матеріальній, інтелектуальній;

г) творчій, цілеспрямованій.

2. Визнання того, що людина має право на щастя і рівність, а нормою спілкування повинні бути справедливість і милосердя – це:

а)індивідуалізм;

суб'єктивізм;

в) антропоцентризм;

г) гуманізм.

3. На думку Л. Хейзенги, людина це істота:

а) яка виготовляє знаряддя праці;

б) раціональна;

в) граюча;

г) духовна.

4. Марксистська теорія походження людини:

а) еволюціоністська;

б) езотерична;

в) трудова;

г) креаціоністська.

5. В яку епоху склалося аскетичне відношення до людського тіла?

а) первіснообщинну;

б) античну;

в) середньовічну;

г) Нового часу.

6. В яку епоху ставлення до людського тіла було піднесеним?

а) первіснообщинну;

б) середньовічну;

в) ренесансну;

г) Нового часу;

д) сучасну.

7. Окремий представник людського роду – це:

а) особа;

б) людина;

в) особина;

г) індивід;

д) особистість;

е) індивідуальність.

8. Автор теорії особистості в якій виділяється два основних типи – екстраверти та інтроверти:

а) З. Фрейд;

б) К. Юнг;

в) Е. Фром;

г) Т. Парсонс.

9. Головна ознака сучасної антропологічної кризи у світі:

а) психічні захворювання;

б) демографічний вибух в країна Азії та Африки;

в) криза людської духовності;

г) загроза віртуалізації особистого життя людини.

10. Цілісне розуміння людини можливе на основі:

а) релігійної картини світу;

б) філософської картини світу;

в) науковій картині світу;

г) єдності усіх названих картин світу.

11. Рушійною силою розвитку людини є:

а) потреба;

б) інтерес;

в) мета;

г) праця;

д) закладена в організмі генетична програма.

12. Виділіть фрейдистське визначення природи людини:

а) гомо фабер (людина працююча);

б) гомо бестон (людина звір);

в) зоо політікус (політична тварина);

г) гомо коутіус (людина сексуальна);

д) людина машина.

13. Ознака, яка визначає сутнісну характеристику людини:

а) людина розумна;

б) людина природна;

в) людина діяльна;

г) людина соціальна;

д) людина духовна.

14. Хто з античних філософів сформулював крилатий вираз «Людина – міра всіх речей»?

а) Піфагор;

б) Парменід;

в) Протагор;

г) Платон.

15. Релігійна концепція походження людини:

а) трудова;

б) креаціоністська;

в) концепція космічного походження;

г) еволюціоністська;

д) концепція спонтанної мутації.

16. Розуміння безсмертя як реінкарнації (перевтілення душі) належить:

а) християнству;

б) ісламу;

в) буддизму.

17. Визначальна ознака, яка відрізняє людину від тварин:

а) психіка;

б) праця;

в) сексуальність;

г) емоційність;

д) духовність.

18. Дарвінська концепція походження людини:

а) креаціоністська;

б) еволюціоністська;

в) трудова;

г) езотерична;

19. Риса людини, яка виражає її унікальність та неповторність:

а) особистість;

б) самобутність;

в) індивідуальність;

г) суб’єктність.

20. Відповідальність людини за свої вчинки є можливим тільки при наявності:

а) мети;

б) стимулу до чогось;

в) небезпеки;

г) вибору;

д) необхідності.

21. Хто з названих філософів заклав основи філософської антропології:

а) Конфуцій;

б) Сократ;

в) Арістотель;

г) Сенека.

22. Здатність особи нести відповідальність за свої вчинки:

а) свобода;

б) незалежність;

в) совість;

г) обов’язок.

23. В структуру людини як біологічної, соціальної та духовної істоти не включається:

а) тілесне;

б) психічне;

в) соціальне;

г) ідеальне;

д) технічне.

24. Буддизм трактує безсмертя як:

а) продовження життя в нащадках;

б) реінкарнацію;

в) залишити своє ім’я в мистецтві, науці, політиці;

г) продовження людського роду.

ТЕМА 9. ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ СВІДОМОСТІ.

1. Свідомість, її сутність та структура.

Вже в глибокій давнині люди замислювалися над природою таких поширених, але в той же час і таємничих явищ як сон, важка хвороба, смерть. І ці роздуми зазвичай приводили їх до висновку про те, що життєва активність людини залежить не стільки від її тіла, скільки від якогось особливого життєвого начала – душі. її "псування", вважали вони, породжує хвороби, а вихід з тіла позбавляє його будь-якої активності: на якийсь час – у момент сну або назавжди – при настанні смерті. Легко зрозуміти, що це було найпростішим і, мабуть, єдино можливим для того періоду поясненням. Адже про будову, а тим більше функціонування організму первісні люди нічого не знали. І лише в період зародження буржуазного суспільства в європейській філософії здійснився перехід від поняття душі до категорії свідомості.

Серед багатьох визначень свідомості доцільно користуватися наступним: свідомість – це вища, властива тільки людині форма відображення об'єктивної дійсності в ході суспільної практики.

Проблему свідомості повною мірою можна віднести до тих, які перебувають в центрі уваги як філософії, так і спеціальних наук, що вивчають мозок, психіку і поведінку людини. Сучасна наука значно просунулася в розумінні природи психіки і функціонування мозку. Це стосується осмислення субстратної основи свідомості в її різних проявах, дослідження механізму взаємозв'язку свідомого і несвідомого, розгляду можливостей управління свідомістю через дію на певні структури мозку.

Філософія, розглядаючи відношення дійсності до людини і людини до дійсності, підходить до проблеми свідомості завжди, виходячи з певних світоглядних і методологічних позицій. Інакше кажучи, протягом всього часу існування філософії сперечання навколо суп свідомості йшло в руслі основного питання філософії. Так, для ідеалізму в цілому характерна абсолютизація свідомості, тобто перетворення її на творця світу, на первинну першооснову буття

(субстанцію).

Виходячи з примату буття над свідомістю, матеріалістична гілка філософії, на противагу ідеалізму, розуміє свідомість як результат віддзеркалення об'єктивної реальності. Матеріалістичне розуміння свідомості простежується вже з часів античної філософії. Такі представники матеріалістичної лінії античної філософії як Демокріт, Епікур, Лукрецій Кар учили, що свідомість залежить як від самої людини, так і від дії навколишніх речей.

Як бачимо, підходи до проблеми свідомості у філософії були різні, але всі вони по суті мають справу з одним і тим самим: аналізом свідомості як специфічно людської форми її існування, яка виділяє людину зі світу природи, визначає її як діяльного суб'єкта.

Часто свідомість асоціюють із поняттям "психіка". **Психіка –** це особливий механізм управління поведінкою, що формується у найбільш високоорганізованих живих істот, що мають центральну нервову систему і ведуть рухомий спосіб життя. Психіка для людини має велику цінність, бо вона забезпечує краще пристосування до середовища, динамічніше й точніше реагування; завдяки психіці поведінка набуває цілісного, координованого інтегрованого та цілеспрямованого характеру.

Рушійною силою поведінки і свідомості людей є **потреба –** стан нестійкості організму як системи, відчуття якоїсь нестачі. Такий стан викликає схильність до чогось, пошукову активність, вольове зусилля. Коли потреба знаходить свій предмет, схильність переходить у бажання. Воля – це не тільки хотіння, бажання, це психічний процес, що виражається в діях, спрямованих на задоволення потреби. Якісні зрушення в характері потреб – це основні віхи в еволюції психіки від її елементарних форм до вищого рівня свідомості. У людини виникають соціально обумовлені потреби і запити до життя і абсолютно нові ідеальні спонукальні сили – жадання пізнання істини, відчуття прекрасного, моральна насолода, прагнення зробити героїчний вчинок в ім'я блага народу, людства тощо. Причина вчинку лежить в потребах людей. Мета є відображена в свідомості потреба. Але потреба – це не кінцева, а безпосередня причина людських

вчинків. У виникненні потреб, прагнень і бажань визначальну роль грає зовнішній світ. Він обумовлює поведінку людей не тільки безпосередньо, але й опосередковано – через складну мережу минулих вчинків, думок, відчуттів і не тільки своїх, але й інших людей.

Слід сказати, що свідомість – не просто природна, а соціально зумовлена властивість людини як члена суспільства й учасника суспільного життя. Свідомість мас свої природні, зокрема біологічні, передумови, але вона виникає, формується, розвивається на основі колективної предметно-практичної діяльності й процесів міжлюдського спілкування. Людина зі своєю свідомістю виходить за межі тваринного буття, біологічної еволюції, вона починає існувати в історичному просторі й часі.

Найбільш загальною основою структуризації свідомості с виділення в ній індивідуальної та суспільної свідомості, шо виникають як віддзеркалення різних типів буття. Перш за все свідомість зароджується в глибинах психіки конкретної людини. Тут відбувається оформлення системи понять, певних форм мислення, властивих свідомості як такій. Діяльність свідомості породжує й інші феномени свідомості – відчуття людини, її сприйняття, емоції, ідеї тощо, які у свою чергу формуються під впливом багатьох чинників. До них відносяться природні фактори, умови соціального середовища, особисте життя людини, обстановка трудової діяльності, вік та ін. Крім того, в процесі діяльності люди постійно обмінюються думками, досвідом. У результаті цього виробляються загальні для певних соціальних груп погляди, розуміння, оцінки явищ, а також загальні інтереси і цілі. Вони впливають і на свідомість окремих людей. Таким чином, індивідуальна свідомість існує тільки у взаємозв’язку зі свідомістю суспільною.

Суспільна свідомість тому і “суспільна”, що вона не обумовлена тільки самобутністю індивідуальної психіки і здатністю суб’єкта до самосвідомості. Вона “вплетена” в реальне буття людей і якщо це буття однакове для якоїсь групи людей, то у її представників продукуватиметься приблизно однаковий зміст свідомості. Тому суспільна свідомість – це масова свідомість, зміст якої

надіндивідуальний, загальний.

У структурі суспільної свідомості зазвичай виділяють три взаємозв'язані рівні: буденний, суспільну психологію і суспільну ідеологію, а також форми суспільної свідомості, до яких відносять політичну свідомість, правосвідомість, мораль (етичну свідомість), мистецтво (естетичну свідомість), релігію, науку і філософію.

Буденна свідомість виникає в процесі повсякденної практики стихійно як безпосереднє віддзеркалення зовнішньої сторони життєдіяльності людей і не націлена на пошук істини.

Суспільна психологія – це емоційне ставлення людей до свого суспільного буття, що також формується стихійно в повсякденному житті людей.

Суспільна ідеологія – концептуально-теоретичне відображення суспільного буття, виражене у формах мислення (поняттях, думках, теоріях, концепціях тощо).

Серед наявних форм суспільної свідомості політична займає особливе місце. У ній найповніше відбиваються економічні стосунки та інтереси великих соціальних груп людей. Політична свідомість охоплює сферу взаємин людей з приводу влади, активно впливає на інші форми свідомості.

Правова свідомість – це сукупність прав і обов'язків членів суспільства, переконань, ідей, теорій, понять про правомірність або неправомірність вчинків, про законне і незаконне, належне і обов'язкове у відносинах між людьми в даному суспільстві. Воно закріплюється в законах, указах, ухвалах, що мають юридичне оформлення у вигляді правил, норм, на основі яких формуються правові стосунки в суспільстві.

Моральна свідомість є предметом вивчення етики (як філософської дисципліни) і психології. Психологія і філософія вважають моральну свідомість не тільки найважливішим елементом світогляду, а його головним стрижнем. Основним змістом моральної свідомості є визначення і аналіз її головних понять – добра і зла. Добро і зло, їх взаємодія – основна дилема моральної свідомості. На основі вирішення цієї дилеми здійснюється етичний вибір і будується лінія

поведінки людини.

Естетична свідомість проявляється через сукупність смаків та ідеалів, поглядів і уявлень про прекрасне і потворне, трагічне і комічне, піднесене і низьке. Вона пов'язана з естетичною діяльністю і естетичним ставленням людини до дійсності. Останнє реалізується в праці, побуті, суспільному житті, мистецтві і полягає в зміні і виробництві предметів, явищ за законами краси. Особливість естетичного ставлення полягає у тому, що воно носить конкретно-чуттєвий, емоційний і безкорисливий характер.

Релігія (з лат. *religio* – зв'язок, набожність, святиня) – світогляд і світовідчування, засноване на вірі в існування надприродного начала, – Бога, творця всього сущого і потойбічного світу. Окрім вірувань, релігія включає систему ритуалів (обряди, культи, їх дотримання, тобто релігійні дії) і форми релігійної організації (церква, секта та ін.).

Наука – одне з складних суспільних явищ, діяльність задля отримання нового знання і результат цієї діяльності у вигляді систематизованих об'єктивних знань про дійсність. Вона є і соціальним інститутом, тобто системою стосунків і організаційних форм у сфері здобуття знань (університети, академії, лабораторії, інститути, наукові центри, ботанічні сади, досвідні станції тощо).

І нарешті, філософія виступає як форма духовної діяльності, спрямована на постановку, аналіз і розв'язання світоглядних питань, пов'язаних з виробленням цілісного погляду на світ і на місце у ньому людини.

2. Основні властивості і функції свідомості.

При розгляді феномену свідомості можна виділити декілька його найбільш характерних властивостей. Якщо досліджувати свідомість з погляду зовнішнього спостерігача, то ми виявляємо таку її дивовижну і загадкову властивість як ідеальність. Уявимо собі, що нейрохірург проводить операцію на мозку. Очевидно, що, якими б досконалими приладами він не користувався, він ніколи не зможе виявити які б то не було матеріальні властивості свідомості – такі, як колір, запах, вага, об'єм тощо. Тому-то ми і говоримо про ідеальність свідомості. Ця

незвичайна властивість свідомості примушувала деяких філософів – так званих вульгарних матеріалістів – або засумніватися в її існуванні взагалі, або розглядати її за аналогією з діяльністю інших органів тіла.

Свідомість універсальна. Будучи вищою формою віддзеркалення, свідомість здатна адекватно відобразити будь-які глибинні прояви буття в світі. Скажімо, чуттєвий рівень сприйняття забезпечується і контролюється мисленням – і завдяки цьому орел бачить значно далі, ніж людина, але людське око помічає в речах значно більше, ніж око орла.

Свідомість є основою творчості. Її універсальність і об'єктивність забезпечують умови для конструктивної уяви, створення проектів нової реальності.

Свідомість опосередкована мовою, що дозволяє орієнтуватися на чужий емпіричний досвід, а при необхідності підключати весь попередній досвід людства (більш докладно про це у наступному питанні).

Наочність і спрямованість свідомості разом складають таку її властивість як інтенціональність. Внутрішній світ свідомості – це зв'язані один з одним елементи, реальні акти людської діяльності, спрямовані на об'єкт свідомої установки. Феномен свідомості не можна навіть уявити собі без спрямованості на мислимий предмет.

Свідомість соціалізована. Її можливості як на рівні функції віддзеркалення, так і на рівні функції творчості формуються і змінюються під впливом розвитку суспільства в цілому. Людина XX ст. бачить не тільки більше орла, але й більше людини античного світу. Завдяки напрацьованому досвіду сучасна людина знайшла здатність не тільки дивитися, але й бачити за феноменальним світом світ сутнісний.

Свідомість у той же час індивідуальна, а отже, має риси унікальності. Вже на рівні віддзеркалення у кожному окремому випадку виникає образ, об'єктивний за змістом, але суб'єктивний за сприйняттям.

Про свідомість можна сказати, що вона мисляча. Відштовхуючись від чуттєвої уяви, свідомість піднімається до рівня мислення, в ході

якого здійснюється усвідомлення і фіксація істотних зв'язків відображеного об'єкту, творення нових ідей, осмислення проблемних ситуацій і їх розв'язання. Мислення як вища форма свідомого віддзеркалення буття в світі є прерогативою людини. Фактично свідомість – це вища форма розумової діяльності.

У плані пізнання (у гносеологічному плані) свідомість – це суб'єктивний образ об'єктивного світу. Це означає, що свідомість належить тільки суб'єктові, людині, виражає її активність по відношенню до світу. Зміст суб'єктивного образу виходить як від предмета (він об'єктивний у цьому плані), так і від суб'єкта, який наділяє об'єкт додатковими властивостями, характеристиками, своїм власним баченням. Крім цього, суб'єктивність образу означає, що свідомість неповністю, неточно, не фотографічно відображає об'єкт.

Свідомість включає етико-культурну властивість. Це та надсвідомість, яка окультурює нашу біологічну природу. Це можливість ціннісного осмислення дійсності з погляду вищих духовних цінностей: добра, краси, істинності, справедливості, гідності тощо. Вона включає розуміння своєї смертності і необхідності прожити життя осмислено, по можливості щасливо. Наявності даної переваги немає ні у кого, окрім людини, ні в одної іншої істоти на Землі.

3. Свідомість і мова.

Виникнення і розвиток свідомості як специфічно людської форми відображення нерозривно пов'язане з виникненням і розвитком її матеріального носія, якою є словесна мова. Основою виникнення мови, рівним чином як і мислення, є праця, колективна діяльність людей. Завдяки спілкуванню людей удосконалювалися знаряддя праці і навики в їх вживанні, вони ставали надбанням всього колективу. Для передачі трудових навиків і досвіду подальшим поколінням механізму умовних рефлексів було недостатньо, оскільки досвід був надзвичайно різноманітний і міг передаватися не інакше як в узагальненому вигляді, в його внутрішніх та істотних зв'язках. Цій меті і послужила поява мислення і мови.

Впродовж багатьох сотень тисяч років люди намагалися виразити свої думки і передати їх зміст іншим. Це досягалося за допомогою жестів і міміки, голосу, вигуків, послідовності звуків, мови у вигляді різноманітних знаків, що залишаються на предметах і у вигляді письма як знакової системи фіксації усної мови. Знакові інфраструктури пронизували всі сфери життєдіяльності первісної людини, дозволяючи їй виражати власні думки і відчуття, спілкуватися з іншими, організовувати господарське життя, зберігати досвід, формувати культурні традиції, укріплюючи зв'язки між різними поколіннями людей. Найважливішою ознакою, що відрізняє людську мову від тваринної, є здатність людини обмінюватися інформацією, відтворювати за допомогою мови ситуації минулого і прогнозувати майбутнє, тоді як спілкування тварин обмежене, як правило, контекстом ситуацій теперішнього часу. Якщо порівняти мову цивілізованих суспільств з мовою примітивної людини, то вона відрізняється лише кількісними параметрами – більш обширним і багатшим словарним запасом, різноманітною і більш диференційованою семантикою, семантичними і синтаксичними прийомами виразу думок і обміну інформацією, риторикою спілкування.

Здібність до членороздільної мови важлива перш за все тому, що велику частину потрібної для формування психіки інформації людина отримує за допомогою мови. Вона забезпечується не тільки специфічною організацією гортані і голосових зв'язок, але і наявністю в мозку відповідних структур, які відповідають за сприйняття та вимовляння слів.

Важливою функцією мови є комунікативна, коли мова виступає як засіб спілкування між людьми. А це означає, що мова служить умовою для взаємного розуміння людей, коли завдяки слову думки інших людей можуть бути сприйняті нами, як і, навпаки, наші думки можуть бути доведені до свідомості інших людей. Ні сама мова, ні конкретні механізми, що реалізовують процеси мови, не закладені спочатку в людині, не "записані" в її мозку, як і в її свідомості. Оскільки мислення і мова нерозривно зв'язані між собою, то вони розвиваються разом у

процесі розвитку людини. Завдяки мові людина освоює світ не тільки своїм чуттєвим досвідом, але й через досвід інших людей. Нарешті, мова як хранитель культури виконує роль механізму соціальної спадковості, а це означає, що кожне нове покоління починає своє існування в світі не з нуля, а на основі тих цінностей, які залишили йому попередні покоління.

Але мова – не тільки засіб спілкування, але й знаряддя мислення, засіб виразу і оформлення думок. Людина може виражати свої думки найрізноманітнішими засобами. Думки і відчуття, наприклад, музиканта, виражаються в музичних звуках, скульптора – у формах, конструктора – в кресленнях, математика – у формулах, геометричних фігурах тощо. Думки і відчуття виражаються в діях, вчинках людини, в тому, що і як вона робить. Якими б іншими засобами не виражалися думки, вони врешті-решт так чи інакше перекладаються словесною мовою – універсальним засобом серед використовуваних людиною знакових систем.

У мовних формах наші уявлення, відчуття і думки набувають матеріального буття і завдяки цьому можуть стати і стають надбанням інших людей. Через мову здійснюється могутня дія одних людей на інших. Ця роль мови виявляється у тому значенні, яке в наші дні набули засоби масової інформації.

Отже, свідомість і мова органічно пов’язані одне з одним. Але єдність мови і мислення не означає їх тотожності. Думка, поняття як значення слова є віддзеркалення об’єктивної реальності, а слово як знак – засіб виразу і закріплення думки, засіб передачі її іншим людям.

Нарешті, відсутність тотожності мови і мислення наявна і в тому, що деколи ми розуміємо всі слова, а думка, виражена з їх допомогою, залишається для нас недоступною, не говорячи вже про те, що в один і той же словесний вираз люди з різним життєвим досвідом вкладають далеко не однаковий смисловий зміст.

4. Самосвідомість.

Найважливішою ознакою особистості виступає її здатність до самосвідомості. Маючи уявлення про мислення і свідомість, ми

бачимо, що це не тотожні явища. Свідомість відрізняється від мислення наявністю інтересів, переконань, ціннісної орієнтації. У свідомості людини вміщається не тільки образ зовнішнього предмету, але й образ про цей образ. Така властивість свідомості називається самосвідомістю. Самосвідомість можна визначити як усвідомлення, оцінку людиною свого знання, моральності, властивих їй ідеалів, мотивів поведінки. Іншими словами, в рамках самосвідомості людина здатна дати цілісну оцінку самій собі як діячеві, як творцеві, тобто самосвідомість виступає мірилом розвитку людини.

Становлення самосвідомості обумовлене широким соціально-культурним контекстом і виникає в процесі взаємодії між людьми. Самосвідомість включає такі компоненти як когнітивний – відображення своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості (самопізнання); емоційний (самоповага, себелюбство і т.д.); оціночно-вольовий (прагнення підвищити свою самооцінку, завоювати повагу і т. д.).

Як синонім до поняття самосвідомості вживається термін “рефлексія”. Рефлексія – це зосередження уваги на явищах і формах свідомості. У ході рефлексії людина усвідомлює своє “Я”, аналізує його, зіставляючи себе з ідеалом, роздумуючи про своє ставлення до життя, закріплюючи або, навпаки, міняючи певні життєві орієнтири.

Важливо пам’ятати, що рівні рефлексії можуть бути вельми різноманітними – від елементарної самосвідомості до глибоких роздумів над сенсом свого буття, його етичним змістом. Осмислюючи власні духовні процеси, людина нерідко критично оцінює негативні сторони свого духовного світу, погані звички тощо. Пізнаючи себе, вона ніколи не залишається такою, як була раніше.

Самосвідомість сприяє не тільки відокремленню людини від решти світу, але й формуванню свого “Я”, відмінного від “Ми” (інших людей). У той же час не можна думати, що за допомогою самосвідомості людина абсолютно відособлюється від світу. Такого в принципі бути не може, оскільки людина є продуктом суспільного розвитку. Тому самосвідомість – не монолог свідомості з самою собою, а швидше діалог людини зі своїм досвідом.

Людське “Я” міняється в процесі життя разом із зростанням знань, культури відчуттів і вихованням волі, а також із зміною фізичного стану і самопочуття. Проте воно зберігає внутрішню цілісність і відносну постійність. Завдяки наявності деяких істотних інваріантних характеристик свідомості людина “залишається самою собою” і може кожного разу ототожнювати своє актуальне “Я” з минулим.

Отже, свідомість – це особливий стан, властивий тільки людині, в якому їй одночасно доступний і світ, і вона сама. Свідомість миттєво зв’язує, співвідносить те, що людина побачила, почула, і те, що вона відчула, пережила. Вона фіксує соціальний зв’язок в самому індивідові. При цьому життєвий сенс свідомості полягає у тому, щоб правильно орієнтуватися в світі, пізнавати і змінювати світ у процесі практики.

Література

Основна:

1. Кучеров Г. Г., Попович М. Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам’янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 85-114.
2. Попович М. Д. Філософія: історичний екскурс. – Кам’янець-Подільський: ПДАТУ, 2020. – С. 50-79, 137-156, 166-203, 214-218.
3. Касьян В. І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 47-63.
4. Попович М.Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам’янець-Подільський: ПДАТУ, 2021. – 220-229.

Теми есе

1. Поняття і слово, спільне і відмінне.
2. В чому полягає сутність свідомості.
3. Свідомість як відображення.
4. Структура свідомості.
5. Свідомість і психіка.
6. Сутність суспільної свідомості.
7. Рівні суспільної свідомості.
8. Свідомість як єдність чуттєвого і раціонального.
9. Мораль як форма суспільної свідомості.

10. Філософія як форма суспільної свідомості.
11. Політика як форма суспільної свідомості.
12. Право як форма суспільної свідомості.
13. Мистецтво як форма суспільної свідомості.
14. Наука як форма суспільної свідомості.
15. Релігія як форма суспільної свідомості.
16. Екологічна свідомість як форма суспільної свідомості.
17. Економічна свідомість як форма суспільної свідомості.
18. Форми мислення.
19. Феномен мислення.
20. Закони мислення.

Тести

1. Свідомістю називають:

а) сукупність фізіологічних процесів, хімічних та електромагнітних процесів, що відбуваються в корі головного мозку;

б) властивість людини, завдяки якій здійснюється відображення світу, його осягнення;

в) особливу духовну субстанцію, яка водночас є суб'єктом мислення, відчуття та інших психічних процесів;

г) сукупність знань (відомостей) людини про навколишній світ і самому себе.

2. Підсвідоме–це:

а) все що не усвідомлюється людиною;

б) інстинкти;

в) умовні рефлекси;

г) явища і процеси в психіці людини, які не усвідомлюються, але впливають на її поведінку.

3. Система знаків, використовуючи яку люди пізнають, спілкуються, а також зберігають і передають інформацію це:

а) мислення;

б) мова;

в) діяльність;

г) знання.

4. Підбиративідповідні поняття:

а) …… – те, що наявне в нашій свідомості до набуття досвіду;

б) …… – те, що наявне в нашій свідомості після набуття досвіду;

в) …… – те, що знаходиться за межами розуму;

г) …… – те, що знаходиться поза досвідного пізнання.

[1. (ірраціональне); 2. (апріорне); 3. (апостеріорне); 4. (трансцедентне)].

5. «Що є свідомість? Яка її сутність?» – це питання:

а) філософії;

б) психології;

в) антропології;

г) педагогіки.

6. Носієм свідомості вважається:

а) мозок людини;

б) людина як індивід;

в) людина як член суспільства;

г) людина як особистість.

7. Скільки у людини органів чуття?

а) три;

б) чотири;

в) п’ять;

г) шість.

8. Питання про співвідношення матерії та свідомості розглядаються в контексті:

а) логіки;

б) основного питання філософії;

в) етики;

г) фізіології вищої нервової діяльності;

д) психології.

9. Назвітьформусуспільної свідомості вякійпізнавальнафункція є основною:

а) право;

б) наука;

в) філософія;

г) мораль;

д) мистецтво;

е) політика;

ж) релігія.

10. Фраза «Табула раса) в контексті вивчення феномену свідомості означає:

а) чесна людина;

б) свідома людина;

в) чиста людина;

г) чиста дошка;

д) щедра людина.

11. Мова – це:

а) система знаків, за допомогою яких можна передати певну інформацію;

б) сукупність звуків;

в) знаки, що позначають властивості речей;

г) вільна гра фантазії;

д) все перераховане невірно.

12. Релігійна концепція походження свідомості передбачає, що свідомість:

а) є результатом еволюційного розвитку органічного світу;

б) є проявом світового інформаційного поля;

в) формується в процесі трудової діяльності;

г) вкладена в людину вищою силою при творенні світу.

13. Самосвідомість – це:

а) сукупність знань про світ, що має конкретна людина;

б) система наукових знань певної особи;

в) здатність свідомості окремої особи аналізувати власні дії, вчинки та зміст своїх міркувань; результат рефлексії, роздуми особи про себе саму;

г) усвідомлення себе людиною в процесі спілкування з себе подібними.

14. У свідомості яких людей почало формуватись абстрактні поняття?

а) синантропів;

б) пітекантропа;

в) неандертальців;

г) кроманьйонців.

15. В семіотиці природна мова розглядається як:

а) засіб спілкування;

б) друга сигнальна система;

в) система природних і штучних знаків;

г) форма виявлення мислення.

16. Яка істотна ознака відрізняє свідомість людини від штучного інтелекту?

а) пам'ять;

б) мислення;

в) мова;

г) самосвідомість.

17. Яка відміна ознака відрізняє психіку людини від психічної системи тварин?

а) інстинкти і умовні рефлекси;

б) емоції та почуття;

в) пам'ять;

г) мислення;

д) наявність другої сигнальної системи.

18. На яку систему вимог, правил, настанов орієнтоване право:

а) стандарти і зразки;

б) норми і закони;

в) покарання;

г) вільний вибір.

19. Назвіть вірне твердження:

а) всій матерії притаманне здатність до мислення;

б) мислять всі живі істоти;

в) мислить тільки людина;

г) мислять тільки вищі тварини;

д) комп’ютерне мислення аналогічне людському мисленню.

20. Яка ознака є істотною для визначення філософської категорії

«свідомість»?

а) безумовні та умовні рефлекси;

б) характер;

в) темперамент;

в) мислення;

г) воля;

д) віра;

21. Що з’явилось в людині раніше – мова чи мислення ?

а) мова;

б) мислення;

в) вони не пов’язані між собою;

г) одночасно.

22. Свідомості людини притаманні риси:

а) незалежність від реальності;

б) активна і творча діяльність;

в) здатність людини адаптуватися до середовища;

23. Виберіть правильне твердження, яке виражає зміст суспільної свідомості:

а) раціональне відображення дійсності;

б) соціальна пам'ять людства;

в) сукупність духовних процесів суспільства;

г) суспільна активність і соціальна зрілість народних мас.

24. Що з переліченого є складовою теоретичного рівня суспільної свідомості?

а) соціальні емоції і почуття;

б) народні та національні традиції;

в) соціальні настрої;

г) громадська думка;

д) соціальні ідеї та доктрини.

25. До соціально-психологічних феноменів належать:

а) соціальне пізнання;

б) соціальне переконання;

в) соціальні переконання;

г) соціальні доктрини;

д) чутки і паніка.

26. «Фундамент» менталітету народу складають:

а) архетипи колективного несвідомого;

б) народна мудрість;

в) звичаї та традиції;

г) громадська думка.

27. На що спирається і орієнтується юрба?

а) критичне осмислення;

б) здоровий глузд;

в) переконання;

г) чутки.

ТЕМА 10. ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПІЗНАННЯ.

1. Сутність пізнання. Об'єкт, предмет і суб'єкт пізнання.

Людина не може існувати в світі, не навчившись в ньому орієнтуватися. Орієнтація залежить від здатності людей адекватно осягати світ, співвідносячи знання про світ і знання про себе. Тому питання пізнання є одним із найбільш філософських.

Гносеологія (з грец. *gnosis* – знання, вчення) (теорія пізнання) досліджує умови, механізм, принципи, форми і методи пізнавальної діяльності людини. Пізнання в першому наближенні можна визначити як сукупність процесів, що забезпечують людині можливість отримувати, переробляти і використовувати інформацію про світ і про себе.

У теорії пізнання основна увага приділяється проблемі пізнаваності світу, питанню про межі нашого знання, способи його отримання і критерії достовірності. Пізнання в найзагальнішому вигляді можна визначити як діяльність людини для придбання знань про навколишній світ, про саму людину, про взаємовідношення людини і природи, людини і суспільства тощо.

Філософське розв'язання питання про пізнаваність світу і його законів історично мінялося, в ньому відбивався рівень знань про світ, накопичений окремими науками на кожному історичному етапі. Так, нерозвиненість наукового знання в період старогрецької культури приводила філософів до наївного розуміння пізнання, а скептицизм, що зародився в цей же період, взагалі просякнутий сумнівом у можливостях достовірного знання про світ. Активне самовизначення наукового знання в епоху Відродження і Нового часу стимулює філософський інтерес до проблеми пізнаваності світу. У цей період переважне становище у науці займають емпіричне (досвідне) природознавство і математика. Захоплення математикою приводило до розуміння пізнання як процесу суто раціонального, заснованого на розумовій діяльності, звідси виникає раціоналізм. Прихильники ж досвідного природознавства, навпаки, вважали за єдине джерело

знання наші відчуття, що отримуються в результаті чуттєвого досвіду, звідси формується емпіризм.

Прибічники іншого напрямку – агностицизму – стверджують, що знання про світ, отримані людиною за допомогою чуттєвого або раціонального досвіду, не дають підстав для того, щоб сказати, який світ насправді. Світ принципово непізнаваний – така установка агностицизму.

Противники агностицизму вважають, що пізнати світ можна. Найголовніше, вирішальніше підтвердження цьому, на їх думку, ми знаходимо в наочній практичній діяльності. Саме у практиці, в експерименті, в індустрії, опредмечуючи, матеріалізуючи свої знання і тим самим своєрідно зіставляючи їх з об'єктами, доводить людина потужність, поцейбічність свого мислення, здатність її пізнавати світ.

Пізнання завжди є процесом взаємодії об'єкта і суб'єкта. Об'єкт пізнання – це фрагмент дійсності, що опинився у фокусі уваги дослідника. Інакше кажучи, об'єктом пізнання є те, що досліджується: атом, клітина, зірка тощо. Ним можуть бути як явища і процеси об'єктивного світу, так і суб'єктивний світ людини: спосіб мислення, психічний стан, громадська думка. Це та частина (або фрагмент) світу, з якою в тій або іншій формі взаємодіє суб'єкт або до чого він може і хоче "дотягнутися".

Суб'єкт пізнання – це носій практичної діяльності і пізнання, джерело пізнавальної активності, направленої на предмет пізнання. Суб'єктом пізнання може виступати як окрема людина (індивід), так і різні соціальні групи (суспільство в цілому). У разі, коли суб'єктом пізнання є індивід, то його самосвідомість (переживання власного "Я") визначається всім світом культури, створеної впродовж людської історії. Успішна пізнавальна діяльність може бути здійснена за умови активної ролі суб'єкта в пізнавальному процесі.

Суб'єкт пізнання історично конкретний тому, що рівень розвитку суспільної практики, інтелектуальний потенціал суспільства більшою чи меншою мірою визначають коло його пізнавальних інтересів в той або інший історичний період.

При характеристиці суб'єкта пізнання важливо підкреслити, що

світ пізнає соціальна людина, яка дивиться на нього через призму всіх доступних їй досягнень культури. Існує нерозривний зв'язок практичної, пізнавальної діяльності і спілкування людей. Необхідне також усвідомлене ставлення суб'єкта до самого себе. Тому можна говорити про постійну зміну не тільки об'єкта, але й суб'єкта пізнання, яке визначається характером його стосунків з навколишнім світом.

У цілому базовими положеннями гносеології є:

- людське пізнання є віддзеркаленням людьми існуючого світу і самих себе як частини цього світу;
- процес пізнання є процес зняття невизначеності, рух від непізнаного до пізнаного;
- пізнання – багатофазовий процес, що включає можливості чуттєвого і раціонального освоєння світу;
- основою, метою і засобом пізнання виступає практика, вона претендує бути головним критерієм істинності отриманого знання;
- процес пізнання – це процес розширення і поглиблення людьми своїх знань про світ і про себе, у тому числі і про форми пізнання і самопізнання.

2. Основні принципи пізнавального процесу.

Існує комплекс базових гносеологічних принципів, серед яких виділяються принципи об'єктивності, пізнаваності, відображення, визначальної ролі практики, творчої активності суб'єкта, абстрагування і узагальнення, сходження від абстрактного до конкретного, конкретності істини тощо.

А. Принцип об'єктивності. Цей основоположний принцип гносеології стверджує, що об'єкт пізнання існує поза і незалежно від суб'єкта і самого процесу пізнання. Методологічна вимога цього принципу – будь-який об'єкт дослідження слід приймати таким, як він є. Отриманий результат дослідження повинен виключати будь-який прояв суб'єктивності, щоб не видати бажане за дійсне.

Суб'єкт повинен утримуватися від своїх пристрастей у ставленні до об'єкта пізнання. Одночасно суб'єкт пізнання не повинен на догоду яким би то не було міркуванням відступати від отриманої істини щодо

об’єкта пізнання.

Б. Принцип пізнаваності стверджує, що об’єкт реальності можна пізнати тільки таким, як він є. Для суб’єкта пізнання не існує бар’єрів на шляху освоєння об’єкта, а якщо й існують якісь межі, то тільки між тим, що пізнане і що не пізнане. Але такий оптимізм не поділяється представниками агностицизму.

В. Принцип відображення зводиться до того, що зміст процесу пізнання – це планомірне творче відображення істинної реальності у свідомості людини. Важливо пам’ятати, що це відображення здійснюється не як механічне, миттєве дзеркальне відображення реальності, а як визначення, прогнозування на основі наявного, перспектив дальшого розвитку предметів, явищ і процесів.

Г. Принцип визначальної ролі практики в пізнанні. Значення практики для пізнавального процесу, для вироблення і розвитку пізнання підкреслювали багато філософів різних орієнтацій і представники окремих наук. Практика є джерелом пізнання, тому що все знання викликано до життя головним чином її потребами. Практика виступає як основа пізнання, його рушійна сила. Вона “пронизує” всі сторони, моменти, форми, ступені пізнання від його початку і до його кінця. Практика служить основою пізнання також і в тому сенсі, що забезпечує його технічними засобами, приладами тощо, без яких воно не може бути успішним. Практика є метою пізнання, бо воно здійснюється не заради простої цікавості, а для того, щоб спрямувати і відповідним чином регулювати людську діяльність, для задоволення матеріальних і духовних потреб людей, для покращання і удосконалення їх життя. Нарешті, практика є вирішальним критерієм істини, тобто дозволяє відокремити правдиві знання від помилкових.

Д. Принцип узагальнення й абстрагування. Цей принцип методологічно орієнтує суб’єкта на отримання узагальненого на різних ступенях образу об’єкта. Абстрагування є уявним відверненням від усіх ознак об’єкта, окрім тієї ознаки, яка являє особливий інтерес для дослідника. Акцентована увага на цій ознаці дозволяє зробити операцію узагальнення, уявного переходу від одиничного об’єкта до класу об’єктів, споріднених (однорідних) за даною ознакою. І

абстрагування, і узагальнення припускають певну міру огрублення, спрощення, ідеалізації об’єкта, що відображається. Але цей крок абсолютно необхідний, щоб забезпечити перехід від конкретного до абстрактного. Цей перехід передбачає особливого роду правила: абстракції, аналізу, синтезу, порівняння. Тільки дотримання цих правил забезпечує мисленню можливість наблизитися до істини, а не піти від неї.

Е. Принцип творчої активності суб’єкта пізнання. Від суб’єкта залежить спрямованість його відношення до об’єкта, вичленення того змісту, який так чи інакше пов’язаний з діяльністю суб’єкта, його цілями і потребами. Вибірковість суб’єкта – це одна з форм виразу його активності. Іншою формою виразу активності є здатність суб'єкта до створення цілісного образу об'єкта. Останній забезпечує можливість проникнення всередину об'єкта і подолання суб’єктивності.

Ж.Принцип сходження від абстрактного до конкретного базується на тому, що від початкової абстракції, яка відтворює основну якість об’єкта, в процесі теоретичного дослідження ми рухаємося до більш конкретних якостей. Принцип сходження від абстрактного до конкретного передбачає, що між реальною конкретністю та її уявним абстрактним відтворенням знаходиться особливий проміжний простір, що дозволяє коригувати абстрактні уявлення на базі нових емпіричних даних, пояснювати й усувати невідповідність, що виникає між абстрактним образом і конкретною реальністю об’єкта. Цей принцип також розуміється у тому смислі, що конкретне знання конкретного об’єкта складається з суми абстрактних положень.

З. Принцип конкретності істини. Це означає, що будь-яке правдиве знання завжди визначається в своєму змісті і застосуванні даними умовами місця, часу і багатьма іншими специфічними обставинами. які пізнання повинне прагнути врахувати якомога точніше Ігнорування визначеності ситуації, поширення істинного знання за межі його справжньої застосовуванності неминуче перетворює істину на свій антипод – оману.

Ці та інші принципи є важливими у процесі пізнання. Вони за

дають комплекс вимог для здійснення гносеологічного відношення в системі “суб’єкт-об’єкт”, орієнтованого на осягнення істини.

3. Єдність чуттєвого і раціонального у пізнанні.

Пізнання буття в світі є достатньо складний процес, що включає різні форми суб’єктивного освоєння об’єктивної дійсності. Він включає чуттєвий рівень пізнання (безпосереднє сприйняття світу) і раціональний рівень (опосередковане сприйняття світу у формі понять, думок і висновків).

Що жтаке чуттєве і раціональне?

Чуттєве пізнання реалізується у вигляді безпосереднього отримання інформації за допомогою органів чуття, які прямо пов'язують нас із зовнішнім світом. Відмітимо, що таке пізнання може здійснюватися і з використанням спеціальних технічних засобів (приладів), шо розширюють можливості органів чуття людини. Основними формами чуттєвого пізнання є: відчуття, сприйняття і уявлення.

Відчуття – відображення окремих властивостей об’єкта, що виникає при його дії на органи чуття: зір, слух, нюх, дотик, смак суб’єкта. Зір відображає світлові хвилі, слух – звукові коливання, нюх і смак – хімічні властивості, а дотик – механічні і теплові властивості об’єкта. Найбільш важливою для людини є зорова модальність: через неї поступає більше 80% чуттєвої інформації.

Усі органи чуття мають свої межі. Але це не стільки недолік, скільки їх перевага. Якби око людини фіксувало всі промені, а її вухо уловлювало всі звуки, то життя людини було б нестерпним, а її пізнання світу було б сумнівне.

Сприйняття – цілісний образ об’єкта, що безпосередньо впливає на органи чуття суб’єкта, комплекс відчуттів, отриманих від усіх органів чуття разом узятих. На формування цього образу істотний вплив робить накопичений досвід суб’єкта, його психічний настрій, психологічна установка. Наприклад, слідчий із стажем при огляді місця події “прочитує” більше інформації, ніж його молодий колега, хоча останній може перевершувати першого за біологічною гостротою

зору.

З точки зору різної здатності сприймати і переробляти інформацію (відомості про навколишній світ) на першому місці у людині у ряді органів сприйняття стоїть зір і дотик, потім – слух, смак, нюх. Останніми роками увагу вчених привернули здібності, виявлені у деяких людей до надчуттєвого сприйняття (екстрасенси).

Уявлення – це той чуттєвий, цілісний образ об'єкта, який виникає внаслідок опосередкованої дії об'єкта на органи чуття суб'єкта. В його формуванні беруть участь два чинники: досвід минулого сприйняття і здатність суб'єкта до уяви. Уявити можна об'єкт, недоступний у даний момент для сприйняття, або такий, який не може існувати в принципі.

Уявлення стоїть ніби на рубежі, на роздоріжжі між чуттєвим відображенням і абстрактним мисленням. Воно ще йде безпосередньо від чуттєвого матеріалу і будується на ньому, але в уявленні вже присутнє і абстрагування від всього другорядного, мало значущого тощо.

Раціональне пізнання ґрунтується на здатності логічного мислення. Мислення – це цілеспрямоване опосередковане і узагальнене віддзеркалення людиною істотних властивостей і взаємозв'язків речей.

Основними формами раціонального пізнання є: поняття, судження, умовивід.

Поняття – це мислиме віддзеркалення об'єкта в його загальних та істотних ознаках. Поняття є раціональним віддзеркаленням дійсності, початковим моментом руху думки, який створює "стартові умови" всього розумового процесу.

Але ми оперуємо не окремими поняттями, а поняттями в їх зв'язку один з одним, що відображає врешті-решт зв'язок речей. Іншими словами, про речі ми судимо. Тому іншою формою мислення є судження.

Судження – форма думки, в якій за допомогою зв'язку понять щось стверджується або заперечується про предмет думки. Судження, як і поняття, є віддзеркаленням зв'язків і відношень пізнаваного об'єкта з іншими об'єктами, а також їх оцінка. Мислити на цьому рівні

– означає судити про що-небудь конкретно.

Судження, як правило, виражається у формі речення. При цьому зв'язок понять у судженні повинен відповідати зв'язку речей.

Нарешті, умовивід – форма руху думки, при якій з одного або декількох суджень виводиться нове судження, яке називають висновком. Наприклад, з двох найпростіших суджень: "Всі метали електропровідні" і "Сталь – метал" – можна зробити логічний умовивід: "Сталь – електропровідна". Якщо висновок спирається на вірні початкові судження і зроблений правильно, відповідно до законів логіки, то результат неодмінно відображає дійсність. Такий висновок підтверджується в ході подальшого пізнання і в практичній діяльності.

У пізнанні чуттєве і раціональне тісно пов'язані одне з одним. Вони разом забезпечують єдність людського пізнання. їх єдність полягає в тому, що відчуття у людини завжди носять осмислений характер, а логічне міркування спирається на дані досвіду. Іншими словами, люди формують завдання пізнання, інтерпретують його результати на раціональному рівні, а необхідну робочу інформацію отримують на чуттєвому рівні.

4. Емпіричній та теоретичний рівні пізнання.

Успіхи в розкритті природи пізнання, уточнення уявлень про його чуттєву і раціональну форми привели на певному етапі до їх абсолютизації, що вилилося в суперечність емпіризму і раціоналізму.

Емпіризм (з грец. *empeiria* – досвід) – такий філософський напрям, прихильники якого чуттєвий досвід вважають за єдине джерело знання. Виникнення емпіризму своїм корінням йде в епоху **філософії** Нового часу. Особливого поширення емпіризм набув у вченнях філософів-ідеалістів в XIX ст. Саме тоді він був покладений в основу теорії пізнання багатьох філософських течій і раніше всього позитивізму і споріднених з ним напрямів.

Сферою дослідження емпіричного рівня виступають конкретні явища, предмети, процеси як фрагменти реальності. Він спрямований на відображення їх специфічних характеристик за допомогою, в першу чергу, органів чуття. Часто у філософській літературі чуттєве пізнання

називають “живим спогляданням”. У звичному розумінні “живе споглядання” – це насамперед, зорове сприйняття речей і явищ.

Для живого споглядання в цілому характерне відображення зовнішнього світу в наочній формі, наявність безпосереднього (без проміжних ланок) зв’язку людини з реальною дійсністю, відображення переважно зовнішніх сторін і зв’язків, початок розуміння внутрішніх залежностей на основі первинного узагальнення чуттєвих даних. Варто наголосити, що немає “чистої” чуттєвості, вільної від впливу мислення. Це особливо притаманне таким формам емпіричного пізнання як експеримент, вимірювання, класифікація, індуктивні узагальнення. Значення емпіричного рівня пізнання надзвичайно велике, навіть якщо враховувати тенденцію значного зростання ролі мислення і створення абстрактних, ідеалізованих об’єктів у сучасній науці.

Емпіричний рівень є найважливішим стимулятором розвитку теоретичних досліджень, постановки наукових завдань. Емпіричне пізнання, з одного боку, спирається на попереднє теоретичне, яке визначає напрями дослідження. А з іншого боку, в ході емпіричних досліджень виникають такі факти, які не укладаються в рамках існуючих теорій і навіть суперечать їм.

Отже, без теоретичного рівня пізнання неможливе.

Теоретичний рівень характеризується переважанням раціонального моменту і його форм (понять, теорій, законів та інших сторін мислення). Живе спостереження тут не усувається, а стає підпорядкованим (але дуже важливим) аспектом пізнавального процесу.

Теоретичне пізнання відображає явища і процеси з боку їх внутрішніх зв’язків і закономірностей, які осягаються за допомогою раціональної обробки даних емпіричного знання. Ця обробка здійснюється за допомогою систем абстракцій “вищого порядку”, таких як поняття, умовивід, закони, категорії, принципи, проблеми, гіпотези тощо.

Характерною межею теоретичного пізнання є його спрямованість на себе, внутрішньонаукова рефлексія, тобто дослідження самого

процесу пізнання, його форм, прийомів, методів, понятійного апарату тощо. На основі теоретичного пояснення і пізнаних законів здійснюється прогноз, наукове передбачення майбутнього.

Емпіричний і теоретичні рівні пізнання – це два способи духовного освоєння людиною навколишнього світу. Вони виступають необхідними моментами цілісного процесу пізнання, де чуттєве забезпечує емпіричний рівень пізнання, а раціональне – теоретичний. Перший служить передумовою іншого, бо на емпіричному етапі здійснюється пізнання об’єкта як явища, а на теоретичному – пояснюється його суть.

5. Поняття істини у гносеології. Види та критерії істини.

Багато в чому проблема достовірності наших знань про світ визначається відповіддю на основне питання гносеології “Що є істина?”. Все людське пізнання орієнтоване на досягнення істини. Ще Арістотель вважав, що істина – це знання, в якому міститься правдива думка про конкретну дійсність. Іншими словами, істина – це відповідність знання тому, що є, правдиве відображення дійсності – в живому спогляданні або в мисленні.

Для філософії істина є не тільки метою пізнання, але й предметом дослідження. Можна сказати, що поняття істини виражає суть науки. Філософи давно намагаються виробити таку теорію пізнання, яка дозволила б розглядати його як процес добування наукових істин. Основні суперечності на цьому шляху виникали в ході зіставлення активності суб’єкта і можливості вироблення ним знання, яке б відповідало об’єктивному реальному світу.

Тому першою і початковою властивістю істини є **об’єктивність.** Зміст цього знання не залежить від свідомості людей. Воно відповідає дійсності, законам, явищам природи і суспільства. Наприклад, закони механічного руху були відкриті і сформульовані Ньютоном. Але ці закони існують незалежно від засновника класичної механіки.

Проте істина не тільки об’єктивна, але й **суб’єктивна.** Характер і форма отриманого знання неминуче зазнають впливу психологічних особливостей людини, що пізнає, рівня її теоретичного розвитку,

ступеня зацікавленості в результатах пізнання. Спроби розглядати знання тільки як об’єктивну істину можуть призвести до абсолютизації цих знань, до перетворення їх в сховище закінчених, незмінних цінностей. Такі істини стають оковами людського розуму, а не стимулами його творчого розвитку. Усе це стосується, зрозуміло, не тільки знань про матеріальну дійсність, але й дослідження свідомості людини.

Істина є процес, а не якийсь одноразовий акт осягнення об’єкта відразу, цілком і в повному об’ємі. Для характеристики об’єктивної істини як процесу застосовуються категорії абсолютного і відносного.

Абсолютна і відносна істини – це два необхідні моменти однієї і тієї ж об’єктивної істини, будь-якого правдивого знання. Вони розрізняються за ступенем точності і повнотою відображення.

Поняття абсолютної істини вживається для характеристики граничної повноти і вичерпності пізнання як окремих фрагментів і властивостей реальності, так і всього сущого в його цілісності. Процес пізнання являє собою ніби рух по ступенях – від менш досконалих наукових уявлень до досконаліших, проте при цьому старе знання не відкидається, а хоч би частково включається в систему нового знання. Така спадкоємність (в історичному сенсі) і цілісність знання складає зміст поняття абсолютної істини (за умови нескінченності пізнавального процесу в часі і відсутності принципових меж у цьому процесі).

Відносна істина – це знання, яке відтворює об’єктивний світ приблизно, неповно, а таким воно є в кожний даний момент історичного часу, оскільки залежить від рівня розвитку суспільства, техніки, стану науки тощо. Чим вище рівень нашого пізнання, тим повніше ми наближаємося до абсолютної істини. Але процес цей триває нескінченно, бо на кожному етапі історичного розвитку ми відкриваємо нові сторони і властивості в оточуючому нас світі і створюємо про нього все більш повні і точні знання. Цей постійний процес переходу від одних відносних форм об'єктивної істини до інших – найважливіший прояв розвитку процесу пізнання. Таким чином, кожна відносна істина містить в собі частку абсолютної. І

навпаки: абсолютна істина – це межа нескінченної послідовності істин відносних.

Отже, процес пізнання є цілісна система взаємодіючих компонентів і відношень між ними. Тільки задіявши всі ці компоненти, активно включивши їх в конкретну діяльність з вивчення предметів і явищ навколишнього світу, можна розраховувати на значний пізнавальний успіх.

Література

Основна:

1. Кучеров Г. Г., Попович М. Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 85-114.
2. Попович М. Д. Філософія: історичний екскурс. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2020. – С. 50-79, 137-156, 166-203, 214-218.
3. Касьян В. І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 47-63.
4. Попович М.Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2021. – С. 237-247.

Допоміжна:

1. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том перший. Вид. друге, випр. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 205-237.
2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том другий. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 73-79; 84-96; 144-148.
3. Європейськийсловникфілософії: Лексиконнеперекладностей. Пер. з фр.–Том третій. –К.: Дух і літера, 2013. –С. 51-73.
4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том четвертий. – К.: Дух і літера, 2013. – С. 49-54; 85-105.

Теми есе

1. Поняття як форма пізнання.

2. Види пізнання.
3. Теоретичне пізнання та його форми.
4. Умовивід як форма пізнання.
5. Критерії істини.
6. Судження як форма пізнання.
7. Концепція як форма пізнання.
8. Емпіричне пізнання та його форми.
9. Проблема як форма пізнання.
10. Фізична картина світу.
11. Гіпотеза як форма пізнання.
12. Теорія як форма пізнання.
13. Історична картина світу.
14. Наукова картина світу як форма пізнання.
15. Механістична картина світу.
16. Соціологічна картина світу.
17. Хімічна картина світу.
18. Геологічна картина світу.
19. Культурологічна картина світу.

Тести

1. Поняття формується за допомогою:

а) фантазії;

б) абстрагування;

в) судження;

г) спостереження.

2. Зв’язок між поняттями виражається в:

а) уявленнях;

б) умовиводах;

в) судженнях;

г) аналізі і синтезі.

3. Перехідним ступенем від живого споглядання у формі відчуття та сприйняття до абстрактного (раціонального) мислення, середньою ланкою, в якій здійснюється перехід від одиничного, окремого до загального є:

а) умовивід;

б) поняття;

в) уявлення;

г) судження.

4. У пізнанні розрізняють два рівні:

а) суб’єктивний і об’єктивний;

б) емпіричний і теоретичний;

в) конкретний і абстрактний;

г) логічний і історичний.

5. Раціональним пізнанням називається таке, що:

а) є всебічно обґрунтованим і базованим на здоровому глузді;

б) дає нам корисні в практичному житті результати;

в) є вищим ступенем пізнання, а саме, абстрактним мисленням, за допомогою якого ми осягаємо закономірності об’єктивної реальності;

г) дає нам знання і навички для адаптації до природного та соціального середовища.

6. Емпіричне знання – це:

а) досвідне знання;

б) прикладне знання;

в) теоретичне знання;

г) абстрактне знання.

7. В якій формі здійснюється раціональне (логічне) пізнання?

а) уявлення;

б) поняття;

в) сприйняття;

г) спостереження.

8. Відображення в свідомості людини реального світу, його закономірностей це:

а) пізнання;

б) знання;

в) узгодження точок зору;

г) домовленістю між людьми.

9. Знання, яке не відповідає своєму предмету, його викривлене відображення – це:

а) заблудження;

б) брехня;

в) дезінформація;

г) чутки.

10. Сенсуалістична традиція в якості критерію істини називає:

а) досвід;

б) відчуття;

в) практику;

г) розум.

11. Основу цієї концепції істини складає принцип відповідності. Згідно з цим принципом істина визначається як відповідність знання про об’єкт самому об’єкту. Ця концепція істини:

а) класична;

б) прагматична;

в) герменевтична;

г) конвенціоналістська.

12. Істина – це результат згоди вчених між собою. Така точка зору представників концепції істини:

а) класичноЇ;

б) прагматичної;

в) конвенціоналістської;

г) герменевтичної.

13. В емпіричній традиції роль критерію істини виконує:

а) досвід;

б) відчуття;

в) практика;

г) розум.

14. Яке визначення суб’єкта пізнання є найбільш правильним?

а) активне начало процесу пізнання;

б) людина як індивід;

в) людина як соціальна істота й представник всього людства;

г) вчений.

15. З цих відповідей є найбільш точною:

а) завдання теорії – класифікувати об’єкти чи явища світу;

б) мета будь-якої теорії – пояснити явища;

в) теорія узагальнює, систематизує знання в якусь цілісну картину, здійснює синтез знань;

г) головне завдання теорії – передбачення нових явищ, майбутніх подій.

16. Яка з перелічених форм суспільної свідомості «спеціалізується» на виробництво знань:

а) мистецтво;

б) право;

г) філософія;

д) наука.

17. Вид пізнання:

а) релігійне;

б) політичне;

в) практично-досвідне;

г) художне.

18. Наукова проблема – це:

а) питання, що стосується сутності якогось явища;

б) таке питання, відповідь на яку неможливо отримати шляхом логічного виведення з наявного в науці знання, воно передбачає вихід за межі цього знання;

в) така задача, у котрій немає алгоритму для її розв’язання;

г) питання, що має велику значущість для теорії чи практики.

19. Вірним визначенням наукового факту є твердження:

а) факт – це фрагмент реальності, що потрапив у сферу пізнання суб’єкта;

в) факт – предмет чи сукупність предметів реальності;

в) факт – це явище матеріального чи духовного світу, що стало набуттям нашої свідомості.

20. Вид пізнання:

а) філософське;

б) фантастичне;

в) наукове;

г) моральне.

21. Розмістить перелічені форми наукового пізнання відповідно до послідовності, що має місце в реальному процесі наукового пізнання:

а) теорія;

б) науковий факт;

в) гіпотеза;

г) проблема.

ТЕМА 11. ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ НАУКИ.

1. Сутність науки і основні етапи її розвитку.

Філософія науки – особливий напрям у філософії, завданням якого є вивчення основних параметрів науки. Термін “наука” вживається в двох основних значеннях: в англо-американській традиції він є синонімом природознавства, в європейській, зокрема українській, позначає всі знання про світ як природничо-наукові, так і гуманітарні. Наука – це діяльність з отримання нового знання, а також це результати, що відображають істотні, закономірні сторони дійсності в абстрактно-логічній, системній формі. Вона виникає і оформляється наприкінці I тис. до н.е. у Стародавній Греції. Саме тут створюється її специфічна мова, що відрізняється чітким і точним понятійним апаратом. Характерна риса полягає у тому, що вона має справу з ідеальною реальністю: абстракціями, поняттями, думками, висновками тощо. Заслуга відкриття цього паралельного до світу речей ідеального світу також належить давньогрецьким мудрецям. Вони виявили, що операції з ідеальними об’єктами набагато ефективніші, ніж дії з матеріальними речами. Зародження науки пов’язане з розумінням того, що сутність речей зовсім інша, ніж та, яка постає у безпосередньому спогляданні, а осягнення її вимагає спеціально організованих процедур.

Стосовно науки та її ролі у житті суспільства є два підходи: **сцієнтизм** і **антисцієнтизм.** Вони є гостро конфліктуючими орієнтаціями у сучасному світі. До прихильників сцієнтизму відносяться всі ті, хто вітає досягнення **науково-технічної революції** (НТР), модернізацію побуту і дозвілля, хто вірить в безмежні можливості науки і, зокрема, в те, що їй під силу вирішити всі гострі проблеми людського існування. Наука виявляється вищою цінністю і сцієнтисти з натхненням і оптимізмом вітають все нові і нові свідчення технічного піднесення. Сцієнтисти бачать в науці ядро всіх сфер людського життя і прагнуть до “онаучування” всього суспільства в цілому. Тільки завдяки науці життя може стати організованим, керованим і успішним.

Антисцієнтисти бачать суто негативні наслідки НТР, їх песимістичні настрої посилюються у міру краху всіх надій, що покладаються на науку у вирішенні економічних і соціально-політичних проблем. Дуже виграшними є аргументи антисцієнтистів, коли вони помічають просту істину, що, не дивлячись на численні успіхи науки, людство не стало щасливішим і стоїть перед небезпеками, джерелом яких стала сама наука та її досягнення. Отже, вона не здатна зробити свої успіхи благодіянням для всіх людей, для всього людства.

Не вдаючись до ґрунтовної критики цих двох крайніх точок зору щодо оцінки ролі та значення науки в розвитку суспільства, відзначимо, що вони однобічно перебільшують роль і значення одних справді важливих чинників перед іншими, не бачать всієї складності і суперечності розвитку такої складноорганізованої системи, якою є наука.

Наука – це форма духовної діяльності людей, спрямована на формування знань про природу, суспільство і про саме пізнання, що має безпосередньою метою збагнення істини і відкриття об’єктивних законів.

У різні періоди історії роль науки була неоднакова, але значення її розумілося вже в далекій давнині. В античності наука існувала як результат розділення суб’єктів розумової і фізичної праці. Як самостійна ферма суспільної свідомості наука почала функціонувати, починаючи з епохи еллінізму, коли цілісна культура античності почала диференціюватися на окремі види і форми духовної діяльності. Становлення власне наукових, відособлених і від філософії, і від релігії, форм знання зазвичай пов’язують з Арістотелем, який заклав первинні основи класифікації різних знань. Проте тоді елементи наукового знання здійснювали ще вельми слабкий вплив на виробництво; останнє реалізовувалося, головним чином, рабами за допомогою ручних знарядь на основі емпіричних знань, століттями вироблених навиків.

В умовах феодалізму натуральне господарство продовжувало обходитися ручними знаряддями і обмежувалося переважно

індивідуальною вправністю і досвідом майстрів. Проте і в середньовіччі відбувався процес розвитку знання, хоча деколи і в прихованій формі, як, наприклад, хімії (хімічного мислення) у формі алхімії.

Як своєрідна форма пізнання – специфічний тип духовного виробництва і соціальний інститут – наука виникла в Європі, в Новий час, у XVI-XVII ст., в епоху становлення капіталістичного способу виробництва і диференціації (розділення) єдиного раніше знання на філософію і науку. Вона (спочатку у формі природознавства) починає розвиватися відносно самостійно. Проте наука постійно пов'язана з практикою, отримує від неї імпульси для свого розвитку і в свою чергу впливає на хід практичної діяльності, опредмечується, матеріалізується в ній.

У даний час наука постає перш за все як соціокультурний феномен. Це означає, що вона залежить від багатоманітних сил, впливів, що діють в суспільстві, визначає свої пріоритети в соціальному контексті, тяжіє де компромісів і сама значною мірою визначає суспільне життя. Тим самим фіксується двоякого роду залежність: як соціокультурний феномен наука виникла, відповідаючи на певну потребу людства у виробництві і отриманні правдивого знання про світ, і існує, впливаючи на розвиток всіх сфер суспільного життя.

Відповідно до цього головними аспектами науки як соціокультурного явища вважаються такі:

1) наука як специфічна діяльність;
2) наука як система знання;
3) наука як соціальний інститут;
4) наука як продуктивна сила;
5) наука як форма суспільної свідомості.

Наука як цілісний феномен виникає у Новий час унаслідок від'єднання від філософії і проходить в своєму розвитку три основні етапи: класичний, некласичний, постнекласичний (сучасний). На кожному з цих етапів розробляються відповідні ідеали, норми і методи наукового дослідження, формулюється певний стиль мислення,

своєрідний понятійний апарат тощо. Основою даної періодизації є співвідношення об'єкта і суб'єкта пізнання. Зазначені етапи пов'язані з науковими революціями.

Як і чому відбуваються наукові революції? Один із перших розробників цієї проблеми, американський філософ **Томас Кун** (1922-1995) поділяв етапи розвитку науки на періоди "нормальної науки" і наукової революції. В період "нормальної науки" переважне число представників наукового співтовариства приймає певні моделі наукової діяльності або парадигми, в термінології Куна (**парадигма:** грец. *paradeigma* – приклад, зразок) і в їх рамках вирішує всі наукові "завдання-головоломки". У зміст парадигм входять сукупність теорій, методологічних норм, ціннісних стандартів, світоглядних установок. Період "нормальної науки" закінчується, коли з'являються проблеми і завдання, не вирішувані в рамках існуючої парадигми. Тоді вона "вибухає" і їй на зміну приходить нова парадигма. Так відбувається революція в науці.

Класична наука, очищена від нераціоналістичних методів, з'явилася в Новий час (XVII-XVIII ст.) в Європі. І ця поява не була випадковою, оскільки саме в цей історичний період разом з розвитком капіталізму в цьому регіоні світу, перш за все в таких країнах як Нідерланди, Англія, Північна Італія, Франція, вперше формується чітке "соціальне замовлення" на наукові і технічні знання, бо це суспільство ґрунтується на науково-технічному прогресі. При цьому на твердий науковий ґрунт стало перш за все природознавство, а потім вже соціальні та технічні науки.

Базовою дисципліною виникаючої класичної науки стає механіка – наука про закони руху і рівноваги тіл. На цій основі сформувалася особлива наукова картина світу, зазвичай її називають механічною або механістичною. Світ при цьому представлявся як простий, законодоцільний, якоюсь мірою подібний механізму на зразок годинника, зібраного з простих і добре сумісних деталей. Тіла, від найменших до найбільших, при цьому взаємодіють на основі законів механіки.

Наприкінці XIX-поч. XX ст. вважалося, що наукова картина світу

практично побудована, і якщо і планується якась робота дослідникам, то це уточнення деяких деталей. Але раптом відбувся цілий ряд відкриттів, які аж ніяк в неї не вписувалися.

Некласична наука виникає на межі XIX-XX ст., в період, коли класична переживає революційні зміни, пов'язані з кризою всіх традиційних, усталених наукових уявлень. Відбувається низка нових відкриттів, насамперед, у фізиці і математиці (виявлення Максвеллом електромагнітного поля, відкриття явища радіоактивності, створення теорії відносності Ейнштейном, знайдення квантових явищ і визначення принципів квантової фізики **Планком, Бором, Гейзенбергом,** побудова неевклідової геометрії **Лобачевським** і **Ріманом** тощо). Унаслідок цього змінюється наукова картина світу.

У цей час предметом дослідження стають переважно процеси, а не застиглі явища. Замість ньютонівських однозначних і "точних" (динамічних) закономірностей та строго механічної причинності Утверджується принцип невизначеності, ймовірності.

Починаючи з другої половини XX ст. в наукознавстві багато авторів фіксують вступ науки до нового етапу розвитку, **постнекласичного.** Поява постнекласичної науки певною мірою зумовлена розчаруванням у науково-технічному прогресі. З одного боку, класична та некласична наука відкрила людині невичерпні техніко-технологічні можливості в освоєнні дійсності, з іншого – не дала надійних способів передбачення результатів власної діяльності. Тому людина, незважаючи на потужну техніку, продовжувала діяти на природу не- контрольовано, що зумовило появу глобальних проблем сучасності. Брак способів передбачення наслідків людської діяльності підштовхнув до пошуку прогностичної методології, яка й стала стрижнем постнекласичної науки.

У становленні постнекласичної науки важлива роль належить кібернетиці та теорії систем. Кібернетика вивчає доцільність та оптимальність управління складними динамічними системами, що розвиваються. У дослідженні таких систем зростає питома вага імітаційного моделювання із застосуванням комп'ютерів. Це зумовило переорієнтацією науки на дослідження складних і надскладних систем.

Зокрема, об'єктами дослідження науки стають складні системні утворення, які характеризуються вже не тільки саморегуляцією (з такими об'єктами мала справу і некласична наука), але й саморозвитком. Наукове дослідження таких систем вимагає принципово нових стратегій, які частково розроблені в синергетиці. Синергетика (з грец. *sinergeia* – сумісний, узгоджено діючий) – це напрям міждисциплінарних досліджень, об'єктом яких є процеси саморозвитку і самоорганізації у відкритих системах (фізичних, хімічних, біологічних, екологічних тощо). Було виявлено, що матерія в її формі неорганічної природи здатна за певних умов до самоорганізації. Синергетика вперше відкрила механізм виникнення порядку з хаосу, безладу.

2. Науково-технічна революція, її соціальні та культурні наслідки.

У середині XX ст. робить перші кроки, спочатку в західних країнах і в СРСР, грандіозна за масштабами НТР. Її подальший розвиток викликав глибокі зміни у всьому світі – в матеріальному виробництві і науці, політиці і соціальному становищі людей, культурі і міжнародних відносинах. Незабаром стало ясно, що з приходом НТР закінчується епоха індустріального капіталізму на Заході. Більше того, завершується епоха індустріальної цивілізації, до якої були причетні так чи інакше всі країни і континенти, у тому числі і колоніальні країни Азії, Африки і Латинської Америки.

Науково-технічна революція – це тривалий процес, який має дві головні передумови, – науково-технічну і соціальну. Найважливішу роль в підготовці НТР зіграли успіхи природознавства наприкінці XIX – на початку XX ст., в результаті яких відбувся корінний переворот у поглядах на матерію і склалася нова картина світу, здійснився прорив науки в сферу мікросвіту і великих швидкостей.

Спочатку НТР охоплює сфери науки і матеріального виробництва. Революційний переворот в промисловості був викликаний створенням електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) і на їх основі автоматизованих виробничих комплексів. Відбувся поворот у бік

застосування немеханічних технологій, які різко скоротили час виготовлення різних матеріалів і продуктів.

Досягнення в галузі атомної фізики (здійснення ланцюгової ядерної реакції, що відкрила шлях до створення атомної зброї), успіхи молекулярної біології (що виразилися в розкритті генетичної ролі нуклеїнових кислот, розшифровці молекули ДНК і подальшому її біосинтезі), а також поява кібернетики (що встановила певну аналогію між живими організмами і деякими технічними пристроями, які перетворювали інформацію) дали старт НТР і визначили головні природничо-наукові напрями її першого етапу. Цей етап, що почався у сорокових-п'ятдесятих роках XX ст., продовжувався майже до кінця сімдесятих років. Основними технічними напрямами першого етапу НТР були атомна енергетика, електронно-обчислювальна техніка (що стала технічною базою кібернетики) і ракетно-космічна техніка.

У сімдесяті роки XX ст. в західному суспільстві починається новий етап НТР. Енергетична і сировинна кризи прискорили структурну перебудову промисловості, а слідом за нею всіх сфер суспільного життя, яке супроводжувалося масовим впровадженням наукоємних технологій. Різко зростає роль транснаціональних корпорацій, що означало подальшу інтеграцію світових економічних процесів. Разом з радикальними перетвореннями в економіці прискорюється глобалізація інформаційних процесів. Створюються могутні телекомунікаційні системи та інформаційні мережі, супутниковий зв'язок, які поступово охоплюють весь світ. Розробляється персональний комп'ютер, що зробив справжню революцію в науці, діловому світі, друці. Інформація поступово стає найважливішою економічною категорією, виробничим ресурсом, її поширення в суспільстві набуває величезної соціальної значущості, бо той, хто володіє інформацією, володіє і владою.

На зламі століть істотно розширився діапазон досліджень в галузі генної інженерії: від отримання нових мікроорганізмів із заздалегідь заданими властивостями і до клонування вищих тварин (а в можливій перспективі – і самої людини). Відбуваються величезні успіхи в розшифровці генетичної основи людини.

Одним з перспективних напрямів в галузі новітніх технологій є нанотехнологія. Сферою нанотехнології стали процеси і явища, що відбуваються в мікросвіті, вимірюваному нанометрами, тобто мільярдними частками метра (один нанометр складає приблизно 10 атомів, розташованих впритул один за іншим). Ще наприкінці п'ятдесятих років XX ст. крупний американський фізик **Р. Фейнман** висловив припущення, що уміння будувати електричні ланцюги з декількох атомів могло б мати "величезну кількість технологічних застосувань". Проте тоді це припущення майбутнього Нобелівського лауреата ніхто не сприйняв серйозно.

Останніми десятиліттями НТР реалізується як процес інформатизації всіх сфер суспільства і життєдіяльності людини; вона радикально міняє матеріальне виробництво і світогляд, побут і освіту, соціально економічні структури. Основу цього явища складає інформаційна технологія, що базується на комп'ютерах – швидкодіючих ЕОМ, що дозволяє раціонально технологізувати інтелектуальну діяльність, тобто процес створення, передачі, переробки інформації і особливо її вищої форми – знання.

Характеризуючи НТР, варто виокремити її основні риси:

- неймовірне стрімке піднесення науки та її взаємодія як з матеріальним виробництвом, так і з іншими видами діяльності, перетворення науки в безпосередню продуктивну силу. Наука не тільки перетворилася на одну з провідних сфер людської діяльності, а й стала одним з інтеграційних чинників виникнення міжгалузевих систем господарства як національних, так і світових. Це стало можливим завдяки сучасним системам освіти та великим витратам на наукові дослідження;

- всюдиприсутність, всеосяжність НТР, яка охоплює не тільки матеріальне виробництво, а й обслуговування, побут, культуру, впливає на психологію і ментальність жителів передових країн. Так, якщо спеціалісти можуть пишатися масовим застосуванням роботів, які використовують в екстремальних умовах, то звичайна людина може оцінити здобутки НТР, маючи можливість негайно зателефонувати з мобільного телефону у будь-яку державу світу,

придбати необхідні речі через Інтернет, швидко перерахувати гроші, розрахуватися у магазині кредитними картками тощо;

- корінним чином змінюється технічна і технологічна база держав світу. НТР розвивається і вглиб – освоюється мікросвіт атома, генна інженерія, нові фізико-хімічні процеси, і вшир – у нових технічних конструкціях поєднуються традиційні механічні та електричні системи з мікропроцесорною технікою, системи управління – з мережами ЕОМ електронного зв'язку та кібернетичними пристроями.

Серед наслідків НТР можна виокремити як позитивні, так і негативні. Перш за все вона увійшла до всіх структур суспільних відносин. Тому вона не може не впливати на розвиток соціуму, на світогляд людей і в цілому на майбутнє людства. От чому багато філософів (і не тільки філософи) досліджують її з погляду тієї ролі, яку вона грає в сучасному суспільстві і у формуванні нових соціальних структур. У результаті тривалих роздумів вони дійшли висновку, що ні духовні, ні економічні чинники в даний час не детермінують суспільний розвиток. Таку детермінацію нібито здійснює техніка. Інакше кажучи, всі колишні детермінанти замінені технологічним детермінізмом.

НТР оптимізує всі види людської діяльності, радикально їх змінює. Наприклад, у галузі науки та техніки з'явилися нові напрями дослідження й проектування (термоядерний синтез, електроніка, біотехнології, створення квантових і плазмових генераторів, ракетної техніки, полімерних матеріалів тощо); у промисловості й сільському господарстві впроваджуються комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів, ЕОМ, відбуваються хімізація та біологізація праці, її індустріалізація та інтелектуалізація; на транспорті та у зв'язку радикально зросли швидкість руху і коефіцієнт корисної дії; у побуті завдяки застосуванню досягнень НТР підвищилася якість послуг, що надаються населенню, зросли їх масштаби; у сфері культури і мистецтва чільне місце посіли телевізори й магнітофони, диктофони й електронні музичні інструменти, телетайпи та інші засоби масової інформації тощо.

З’ясовуючи негативні наслідки НТР, доцільно відзначити, що з її початком розпочалася глибока структурна криза в усіх країнах, насамперед розвинутих. Це не звична циклічна криза, а стадіальна, тобто криза, пов’язана з переходом до нової фази соціально-економічного розвитку. Сутність нинішньої структурної кризи полягає в переході від етапу індустріалізації до постіндустріальної епохи.

Ряд наслідків НТР вже виходить далеко за національні і навіть континентальні рамки і вимагає об’єднання зусиль багатьох країн і міжнародного регулювання, наприклад, боротьба із забрудненням навколишнього середовища, використання космічних супутників зв’язку, розробка ресурсів Світового океану тощо. З цим пов’язана взаємна зацікавленість всіх країн в обміні науково-технічними досягненнями.

У XX ст. НТР буквально “спресувала” соціальний простір і неймовірно прискорила біг часу, надавши вибуховий характер розвитку суспільно-економічних процесів. Планета стала “маленькою” і тісною для людства як єдиного цілого.

3. Специфіка наукового пізнання.

Наукове пізнання принципово відрізняється від буденного. По-перше, воно доступне не будь-якій людині, але лише тому, хто пройшов спеціалізовану підготовку (наприклад, здобув вищу освіту), яка дала йому знання і уміння для науково-дослідної діяльності. По-друге, наукове пізнання спеціально орієнтоване на вивчення явиш (і законів їх буття), невідомих сьогоднішній звичайній практиці. По-третє, наука користується спеціальними засобами, методами та інструментами, які не застосовуються в традиційному виробництві і буденному досвіді. По-четверте, здобуті в науковому дослідженні знання мають принципову новизну, вони обґрунтовані, системно організовані і виражаються за допомогою особливої, наукової мови.

Для виникнення і розвитку наукового пізнання потрібні певні соціокультурні умови. Сучасні дослідження показали, що наукове пізнання не могло виникнути в так званому традиційному суспільстві (такими були цивілізації Стародавнього Сходу – Китай, Індія та ін.),

для якого характерні сповільнені темпи соціальних змін, авторитарна влада, пріоритет традицій в мисленні і діяльності тощо. Знання тут цінується не саме по собі, а лише в своєму практичному застосуванні. Зрозуміло, що в цих умовах людина схильна більше йти за сталими зразками і нормами, ніж шукати нетрадиційних підходів і шляхів пізнання.

Наукове пізнання сформувалося у техногенному суспільстві, яке передбачає високі темпи змін у всіх сферах життя, що неможливе без постійного накопичення нових знань. Передумови такого суспільства складаються в культурі Стародавньої Греції. Пригадаємо, що демократичний устрій суспільства, свобода громадянина сприяли розвитку активної діяльності індивідів, їх умінню логічно обґрунтовувати і відстоювати свою позицію, пропонувати нові підходи до вирішення обговорюваних проблем. Все це зумовило пошук новацій у всіх видах діяльності, в тому числі і в пізнанні (не випадково саме в Греції зароджується перший зразок теоретичної науки – геометрія Евкліда). Культ людського розуму, ідея його всемогутності знаходять потім свій розвиток у культурі європейського Ренесансу, що і сприяє становленню професійного наукового пізнання і виникненню науки Нового часу.

Основним завданням наукового пізнання є виявлення об’єктивних законів дійсності – природних, соціальних (суспільних), законів самого пізнання, мислення та ін. Звідси орієнтація дослідження, головним чином, на загальні, істотні властивості предмету, його необхідні характеристики і їх вираження в системі абстракцій, у формі ідеалізованих об’єктів. Якщо цього немає, то немає і науки, бо саме поняття науковості передбачає відкриття законів, заглиблення у суть явищ, що вивчаються. Це основна ознака науки, основна її особливість.

Завдяки знанням законів функціонування і розвитку досліджуваних об’єктів наука здійснює передбачення майбутнього з метою подальшого практичного освоєння дійсності. Тому в науці здійснюються не тільки дослідження, які обслуговують сьогоднішню практику, але й такі, результати яких можуть знайти застосування

тільки в майбутньому. Рух пізнання в цілому обумовлений не тільки безпосередніми запитами практики, але й пізнавальними інтересами, через які виявляються потреби суспільства в прогнозуванні майбутніх способів і форм практичного освоєння світу. Наприклад, постановка внутрішньонаукових проблем та їх розв'язання в рамках фундаментальних теоретичних досліджень фізики привели до відкриття законів електромагнітного поля і прогнозу електромагнітних хвиль, до відкриття законів поділу атомних ядер, квантових законів випромінювання атомів під час переходу електронів з одного енергетичного рівня на інший тощо. Усі ці теоретичні відкриття заклали основу для майбутніх прикладних інженерно-технічних досліджень і розробок. Впровадження останніх у виробництво, у свою чергу, революціонізувало техніку і технологію – з'явилися радіоелектронна апаратура, атомні електростанції, лазерні установки та ін. Націленість науки на вивчення не тільки об'єктів, що перетворюються в сьогоднішній практиці, але й тих, які можуть стати предметом практичного освоєння в майбутньому, є важливою відмінною рисою наукового пізнання.

Суттєвою рисою наукового пізнання є його системність, тобто сукупність знань, приведених в порядок на підставі певних теоретичних принципів, які й об'єднують окремі знання в цілісну органічну систему. Сукупність розрізнених знань, не об'єднаних в систему, ще не утворює науки. Знання перетворюються на наукові, коли цілеспрямоване збирання фактів, їх опис і узагальнення доводиться до рівня їх включення в систему понять, до складу теорії.

Ще одна істотна відмінність наукового дослідження (і цим воно відрізняється, зокрема, від буденного пізнання) – відмінність в методах пізнавальної діяльності. Об'єкти, на які спрямоване буденне пізнання, формуються в повсякденній практиці. Прийоми, за допомогою яких кожен такий об'єкт виділяється і фіксується як предмет пізнання, як правило, не усвідомлюються суб'єктом як специфічний метод пізнання. Інша справа – наукове дослідження. Тут вже само виявлення об'єкту, який підлягає подальшому вивченню, часом складає трудомістке завдання.

Нарешті, науковому пізнанню властиві строга доказовість, обґрунтованість отриманих результатів, достовірність висновків. Разом з тим тут немало гіпотез, здогадів, припущень, імовірнісних думок тощо. Ось чому тут найважливіше значення мають логіко-методологічна підготовка дослідників, їх філософська культура, постійне вдосконалення свого мислення, уміння правильно застосовувати його закони і принципи.

4. Рівні та методи наукового дослідження.

У науковому пізнанні, залежно від глибини, повноти і форми вияву, виділяються два рівні (два ступені) знання. Перший з них ступенів – емпіричний – відображає об'єкт з боку його зовнішніх зв'язків і проявів, доступних чуттєвому відображенню, а його зміст почерпнутий головним чином безпосередньо з досвіду. Логічною формою емпіричного знання є окремо взята думка, що описує певний факт або явище. Емпіричне знання не дозволяє зрозуміти причини поміченого зв'язку явищ і пізнати їх суть.

На даному рівні пізнання отримується за допомогою органів чуття. На ступені емпіричного пізнання сприйняте піддається первинному осмисленню: виявляються зовнішні особливості предмету або явища; фіксуються деякі закономірності (наприклад, що склянку з водою не можна випускати з рук, а слід обережно ставити на яку-небудь поверхню). Окрім власне відчуттів, таким чином, на цьому рівні працює і розум (мислення), але розум, що оперує майже винятково чуттєвими образами, що безпосередньо синтезують відчуття, сприйняття і уявлення. Раціональне мислення, що має форму понять і думок, на емпіричному рівні не виходить за межі чуттєвих образів і працює тільки з ними.

Обробка даних, отриманих досвідним шляхом, здійснюється емпіричними методами. Взагалі методом називається система, сукупність прийомів, операцій, процедур в пізнавальній діяльності.

Метод включає:

1) постановку мсти, завдання;

2) опис реальної ситуації;

3)сукупність (перелік) операцій, процедур для досягнення мети.

Основними методами емпіричного дослідження є: наукове спостереження, опис, вимірювання, експеримент, метод індукції, моделювання.

Під спостереженням розуміється цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, в ході якого ми отримуємо знання про зовнішні сторони, властивості і відносини об'єктів, що вивчаються. Процес наукового спостереження є не пасивним споглядання світу, а особливого роду діяльністю, яка включає в якості елементів самого спостерігача, об'єкт спостереження і засоби спостереження. До останніх відносяться прилади і матеріальний носій, за допомогою якого передається інформація від об'єкта до спостерігача (наприклад, світло).

Щоб бути плідним і продуктивним, спостереження повинно задовольняти наступним вимогам: бути планомірним, цілеспрямованим, активним, систематичним.

Експеримент на відміну від спостереження – це метод пізнання, при якому явища вивчаються в контрольованих і керованих умовах. Експеримент, як правило, здійснюється на основі теорії або гіпотези, які визначають постановку завдання і інтерпретацію результатів. Переваги експерименту порівняно зі спостереженням полягають в тому, по-перше, що є можливість вивчати явище, так би мовити, в "чистому вигляді", по-друге, можуть варіюватися умови протікання процесу, по-третє, сам експеримент може багато разів повторюватися.

Необхідною стороною наукового пізнання є **опис.** Він є фіксацією в тій або іншій формі результатів спостереження, отриманої в процесі його здійснення інформації про досліджуваний об'єкт. При описі використовують різні засоби виразу інформації: поняття, знаки, схеми, графіки, таблиці, креслення тощо. Найважливішими вимогами до наукового опису є точність, логічна стрункість і простота. У процесі спостереження суб'єкт відображає і фіксує якісні і кількісні характеристики об'єкта, у зв'язку з чим опис ділиться на два види: якісний і кількісний. Якісний опис полягає у фіксації властивостей процесів, явищ, які вказують на те, що є об'єктом і що для нього

характерно. Кількісний опис має справу з більш-менш точним виразом кількісної сторони спостережуваного явища, властивості. Кількісний опис виступає, таким чином, у вигляді вимірювання.

Значна роль в узагальненні результатів спостереження і експериментів належить індукції (з лат. inductio – наведення), особливому виду узагальнення даних досвіду. При індукції думка дослідника рухається від часткового до загального. Розрізняють популярну і наукову, повну і неповну індукцію. Протилежністю індукції є дедукція, рух думки від загального до часткового. На відміну від індукції, з якою дедукція тісно пов'язана, вона в основному використовується на теоретичному рівні пізнання.

Другий рівень наукового знання – **теоретичний –** формується на основі розумової (абстрактної) діяльності. Теорія – найбільш розвинена форма наукового знання, що дає цілісне відображення закономірних та істотних зв'язків певної сфери дійсності. Логічною формою вираження теоретичного знання є система абстракцій, яка включає не тільки думки, але й інші способи абстрактно-логічного відтворення дійсності. Цей рівень пізнання дозволяє виходити далеко за межі даного в досвіді і осягати істину у всій її глибині, конкретності і об'єктивності. Завдяки глибині теоретичного знання і загальності сфера його застосовності майже безмежна. Підсумковим результатом його (вірніше, певного його етапу) є побудова теорії як вищої, синтетичної форми пізнання.

Серед методів теоретичного рівня пізнання варто відзначити **абстрагування –** метод, що зводиться до відвернення в процесі пізнання від якихось властивостей об'єкта з метою поглибленого дослідження однієї певної його сторони. Результатом абстрагування є вироблення абстрактних понять, що характеризують об'єкти з різних сторін.

Аналіз – розкладання цілого на частини і пізнання кожної з них окремо. Синтез – з'єднання частин в ціле і пояснення цього цілого на основі знань про частини.

Аналіз і синтез тісно зв'язані один з одним: аналіз готує синтез, синтез завершує аналіз.

Узагальнення – це такий метод пізнання, в ході якого встановлюються загальні властивості та ознаки споріднених об'єктів, встановлюється їх спільність. Узагальнення дозволяє здійснити перехід від менш загального поняття або думки до більш загального поняття або думки. Наприклад, від поняття "дуб" до більш загального поняття "листяне дерево".

Метод сходження від абстрактного до конкретного. На початковому етапі пізнання йде від реального, наочного, конкретного до вироблення абстракцій, що відображають окремі сторони об'єкту, що вивчається. Тоді постає на чергу наступне завдання – відтворити об'єкт, його цілісну картину в системі понять, спираючись на вироблені на першому етапі абстрактні визначення, тобто перейти від абстрактного до конкретного, але вже відтвореного в мисленні. При цьому сама побудова теорії може бути здійснена або логічним, або історичним методами, які тісно пов'язані між собою.

Під **формалізацією** розуміється особливий підхід в науковому пізнанні, який полягає у використанні спеціальної символіки, що дозволяє абстрагуватися від вивчення реальних об'єктів, від змісту описуючих їх теоретичних положень і оперувати замість цього певною множиною символів (знаків). У результаті створюється формальна знакова система у вигляді певної штучної мови. Важливою перевагою цієї системи є можливість проведення в її рамках дослідження якого-небудь об'єкта чисто формальним шляхом (операція знаками) без безпосереднього звернення до цього об'єкта.

Метод **ідеалізації.** Для цілей наукового пізнання, конструювання, проектування і перетворення широко використовуються так звані "ідеальні об'єкти". Вони не існують насправді, принципово не реалізуються на практиці, але без них неможливе теоретичне знання і його застосування. До їх числа відносяться точка, лінія, число, абсолютно тверде тіло, ідеальний газ, абсолютно чорне тіло тощо. Науку без них не можна уявити. Уявне конструювання таких об'єктів називається ідеалізацією.

Аксіоматичний метод є такою організацією теоретичного знання, при якій формулюються початкові думки, що приймаються без

доказів. Ці початкові думки називаються аксіомами. На базі аксіом за певними логічними правилами виводяться положення, які створюють теорію. Метод аксіом широко застосовується в математичних науках. Він ґрунтується на точності визначення початкових понять, на строгості міркувань і дозволяє дослідникові захистити теорію від внутрішньої суперечності, надати їй точнішу і строгішу форму.

Завдяки гіпотетико-дедуктивного методу створюються системи дедуктивно зв'язаних між собою гіпотез, з яких врешті-решт виводяться твердження про емпіричні факти. Метод побудови такого знання полягає в тому, що спочатку створюється гіпотетична конструкція, яка дедуктивно розгортається, утворюючи цілу систему гіпотез, а потім ця система піддається дослідній перевірці, в ході якої вона уточнюється і конкретизується. У цьому і полягає суть гіпотетико-дедуктивного розгортання теорії.

Моделювання – метод дослідження певних об'єктів шляхом відтворення їх характеристик на іншому об'єкті – моделі, яка є аналогом того або іншого фрагмента дійсності – оригінала моделі. Між моделлю і об'єктом, що цікавить дослідника, повинна існувати певна подібність (схожість) – у фізичних характеристиках, структурі, функціях тощо. Форми моделювання вельми різноманітні. Наприклад, наочні (фізичні) і знакові. Важливою формою останнього є математичне (комп'ютерне) моделювання.

5. Форми наукового дослідження.

Завданням емпіричного пізнання є накопичення фактів. Що ж таке **факт?** Це є явище, подія або процес, тобто ті або інші сторони, моменти дійсності, які увійшли до сфери людського пізнання і стали предметом і надбанням людської діяльності.

Але в науку факти входять і в ній зберігаються і обробляються не як самі явища або події, а як їх описи, як емпіричні знання. Ці описи об'єктивних (спостережуваних, експериментальних) фактів, зафіксованих за допомогою мови або спеціальних знаків, є науковими фактами. Найважливішою особливістю наукового факту є його істинність, що допускає досвідну перевірку. Факти грають значну роль

в розвитку пізнання. Вони складають емпіричний базис науки Спираючись на факти, вчений може проникнути в суть досліджуваного явища, розкрити властиві йому необхідні властивості і зв'язки, закони його функціонування і розвитку.

Іншим елементом наукового дослідження є **ідея –** це форма наукового пізнання, яка відображає зв'язки, закономірності дійсності й суб'єктивну мету її перетворення. Ідея є формою осягнення в мисленні явищ об'єктивної діяльності й одночасно включає в себе усвідомлення мети й проектування подальшого розвитку пізнання та практичного перетворення світу, фіксуючи необхідність і можливість такого перетворення. Таким чином, ідея є особливою формою наукового пізнання. Вона не просто відображає дійсність такою, як вона існує тут і тепер, але також її розвиток у можливості, в тенденції. Вона фіксує не лише суще, а й належне, спрямовує пізнавальну діяльність людини на практичне перетворення дійсності згідно зі змістом наявного знання. Ідея не тільки забезпечує індивіда знанням про об'єктивну дійсність чи її фрагмент, а й дає йому теоретичні рекомендації, "креслення", як і що змінити, перетворити.

Наукова проблема. У звичайному сенсі термін "проблема" вживається як позначення трудності, перешкоди, завдання, що вимагає свого розв'язання. Проблеми супроводять всі форми життєдіяльності людини: вони можуть бути утилітарно-практичними, етичними і політичними, правовими і філософськими, релігійними і науковими тощо. Наукова проблема є усвідомленням суперечностей, що виникли між старою теорією і новими науковими фактами, які не вдається пояснити за допомогою старих теоретичних знань. Потреба пояснення нових наукових фактів утворює проблемну ситуацію, що дозволяє констатувати, що нам бракує деяких знань для вирішення цього завдання. Наукова проблема є специфічним знанням, а саме, знанням про незнання. Правильно сформулювати і поставити наукову проблему – завдання важке, оскільки процес кристалізації проблеми пов'язаний з підготовкою окремих компонентів її вирішення. Тому постановка проблеми – перший крок в розвитку нашого знання про світ. Коли наукова проблема поставлена, починається науковий

пошук, тобто організація наукового дослідження. У ньому використовуються як емпіричні, так і теоретичні методи. Найважливіша роль в розв'язанні наукової проблеми належить гіпотезі.

Гіпотеза – це науково обґрунтоване припущення, що служить для пояснення якого-небудь факту, явища, яких не можна пояснити на основі колишнього знання. У процесі наукового пізнання висувається не одна, а декілька гіпотез, деколи полярних. У своєму розвитку гіпотеза проходить ряд ступенів: висунення гіпотези; обґрунтування гіпотези; перевірка її (теоретична і практична). Особливо слід відзначити, шо до стадії перевірки гіпотеза може змінюватися. По-перше, вона може уточнюватися, конкретизуватися; з описової перетворюватися на пояснювальну, може звужувати або розширювати зону своєї дії. По-друге, піддавшись цим змінам, гіпотеза може включатися в нову систему знань, що також носить гіпотетичний характер. Виникає ціла ієрархія гіпотез.

Теорія – це найбільш адекватна форма наукового пізнання, система достовірних, глибоких і конкретних знань про дійсність. Вона має чітку логічну структуру, дає цілісне, синтетичне уявлення про закономірності й суттєві характеристики об'єкта. Навідміну від гіпотези, наукова теорія є знанням достовірним, істинність якого доведена й перевірена практикою. Вона забезпечує істинне знання та пояснення певної сфери об'єктивної дійсності, дає змогу зрозуміти її загальні, необхідні, суттєві, внутрішні властивості й зв'язки. Наукова теорія відрізняється від гіпотези своєю істинністю, а від інших видів достовірного знання – своєю точністю, логічністю, організацією, своїм об'єктивним змістом і пізнавальними функціями. Вона не тільки розкриває, а й дає змогу зрозуміти об'єкт пізнання в системі його зв'язків і цілісності, пояснює різноманітність наявних фактів і може передбачати нові, ще невідомі, прогнозуючи поведінку систем у майбутньому. Звідси – найважливіші функції теорії: пояснення та передбачення. Теорія не тільки забезпечує ґрунтовне розуміння об'єктивної реальності, а й спроможна давати наукові прогнози – сценарії майбутнього розвитку.

Таким чином, філософія науки не пропонує готових рецептів і методів вирішення конкретних наукових проблем. Наукове дослідження дуже різноманітне та історично мінливе, щоб зведення таких рецептів могло являти собою яку-небудь цінність. Філософія науки допомагає поглибити наше уявлення про природу пізнання. ЇЇ завдання полягає в раціональній реконструкції складних і до кінця нераціоналізованих процесів зростання наукового знання.

Література

Основна:

1. Кучеров Г. Г., Попович М. Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 85-114.
2. Попович М. Д. Філософія: історичний екскурс. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2020. – С. 50-79, 137-156, 166-203, 214-218.
3. Касьян В. І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 47-63.
4. Попович М.Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2021. – С. 321-339.

Допоміжна:

1. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том перший. Вид. друге, випр. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 376-383.
2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том другий. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 84-96.
3. Європейськийсловникфілософії: Лексиконнеперекладностей. Пер. з фр.–Том третій. –К.: Дух і літера, 2013. –С. 51-73; 122-129.
4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том четвертий. – К.: Дух і літера, 2013. – С. 85-105.

Теми есе

1. Діалектика як загальна методологія наукового пізнання.
2. Парадигма та її роль у науковому пізнанні.

3. Дисциплінарні (економічна, медична, хімічна, біологічна,фізична тощо) парадигми та їх роль у науковому пізнанні.

4. Наука як феномен культури та її взаємозв'язок з іншими сферами культури.

5. Гносеологічна функція науки.

6. Світоглядна функція науки.

7. Наука. Техніка. Технологія. Їх взаємозв'язок.

8. Наука і виробництво.

9. Диференціація наук.

10. Диференціація біології.

11. Диференціація математики.

12. Диференціація економічних наук.

13. Диференціація агрономічних наук.

14. Диференціація медичних наук.

15. Диференціація хімії.

16. Диференціація механіки.

17. Диференціація фізики.

18. Диференціація астрономії.

19. Диференціація біотехнологічних та зоотехнічних наук.

20. Наукова політика держави.

21. Місце та роль наукової інтелігенції в сучасному світі.

22. Методологічна функція філософії в науковому пізнанні.

23. Спостереження та експеримент як методи наукового пізнання.

24. Аналогія і моделювання як форми наукового пізнання.

25. Аналіз і синтез як форми наукового пізнання.

26. Індукція і дедукція як форми наукового пізнання.

27. Герменевтика як метод наукового пізнання.

28. Системний метод та його роль у науковому пізнанні.

29. Структурно-функціональний метод та його роль у науковому пізнанні.

30. Наукова творчість та форми її виявлення.

31. Технічна творчість та форми її виявлення.

32. Творчість і інновація.

33. Інновація і іновація.

34. Стартап як спосіб просування і реалізації творчих ідей та проектів.
35. Інновація і інвестиція.
36. Окультні та хибні науки.
37. Історичні етапи розвитку техніки.
38. Техніка і технічні науки в сучасному світі.
39. Видатні українські фізики.
40. Видатні українські математики.
41. Видатні українські біологи.
42. Видатні українські вчені-механіки.
43. Видатні українські винахідники.
44. Атомістична концепція будови матеріального світу Демокрита.
45. Геліоцентрична концепція будови світу М. Коперника.
46. Теоретична механіка І. Ньютона.
47. Еволюційна теорія розвитку органічного світу Ч. Дарвіна.
48. Теорія відносності А. Ейнштейна.
49. Квантова механіка М. Планка.

Тести

1. Результату методу спостереження є:

а) перетворення енергії електромагнітного поля в звукову;

б) на поверхні місяця є кратери;

в) вода розкладається на кисень і водень;

г) всі тіла складаються з атомів.

2. Форма пізнання, зміст якої є те, що ще не пізнане, але потрібно пізнати, це:

а) гіпотеза;

б) проблема;

в) теорія;

г) методологія.

3. Форма знання, яка містить припущення, сформульоване на основі фактів, але істинне значення якого ще не визначено і потребує доведення, це:

а) гіпотеза;

б) проблема;

в) теорія;

г) методологія.

4. Найбільш розвинута форма наукового знання, яка дає цілісне, системне, достовірне відображення закономірних і суттєвих зв’язки між явищами певної області дійсності – це:

а) гіпотеза;

б) проблема;

в) теорія;

г) методологія.

5. Вчення про систему методів, теорія методів називається:

а) гіпотезою;

б) проблемою;

в) теорією;

г) методологією.

6. Процедура уявного і мисленого розчленування цілого на його складові частини називається:

а) синтезом;

б) аналізом;

в) дедукцією;

г) індукцією.

7. Поєднання окремих елементів об’єкта , що вивчаються, в єдине ціле називається:

а) синтезом;

б) аналізом;

в) дедукцією;

г) індукцією.

8. Дедуктивний метод (шлях мислення від загального до конкретного) Р. Декарт запозичив із:

а) математики;

б) фізики;

в) метафізики;

г) діалектики.

9. До форм наукового пізнання не належить:

а) проблема;

б) гіпотеза;

в) теорія;

г) відчуття.

10. Серед методів наукового пізнання не виділяють:

а) загальнонаукових;

б) спеціально-наукових;

в) технологічних;

г) логічних.

11. Який метод є ключовим для філософської герменевтики?

а) аналіз;

б) розуміння;

в) інтерпретація;

г) пояснення.

12. Дедукція – це:

а) метод реконструкції реальності, на основі знань про неї;

б) метод мислення, який передбачає сходження в пізнанні від загального до окремого;

в) метод мислення, який передбачає сходження в пізнанні від окремого до загального;

г) метод аналізу та осмислення загального;

д) метод аналізу та осмислення окремого.

13. Наука – це:

а) вид духовної діяльності;

б) система знань про світ;

в) соціальний інститут;

г) продуктивна сила суспільства;

д) усе перераховане вище.

14. Яке на вашу думку трактування закону є найправильнішим?

а) закони науки – твердження, що мають загальне значення для всіх;

б) закони науки – вираз світового розуму, втілений в природі і суспільстві;

в) закони науки – вираз загальних, істотних і повторювальних

зв’язків предметів і явищ;

г) закони науки – продукт діяльності законів людського мислення, що упорядковують емпіричні знання.

15. Визначте форми в яких здійснюється раціональне пізнання (логічне мислення)?

а) уявлення;

б) поняття;

в) фантазія;

г) прозріння.

16. Виділіть метод пізнання, який застосується тільки на емпіричному рівні пізнання:

а) сходження від абстрактного до конкретного;

б) синтез;

в) експеримент;

г) абстрагування.

17. До специфічно-філософськихметодівнаукового дослідження слід віднести:

а) метод спектрального аналізу;

б) метод диференціювання;

в) метод доповнюваності;

г) метод аналізу і синтезу.

18. Розмістить перелічені форми наукового пізнання відповідно до послідовності,що має місце в реальному процесі наукового пізнання:

а) теорія;

б) факт;

в)гіпотеза;

г) проблема.

19. З цих відповідей є найбільш точною:

а) завдання теорії – класифікувати об’єкти чи явища світу;

б) мета теорії – пояснення явищ;

в) теорія узагальнює, систематизує знання у якусь цілісну картину, здійснює синтез знань;

г) головне завдання теорії – передбачення нових явищ, майбутніх подій.

20. Найбільш повно розкриває зміст поняття «наука» положення:

а) наука – це система знань накопичених людством;

б) наука – це особлива сфера цілеспрямованої людської діяльності, яка включає вчених з їх знаннями і здібностями, дослідницькі заклади і має за мету вивчення дійсності для передбачення та її перетворення в інтересах суспільства;

в) наука – це історична сформована людська діяльність, що спрямована на пізнання дійсності і практичне втілення набутих знань.

г) наука – це форма суспільної свідомості та сфера духовної культури суспільства.

ТЕМА 12. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ.

1. Предмет соціальної філософії. Особливості філософського вивчення суспільства.

Соціальна філософія – це наука про найбільш загальні закони виникнення, функціонування і розвитку людського суспільства. Вона розглядає суспільство в його цілісності, системності як інтегральне утворення, яке не зводиться до простої суми елементів, які входять до нього. Разом з тим воно береться як особлива сфера об'єктивної реальності (порівняно з природою), специфічна частина всього всесвіту, шо відрізняється якісною своєрідністю. Соціальна філософія вивчає соціальне життя в структурно-функціональному плані (у контексті взаємозв'язку елементів та їх функціонування) і в його історичному розвитку, тобто є філософією історії.

Суспільство є об'єктом аналізу різних наук: історії, соціології, політології, демографії, філософії історії, соціальної філософії тощо. Але кожна з них має свій предмет дослідження, тобто свій аспект у вивченні суспільства, а значить, загальні і специфічні методи соціального пізнання.

Більш конкретно предметом соціальної філософії є відношення між суспільством людей і суспільною людиною. Суспільна людина – це люди, об'єднані в рід, етнос, народ, цивілізацію тощо, а не індивід. При такому підході суспільство, його пізнання і суспільна свідомість, а також суспільна практика набувають очевидної специфіки в порівнянні з іншими науками і формами світогляду, що вивчають суспільство. Таким чином, соціальна філософія – це складова частина філософії, що вивчає взаємовідношення між суспільством і людиною у формі взаємодії суспільного буття і суспільної свідомості.

Сучасна соціальна філософія виділяє чотири основні характеристики суспільства: самодіяльність, самоорганізація, саморозвиток, самодостатність. Самодіяльність, самоорганізація і саморозвиток ***тією чи*** іншою мірою властиві не тільки всьому суспільству в цілому, але й окремим елементам. Але самодостатнім може бути тільки суспільство в цілому. Жодна з систем, що входить у

нього, самодостатньою не є. Тільки сукупність всіх видів діяльності, всі разом узяті соціальні групи, інститути (сім'я, освіта, економіка, політика тощо) створюють суспільство в цілому як самодостатню систему.

Соціальна філософія досліджує як об'єктивні, так і суб'єктивні сторони діяльності і суспільних стосунків людей. Вона досліджує об'єктивні спонукальні сили їх діяльності, в якості яких виступають, наприклад, їх об'єктивні потреби й інтереси, а також суб'єктивні моменти – властиві їх свідомості мотиви і цілі діяльності. Усі ці явища взаємозв'язані між собою і перебувають у діалектичній взаємодії.

Специфіка соціально-філософського погляду на суспільство полягає в розгляді його як диференційованої і складноорганізованої цілісності, виявленні його істотних рис, будови, закономірностей функціонування і розвитку. Це є соціальна онтологія, тобто знання про буття суспільства, про умови його існування як такого; знання, що розкриває фундаментальні основи суспільства за допомогою створення певної системи категорій. Суспільство розглядається як надприродна реальність, спосіб існування якої принципово відрізняється від інших видів буття об'єктивного світу. Ця реальність виникає та існує тільки в процесі діяльності людей.

Вивчаючи суспільство, соціальна філософія не може не звертатися до історично конкретних типів його організації, а також до конкретних соціальних організмів – країн і народів, оскільки таке звернення дозволяє встановити і уточнити універсальні, історично інваріантні закони будови, функціонування і розвитку соціальної системи (або ж відкинути їх існування як це роблять деякі теоретики). Разом з тим проблемний зміст соціальної філософії не обмежується подібним багаторівневим розглядом людського суспільства, здійснюваним в кооперації з соціологічною наукою. Поряд і у зв'язку з аналізом суспільства, узятого в його різних рівневих проекціях, вона звертається до вивчення історії, що є відносно самостійним об'єктом дослідження. Звертаючись до нього, соціальна філософія плавно змінює свою проблематику, перетворюючись з філософії суспільства у філософію історії.

При всій важливості структурного і функціонального вивчення суспільства вони не вичерпують собою всіх завдань його системного розгляду. Суспільство належить до систем, що саморозвиваються, які, зберігаючи свою якісну визначеність, здатні найістотнішим чином міняти її стани. Соціальна філософія повинна зрозуміти, хто і за яких умов здійснює значущі соціальні зміни, яка роль і можливості окремих осіб в розвитку суспільства, за яких умов цей розвиток носить мирний, еволюційний характер, а коли воно загрожує насильницькими революціями тощо.

З огляду на сучасні світові процеси окремі філософи вважають, що завдання соціальної філософії полягає зовсім не в тому, щоб детально відобразити всі явища і процеси суспільного життя. Життя суспільства надзвичайно багате різними подіями. Воно вельми складне багатоманітними зв'язками між суспільними явищами, що носять динамічний і суперечливий характер. Усе багатство і складність суспільного життя не в змозі виразити жодна наука. Не ставить перед собою такої мети і соціальна філософія. Проте, відтворюючи ту або іншу ідеальну модель розвитку суспільства і його окремих сторін, соціальна філософія сприяє розумінню сутності різних суспільних явищ, їх місця і ролі в суспільстві, розкриває найбільш значущі прямі і зворотні зв'язки між цими явищами як елементами соціальної системи. Врешті-решт вона відтворює цілісну картину існування суспільства, розкриває основні механізми взаємодії його сторін, тенденції і закономірності його розвитку.

2. Основні фактори соціального розвитку.

Соціальна філософія пройшла тривалий період свого становлення і розвитку. На даний момент окреслилося кілька підходів до розуміння чинників суспільного розвитку.

Натуралістична модель суспільства в соціальній філософії виходить з того, що у суспільства є закони, які можна пізнати, а отже суспільством можна управляти. Оскільки людина — частина природи, то її діяльність визначається природними законами. Природа багатоманітна. Є космічні цикли, які впливають на людину, в історії є

ритми, які визначаються природними процесами. Про них говорили **Лев Гумільов (1912-1992), Микола Чернишевський (1828-1889)** та ін. Зокрема, Гумільов намагався пояснити історичний процес космічними і біологічними законами. На його думку, природа дає енергетичний запас, з'являються пасіонарні люди (які мають надлишок енергії) і вносять зміни до історії. Звичайно, космічні ритми існують і певним чином впливають на історичний процес, проте цей вплив залишається не до кінця з'ясованим.

У межах натуралістичного підходу виділяється соціал-дарвіністський напрямок. Його мета полягає в поширенні еволюційної теорії Дарвіна – ідей природного відбору, боротьби за існування і виживання найбільш пристосованих – на суспільне життя. Першим соціальним філософом, що став на цей шлях, по суті творцем соціал-дарвінізму, був Герберт Спенсер (1820-1903). Серед інших соціал-дарвіністів слід відзначити австрійського соціального філософа і соціолога Людвіга Гуміловича (1838-1909). На його думку, людство є частинкою Всесвіту, що означає підпорядкування суспільства природним законам. Головний чинник суспільного життя – безперервна і нещадна боротьба між соціальними групами, які ставлять за мету досягти панування одних над іншими. Спочатку це боротьба між ордами, об'єднаними антропологічними і етнічними ознаками. Вона приводить до виникнення держави і тоді боротьба орд трансформується в боротьбу груп, класів, станів, партій. Невід'ємна якість груп – прагнення до панування, завдяки чому в суспільстві формується поділ на пануючих і підпорядкованих. Гумілович висунув поняття "етноцентризм", яке виражає віру, що даний народ або група займає вище місце по відношенню до інших, в основі прагнення до панування він бачив економічні мотиви.

Інший натуралістичний підхід визначається теорією Фрейда і його психоаналізом. Енергетичний запас визначає життєві сили людини. У зв'язку з цим Фрейд все життя людей намагався пояснити, здебільшого, статевою енергією та агресивним інстинктом.

Соціобіологія (М. Рьюз, Е.О. Уїлсон), що виникла у сімдесяті роки XX ст., пов'язує життя людини зі спадковістю. Соціальне становище

людей визначається генами, причому не обов'язково існування людини повинно носити агресивний характер у взаєминах, на яких будується суспільство. Цю модель будують лікарі, біологи та ін. З точки зору представників соціобіології шлях до майбутнього лежить в розумінні нашої біологічної природи, у визнанні її обмеженості, її потенційних можливостей і у використанні цієї природи для повернення до неї. Сильною стороною цієї концепції є спроба пояснення багатьох феноменів соціокультурного буття людини, виходячи з її включеності в природні процеси.

Географічний напрямок визначальну роль у суспільному розвитку вбачає у географічному факторі і природних ресурсах. Ще у XVII ст. Монтеск'є прямо пов'язував з кліматом і ґрунтом політичний устрій суспільства. Звертає на себе увагу той факт, що найбільші цивілізації виникали в руслах великих річок, а найбільш успішний розвиток капіталістичної формації відбувався в країнах з помірним кліматом.

Справді, природа – невід'ємна умова життя суспільства, оскільки саме життя може розвиватися тільки в особливому середовищі, причому унікальному (необхідна наявність повітря, води, оптимальної температури, харчування). Такі унікальні умови присутні тільки на планеті Земля. Уданий час досліджена велика кількість планет врізних зоряних системах і ні на одній з них немає всіх умов для виникнення життя. Виходячи з припущення про нескінченність Всесвіту, можна теоретично допустити, що десь знаходяться планети, як і Земля, що мають всі можливості для життя, проте сучасний розвиток науки не дозволяє їх виявити.

На принципи географічної школи спирається так звана геополітика. Термін цей був введений шведським ученим Р.Челленом і означав вчення про державу як географічний і біологічний організм, який прагне до постійного розширення. Основні поняття геополітики – "життєвий простір", "природні межі". Зовнішня політика держав, згідно з цією концепцією, в основному визначається географічними чинниками (кліматом, місцеположенням, природними ресурсами, темпами зростання народонаселення).

Ці та інші природні фактори є суттєвими і необхідними, проте

виключно до них зводити розвиток суспільства не доречно.

Друге джерело саморозвитку суспільства вбачається у духовній **сфері,** в процесі реалізації того або іншого релігійного або світського ідеалу (ідеалістичний чинник). Ідея теократії, тобто управління суспільством і державою вищими релігійними авторитетами також була дуже популярна в історії та й зараз знаходить місце в концепціях релігійного фундаменталізму. Історія суспільства в цьому випадку розглядається як реалізація волі Бога, а завдання людини – втілити цей задум, приділяючи основну увагу не земним проблемам, а підготовці до майбутнього, вічного життя. **У** концепціях історії **Арнольда Тойнбі** (1889-1975), **Пітіріма Сорокіна** (1889-1968) основним фактором у визначенні розвитку суспільства вважається морально- релігійне, духовне його удосконалення, співвідношення санкцій і нагород як вагома причина групової солідарності людей. Прихильники комуністичного ідеалу вбачають в окресленому джерелі один із шляхів соціального розвитку (втім не визначальний), яким можна повести мільйони людей на боротьбу за звільнення людства і побудову справедливого суспільства. Фактично пануюча державна ідеологія виконує роль скелету суспільного організму. Розкладання ідеї призводить до розвалу держави і деградації суспільства.

Третя модель розвитку суспільства – **технологічна.** Технологічний критерій розробляється протягом останніх десятиліть і представлений працями **Даніела Бела** (нар. 1919), **Реймона Арона** (1905-1983), **Олвіна Тоффлера** (нар. 1928) та ін. Вони досліджують машини і системи машин, вплив їх змін на зміни структури і характеру суспільства. Саме це суспільство називається індустріальним (на противагу “доіндустріальному”, де визначальною була аграрна сфера). Це суспільство засноване на машинному виробництві і фабричній організації праці. Перехід до автоматизації лише видозмінює форму індустріального суспільства, але не трансформує його суть. У надрах індустріального суспільства з’являються комп’ютери, які знаменують вже початок панування інформації і його входження в стадію інформаційного (постіндустріального) суспільства. Власність на засоби виробництва втрачає своє соціальне значення; класова боротьба

відходить на другий план; основним конфліктом постіндустріального суспільства стає конфлікт між знанням і некомпетентністю. Важливе місце в ньому займає сфера послуг, включаючи лікарські послуги (охорона здоров'я) і освіту. Росте добробут населення. Центральним стрижнем всієї організаційної системи такого суспільства стає сфера управління на основі інформації.

Отже, зазначені фактори є важливими і потрібними у розвитку суспільства. їх потрібно враховувати в реальному суспільному саморозвитку. Пріоритет кожного з них визначається залежно від конкретного етапу розвитку даного суспільства.

3. Основні підсистеми (сфери) суспільства.

Будь-яке суспільство має відповідні сфери або підсистеми. Підсистема суспільства – це необхідна, відносно самостійна сфера суспільства, що характеризується специфічними суспільними відносинами і законами, а також діяльністю соціальних суб'єктів для задоволення конкретних потреб людей на певному етапі розвитку суспільства. На цій основі створюються нові можливості розуміння суспільства. Разом із загальними сторонами, властивими кожній сфері суспільства, між ними є і відмінності. У чому вони виявляються? Головне полягає в тому, що кожна сфера характеризується особливим видом людської діяльності, в процесі якої задовольняються ті або інші потреби людей.

Суспільство включає чотири взаємозв'язані підсистеми: економічну (матеріально-виробничу), соціальну, політичну і духовну.

Економічна сфера – це сфера функціонування виробництва, безпосереднього втілення в життя досягнень науково-технічного прогресу, реалізації всієї сукупності виробничих відносин людей.

Отже, спосіб виробництва матеріальних благ має дві сторони: продуктивні сили і виробничі відносини. Продуктивні сили — це перш за все люди з їх знаннями, уміннями і навичками до праці, а також засоби виробництва, що включають знаряддя праці, сировину і матеріали, транспорт, будівлі, споруди, за допомогою яких здійснюється виробництво.

Процес матеріального виробництва неможливий без виробничих відносин. Так називаються зв'язки, в які вступають люди (або групи людей) в процесі виробництва. Складовими елементами або підсистемами цього комплексу відносин є:

1) відносини власності,

2) відносини з приводу обміну результатами діяльності і

3) відносини з приводу розподілу продуктами виробництва (з останньої іноді виділяють як самостійну підсистему споживання).

Окрім цього, значну роль в комплексі виробничих відносин грає розподіл праці не тільки усередині підприємства або навіть галузі виробництва, але й між регіонами, який залежить від багатьох чинників (кліматичних умов, природних ресурсів, культурних традицій тощо), що й обумовлює своєрідність цих відносин між великими групами людей, націями, державами.

В основі виробничих відносин лежать відносини власності між людьми з приводу знарядь і засобів праці і отриманих продуктів праці. Історії відомі три головні форми власності: державна (суспільна), колективна і приватна. Кожна з них зіграла і продовжує грати свою роль в розвитку виробництва матеріальних благ. Становлення різних форм власності, зміна їх ролей в житті того або іншого типу суспільства, тієї або іншої країни часом протікали у вигляді гострих економічних, соціальних, політичних конфліктів, нерідко супроводжувалися драматичними і трагічними подіями.

З матеріально-виробничою сферою тісно пов'язана **соціальна підсистема.** Сферу соціального життя суспільства можна характеризувати як ту, в якій історичні та соціальні групи людей взаємодіють з приводу суспільного становища, місця і ролі в життєдіяльності суспільства. Вона охоплює: інтереси класів і соціальних шарів, груп, націй і народностей, відношення суспільства і особи, умови праці і побуту, здоров'я і дозвілля. Стрижнем соціальних відносин є відносини рівності і нерівності людей у суспільстві.

Прийнято вважати, що соціальну сферу утворюють стійкі великі групи людей (соціальні спільності) і відносини між ними, оскільки кожна з таких груп переслідує свої цілі і захищає свої інтереси. Серед

таких груп разом з класами і трудовими колективами виділяються народ, нація і навіть людство як соціальна спільність. Така інтерпретація соціальної сфери є загалом правильною, але недостатньо точною.

Соціальна сфера – це сфера виробництва і відтворення людини. Тут людина відтворює себе як біологічна, соціальна і духовна істота. У цьому сенсі соціальна сфера протистоїть сферам матеріального і духовного виробництва – науковому і ціннісному знанням, оскільки вироблене в них повинно споживатися і освоюватися людьми всіх категорій і професій. Соціальна сфера – це охорона здоров'я і освіта, від дитячого садка до вищої школи, це спілкування з культурою, від відвідин театру до членства у наукових клубах, це продовження людського роду, від появи дітей до відходу з життя старшого покоління.

Політична підсистема – це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між державами, класами, націями та іншими соціальними групами з приводу влади. Ядром такої діяльності, як показує історичний досвід, є завоювання і використання державної влади. Політична організація суспільства – це система інститутів, установ і організацій, які тим або іншим шляхом регулюють всю сукупність соціально-політичних відносин даного суспільства. Елементами політичної системи (організації) суспільства є: держави, політичні партії, профспілки та інші громадські організації.

Провідною ланкою політичної системи суспільства є держава. Це не випадково. Адже головне в політичних відносинах – питання про владу, перш за все державну. Використовуючи важелі цієї влади, органи держави можуть впливати на всі інші ланки політичної системи суспільства. Держава виступає, перш за все, як певний апарат законодавчої, виконавчої і судової влади, який здійснює свою діяльність на користь пануючих в суспільстві соціально-класових сил. За допомогою апарату державної влади дані сили закріплюють своє панування в економічній, соціальній, політичній і духовній сферах життя суспільства.

Історія свідчить, що повноцінна політична система

західноєвропейських країн складалася впродовж сторічь в ході відділення суспільства від держави. Іншими словами, – в результаті становлення демократичної правової держави і громадянського суспільства. Наслідком такого відділення і з'явилося виникнення і стійке існування різних організацій – політичних партій, союзів, рухів, які забезпечують розвиток взаємозв'язків між державними органами влади і основною масою населення.

Духовна підсистема – це сфера відносин людей з приводу різного роду духовних цінностей, їх створення, поширення і засвоєння всіма верствами суспільства. При цьому під духовними цінностями маються на увазі не тільки, скажімо, предмети живопису, музика або літературні твори, але також знання людей, наука, моральні норми поведінки тощо, словом все те, що складає духовний зміст суспільного життя або духовність суспільства.

Ядром духовного життя суспільства є суспільна свідомість – сукупність ідей, теорій, поглядів, ідеалів, принципів, настроїв людей, властивих суспільству на певному етапі розвитку. Суспільна свідомість розрізняється за рівнями і формами. Перший рівень – буденна свідомість (безпосереднє сприйняття суспільством і його членами навколишньої дійсності). Йому відповідає суспільна психологія – відчуття, прагнення, цілі, звичаї, традиції, потреби та інтереси людей і суспільства в цілому. Суспільна психологія формується в основному стихійно, але не виключається цілеспрямоване планомірне формування. Другий рівень – теоретична свідомість. Йому відповідає суспільна ідеологія – сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів тих або інших соціальних груп. Ідеологія формується цілеспрямовано. До форм суспільної свідомості відносяться політичні, правові, моральні, наукові і релігійні погляди та ідеали. У кожну історичну епоху домінуюче значення в житті людей набуває то одна, то інша форма суспільної свідомості, що пов'язане з багатьма чинниками (в середні віки, як відомо, панувала релігія, в новий і новітній час – політика і наука).

4. Суспільний прогрес та його критерії.

Велике значення для визначення закономірностей і перспектив суспільного розвитку грає розгляд і вивчення філософських проблем суспільного прогресу. Так, у мислителів стародавнього світу і раннього буржуазного суспільства суспільний прогрес розглядався як вдосконалення розуму. Його рушійною силою оголошувалися наука, освіта, знання. На цій позиції стояв французький просвітитель Марі Кондорсе (1743-1794). Про ствердження гуманних форм суспільної свідомості і справедливіших форм людського співжиття говорив представник німецького Просвітництва Гердер. Але вперше ідею поступальної ходи історії з об'єктивно-ідеалістичного погляду розвинув Гегель. За його словами, абсолютна ідея здійснює рух до досконаліших форм суспільства, до усвідомлення людством свободи – хоча й суперечливо, з елементами регресу.

Прогрес (з лат. *progress* – рух вперед, успіх) – тип, напрям розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до досконалішого. Про прогрес можна говорити у контексті системи в цілому, окремих її елементів, структури та інших параметрів об'єкту, що розвивається.

Серед філософів, які цікавилися питанням прогресу неможливо не згадати імені італійського філософа XVII ст. Джамбаттіста Віко (1668-1744), який найретельніше розробляв ідею суспільного прогресу. Він стверджував, що всі народи проходять три етапи свого розвитку: божественний, який підлеглий жерцям, героїчний, який реалізовується в аристократичній державі, і людський, який можливий в республіці або представницькій монархії. Пройшовши ці етапи, людство здійснює рух по низхідній лінії. Починається епоха занепаду, а потім все повторюється знов. Таким чином, увага була звернена на циклічний і суперечливий характер історичного розвитку. Тому поняття прогресу необхідно співвідносити з його протилежністю, поняттям регресу (з лат. *regressus* – зворотний рух, рух назад).

Важливим є з'ясування питання щодо критерію прогресу. Скажімо, вищим об'єктивним критерієм суспільного прогресу в матеріалістичній філософії визнається розвиток продуктивних сил суспільства, що включають людину і створені нею засоби праці.

Відповідно до розвитку продуктивних сил визначається прогресивність того або іншого суспільного устрою.

Із загальної точки зору мірою прогресу може служити просування від простого до складного, підвищення складності організації. Висхідний розвиток означає підвищення рівня організації і відповідно складності системи, що тягне за собою посилення ролі внутрішніх чинників у складі цілого порівняно із зовнішніми, зростання активності системи, можливості її самозбереження, а також відносної самостійності.

Прогрес – багатогранне явище. Суспільство є складною системою, що включає багатоманітну кількість елементів і процесів. Вони є підсистемами, які також розвиваються, здатні до прогресу і мають власні критерії прогресивних змін. Тому як конкретні критерії суспільного прогресу виділяють разом з економічним також соціально- політичний, ідеологічний і гуманістичний. Разом з тим ці часткові критерії характеризують лише окремі сторони суспільного життя і не дають уявлення про прогрес в цілому. Розвиток суспільства як динамічної системи, що саморозвивається, зовсім не означає, що всі її підсистеми розвиватимуться однаково і з тим же темпом інтенсифікації. Як правило, їх розвиток здійснюється нерівномірно і прогрес одних сфер пов'язаний з регресом або одноплощинним розвитком інших.

Деякі вчені пропонують як інтеграційний критерій суспільного прогресу рівень гуманізації суспільства, тобто становище в ньому особистості: ступінь її економічної, політичної незалежності; рівень задоволення її матеріальних і духовних потреб; стан її психофізичного і соціального здоров’я.

З цим положенням можна погодитися, адже, без сумніву, вище мірило прогресивності всіх суспільних явищ – людська особистість. Історичний прогрес знаходить своє відображення в розвитку і задоволенні потреб людини в науковому, філософському, естетичному пізнанні світу, в розвитку і задоволенні потреби жити на основі благородних норм істинно людської моралі – моралі високої поваги до себе та інших. Істотним мірилом історичного прогресу є зростання

свободи в її розумному застосуванні.

На думку окремих філософів, на даний момент розвинені країни взагалі можуть відмовитися від концепції суспільного прогресу, замінивши її концепцією суспільного розвитку, в якій діалектично сполучено дві протилежності – прогрес і регрес, еволюція і революція. Розвинені країни повинні змиритися з циклічним ходом суспільного розвитку, відмовившись від теорії лінійного прогресу в його кількісному виразі, зробивши упор на регресивному характері розвитку в ІП тисячолітті. Цим країнам є сенс визнати, що людство пройшло стадії становлення і розквіту і вступило в стадію занепаду і загибелі. У стадії занепаду ведучою стає регресивна сторона, боротьба з якою є головним завданням людства. За таких умов потрібно говорити не про високі матерії, гуманістичні цінності, а про виживання людства.

Виходячи зі сказаного, критерієм суспільного розвитку в ІІІ тисячолітті має сенс визнавати виживання людства в умовах екологічної кризи, що поглиблюється. Виходячи з цього критерію і має бути створений глобальний проект загальнолюдського перевлаштування.

5. Громадянське суспільство і правова держава.

Громадянське суспільство і правова держава – поняття, які надзвичайно актуальні для сучасної України, оскільки більш ніж тисячолітній розвиток державності в нашій країні не збігався з розвитком громадянського суспільства, з усвідомленням мільйонами людей своєї ролі не як підданих того або іншого правителя, а як громадян. Слово “громадянин” походить від слова “громада”.

В ідеалі **громадянське суспільство –** це цілісна сукупність не-політичних і неполітизованих духовних і економічних відносин в суспільстві. Воно є сферою спонтанної самореалізації людей: їх добровільних об’єднань як громадян або їх діяльності як вільних індивідів. Причому специфічним для цього є те, що сфера самореалізації людей захищена відповідними правовими нормами від будь-яких проявів довільної односторонньої регламентації з боку

держави.

Сьогодні під “громадянським суспільством” розуміють можливість людини жити в умовах демократії і соціальної свободи, можливість самому вирішувати свої проблеми. Громадянське суспільство – це самоврядне суспільство, де втручання держави носить мінімальний характер. У нашій країні з початку 90-х років XX ст. з’явилася перспектива побудови громадянського суспільства, хоча для його дійсного втілення необхідно вирішити ще чимало завдань.

Основоположним принципом громадянського суспільства є забезпечення життя, благополуччя і гідності особистості як повноправного громадянина даного суспільства. З іншого боку, індивідуальні цілі та інтереси обумовлюються у своєму здійсненні інтересами цілого. Система всебічної залежності інтересів побудована таким чином, що засоби для їх задоволення кожною людиною та їх правове буття переплетені із засобами існування і правом всіх людей. Ця система соціуму і є громадянським суспільством.

Ще в античну епоху виникає уявлення про природні (священні) права людини, якими вона наділена внаслідок факту свого народження. Вони розглядаються як результат спільності природи всіх людей або спосіб реалізації єдиного для всіх божественного закону. Інший аспект права нерозривно пов’язаний з особливостями тієї або іншої держави на даному етапі її розвитку. Право як система законів і правосвідомість як найважливіший елемент правової культури суспільства історично мінливі і залежать від соціальної структури суспільства, відносин власності, моралі, суспільної психології, релігії, традицій тощо. **Правова держава –** це не тільки влада і закони, але й суспільний договір, тобто готовність громадян виконувати ці закони і реальна готовність і здатність держави поважати і захищати права громадян. Людина може бути особисто незгодною з владою і законами, але вона зобов’язана їх виконувати нарівні з іншими громадянами. Рівність в правах і обов’язках перед законом не тільки по вертикалі, але й по горизонталі (тобто соціальні зв’язки між людьми) є найважливішим принципом як громадянського суспільства, так і правової держави. Незгода з правовою системою і законами може

і повинна виражатися в численних формах політичного життя суспільства, в діяльності партій, суспільних об'єднань і тому подібного. Єдина умова – зберегти правову державу, без чого неможливий розвиток громадянського суспільства. Усе різноманіття дій різних політичних сил може і повинно бути реалізоване в цивілізованих формах, що виключають насильство, брехню, обман та інші способи маніпулювання волею і свідомістю людей.

Правова держава завжди повинна спиратися на основний закон (конституцію), який регулює відносини влади й особи. Влада в ній обмежена законом, а сама держава є правовою остільки, оскільки охороняє права громадян. У державному регулюванні суспільних відносин діє принцип "дозволене все те, що не заборонене законом". Свобода і права інших людей виступають як єдиний обмежувач свободи особистості, тобто свобода кожного закінчується там, де вона порушує свободу інших.

Правова держава відрізняється від неправової змістом і якістю законів, вони мають бути справедливішими, гуманнішими, які закріплюють права кожної людини. Ці права людина має від природи. У Загальній декларації прав людини записано: "Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність". Але свобода має певну міру, тобто припускає обмеження. У суспільстві ця норма свободи якраз і виражена у формі права і має бути рівною для всіх.

У правах людини виражаються можливості її дій в різних сферах життєдіяльності: політичній, економічній, культурній, особистій. Чим ширше права, чим вони більш гарантовані, тим вільніше розвивається особа. Якщо ж природні права людини ущемлені, то вона відчуває себе невпевнено, втрачає здатність до творчості, тим самим стримуючи власний розвиток і розвиток суспільства.

Таким чином, суспільство – певний живий організм, підпорядкований законам, які є загальними для всього сущого і специфічними саме для даної системи. Вивчення цих законів показало їх незвичну складність, багатозначність, імовірнісність. Людина, народжуючись в певному суспільстві і в певну епоху, застає систему

соціальних відносин, що склалася, яку вона не може ігнорувати. Але вона може і повинна визначити своє місце і роль в цьому житті, знайти в ній своє призначення як істоти живої і діяльної. Влада об'єктивних закономірностей суспільства не є чимось фатальним і в цьому сенсі історія – рух людства до свободи і гуманізму у відносинах людей і їх співтовариств. Особливо очевидно це сьогодні, коли людство повинно знов усвідомити себе єдиним суб'єктом, здатним не тільки на виживання, але й на подальший розвиток, набуття нових горизонтів.

Література

Основна:

1. Кучеров Г. Г., Попович М. Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 85-114.
2. Попович М. Д. Філософія: історичний екскурс. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2020. – С. 50-79, 137-156, 166-203, 214-218.
3. Касьян В. І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 47-63.
4. Попович М.Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2021. – С. 276-290.

Допоміжна:

1. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том перший. Вид. друге, випр. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 310-312; 340-345.
2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том другий. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 233-237;240-275; 293-296.
3. Європейськийсловникфілософії: Лексиконнеперекладностей. Пер. з фр.–Том третій. –К.: Дух і літера, 2013. –С. 195-207.
4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том четвертий. – К.: Дух і літера, 2013. – С. 206-209; 211-225; 283-292.

Теми есе

1. Основні сфери життя суспільства.
2. Науки про суспільство.
3. Держава в структурі політичної організації суспільства.
4. Функції держави.
5. Типи держави.
6. Соціальна структура суспільства.
7. Політична організація суспільства.
8. Суспільство і природа.
9. Релігія.
10. Християнство.
11. Православ'я.
12. Католицизм.
13. Протестантизм.
14. Іслам.
15. Буддизм.
16. Юдаїзм.
17. Індуїзм.
18. Язичництво.
19. Етноси.
20. Рід та плем'я.
21. Народ та нація.
22. Українськість.
23. Європейськість.

Тести

1. Соціальні спільноти, що виникають в період становлення капіталізму на основі економічних взаємозв'язків – це:

а) племена;

б) нації;

в) роди;

г) народності.

2. Перетворення результатів діяльності індивіда в незалежний від нього чинник соціальних відносин й неналежний йому продукт – це:

а) суспільний розподіл праці;

б) відособлення виробника;

в) відчуження;

г) деструкція.

3. Процес відособлення різних видів трудової діяльності в масштабах суспільства – це:

а) суспільний розподіл праці;

в) відчуження;

г) деструкція;

б) відособлення виробників.

4. Визначальним елементом соціальної структури, згідно марксистської соціально-філософської концепції, виступають:

а) прошарки;

б) верстви;

в) класи;

г) страти.

5. В первісному суспільстві регуляція суспільних відносин здійснювалась за допомогою:

а) релігії;

б) традицій;

в) тотемізму;

г) мистецтва.

6. Скільки має бути гілок державної влади?

а) дві;

б) три;

в) чотири;

г) п’ять.

7. Основними формами державного правління є:

а) союз і співдружність;

б) федерація і конфедерація;

в) аристократія і олігархія;

г) монархія і республіка.

8. Монархія як форма правління характерна для суспільства:

а) рабовласницького;

б) феодального;

в) буржуазного;

г) соціалістичного.

9. Існують соціальні мобільності:

а) динамічна і флуктуаційна;

б) консервативна і новаторська;

в) вертикальна і горизонтальна;

активна і пасивна.

10. Свобода – це:

а) можливість людини робити те, чого він хоче;

б) уміння діяти на основі пізнаної необхідності;

в) уміння підпорядкувати все своїй волі;

г) усвідомлена необхідність.

д) можливість вибору серед нескінченої кількості варіантів поведінки;

е) усвідомлена орієнтація на вищі людські цінності.

11. Історію у філософському осмисленні можна трактувати як:

а) вічний коловорот, відсутність будь-якої спрямованості;

б) процес самостановлення і самореалізації людської сутності;

в) хронологічну послідовність подій;

г) період земного існування людини від її створення Богом і до кінця світу.

12. Усе те,що характеризує спільне існування людей і відрізняється від їх природної, фізико-біологічної основи – це:

а) економічне;

б) духовне;

в) соціальне;

г) політичне.

13. Основне призначення економічної сфери:

а) задоволення духовних потреб;

б) задоволення потреб у самозбереженні;

в) задоволення потреб у індивідуальному відтворенні;

г) задоволення постійно зростаючих людських потреб.

14. Сучасні республіки можуть бути:

а) народними або антинародними;

б) демократичними або недемократичними;

в) президентськими або парламентськими;

г) олігархічні або аристократичні.

15. Влада в громадянському суспільстві виступає як влада:

а) закону;

б) традицій;

в) авторитетів;

г) олігархів.

16. Поняття страта в перекладі з латинської означає:

а) клас;

б) група;

в) об’єднання;

г) прошарок.

17. Засновником теорії соціальної стратифікації та соціальної мобільності вважається американський соціальний філософ російського походження:

а) І. Пригожин;

б) П. Сорокін;

в) Б. Гаврилишин;

г) І. Бродський.

18. Соціальна мобільність – це:

а) перехід з одного класу в інший;

б) перехід з однієї групи в іншу;

в) перехід з однієї касти в іншу;

г) перехід з однієї страти в іншу.

19. Повна байдужість особи до суспільної вигоди і солідарності, діяльність спрямована виключно на свою користь, підкупність і продажність серед державних, політичних і громадських діячів, урядовців і службовців державного апарату – так визначається:

а) конвенція;

б) конвергенція;

в) корупція;

г) конверсія;

д) концесія.

20. До сфер суспільного життя не відносяться:

а)матеріальна;

б) духовна;

в) біологічна;

г) соціально-політична.

21. Об’єднання людей первісної епохи на основі кровноспоріднених зв’язків – це:

а) племена;

б) роди;

в) нації;

г) народності.

22. Соціальні спільноти, що виникають на основі об’єднання родів в період розпаду родового ладу – це:

а) племена;

б) нації;

в) роди;

г) народності.

23. Соціальні спільноти, що виникають в період становлення держав на основі територіальної і мовної єдності – це:

а) племена;

б) нації;

в) роди;

г) народності.

ТЕМА 13. ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ КУЛЬТУРИ.

1. Сутність культури та її функції.

Поняття культури є складним і неоднозначним. Культура в різних її проявах є об'єктом і предметом вивчення багатьох конкретних наук. Це археологія, етнографія, історія, соціологія та ін. Кожна з цих наук створює своє певне уявлення про культуру. Археологія за залишками, що дійшли до нашого часу, вивчає культуру історичних предків, народів, що нині живуть або зниклих. Етнографія займається культурою представників різних національностей у всьому її різноманітті і цілісності. Своя точка зору на культуру як на об'єкт дослідження є в істориків, соціологів тощо. Не випадково тому фахівці налічують від 150 до 250 визначень культури в різних наукових галузях, а всього в світовій літературі їх близько 500. Для філософії на відміну від цих наук властивий, по-перше, розгляд культури в її загальних рисах, тобто зі світоглядних позицій; по-друге, під кутом зору з'ясування її місця в суспільстві та історичному процесі в цілому.

Термін "культура" з'явився у Стародавньому Римі, де він означав перш за все агрокультуру, тобто обробіток, обробку, культивування землі. Цей первинний сенс надалі поступається місцем іншому, пов'язаному з особистими чеснотами і досконалістю людини. У XVIII ст. – епоху Просвітництва, поняття культури по суті обмежується однією лише духовною культурою. Саме у цьому значенні термін "культура" тоді набуває достатньо широкого вживання. Головне вньому – обізнаність, освіченість і вихованість людини. Вирішальна роль при цьому належить знанню, хоча і в цей період вже було ясно, що освіта є необхідною, але недостатньою умовою для того, щоб бути культурним. Разом з тим культура ще не стала об'єктом всебічного вивчення.

Важливий поворот в інтерпретації цього терміну відбувся в Німеччині. Спочатку поняття культура і цивілізація розвивалися там так само, як в інших країнах, але наприкінці XVIII ст., перш за все Гердером, було зроблено чи не вирішальне нововведення в історію вивчення культури: він заговорив не про культуру, а про культури.

У найширшому сенсі під культурою нерідко розуміється все створене людиною, всі досягнення людства. Культура постає як “друга природа”, яка створена самою людиною і утворює власне людський світ, на відміну від дикої природи. У цьому випадку культуру зазвичай підрозділяють на матеріальну і духовну. Такий поділ сходить до Ціцерона, який першим відзначив, що разом з культурою, що означає обробіток землі, є також культура, що означає “обробіток душі”.

Матеріальну культуру утворюють продукти матеріального, а духовну – продукти духовного виробництва. Але їх відмінності у жодному випадку не можна перебільшувати хоч би тому, що продукти духовної культури завжди так чи інакше матеріалізовані, а матеріальна культура несе в собі людську думку, досягнення людського **духу.**

Культура є неоднорідним явищем: разом із загальними рисами, їй властиві і риси, характерні для різних соціальних верств і груп. Системи специфічних культурних особливостей, характерних для деяких соціальних груп, називаються субкультурами. Так, своєрідність культурних запитів молоді дає підставу говорити про існування особливої молодіжної субкультури. Риси особливості несуть на собі субкультури окремих професійних груп. Важливими є регіональні особливості в культурі, які мають свої соціальні та історичні витоки. Потрібно прагнути не до вирівнювання і нівелювання, а до збереження самобутності окремих субкультур і збагачення таким чином культурного життя всього суспільства.

Культура як матеріальна, так і духовна, виступає тією інтегруючою силою, яка зв’язує людей в єдине людство. Це призначення культури виражається в її соціальних функціях. У культурологічній літературі виділяють такі основні функції культури:

1) передачі соціального досвіду,
2) знакову,
3) пізнавальну,
4) інформативну,
5) комунікативну,
6) гуманістичну,
7) регулятивну,

8) ціннісну,
9) компенсаторну,
10) соціалізації (або людинотворчу).

Дамо їх коротку характеристику.

Пов'язуючи старших і молодших в єдиному потоці історії, культура передає від одних до інших **соціальний досвід.** Чи ходять люди в джинсових костюмах, в сюртуках чи їдять ложкою, паличками або особливим чином складеними пальцями – скрізь вони роблять це відповідно до вимог традицій, тобто культури. З кожної історичної епохи культура відбирає ті крихти соціального досвіду, які мають безсмертне значення. Завдяки такому відбору кожне нове покоління отримує ніби концентрований досвід минулого.

Наступна функція культури – **знакова.** Людство фіксує, передає накопичений досвід у вигляді певних знаків. Так, для фізики, хімії, математики специфічними знаковими системами виступають формули, для музики – ноти, для мови – слова, букви та ієрогліфи. Оволодіння культурою неможливе без оволодіння її знаковими системами. Культура ж, у свою чергу, не може транслювати соціальний досвід, не втілюючи його в специфічні знакові системи.

Суть **пізнавальної** функції культури полягає в озброєнні людини знаннями, необхідними для оволодіння силами природи, для пізнання суспільних явищ і тенденцій їх розвитку, для визначення відповідної лінії поведінки, своєї громадянської позиції. У здійсненні цієї функції вирішальна роль належить науці, покликаній формувати нові знання і знаходити шляхи і засоби реалізації отриманих знань в технічних засобах, способах практичної діяльності. Дуже велику роль в здійсненні пізнавальної функції культури грає мистецтво, здатне проникнути в глибинні пласти духовного світу людини, в його прагнення, надії, радощі, тривоги, очікування.

Істотну роль у всі часи, а особливо в епоху переходу людства до нового типу цивілізації – інформаційного або, як його ще називають, ноосферного, грає інформаційна функція культури. Вона дає індивідові, соціальним групам, суспільству в цілому достовірну, об'єктивну інформацію, без чого неможлива сама організація

суспільного життя людей, їх орієнтація на ті або інші види діяльності і соціальних відносин.

Комунікативна функція культури дозволяє людям через неї вступати в спілкування між собою, між нинішніми і померлими поколіннями, між різними народами і цивілізаціями. Ця функція культури все більше зростає разом з вдосконаленням технічних засобів, що дозволяє спілкуватися між людьми, перекладати з мови на мову, здійснювати інтерпретацію текстів та інших культурних знаків.

Гуманістична функція культури виражається в облагороджуванні характеру, ментальності, світогляду і способу життя людей в швидкозмінних умовах сучасного технічного, економічного і політичного прогресу. З кожною епохою в розвитку людства ця функція культури зростає.

Не менш важливою є **регулятивна (нормативна)** функція культури, за допомогою якої вона встановлює, організовує і регулює стосунки між людьми. Ця функція здійснюється перш за все через систему норм, правил і законів моралі та права, дотримання яких – необхідна умова існування і співіснування людей.

Важливою є також **ціннісна** функція культури. Вона тісно пов’язана з регулятивною, бо формує у людини певні установки і ціннісні орієнтації, відповідно до яких вона або приймає або відкидає пізнане, побачене і почуте. Саме ціннісна функція культури дає людині можливість самостійної оцінки всього того, з чим вона стикається в житті, тобто робить її особистість неповторною.

Важливе значення має **компенсаторна** функція культури, яка пов’язана з відновленням фізичних і духовних сил людини, проведенням дозвілля, психологічною розрядкою тощо. У наш час ця функція набуває все більшого значення, вона нерідко здійснюється на шкоду іншим.

Нарешті, функція **соціалізації** (або людинотворча) характеризує розвиток культури як процес, в ході якого відбувається засвоєння і подальша переробка індивідом соціально-культурного досвіду: знань, трудових навичок, норм, цінностей, традицій, здійснюється включення його в систему суспільних відносин і формування у нього соціальних

якостей, відбувається навчання людей умінню жити в суспільстві. Ця функція найбільш синтетична зі всіх названих нами функцій культури, включає значною мірою і їх дію.

2. Основні риси культури.

При розгляді культури важливим є з'ясування її основних рис. Адже кожна історична епоха привносила у культуру свої суттєві специфічні атрибути.

Першою ознакою культури є те, що вона є **способом суто людської діяльності.** Культура є унікальним явищем, яку Вернадський визначив як "ноосферу", тобто сферу людського розуму або світ, створений працею і свідомістю людини, на відміну від літосфери, атмосфери, магнітосфери, біосфери, які є природними оболонками нашої планети. Культура є цілком продуктом творчості суспільної людини. І предметний світ, що оточує нас, і комплекс людських уявлень, понять, ідей, норм, традицій, способів життя та світоглядних орієнтацій – без людини і поза людиною не існують. Вони цілком належать людині і без неї втрачають будь-який сенс. У контексті сказаного доречно навести приклад, коли видатний норвезький мандрівник і вчений **Т. Хейєрдал** описує в одній зі своїх книг експеримент, який він наважився здійснити у молодому віці. Він висадився на безлюдний острів, свідомо позбавивши себе елементарних предметів побуту та будь-яких знарядь. Але як тільки дослідник опинився серед дикої природи, він почав з того, що збудував собі притулок – намет. Далі настала черга примітивної зброї, одягу з листя, вогню. Тобто норвезький вчений почав відтворювати культурне середовище, поза яким людина перетворюється на тварину. У його діях відтворювався усвідомлений досвід людства, спосіб людського життя, творчий характер людської життєдіяльності. Хейєрдал почав окультурювати навколишнє середовище, пристосовуючи його до своїх суто людських потреб. Ось чому культура є світом, створеним людиною на благо людини.

Близькою до зазначеної ознаки є наступна: культура є сукупністю цінностей та ідеалів, породжених людською творчістю. Культура

виступає скарбницею духовно-практичного надбання кожного народу і людства в цілому – людських почуттів, ідей, прагнень, мрій і сподівань. Вона, на відміну від конкретних дій та явищ, має неперехідне значення в загальному розвитку людини. Звідси випливає, що культурні цінності, які є наслідком духовної творчості (інтелектуальної, мистецької, літературної, релігійної тощо), – вищі цінності суспільства, що не залежать прямо від тих чи інших соціально-політичних обставин. Унікальними і водночас універсальними є шедеври мистецтва, літератури, думки та ідеї мислителів, філософські категорії та узагальнення, наукові відкриття, політичні, правові, етичні та інші ідеї та досягнення. Культурні цінності по суті є ідеальними. Час не має сили над ними. При цьому чинною характеристикою культурного світу є творчість. Творчість виступає ознакою людини відносно зовнішнього світу та неї самої як об'єктів перетворення. Творчість є створенням нового, того, що в природі само по собі не існувало.

Наступна ознака культури (яка стала історично першим її визначенням): культура є **штучною, вторинною сферою реальності,** "іншою природою". Тобто перш за все культура постає як те, що пройшло через людську перетворюючу діяльність, або як "друга природа", створена людиною. За цією ознакою культура окреслюється як світ артефактів – штучних мов та явищ, що протистоять недоторканій природі. Відповідно, за межами людської діяльності ми вже не стикаємося з культурою. Саме слово "культура" в своєму початковому значенні фіксує цей момент, бо воно позначало обробку землі. По сьогоднішній день це значення збереглося, наприклад, у сільському господарстві, де існує інструмент під назвою "культиватор", відомий також термін "сільськогосподарські культури".

Четверта ознака культури: культура **має знаково-символічну природу.** Класичною мовою культури є мова знаків – специфічна символічна система, для якої характерним є умовний сенс (тобто завжди має "натяк", вказує на щось інше). Це не лише звичайна мова, але й мова міфу, релігії, мистецтва, науки, мова людських жестів,

міміки і дій. Умовною символічністю просякнуті міжлюдські відносини. Речі, що нас оточують, є не тільки знаками сконцентрованої в них духовної і матеріальної діяльності, але й знаками наших смаків, ціннісних пріоритетів, соціального статусу, матеріального положення. Явище моди, наприклад, зміна її тенденцій є символом зміни бажань, самопочуття людини в світі, її ціннісних орієнтацій. Жити в культурі означає жити в світі символів, певних умовностей, де елементи зовнішнього світу є лише знаком, символом внутрішнього світу людини, символом її душі і розуму, її ідеалів та цінностей. Фактично вся світова культура є символічним відбитком людини.

3. Типологія культури.

Плюралістичний характер існування культур породив проблему їх типологій. Найважливішою з них є та, яка фіксує відмінності, що йдуть вглиб століть, між великими культурними сукупностями, перш за все західною і східною культурами.

Під терміном "Захід" розуміють особливий тип цивілізованого і культурного розвитку, який сформувався в Європі приблизно в XV-XVII ст. Попередниками цього типу були культура античності і християнська традиція. Саме в античній культурі філософсько-релігійна свідомість втрачає свою монополію, виникає система швидкого логічного засвоєння знань.

Іншим чинником, що сприяв оформленню західного типу культури, було християнство, де Логос стає Богом. Воно дало людству "особистісного" Бога, тобто персональність стає абсолютним началом світу. А оскільки всі люди – особистості, то всі вони рівні і гідні своєю персональною причетністю Богові, з яким їх зв'язує любов. Служіння Богові пов'язується перш за все з працею, яка розглядається і цінується безвідносно до її конкретної форми.

Не менш важливою компонентою, що характеризує духовне життя Заходу, є демократія. Демократія – це певний тип влади, що протистоїть тим правлінням, де один – чи то тиран, монарх або вождь – володарює над усіма. В умовах демократії існують представницькі органи влади і більшість визначає внутрішню і зовнішню політику

країни.

Для західної традиції характерним є зіставлення особи і суспільства та пріоритет індивідуальних цінностей над суспільними. Відповідно до цього соціалізація особистості зв'язується тут перш за все із зміною соціального середовища і світу. Водночас простежується схильність до невпинних пошуків; незадоволеність досягнутим; упевненість в тому, що нове повинно бути краще старого. У теорії пізнання акцент робиться на раціональності, наполегливому прагненні до пізнання світу, віра в науку, техніку, можливість і необхідність перевлаштування світу.

Найважливішим елементом, що характеризує Схід, є "східна деспотія". Деспотизм як форма влади і генеральна структура суспільства виникає там, де у приватної власності немає пріоритету і земля належить сільській громаді. З метою організації міжгромадських робіт формується орган влади, який, поступово набираючи силу, стає деспотичним по відношенню до членів громади. Проте ця влада не позбавляє громаду автономії у вирішенні власних проблем. Відраховуючи на користь держави ренту-податок, громада жила власними турботами і її громадян мало цікавило, хто кого змінює на вершині політичної піраміди. Втім, і державних правителів не цікавили радощі і біди селян. Головне – вчасно отримати традиційно встановлену ренту-податок.

Для східної традиції характерне утвердження пріоритету суспільства, колективне існування людини, панування таких норм і правил поведінки особистості як справедливість, гуманність, щирість, людяність, пошана до батьків і старших. Особливе місце в процесі соціалізації особистості належить тут сім'ї, власне кажучи, саме суспільство розглядається як велика сім'я. Головна установка у вихованні і соціалізації особи робиться не на зміну світу, а на зміну себе, на самовдосконалення. Важливим для Сходу є збереження традиційних духовних цінностей; принцип внутрішнього єднання людини з природою; уявлення про те, що знання, наука, техніка у відриві від духовності людини втрачають свій гуманітарний зміст.

Слід зазначити, що в останні десятиліття з цих та інших аспектів

спостерігається не тільки розбіжність, але й зближення західної і східної культур. На Заході посилилася увага до соціального, колективного (корпоративного) цілого, до досягнень східної медитативної психології, принципу "недіяння". У свою чергу, в країнах східної культури формуються цінності демократії і лібералізму, очевидний інтерес до індивідуально-особистісних форм буття, посилюються раціональні начала в пізнанні (наука), простежується тенденція до засвоєння ідеї активного втручання в соціальне життя.

Інший варіант типології культур – виділення народної, професійної, масової і елітарної культур. **Народна культура** характеризує культуру того або іншого етносу і нації. Вона виникає на зорі людства і набуває яскраво виражене національне забарвлення. Така традиційна народна культура визначала і регламентувала всі аспекти життєдіяльності громади. Народна культура проявляється в укладі життя, формах господарської діяльності, звичаях, обрядах, типах сім'ї і виховання, характері житла, одязі, харчуванні тощо. Особливе місце в народній культурі займає фольклор.

Професійна культура значно молодша за народну і з'явилася лише з переходом суспільства до стадії розподілу розумової і фізичної праці. Професійна культура – це універсальна система, що включає професійні знання і цінності, які у вигляді зразків і норм, прийнятих в конкретній професійній сфері, регулюють професійну діяльність. У рамках професійної культури створюються навчальні заклади для підготовки фахівців, виникають структури, що забезпечують функціонування культури (музеї, бібліотеки, кінотеатри, концертні зали тощо).

ХХстоліття пройшло під знаком **професіоналізму** (професіоналізм – знання своєї справи і любов до нього). Проте у цьому ж столітті стало ясно, що вузька спеціалізація – це вчорашній день. Сьогодні професійна діяльність в будь-якій сфері повинна спиратися не тільки на вузькоконкретні знання і навички, але й повинна включати навички ділового спілкування, вміння організувати оптимальну взаємодію формальної, позаформальної і неформальної

структур в колективі, ораторське мистецтво, раціональну організацію робочого часу тощо. Сучасний професіонал – це людина, яка несе відповідальність за результати своїх дій, за ухвалювані нею рішення.

Масовою культурою називають такий вид культурної продукції, яка щоденно виробляється у великих обсягах. Передбачається, що масову культуру споживають всі люди, незалежно від місця і країни проживання. Це культура повсякденного життя представлена найширшою аудиторією по різних каналах, включаючи і засоби масової інформації і комунікації. Витоки значного поширення масової культури у сучасному світі криються в комерціалізації всіх суспільних стосунків. Прагнення бачити товар у сфері духовної діяльності у поєднанні з могутнім розвитком засобів масової комунікації і привело до створення нового феномену – масової культури. Заздалегідь задана комерційна установка, конвеєрне виробництво – все це багато в чому означає перенесення в сфери художньої культури того ж фінансово-індустріального підходу, який панує і в інших галузях індустріального виробництва. До того ж багато творчих організацій тісно пов’язано з банківським і промисловим капіталом, що з самого початку зорієнтовує їх на випуск комерційних, касових, розважальних творів. У свою чергу споживання цієї продукції – це масове споживання, бо аудиторія, яка сприймає дану культуру, – це масова аудиторія великих залів, стадіонів, мільйони глядачів телевізійних і кіноканалів.

Елітарна культура – це сукупність специфічних форм, що створюються в сферах мистецтва, літератури, моди, а також предметів індивідуального виробництва і споживання, розкоші, продукованих з розрахунку на те, що вони будуть затребувані лише невеликою групою людей, що володіють особливою художньою сприйнятливістю і матеріальними засобами. їх називають елітою суспільства. Елітарна культура характеризується закритістю, духовним аристократизмом, специфічними цінностями. Її відрізняє високий рівень інновацій. Для створення і запровадження нових культурних зразків представники елітарної культури можуть виробляти свою власну мову (створення особливих мов науки, експериментування з літературною мовою); включати предмет у несподіваний смисловий контекст; робити нове

культурно вагомим чи, навпаки, нічого нового не сприймати. Таким чином, елітарна культура виступає як ініціативне і продуктивне начало у будь-якій культурі, виконуючи у ній переважно творчу функцію.

4. Культура і цивілізація.

У сучасній філософській мові поняття "культура" і "цивілізація" – одні з найпоширеніших і багатозначних. Використання їх в наші дні виходить далеко за рамки первинного, етимологічного значення. Термін "культура" ми вже розглядали. Тому зупинимося на понятті **"цивілізація"** (лат. *civilis* – цивільний, державний), яке з'явилося у французькій мові в рамках теорії прогресу в XVIII ст., хоча слова "цивілізувати" і "цивілізований" відомі вже наприкінці XVI ст. Монтеню і позначали ідеальне суспільство, засноване на розумі і справедливості.

Потім значення терміну було розширене і окрім вихованості і навичок "цивілізованої поведінки" він став позначати певну стадію розвитку людства. **Адам Фергюсон** (1723-1816), **Едуард Тейлор** (1832-1917), **Льюїс Моргай** (1818-1889), а вслід за ними й Маркс розглядають цивілізацію як стадію розвитку суспільства, що наступила після дикунства і варварства. У цей час поняття цивілізація використовується також як характеристика європейського капіталізму в цілому.

Важливим є з'ясування співвідношення культури і цивілізації.

На думку більшості сучасних досліджень цивілізація позначає наступний за варварством ступінь культури, яка поступово привчає людину до цілеспрямованих, впорядкованих сумісних дій з собі подібними, що створює найважливішу передумову культури. І хоча "цивілізований" і "культурний" сприймаються інколи як поняття однопорядкові для позначення співтовариства вихованих і освічених людей, відносини між якими регулюються цивільними законами і моральними правилами і життя яких цілком залежить від майнового становища і розподілу праці, проте цивілізація і культура не синоніми. Цей термін використовується для позначення певного рівня розвитку суспільства, його матеріальної і духовної культури.

Попри існуюче різноманіття поглядів на цивілізацію, як стадію розвитку культури, щодо багатьох її істотних рис вони збігаються. Серед найбільш важливих ознак і рис цивілізації виділяються наступні: утворення держави; виникнення писемності; відокремлення землеробства і скотарства ьід ремесла, розумової праці від фізичної; розшарування суспільства щ класи; поява міст.

Французький історик **Фернан Бродель** (1902-1985) вважав цивілізацію базою культури. Цивілізація розглядається ним через призму духовних явищ, головним з яких він вважає ментальність. Щеодне розуміння цивілізації полягає у визначенні її як автономної поліетнічної соціокультурної системи, тобто як певного типу культури. Термін "цивілізація" тут вживається у множині – йдеться про різні цивілізації відповідно до місця і часу їх існування і до їх ідейно-культурних особливостей (Гізо, Букль, Тойнбі).

І нарешті, культура і цивілізація протиставляються одна одній. Найбільш яскравим прикладом в цьому плані може служити теорія німецького філософа Шпенґлера, викладена ним у книзі "Занепад Європи". Згідно з цією теорією, цивілізація є культурою, яка вмирає, гине, розпадається. Культура, на думку мислителя, є живим і зростаючим організмом, вона дає простір для розвитку мистецтва і літератури, для творчого розквіту неповторної особистості та індивідуальності. У цивілізації ж немає місця для художньої творчості, в ній панують техніка і бездушний інтелект, вона нівелює людей, перетворюючи їх на безликі істоти.

Найбільш поширеними є підходи до розуміння цивілізації як вищої стадії культури і одночасно як певного типу культури (ці підходи поєднуються в один). З іншого боку, для філософії культури XX ст. залишається характерним розведення понять культури і цивілізації. Культура – символ позитивного в розвитку людства, цивілізація ж у багатьох випадках отримує нейтральну оцінку, а нерідко й різко негативну.

Цивілізація як достатньо високий ступінь оволодіння силами природи, поза сумнівом, містить в собі могутній потенціал науково-технічного прогресу і сприяє підвищенню якості і рівня життя людей,

комфортнішому їх існуванню. Навряд чи потрібно доводити очевидні факти благотворного впливу результатів цього прогресу на всі сторони суспільного і повсякденного буття людей. Сьогоднішнє життя немислиме без сучасних електронних засобів зв'язку і глобальних інформаційних систем, засобів пересування і пошуку нових джерел енергії тощо.

5. Культурна діяльність і культурна творчість.

Культура є атрибутом суспільної людини, її життєдіяльності (гуманістичний аспект культури). Перш за все культура виступає як феномен, що розкриває сутність, природу, життєдіяльність людини. Людина – не тільки центр культури, але й той єдиний і абсолютний "простір", в рамках якого живе і функціонує культура. Поза людиною, як якийсь самостійний окремий субстрат, культура просто не існує.

Безперечно, що культура – це процес творення людиною самої себе. Але людина в ході своєї життєдіяльності не просто відтворює свою природну тілесність, а при цьому керується і загальними уявленнями про свою сутність, свій ідеал, етичними та іншими принципами, які вона вважає для себе обов'язковими. Культура і є в своїй основі творенням людиною самої себе відповідно до цих вищих, загальних духовно-етичних та інших орієнтацій суспільства. Інакше кажучи, в основі культури завжди є загальний ціннісно-регулятивний момент.

Філософський підхід, пояснюючи основні передумови, структуру, форми культуротворчої діяльності, виходить з того, що вона не викликається винятково природною необхідністю і не припиняється тоді, коли ця необхідність зникає. Культурна діяльність є діяльністю не одиничної людини або безлічі розрізнених людей, а особливим видом колективної діяльності. Якщо суто природні угруповання живих істот здійснюють винятково біологічну за своїм характером діяльність, то людина в процесі культурної життєдіяльності, навпаки, включається в колективність, створюючи соціальну спільність. Її діяльність в соціальній системі визначається не біологічною необхідністю, а постійно змінними програмами, що відповідають

мінливим умовам і можливостям діяльності і ці програми передаються не біологічним шляхом, а за допомогою культурних кодів.

Будь-яка культурна діяльність людини, будь-яке виробництво знарядь були направлені не стільки на підпорядкування навколишнього середовища, на збільшення видобування їжі, скільки на приборкання самої себе. їй потрібно було реалізувати величезну внутрішню енергію, надорганічні потенційні можливості. Коли людині не загрожувало вороже оточення, її марнотратна гіперактивна нервова організація, часто безрозсудна і некерована, служила швидше перешкодою, аніж допомогою в її виживанні. Контроль над своєю психікою за допомогою створення символічної культури був істотнішим, ніж контроль над зовнішнім середовищем.

Розглядаючи взаємозв'язок творчої діяльності людини з її розвитком, треба звернути увагу на одну грань даної проблеми. Мова йде про те, що сам процес виробництва суспільних форм людиною також міняє і розвиває її. Адже це процес, який вимагає від неї певного пошуку, зусиль, розвитку здатності долати перешкоди, побудувати оптимальну лінію діяльності з певної множини варіантів тощо, що є неодмінною умовою розвитку самої людини. Чим багатше поле прояву людських здібностей в реальних суспільних справах, чим більше людина віддається цьому творенню, тим вище шанси її власного розвитку як суспільного суб'єкта.

В основі будь-якої діяльності, у тому числі й культурної, лежать людські потреби. У цьому понятті важливо виокремити дві складові. По-перше, потреби – це усвідомлення, наші відчуття або переживання того, що нам чогось бракує. По-друге, потреби — це наша думка або уява про те, що могло б компенсувати відсутнє. Важливим моментом є те, що обидва ці моменти не можуть існувати один без одного. Дійсно, якщо ми відчуваємо відсутність чогось, то змушені визначити для себе, чим цю відсутність заповнити і навпаки.

Проте культурна діяльність не обмежується виключно потребами, оскільки її регуляторами є мотиви, ідеали, цінності, тобто духовні орієнтири. Вони спонукають людину керуватися в своїх діях не тільки власними потребами, але й враховувати особливості предмету, що

перетворюється людиною. Тварина лише споживає природу, людина бачить в будь-якому предметі не тільки власну мету, але і його особливі властивості. Споживацьке ставлення до природи – симптом здичавіння, варваризації людини. Становлення культури з самого початку пов'язано з усвідомленням і врахуванням ритмів природи, збереженням можливостей її відтворення. Всесвітньо відомий діяч культури Альберт Швейцер (1875-1965) у своїй роботі "Культура і етика" підкреслює, що в основі нової етики повинен лежати принцип благоговіння перед життям в будь-яких її проявах.

Культурна діяльність як спосіб реалізації активності суб'єкта відмітна ще однією найважливішою особливістю – своєю свободою. Вона не є жорстко запрограмованою, такою, що передається у спадок за допомогою біологічних механізмів. Інакше ми не мали б права говорити про людину як суб'єкта культурної діяльності. Культурна діяльність – не сліпий процес, який підкоряється жорсткій необхідності, а цілеспрямований, свідомий і вільно орієнтований, що припускає такий же вільний вибір засобів здійснення. Поза свободою немає культурної творчості, в цьому сенсі вона є сутнісною характеристикою культури. Звичайно, кожного разу вона реалізується в певних умовах, за наявності конкретних передумов, особливо матеріальних можливостей, що надаються вже досягнутим рівнем розвитку культури. Таким чином, мова не може йти ні про абстрактне розуміння свободи, ні про її абсолютне втілення. Кожного разу свобода має конкретні форми своєї культурної реалізації. Але у будь-якому випадку поза нею культурна діяльність безглузда і неможлива, вона є її універсальним принципом.

У процесі культурної діяльності створюються вищі цінності, оволодіння якими складає сенс людського існування. При цьому матеріальне начало підпорядковане духовному. Воно менш активне або зовсім позбавлене активності, підкоряючись діяльності духу. Якщо воно і здатне проявляти себе самостійно, то веде до породження предметів низького ціннісного значення, які знищують духовність, оскільки задовольняють лише фізичну і чуттєву природу людини, перешкоджаючи вивільненню її вищої активності.

Отже, поза культурою життя людини і суспільства неможливе. Кожне нове покоління починає своє життя не тільки в оточенні природи, але й в світі матеріальних і духовних цінностей, створених попередніми поколіннями. Здібності, знання, людські відчуття, уміння не передаються новому поколінню у спадок – вони формуються в ході засвоєння вже створеної культури. Без передачі досягнень людської культури від одного покоління іншому немислима історія. Якщо людина створює культуру, то культура створює людину.

Література

Основна:

1. Кучеров Г. Г., Попович М. Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 85-114.
2. Попович М. Д. Філософія: історичний екскурс. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2020. – С. 50-79, 137-156, 166-203, 214-218.
3. Касьян В. І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 47-63.
4. Попович М.Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2021. – 298-312.

Допоміжна:

1. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том перший. Вид. друге, випр. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 326-330; 424-429.
2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том другий. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 315-321; 322-341.
3. Європейськийсловникфілософії: Лексиконнеперекладностей. Пер. з фр.–Том третій. –К.: Дух і літера, 2013. –С. 219-231.
4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том четвертий. – К.: Дух і літера, 2013. – С. 339-343.

Теми есе

1. Сутність культури.
2. Типи культури.

3. Екологічна культура.
4. Аграрна культура.
5. Культуро підприємництва.
6. Культура управління.
7. Культура відпочинку.
8. Культура споживання.
9. Культура мови і мовлення.
10. Естетична культура.
11. Моральна культура.
12. Освітня культура.
13. Безпекова культура.
14. Гігієнічна культура.
15. Культура діалогу.
16. Культура одягу.
17. Пізнавальна культура.
18. Культура праці.
19. Культура виробництва.
20. Культура спілкування.
21. Фізична культура.
22. Спорт як феномен культури.
23. Культура поведінки.
24. Етикетна культура.
25. Культура і цивілізація.
26. Історичні типи культури.
27. Культура і релігія.
28. Культура і політика.
29. Художня культура.
30. Правова культура.
31. Українська культура в контексті європейської культури.
32. Українська культура в контексті світової культури.

Тести

1. Через яку свою функцію культура формує у людини уявлення про мету, сенс та призначення життя?

а) виховну;

б) світоглядну;

в) нормативну;

г) пізнавальну.

2. Найперші ознаки цивілізації за Л. Морганом:

а) ринкова економіка;

б) інститути демократії;

в) міста, держава, писемність;

г) політика і ідеологія.

3. Поняття, яке вжив американський соціолог і культуролог П. Сорокін для позначення певних періодів розвитку культури та цивілізації:

а) культурно-історичний тип;

б) цивілізація;

в) соціокультурна система;

г) велика культура.

4. Створене людиною штучне середовище називають:

а) друга реальність;

б) друга природа, предметний світ культури;

в) паралельний світ;

г) віртуальний світ.

5. Осоновоположник абстракціонізму:

а) П. Гоген;

б) В. Кандінський;

в) Т. Лотрек;

г) П. Пікасо.

6. Композитор – автор опери «Аїда»:

а) В. Белліні;

б) Д. Верді;

в) П. Чайковській;

г) М. Лисенко.

7. Композитор – автор опери «Наталка Полтавка»:

а) М. Лисенко;

б) М. Леонтович;

в) Д. Бортнянський:

г) М. Березовський.

8. Функція мистецтва:

а) регулююча;

б) компенсаторна;

в) нормативна;

г) прагматична.

9. Чоловічій музичний голос:

а) контр-альт;

б) тенор;

в) камертон;

г) мецо-сопрано.

10. Книга О. Шпенглера, в якій розглядається типологія культури називається:

а) «Осінь середньовіччя»;

б) «Осінь патріарха»;

в) «Занепад Європи»;

г) «Історія Європи».

11. Основоположник української класичної музики:

а) М. Леонтович;

б) М. Лисенко;

в) Д. Бортнянський;

г) М. Березовський;

д) П. Майборода.

12. Культура – це:

а) частина природного ландшафту;

б) особливий тип рослин;

в) особливий тип бактерій;

г) позитивний результат людської діяльності, «друга природа».

13. Космополітизм у культурі – це:

а) зв'язок культури з космосом;

б) зв'язок культури з політикою;

в) зверхнє ставлення до інших культур;

г) прагнення засвоїти досягнення світової культури;

д) прагнення жити в культурному «кліматі» власної етнічної групи.

14. Яка функція культури спрямована на об'єднання людей і народів;

а) виховна;

б) нормативна;

в) прогностична;

г) комунікативна;

д) виховна;

е) суспільно-перетворююча;

ж) інтегративна.

15. Поняття «контркультура» ввів в культурологію та соціологію:

а) П. Сорокін;

б) Д. Белл;

в) Т. Розак;

г) Т. Парсонс.

16. До якого рівня культури можна віднести творчість письменників, художників, композиторів тощо:

а) народної;

б) масової;

в) професійної;

г) елітарної.

17. Яка цінність для людини є найвищою?

а) життя;

б) свобода;

в) істина;

г) добро;

д) краса.

18. Сфери культури:

а) природна і надприродна;

б) матеріальна і духовна;

в) народна і елітарна;

г) народна і масова.

19. Яка з функцій культури сприяє формуванню особистості та

регулюванню її поведінки?

а) пізнавальна;

б) інтегративна;

в) суспільно-перетворююча;

г) виховна і нормативна;

д) комунікативна.

20. Американський соціолог і культуролог Р. Мертон ввів термін «дизфункція» для позначення:

а) субкультури;

б)масової культури;

в) елітарної культури;

г) контркультури;

д) народної культури.

21. Представник літератури класицизму:

а) О. Бальзак;

б) Ж. Мольєр;

в) У. Шекспір;

г) Ф. Рабле.

22. Вид архітектури:

а) берегова архітектура;

б) сакральна архітектура;

в) міська інфраструктура;

г) технічна споруда.

23. Стиль в архітектурі:

а) садово-парковий;

б) романський;

в) романтичний;

г) промисловий.

24. Вид скульптури:

а) орнаментальний;

б) конструктивістський;

в) монументальний;

г) пейзажний.

25. Композитор – автор пісні «Черемшина»:

а) П. Майборода;
б) В. Михайлюк;
в) В Івасюк;
г) О. Злотник.
26. Автор праці «Культура і етика»:
а) К. Ясперс;
б) О. Шпенглер;
в) А. Тойнбі;
г) А. Камю;
д) А. Швейцер.
27. Основоположник сюрреалізму:
а) П. Пікасо;
б) К. Малевич;
в) С. Далі;
г) М. Шагал.

ТЕМА 14. АКСІОЛОГІЯ (ТЕОРІЯ ЦІННОСТЕЙ).

1. Зміст і смисл поняття «цінності».

Термін “цінність” вже давно вживався філософами і представниками різних наук не тільки в книжній, але й в розмовній мові як звичайне слово разом з багатьма іншими: “цінне відкриття” і “цінність майна”, “цінне визнання” і “коштовності”, “цінне в людині” і “цінне для людини”. Слово це не мало строго однозначний сенс і тому мало багато синонімів: гідність, заслуга, користь, благо, вартість, надбання тощо. Лише в політичній економії дане поняття мало більш-менш певний зміст, звідки воно, мабуть, і було взято філософами.

На початку XX ст. у філософії з’являється нова галузь, яка спеціально досліджує проблему цінностей. Вона отримала назву **аксіології** (з грец. *axios* – цінності, *logos* – знання: наука про цінності). Проблемою цінностей займалися такі мислителі, як **Рудольф Лотце (1817-1881), Микола Гартман (1882-1950), Генріх Ріккерт (1863-1936), Вільгельм Віндельбанд (1848-1915)** та ін.

Вся історія філософської думки безпосередньо має справу з оцінними відносинами, з прагненням виявити найбільш значуще для людини. Тривалий час аксіологічна проблематика була “вплетена” у філософське знання, розглядалася як одна із сторін філософської мудрості.

В історичному аспекті точка зору на природу цінностей змінювалася. Так, в античній, а потім і середньовічній філософії цінності ототожнювалися з самим буттям, а ціннісні характеристики включалися в його поняття. Цінності, таким чином, не відділялися від буття, а розглядалися як елементи, які знаходяться в самому бутті. Починаючи вже з Сократа і Платона, основними питаннями теорії цінностей були: що є благо, що є справедливість? Вони ж були і головними критеріями справжнього буття. Не випадково Платон у вченні про ідеальну державу поклав в основу останньої принцип справедливості.

В епоху Середньовіччя за вище благо вважалося добро, що розуміється як те, чого всі бажають. Зрештою у Томи Аквінського

добро збігається з Богом. Так, в четвертому доказі буття Бога він відзначав:

Бог є абсолютною досконалістю, оскільки в світі є більш або менш досконалі предмети. Тобто цінності пов'язуються з божественною суттю, набувають релігійного характеру.

Епоха Відродження висуває на перший план цінності гуманізму.

Сама філософська категорія "цінність" є продуктом розвитку філософії Нового часу. У роботах Гоббса, Спінози, Лейбніца цінності розглядаються як вияв людської емоційної сфери, бажань, прихованих людських велінь, навіть команд, джерелом цінностей у той час вважалися почуття.

Велику роль в становленні аксіології як самостійного вчення зіграв Кант, який в центр своєї філософії поставив людину, чим, власне, відкрив новий етап розвитку аксіологічного знання. Вищою цінністю є сама людина. Кантом закінчується традиція і період розгляду цінності як блага і з Канта ж починається етап розуміння цінності як значущого для людини.

У марксистській філософії цінності розглядалися в класово-політичному ракурсі. Найчіткіше марксистська позиція була сформульована в тезі Володимира Леніна (1870-1924) (яку окремі філософи називають "категоричним імперативом" марксизму) про те, що етичним (а отже, і цінним) є все те, що відповідає інтересам пролетаріату. З іншого боку, було б несправедливим зводити марксистську аксіологію лише до класових інтересів. Марксизм не заперечував ні загальнолюдських, ні особистих цінностей. Інша справа, що в радянський період існував подвійний стандарт у всьому, в тому числі і в сфері цінностей. Для широких мас пропонувалися одні, а партноменклатура сповідувала абсолютно інші цінності.

У XX ст. вчення про цінності пов'язане з іменами таких видатних мислителів і гуманістів, як **Альберт Швейцер** (1875-1965), **Мохандас Ганді** (1869-1948), **Бертран Рассел** (1872-1970), **Альберт Ейнштейн** (1879-1955), **Джордж Сантаяна** (1863-1952), **Хосе Ортега-і-Гасет** (1883-1955) та ін. Бурхливі соціальні потрясіння, поява можливості самознищення людства, виникнення глобальних проблем до межі

загострили всі традиційні проблеми.

У нашій сучасній літературі також існують різні погляди на питання про природу цінностей. Зокрема, цінність розглядається як предмет, що має яку-небудь користь і здатний задовольнити ту або іншу потребу людини; як ідеал; як норма; як значущість чого-небудь взагалі для людини або соціальної групи тощо. Усі ці розуміння відображають певну, реальну сторону цінностей і їх треба розглядати не як взаємовиключні, а як взаємодоповнювальні. Вони мають різну основу і пов'язані з різними суб'єктами ціннісного відношення. Тому кожен з підходів має право на існування, бо він відображає те або інше ціннісне відношення, що реально існує в соціальній дійсності. У цьому плані, наприклад, релігійні цінності, пов'язані з вірою в надприродне, є також реальними цінностями, які служать орієнтиром в житті віруючих, обумовлюють норми і мотиви їх поведінки і вчинків. Якщо мати на увазі найзагальніше розуміння цінностей, то можна сказати, що цінність – це поняття, яке вказує на культурне, суспільне або особистісне значення (значущість) явищ і фактів дійсності.

Цінності завжди є людськими цінностями і носять соціальний характер. Вони формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини і в рамках певних конкретно-історичних суспільних відносин і форм спілкування людей. Цінності не виникають невідомо звідки і не вкладаються в людину ззовні. Вони формуються в процесі її соціалізації і носять динамічний характер. У зв'язку з цим слід сказати, що весь життєвий досвід людини і система її знань безпосередньо впливають на характер її цінностей. Одне і те ж яблуко буде оцінюватися по-різному і представляти різну цінність для тієї чи іншої людини. Це ж можна сказати і про відношення до Бога віруючого й атеїста.

Як регулятори поведінки особистості цінності впливають на її поведінку незалежно від того, усвідомлюються ті або інші явища як цінності або не усвідомлюються. Свідомі уявлення про систему цінностей, сукупність ціннісних установок складає ціннісні орієнтації особистості. Вони формуються в процесі засвоєння соціальних норм і вимог часу тими соціальними групами, в які особистість виявляється

включеною.

Важливою особливістю цінностей є їх стійкість. Виникнувши, вони потім важко піддаються коригуванню або переробці з боку вихователя або колективу. Як часто вихователь говорить вихованцю про важливість навчання, добросовісної праці, доброти до людей, здорового способу життя тощо. Але вихованець все це сприймає крізь призму своїх установок: все, що не збігається або суперечить його цінностям, розглядається як порожня мораль, слововиверження, яке треба мовчки вислухати і продовжувати робити свою справу. За таких обставин доцільно зачепити "за живе", тобто зуміти торкнутися інтимних струн душі – життєвих орієнтацій даного конкретного індивіда. Іншими словами, якщо ми хочемо формувати здорові потреби, інтереси та ідеали, то треба відштовхуватися від тих життєвих цінностей, які сформувалися у дитини на рівні повсякденної свідомості.

2. Класифікація цінностей. Ієрархія цінностей суспільства та особистості.

Перетворюючи навколишній світ, люди створюють матеріальні і духовні цінності. Серед них виробничо-побутова техніка, здоров'я, сім'я, етичні норми, художні твори. У контакті з ними проходить життя індивіда і для нього не байдуже, які цінності будуть орієнтиром і мотивом в його житті. Особливе значення як цінності мали істина, добро і краса. Релігійно-християнська думка як непорушну основу цінностей запропонувала Бога, а головною цінністю – порятунок душі. Критика релігійних догматів сприяла відродженню науки і мистецтва і завершилась розробкою нової системи цінностей, якій належне місце зайняли праця, здоров'я, освіта, пізнання і техніка, держава і соціальна справедливість.

Сьогодні існує багато класифікацій цінностей. Дослідники висувають низку критеріїв для виділення певних груп цінностей. Найбільш аргументованим, поширеним і прийнятним є твердження, згідно з яким цінності є предметом потреб та інтересів людини. Залежно від цього виділяють три групи цінностей: матеріальні – це

знаряддя і засоби праці, предмети і речі безпосереднього споживання, соціально-політичні – суспільні інститути, які необхідні людині – сім'я, етнос, Батьківщина тощо і духовні – це ідеї, теорії, думки: політичні, правові, моральні, естетичні, філософські, релігійні тощо.

Окремі мислителі акцентують увагу на естетичних і моральних цінностях, які мають особливе значення для особистості. Так, своєрідність естетичних цінностей визначається специфічним характером естетичного ставлення людини до навколишньої дійсності, що ґрунтується на безпосередньому чуттєвому, безкорисливому сприйнятті навколишнього світу. Естетичні цінності пов'язані з пізнанням і оцінкою змісту і форми, структури, міри організованості, упорядкованості конкретних об'єктів і предметів. Естетичну цінність можуть мати предмети і явища природи, що сприймаються людиною; сама людина, її зовнішність, дії, вчинки, поведінка; речі, що створені людиною у процесі діяльності; продукти духовної діяльності, вироби різних видів мистецтва тощо.

До категорії моральних (етичних) цінностей відносяться добро і зло, справедливе і несправедливе, егоїзм і альтруїзм тощо. Ці цінності відносяться до світу людей – до природи ці поняття прикласти не можна, самі по собі природні явища не можуть вважатися ні добрими, ні злими. І хоча ми можемо сказати "море злиться", "ураган розбушувався", "добре і ласкаве сонце" – в самих цих природних явищах етичних цінностей немає і бути не може, оскільки в них відсутній суб'єкт ціннісного відношення. Крім цього, на перший погляд може здатися, що у кожної людини своє уявлення про добро і зло, справедливе і несправедливе. І ці уявлення можуть не збігатися з уявленнями інших людей про справедливість, про те, що вважати добрим і злим. Якби це було дійсно так, то люди не могли б вести сумісне існування, неможливо було б виховання дітей і сам процес соціалізації втратив сенс (соціалізація, як відомо, процес засвоєння особистістю цінностей, правил і норм поведінки, прийнятих у суспільстві). Особистісний момент етичних цінностей, поза сумнівом, має велике значення, але людина черпає уявлення про них з навколишнього соціального середовища.

Є можливість структурувати цінності детальніше і за іншими параметрами. Скажімо, можливо розглянути цінності різних сфер людського буття: виробничі, економічні, політичні, державні, сімейні, побутові, ідеологічні, релігійні, мистецькі тощо. Усе це ілюструє твердження, що у всіх сферах, формах, виявах людського життя існує ідеальне ставлення до буття, яке людство кваліфікує як належне, правдиве, бажане.

Оскільки цінності визначаються потребами, інтересами особистості і суспільства, остільки вони мають складну структуру, особливу ієрархію, в основі якої лежать фундаментальні, необхідні для життя людини як живої істоти блага (природні багатства, матеріальні умови життя – житло, харчування, охорона здоров'я тощо) і вищі цінності, залежні від соціальної сутності людини, її духовної природи. Перша група цінностей відноситься до утилітарних, друга – до духовних. Перша група цінностей визначається зовнішньою відносно людини метою, друга має внутрішню основу. Практична, утилітарна цінність є цінність засобу, бо корисність речі визначається тим завданням, яким вона покликана служити. Виконавши своє завдання, ця річ як цінність вмирає. На відміну від утилітарної цінності, духовна має самодостатній характер і не потребує мотивів, які лежать поза нею. Якщо утилітарні прагматичні цінності визначають цілі діяльності, то духовні – сенс людської діяльності.

За вагомістю для людини і людства вищі цінності є цінностями не тому, що служать для чого-небудь іншого, а навпроти, все інше набуває значущість лише в контексті вищих цінностей. Ці цінності нескороминущі, вічні, значущі у всі часи, абсолютні. Вони сприймаються людиною як щось таке, що іншим бути не може в принципі. До вищих цінностей відносяться загальнолюдські – світ, людство; соціальні – справедливість, свобода, права людини; цінності спілкування – дружба, любов, довіра; культурні – світоглядні, етнічні; діяльнісні – творчість, істина; цінності самозбереження – життя, здоров'я, діти; особисті якості – чесність, патріотизм, вірність, доброта та ін. Є точка зору, відповідно до якої головною, вищою цінністю є людина.

Велике значення мають орієнтації на вищі цінності, які ще називають ідеалами (ідеали особисті, соціально-групові, ідеал лідера, ідеал доброти, краси, справедливості тощо). Ідеал – це зразок, прообраз, поняття досконалості, вища мета прагнень. Ідеал – це ідеальний образ, що визначає спосіб мислення і діяльності людини або суспільного класу. Формування природних предметів відповідно до ідеалу є специфічно людською формою життєдіяльності.

Ідеалів багато, їх по-різному класифікують. Що стосується сучасного гуманізму, то він орієнтується на такі цінності-ідеали як свобода, справедливість, демократія, відповідальність, непримиренність до насильства і ненасильство, економічно виправдана планетарна спільність людей. Разом з позитивними цінностями є, зрозуміло, і їх антиподи: людиноненависництво, користолюбство, культ сили, вседозволеність тощо.

Але не тільки вищі цінності впливають на соціалізацію особи Важливе значення в цьому процесі мають і цінності-засоби, які виступають як проміжні цінності. Вони підпорядковані вищим цінностям і обумовлені ними. Наприклад, якщо людина прагне до утвердження справедливості, вона ніколи не використовуватиме для цього несправедливі засоби, а прагнення до добра несумісне з недобрими засобами. Іншими словами, без цінностей-засобів недосяжні ніякі цінності-цілі, але разом з тим ніякі найблагородніші цілі не виправдовують поганих засобів.

3. Цінності та оцінювання.

Цінність виступає єдністю об’єктивного і суб’єктивного. Діалектика цих двох протилежних сторін єдиного цілого у випадку з феноменом цінності носить складний, опосередкований характер (і перш за все у зв’язку з посиленням людського чинника, людського виміру ціннісних відносин). Це видно хоча б вже з того, що в категорію цінності входить оцінка, а також відповідно вибір, переоцінка, ревізія цінностей тощо.

Оцінка є засобом усвідомлення цінності. Оцінка складається з акту порівняння, власної оцінки і рекомендацій до відбору того, шо

визнається цінністю. Той, хто оцінює, формулює думку про корисність або шкідливість, необхідність або непотрібність того, що оцінюється. Оцінка пов'язана з практикою в широкому сенсі цього слова (як суспільно-історичною практикою людини). Оцінка означає рішення про вибір, а вибір веде до дії. Оцінка, таким чином, організовує практичну діяльність.

Оцінка є також кількісною характеристикою цінності. Педагоги виставляють оцінки, вони, отже, теж мають справу з цінностями. Кожен студент в думках сам виставляє собі оцінки, він теж уміє вимірювати цінності. "Відмінно", "добре", "задовільно", "незадовільно" – це оцінки, які виступають у словесній формі або у цифровій: "90- 100", "75-89", "60-74", "до 60". Що робить викладач, виставляючи ці оцінки-цифри в залікову книжку? Він завершує інтерпретацію знань студента своїм остаточним рішенням.

Усі дослідники цінностей сходяться на тому, що формуванню цінності передує оцінювання об'єкту. Але що це за процес – **оцінювання**? У цьому процесі істина та інтерес зливаються у цінності, активно впливаючи одне на одного. Цей вплив своєрідний. Інтерес у міру своєї активності витісняє з істини якусь її частину, саме ту, яка не відповідає його спрямованості. Унаслідок цього істина набуває рис відносності, вона "узгоджується" з інтересом. У свою чергу, людина не може повністю протиставити об'єктивній істині свої власні інтереси. При такому протиставленні відбудеться повний розрив з об'єктивними умовами буття. А цього мисляча особистість допустити не може. За такої ситуації необхідно, хоча б частково, наблизити інтерес до об'єктивної істини. У процесі такого наближення інтерес модифікується в напряму зняття якихось елементів інтересу. У міру змін, яких зазнають істина та інтерес, відбувається остаточне злиття відносної істини та трансформованого інтересу, оцінювання завершується, цінність оформлюється.

Важливими елементами оцінки є суб'єкт, предмет і основи оцінювання. Об'єктивний зміст оцінки визначається предметом. Тому оцінка безпосередньо пов'язана з пізнанням, бо перш ніж судити про значущість предмету, необхідні знання про його об'єктивні

властивості. Правдиве, достовірне знання саме по собі може бути основою оцінки.

Істотний вплив на формування оцінки робить суб'єкт оцінювання: індивід, соціальна група, суспільство, людство. Суб'єктивним (перш за все відбір основ оцінки, які пояснюються багатством потреб, складністю духовного життя людини. У певних випадках суб'єкт обирає як єдину основу оцінки особистий (груповий) інтерес, егоїстичні устремління, в яких домінує його обмеженість і свавілля. І це не випадково. Множинність та ієрархічність суспільних і особистих відносин індивіда не тільки пояснюють, але й зумовлюють багато-вимірність його підходів до оцінки явищ дійсності. У той же час **Б** психології і соціології відзначається стабільність, незмінність, повторюваність в оцінках різнорідних за змістом і вагомості явищ **з** боку одного і того ж суб'єкта. Особистість реалізує себе як цілісність, керуючись достатньо впорядкованою системою соціокультурних і особистісних цінностей. Дана система, яка формується з потреб, виступає як глибинна основа оцінки людиною світу природи, духовної культури, самого себе тощо. Проте ціннісні орієнтації особистості що визначають її вибірковість, достатньо мінливі, як мінливі і умови життя і потреби людини. У результаті виникає небезпека свавілля, суб'єктивізму в оцінках.

Певним бар'єром суб'єктивізму оцінки є наявність об'єктивно" основи. Основа оцінки – це критерій, який дозволяє суб'єктові кваліфікувати явище з погляду його соціальної значущості в даний момент або в перспективі, здійснити селекцію, відбір предметів і явищ дійсності і визначити стратегію своєї діяльності. В оціннісних судженнях основа оцінки може бути виражена явно, а може міститися у неявному вигляді. Але основа – це неодмінний елемент оцінки.

Оцінне відношення виникає не до будь-якого предмета або явища, а лише до такого, який має індивідуальну або соціальну значущість. В процесі (і в результаті) відношення формується оцінка як думка про значущість даного феномену для людини і людства.

Оцінна думка приводить врешті-решт до народження цінності, яка може виявитися як з позитивним знаком, так і з негативним (такі

цінності називають антицінностями або помилковими цінностями). До одного і того ж явища, скажемо до прагнення до багатства, прибутку, може скластися прямо протилежне ставлення з боку різних суб'єктів оцінювальної діяльності. Чим вони керуватимуться в тому або в іншому випадку? Мабуть, слід говорити, в найзагальнішому вигляді, про цільову природу цінностей. Для корабля, що не має мети, ніякий вітер не є попутним. Людина, що не має певних ясних уявлень про те, в ім'я чого вона живе, залишається, як правило, байдужою до величезної кількості людей, що оточують її, до історичної пам'яті, політичних інститутів (парламент, вибори), до витворів мистецтва тощо. Можна сказати, що всі цінності мають на меті досягнення вищого блага (цінності над цінностями), але цінність і сама в собі містить ціль (є самоціллю).

На завершення пригадуються відомі слова "бери від життя все", "за гроші можна все купити". Фактично ми перетворюємо на гроші і прибуток будь-яку цінність: наукове відкриття, релігійне відродження, новий злочин і багато що інше. Чи до цього ми прагнемо? Невже наші орієнтири – бездушний прагматизм західного зразка або безсовісне користолюбство часів дикого капіталізму? Якщо сучасна людина продовжуватиме поклонятися грошовому "божеству", існує небезпека того, що вона може втратити людську гідність і відчуття людського буття як такого. Отже, створення нової системи цінностей має глибинний екзистенціальний сенс: аксіологія є основою духовного зцілення і культурної перебудови.

Література

Основна:

1. Кучеров Г. Г., Попович М. Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 85-114.
2. Попович М. Д. Філософія: історичний екскурс. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2020. – С. 50-79, 137-156, 166-203, 214-218.
3. Касьян В. І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 47-63.

4. Попович М.Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2021. – С. 347-355.

Допоміжна:

1. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том перший. Вид. друге, випр. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 473-480.
2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том другий. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 360-365.
3. Європейськийсловникфілософії: Лексиконнеперекладностей. Пер. з фр.–Том третій. –К.: Дух і літера, 2013. –С. 265-271.
4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том четвертий. – К.: Дух і літера, 2013. – С. 305-311.

Теми есе

1. Цінність і символ.
2. Цінності і ідеали.
3. Загальнолюдські цінності.
4. Національні цінності.
5. Матеріальні цінності.
6. Художні цінності.
7. Естетичні цінності.
8. Духовні цінності.
9. Вітальні цінності.
10. Сімейні цінності.
11. Моральні цінності.
12. Політичні цінності.
13. Правові цінності.
14. Ціннісні орієнтації.

Тренінг
з визначення власної системи і ієрархії цінностей та системи і ієрархії цінностей людей з вашого ближнього оточення.

При визначенні та тлумаченні понять «цінність», «цінності» будемо спиратися на ідеї польського соціолога Яна Щепанського. Визначаючи поняття цінності він писав, що цінністю можна називати будь-який матеріальний чи духовний предмет, ідею чи соціальний інститут, предмет реальний чи ідеальний, по відношенню до якого індивіди чи спільності виробляють установку поваги, іноді поклоніння, приписують цьому предмету впливову роль в своєму житті і праву його досягнення відчувають як примушення. Цінності – це ти предмети чи стани речей, які гарантують індивідам і групам психічну рівновагу, дають задоволення, викликають почуття добре виконаного обов'язку. Цінності є також досконаліть у діяльності, Цінності виступаючи в якості регулятора людських дій дозволяють оцінювати чужі вчинки.

Цінності – це узагальнені уявлення про блага і допустимі способи їх отримання, на основі яких людина здійснює вільний вибір цілей і засобів діяльності. Цінності особистості виступають в якості основи задля формування життєвої стратегії, в багатому визначають лінію професійного розвитку.

Ціннісні орієнтації – це поняття соціальної філософії і соціальної психології, під яким розуміється:

1)ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та інші засади оцінки людиною соціальних об'єктів і подій;

2) спосіб організації людиною своєї поведінки у відповідності до усвідомлених життєвих смислів.

Визначення ціннісних орієнтацій.

Уважно вивчите перелік з 18 цінностей й оберіть ту цінність, котра для Вас є найбільш значуща – вона займе перше місце. Потім оберіть другу за значущості цінність. Найменш важлива займе 18 місце. Тут не має, як в попередніх тестах правильних і неправильних тестів. Кінцевий результат представлятиме Ваші систему і ієрархію цінностей.

Термінальніцінності.

Термінальні цінності це цінності, що цінні самі по собі, самоцінності. Цінності, які не можна іншими, більш загальними або більш важливими цінностями. До таких цінностей належить повноцінна любов, щастя, безпека, задоволення, внутрішня гармонія, відчуття завершеності, мудрість, порятунок, комфортне життя,натхнення, свобода, дружба, краса, визнання, повага, надійна сім'я, рівність, загальний мир. Термінальні цінності – практично те ж саме, що цінності – цілі або життєві цінності.

Термінальні цінності місце у житті

- Активне діяльне життя (повнота і емоційна насиченість життя);
- Життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, які досягаються завдяки життєвому досвіду);
- Здоров'я (фізичне і психічне);
- Цікава робота;
- Краса природи та мистецтва (переживання прекрасного в природі та мистецтві);
- Любов (духовна і фізична зближує з любимою людиною);
- Матеріальне забезпечене життя (відсутність матеріальних проблем);
- Наявність хороших і вірних друзів;
- Суспільне визнання (повага колег, колективу, оточення);
- Пізнання (інтелектуальний розвиток, можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури);
- Продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил и здібностей);
- Розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення);
- Свобода (самостійність, незалежність і судженнях і вчинках);
- Щасливе сімейне життя;

 Щастя інших (благополуччя. Розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу);

 Творчість (можливість займатися творчістю);

 Впевненість в себе (внутрішня гармонія, свобода от внутрішніх суперечностей, сумнівів);

 Задоволення (приємне проведення часу, відсутність обов'язків);

Інструментальні цінності.

Інструментальні цінності – це цінності-засоби. Вони цінні як засоби, інструменти для досягнення звичайних цілей. В якості інструментальних цінностей зазвичай розглядаються особистісні риси, що допомагають людині у житті: ввічливий, відповідальний, розумний, хоробрий, честолюбний, ніжний, чесний, корисний, здатний, чистий, здатний прощати, чистий, веселий, незалежний, слухняний, з широким кругозором.

Інструментальні цінності місце у житті

 Акуратність (охайність, вміння тримати у порядку речі, чіткість введені справ);

 Вихованість (гарні манери, вміння себе поводити у відповідності до норм культури поведінки);

 Високі запити (високі вимоги до життя);

 Життєрадісність (оптимізм, почуття гумору);

 Виконавча дисципліна;

 Незалежність (здатність діяти самостійно, рішучість);

 Непримиримість до недоліків по відношенню до себе та інших;

 Освіченість (широта знань, високий культурний рівень);

 Відповідальність (почуття обов'язку, вміння дотримуватися свого слова);

 Раціоналізм (вміння правильно і логічно мислити, прийняти продумані, раціональні рішення);

 Самоконтроль (стриманість, самодисципліна);

 Сміливість у відстоюванні своєї думки;

 Чуткість (турботливість);

 Терпимість (до поглядів і думкам інших, вміння прощати іншим їх помилки);

 Тверда воля (вміння наполягати на своє, не відступати перед труднощами);

 Широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички);

 Чесність (правдивість, щирість);

 Ефективність у справах (працелюбство, продуктивність в роботі).

Спробуйте відповісти себе на наступні питання:

1. В якому порядку і в якій мірі (повністю, частково) реалізовані ці цінності у Вашому житті;
2. Як би Ви розклали ці цінності, якщо би стали таким, яким мрієте стати?
3. Як би, на Ваш погляд, розклала ці цінності ці цінності ідеальна, досконала у всіх відношеннях людина?
4. Як би розклали ці цінності, на Ваш погляд, більшість людей?
5. Як би Ви це зробили п’ять років тому?
6. Як В думаєте, в якому порядку Ви розставите ці цінності через п’ять, десять років?
7. В якому порядку розклали би ці цінності близькі Вам люді?

Конкретні цінності **Місце у житті:**	**Абстрактні цінності** **Місце у житті**
□ Активне діяльне життя	□ Життєва мудрість
□ Здоров’я	□ Красота природи і мистецтва
□ Цікава робота	□ Любов
□ Матеріально забезпечене	□ Пізнання життя
□ Наявність хороших і вірних	□ Розвиток друзів
□ Суспільне визнання	□ Свобода
□ Продуктивне життя	□ Щастя інших
□ Щасливе сімейне життя	□ Творчість
□ Задоволення	□ Впевненість в себе

Етичні цінності **Місце в житті**	**Цінності спілкування** **Місце у житті**
□ Відповідальність	
□ Високі запити	
□ Незалежність	
□ Самоконтроль	
□ Широта поглядів	
□ Вихованість	
□ Життєрадісність	
□ Непримиримість до недоліків	
□ Терпимість	
□ Чуткість	
□ Чесність	

Ще раз спробуйте відповісти на вищевикладені 7 питань крізь призму конкретних і абстрактних цінностей, етичних цінностей і цінностей спілкування. Сподіваюсь, що даний аксіологічний самоаналіз допоможе Вам визначити ціннісні пріоритети у Вашому житті.

ТЕМА 15. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ І ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ ТА МАЙБУТНЄ ЛЮДСТВА.

1. Тенденції розвитку світової цивілізації на початку XXI ст.

Світ на початку XXI ст. опинився у складних умовах. Американський соціолог і футуролог **Деніел Белл** (нар. 1914) всвоїх роботах "Зустрічаючи 2000 рік", а також "Прийдешнє постіндустріальне суспільство" виразив думку, що подальший розвиток науки і техніки виключає з життя суспільства проблему соціальної революції, а "індустріальне суспільство", рушійною силою якого була автоматизація виробництва, а також інтенсивне використання природних ресурсів, вступить в новий етап соціальної реальності – "постіндустріальне суспільство".

Нове суспільство формуватиметься на основі розвитку науки і активного використання наукових знань. Воно закладе нові суспільні відносини. Відмінними ознаками "постіндустріального суспільства", за Беллом, стають: перехід від виробництва товарів до економіки обслуговування; зайняття панівного становища в управлінні суспільством соціальною групою професіоналів-технократів і "великих учених"; повсюдне поширення "інтелектуальної технології" (інформатики, комп'ютеризації) і можливостей технологічного зростання при широкому розвитку теоретичних знань.

Завершення XX ст. принесло з собою кардинальні зміни у всіх сферах, з яких можна виділити дві. По-перше, це перехід до урбаністичного (міського) способу життя більше половини населення планети, зокрема в країнах Азії, Африки, Латинської Америки. Це в корені міняє уявлення, які склалися раніше, про рушійні сили розвитку суспільства, оскільки на перший план виходять людина, її свідомість, мислення і творчість. Недаремно освіта вважається за найважливішу сферу розвитку суспільства і найбільш вигідну сферу інвестицій. По-друге, ще у шістдесятих роках XX ст. було відмічено перехід до інформаційної моделі розвитку країн західної цивілізації, де стирається межа між виробництвом і споживанням, де діяльність

людини пов’язана перш за все з інформацією і знаннями як основним ресурсом розвитку.

На особливе виділення заслуговує створення загального для всіх комунікаційних мереж і технологічних полів цифрової мови, на якій інформація створюється, обробляється, зберігається і передається. Завдяки цьому навколишній світ зробився цифровим. Можна сказати, що втілився в життя знаменитий вислів Піфагора, який заявляв, що все у цьому світі є число.

Водночас на початку XXI ст. загострилися традиційні і з’явилися нові проблеми. У світі виникає багатополярність, на перший план виходить те протистояння, яке умовно можна було б позначити “Північ-Південь”. Це суперечність між відносно невеликою групою високорозвинутих країн із стійкою політичною системою, що освоїли новітню інформаційно-комп’ютерну технологію, з високим рівнем добробуту і, з іншого боку, з основною масою країн, що живуть в рамках індустріальної, а то і доіндустріальної технології, з масовою бідністю, бурхливим зростанням народонаселення, нестабільністю внутрішнього життя. Про характер протистояння “золотого мільярда” і шести мільярдів решти світового населення можна судити з таких даних. В останнє десятиліття XX ст. 20% найбільш багатих країн отримували близько 85% світового доходу, а на решту залишалося всього лише 15%, при цьому на частку бідної частини – всього 1,5%.

Крім цього, суттєво збільшені масштаби впливу людини на навколишній світ визначили нову реальність. Виникли глобальні проблеми. їх поглиблення є ознакою безпрецедентної кризи цивілізації, що йде корінням в історію європейської культури. І це криза не окремих сторін буття, а основних форм життєдіяльності європейської індустріально-технічної цивілізації. Одночасно ця криза стосується сучасної людини взагалі, способу її самореалізації, бо всі країни світу, всі народи, намагаючись досягти рівня життя промислово розвинених країн Західної Європи і Америки, прагнуть йти по їх шляху. Іншого способу успішної самореалізації сучасна людина не знає. Ось чому можна сказати, що сучасна людина, спосіб її буття

знаходяться в найглибшій кризі.

До порядку денного постало питання про безперервне відтворення природних ресурсів для підтримки нормальних умов життя на планеті. З огляду на це виникає проблема цінностей, пошук нових пріоритетів суспільного розвитку та інших світоглядних орієнтацій стають головними завданнями духовного оновлення суспільства. Сьогодні вчені різних країн практично єдині у тому, що людство зуміє подолати екологічні та інші глобальні проблеми, але за умови, якщо буде здійснений перехід до іншої цивілізації, побудованої на інших цінностях. Вони повинні базуватися не на антропоцентризмі (як це має місце у всіх типах світогляду, де по відношенню до природи людина та її потреби безумовно поставлені в пріоритетне положення), а на біосфероцентризмі, що акцентує увагу на унікальності феномену життя і необхідності підтримки біосфери в стані рівноваги. Людина ж як розумна істота і складова частина цієї складною системи вписана в неї еволюційно самою природою. Вона повинна не просто з цим рахуватися, але й відповідно діяти. У неї немає іншого шляху, окрім як змінити своє бачення світу, виробити нову систему цінностей і орієнтири суспільного розвитку, спираючись на принципи гуманізму і коеволюції природи і суспільства.

2. Філософське осмислення глобальних проблем та викликів сучасної цивілізації. Феномен обалістики.

Сучасний світ кардинально змінився в результаті господарської діяльності людини. Як наслідок — виникли глобальні проблеми. Термін “глобальний” походить від латинського globus – земна куля. Звідси і проблеми, які зачіпають інтереси і людства в цілому, і кожної окремої людини в різних точках планети, тобто ті, які носять загальнолюдський характер, прийнято називати глобальними. Вони роблять істотний вплив на розвиток окремих країн і регіонів, будучи могутнім об’єктивним чинником світового економічного і соціального розвитку. їх розв’язання передбачає об’єднання зусиль абсолютної більшості держав і організацій на міжнародному рівні, тоді як їх

невирішеність загрожує катастрофічними наслідками для майбутнього всього людства.

У даний час серед різних підходів до класифікації глобальних проблем найбільше визнання отримав той, відповідно до якого всі вони поділяються на три великі групи залежно від ступеню їх гостроти і першочерговості розв'язання. Таким чином, першу групу складають проблеми, які характеризуються найбільшою спільністю і актуальністю. Вони виникають із відносин між різними державами і тому їх називають інтерсоціальними. Тут виділяються дві найбільш значущі проблеми: усунення війни з життя суспільства і забезпечення справедливого миру; встановлення нового міжнародного економічного порядку.

Друга група об'єднує ті проблеми, які виникають в результаті взаємодії суспільства і природи: забезпечення людей енергією, паливом, прісною водою, сировинними ресурсами тощо. Сюди ж відносяться і екологічні проблеми, а також освоєння Світового океану і космічного простору.

І нарешті, третю групу складають проблеми, пов'язані з системою "людина-суспільство". Це демографічна проблема, питання охорони здоров'я, освіти та ін. На найбільш важливих і актуальних ми зупинимося.

Перш за все, варто відзначити, що безпосередньою причиною виникнення глобальних проблем є переважання стихійності в управлінні природними і суспільними процесами, споживче ставлення не тільки до природи, але й до людини в умовах ринкової економіки.

Серед багатьох світових проблем виділяється проблема війни і миру, адже із винаходом ядерної зброї дана проблема набула особливого значення. Кількість ядерних боєголовок у даний час в три тисячі разів за потужністю перевершує кількість вибухових речовин, використаних у Другій світовій війні. Використання ядерної зброї може призвести не тільки і не просто до знищення частини населення. Є й інші наслідки:

1) створення ефекту "ядерної зими" – вибух тільки одного відсотка

накопичених на планеті ядерних зарядів приведе до знищення всього живого, оскільки хмари попелу від пожеж і вогненних штормів (викликаних вибухами) зроблять атмосферу планети практично непроникною для сонячних променів, відбудеться різке похолодання (на 50-60 градусів) і все живе загине;

2) поява електромагнітного імпульсу, що вражає електростанції і що виводить з ладу прилади;

3) радіоактивне зараження місцевості на багато сотень і тисяч років (навіть, якщо хто-небудь залишиться в живих, виникає питання: як жити?).

Ось чому першим засобом в боротьбі проти воєн має бути відмова від війни як засобу продовження політики. Нині став очевидним її ірраціональний сенс, а точніше повна абсурдність як якого б то не було засобу вирішення міжнародних проблем.

Іншим аспектом даної проблеми є те, що попри зменшення небезпеки прямого військового зіткнення ядерних “наддержав” зростає загроза сліпої технологічної випадковості “чорнобильського варіанту”. Будь-яка техніка, як свідчить історія, коли-небудь ламається. І абсолютної гарантії від повторення Чорнобиля або ще більш страхітливої трагедії ніхто не дає. Не можна забувати, що на планеті зараз працює більше 430 атомних електростанцій. І їх кількість збільшується. До того ж йде розповзання атомної технології. Вже виробляють ядерну зброю Індія, Пакистан, готові до цього Південна

Африка, Ізраїль, Іран і ряд інших держав. Наростає небезпека потрапляння ядерної зброї в руки безвідповідальних політичних авантюристів і навіть кримінальних елементів. Усе це доповнюється небезпекою терористичних актів проти ядерних об’єктів.

Енергетично-сировинна проблема. Енергетичні та сировинні ресурси складають основу матеріального виробництва і в міру розвитку продуктивних сил грають все більш значну роль у житті людини. Вони поділяються на відновлювальні, які постійно відтворюються, тобто підлягають відновленню природним або штучним шляхом (гідроенергія, деревина, енергія Сонця тощо) і

невідновлювальні, кількість яких обмежена їх природними запасами (нафта, вугілля, природний газ. руди і мінерали).

Науковці підрахували, що при сучасних темпах споживання більшості невідновлюваних ресурсів людству вистачить лише на недалеку перспективу, що обчислюється від декількох десятків до декількох сотень років. За історичними мірками це зовсім небагато. При цьому слід мати на увазі, що значна частина наявних запасів зосереджена в родовищах, які залягають в складних умовах, або представлені відносно бідними рудами. Якщо ще недавно люди добували багато корисних копалини відкритим способом або на глибині, що не перевищує 600 м, то вже сьогодні ситуація істотно змінилася. Місця видобутку корисних копалин виявилися виснаженими, і тепер нерідко стоїть завдання розробляти родовища, що залягають на глибині 8-10 км або на дні океану. А це вимагає не тільки великих капіталовкладень, але й розробки нової техніки і технологій для їх видобутку і переробки. Тому стає необхідним разом з розвитком безвідходних технологій розумно використовувати всі ті ресурси, якими людство вже користується.

Злободенною для людства є **екологічна проблема –** одна з глобальних проблем сучасності, що проявляється в різкому загостренні суперечностей у відносинах між суспільством і природою, порушенні природних процесів через надмірну антропогенну дію, непередбачувані наслідки НТР, зростання енергоспоживання і спалювання викопного палива, демоірафічний вибух, збройні конфлікти, техногенні катастрофи тощо.

На даний момент спостерігаються три небезпечні глобальні тенденції: зміна складу атмосфери; посилення “парникового ефекту” і потепління клімату, що може призвести до розтавання льодів і катастрофічного підвищення рівня океану; забруднення навколоземного космосу залишками космічних апаратів.

Інші чотири небезпечні тенденції мають менш загрозливий масштаб: забруднення Світового океану нафтовою плівкою, що порушує енерго- і масообмін між гідросферою та атмосферою;

скорочення озонового шару, який захищає життя на Землі від жорсткого ультрафіолетового випромінювання Сонця; деградація лісів, головної "фабрики" кисню як унаслідок їх вирубування (у тропічних країнах, що розвиваються і в Російській Федерації), так і пошкодження кислотними дощами (у розвинених країнах). В окремих регіонах екологічна криза досягла рівня екологічного лиха (зона Чорнобиля, Амазонія тощо).

Світова спільнота, і насамперед політики розвинених країн, що завдають найбільшої шкоди природному середовищу, повинні піклуватися про те, щоб кожна людина, кожна держава враховували не тільки особисті, але й міжнародні інтереси. У цьому плані важливим є використання важелів ООН.

Не менш важливим є формування екологічної свідомості, особлива роль в якому належить засобам масової інформації. Вони повинні менше займатися політиканством і систематично нагадувати людям про загрозу для їх життя екологічної небезпеки. У людини має бути сформована така екологічна свідомість, яка автоматично реагуватиме на будь-які порушення екологічної рівноваги. Людина постійно враховуватиме необхідність захисту навколишнього природного середовища.

Науковці всього світу можуть і зобов'язані створювати екологічно чисту технологію для виробництва матеріальних благ, для випуску високоякісних і економічних машин. А держави перш за все повинні орієнтуватися не на високий прибуток, а на такий прибуток, який не знищує природу, а сприяє її відновленню. У свою чергу, світовій спільноті необхідно приймати строгі санкції проти тих держав, які завдають непоправної шкоди природі.

Демографічна проблема – сукупність загальнодемографічних проблем сучасності, які зачіпають інтереси всього людства. Проблему народонаселення не можна зводити тільки до відтворення населення і його статево-вікового складу. Мова йде тут насамперед про співвідношення процесів відтворення населення і суспільних способів виробництва матеріальних благ. Діалектико-матеріалістична

філософія відкидає концепцію мальтузіанства щодо зростання народонаселення, біологізаторський підхід до пояснення його відтворення. Проте і в мальтузіанстві є здорова думка про необхідність для прогресу суспільства випереджаючого зростання виробництва благ по відношенню до зростання населення. Якщо виробництво матеріальних благ відстає від зростання населення, то матеріальне становище людей погіршуватиметься. І навпаки, якщо приріст населення скорочується, то це врешті-решт призведе до старіння населення (що відбувається, наприклад, у Великій Британії) і скорочення виробництва матеріальних благ.

Швидке зростання населення в країнах Азії, Африки і Латинської Америки пов'язане перш за все із звільненням цих країн від колоніального ярма і вступом їх в новий етап економічного розвитку. Новий "демографічний вибух" загострив проблеми, породжені стихійністю, нерівномірністю і антагоністичним характером розвитку людства. Усе це виразилося в різкому погіршенні харчування, здоров'я і освіти населення. Треба враховувати й те, що демографічні процеси пов'язані з певними традиціями. Так, наприклад, в азіатських, африканських і латиноамериканських країнах існують традиції багатодітності сімей, що підкріплюються релігійними поглядами. У багатьох країнах Європи, у тому числі і в Україні, складаються небагатодітні сім'ї. Ось чому надзвичайно важливим є уважне вивчення демографічної проблеми. Тим більше, що історичний досвід свідчить про можливість вирішення даної проблеми в розвиненому індустріальному і постіндустріальному суспільствах.

За винятком глобальної проблеми відвернення ядерної війни, всі інші еволюціонують за висхідною траєкторією, тобто загострюються. На думку провідних учених, необхідно домогтися переведення всіх або принаймні найнебезпечніших глобальних проблем сучасності на низхідну ділянку траєкторії (саме на початку XXI ст.). Основна трудність полягає в тому, що глобальні проблеми сучасності належать до класу **емерджентних** (від англ. *emergence* – виникнення, поява нового) проблем: на відміну від традиційних, для їх подолання немає

вільних: матеріальних, фінансових та інтелектуальних ресурсів. За окремими оцінками, на подолання всіх глобальних проблем сучасності людство вже зараз мало б витрачати більш як 1 трлн. доларів США щорічно, що втроє перевищує річний приріст валового національного продукту всіх країн світу в цілому. Ця обставина породила тривожні, навіть песимістичні, прогнози. А втім, низка факторів дозволяє стверджувати, що людство здатне витримати екзамен на виживання: перші успіхи науки в розробленні принципово нових технологій; постадійне вирішення глобальних проблем сучасності; диференційоване визначення пріоритетів по країнах і регіонах світу; різке підвищення ефективності акцій міжнародних організацій, суспільних рухів; тенденція до зниження військових витрат і вивільнення частини необхідних ресурсів та ін.

3. Філософське осмислення майбутнього. Можливості і межі футурології.

Сучасна філософія переповнена роздумами про майбутнє людської цивілізації та культури. Ці роздуми розпочинаються, як правило, з визначення глобальних проблем, шляхів і засобів їх розв'язання як в регіональному розрізі, так і у межах цивілізації, особливо у зв'язку з таким соціальним феноменом XX ст. як науково-технічна революція. Сукупність зазначених поглядів і вчень становить відносно самостійний напрям сучасної західної соціальної філософії – футурологію (від "*футур*" – майбутнє).

Уявлення про майбутнє Землі і людства хвилюють філософів, починаючи ще з античності. Але футурологія як уявлення про майбутнє в рамках філософії склалася тільки до середини XX ст. Термін "футурологія" був введений у сорокових роках XX ст. Її характеризують як "науку про майбутнє", але оскільки поки предмет її достатньо не визначений, то під нею частіше мають на увазі теорію і практику прогнозування соціальних процесів. Наприкінці шістдесятих років XX ст. на перший план виходить вивчення глобальних проблем, пов'язаних зі ставленням людини до природи, використанням

ресурсів, розробками нових технологій, мирним і етичним використанням науково-технічних досягнень і ряд інших проблем. У цей час достатньо голосно заявляє про себе Римський клуб, куди увійшли відомі вчені, економісти, соціологи, філософи (Печчеї, Медоуз, Ласло, Тірбенген, Форрестер та ін.). Основна проблематика Римського клубу в цей час концентрувалася навколо осмислення наслідків науково-промислової діяльності і "меж зростання" споживання. Усе більше техніки і речей, все більше швидкості, все більше забруднень, а що ж далі? – питали ці вчені. Своїми питаннями вони кидали виклик для звернення і пильнішої уваги до цих проблем. У цілому в рамках футурології останньої третини XX ст. можна виділити як напрями песимістів (Форрестер, Медоуз та ін.), які стверджують, що людська історія рухається по шляху регресу, що пов'язано з негативними оцінками науково-технічного розвитку тощо, так і оптимістів (Тоффлер, Ласло та ін.), які не так похмуро дивилися на майбутній розвиток техногенної цивілізації.

У межах першого напряму, вважається, наприклад, що становлення глобальної економіки веде до подальшого збільшення розриву за рівнем розвитку між багатими і бідними країнами. Стурбованість з приводу такої ситуації висловлюють багато західних учених. Американський економіст **Д. Сакс** говорить про необхідність нової стратегії глобалізму, яка б гарантувала прибуток від розширення світового ринку для бідних країн світу. Але поки такого роду побажання ніяк не позначаються на реальній політиці провідних західних країн, що веде до подальшого зростання антиглобалістських настроїв і виступів у всьому світі.

Зараз важко сказати, наскільки ґрунтовний песимістичний прогноз на майбутнє людства. Хоча, в принципі, можна виділити три варіанти загибелі або припинення земного життя:

1. Припинення життя в результаті його природної деградації, природної смерті. Реалізація цього варіанту – перспектива дуже віддалена. В усякому разі багато науковців вважають, що це може відбутися тільки через декілька мільярдів років.

2. Припинення життя в результаті космічної катастрофи. Наприклад, в результаті зіткнення Землі з великим космічним тілом типу комети або астероїда. Можливість подібного не виключена. Але з часу зародження життя на Землі – близько 3,8 млрд. років тому – космос щадить нашу планету. Імовірність зіткнення не висока.

3. Припинення життя в результаті безрозсудної діяльності людей. Так, екологічна катастрофа може призвести до загибелі не тільки людини, але й всього живого. Сьогодні питання про завершеність земного життя наповнюється конкретним змістом і сенсом. Люди, на жаль, досягай успіху і в умисному, і в ненавмисному створенні небезпечних для життя засобів, так що врешті-решт від їх волі і від їх рішень залежить тепер її подальше збереження. Сучасне людство опинилося в ситуації, коли завершення або відносна нескінченність життя визначається його свідомим вибором.

З іншого боку, людство може відійти від краю прірви, якщо перебудує свої світоглядні установки і приведе у відповідність з вимогами концепції стійкого розвитку свої уявлення про свободу, демократію, відповідальність, сенс буття, а промислово розвинені країни перестануть жити за рахунок менш розвинених країн і майбутніх поколінь. Досягнення науки, технології, інформатики, охорони здоров’я і освіти мають бути поставлені на службу інтересам всього людства.

Отже, суть проблем, що встали перед сучасною цивілізацією, слід шукати не в зовнішніх чинниках, а у внутрішніх, саме в людині, в її світосприйманні, сукупності ціннісних установок, що визначають її вчинки і способи самореалізації.

У свідомості людей повинна сформуватися ідея, яка змогла б згуртувати всіх землян в одне ціле. Такою ідеєю може бути тільки ідея “гармонії”. Соціальна еволюція повинна гармонувати з біологічною еволюцією. Необхідність розв’язання глобальних проблем диктує відмову від групових, національних і регіональних інтересів, перехід до загальнолюдських інтересів. Останні свідчать про те, що рід людський має з природою єдину основу. Технологічний принцип

мислення повинен поступитися місцем біосферному, а в перспективі ноосферному, орієнтованому на відновлення розірваного циклу обігу речовини і енергії біосфери, забезпечення біологічної стабільності і ноосферної рівноваги.

Прогнозуючи майбутнє людства, слід враховувати також три найважливіші обставини. По-перше, НТР, яка за допомогою автоматизації виробництва, інтелектуалізації техніки корінним чином змінює місце і роль людини в технологічному процесі. По-друге, НТР передбачає такого працівника, який за рівнем свого інтелектуального розвитку і різнобічності здатний сформувати гідну людини штучне середовище її життєдіяльності (ноосферу). Потреба в людині універсальній, гармонійно розвиненій, творчо активній і соціально відповідальній – не вигадка філософів. Становлення людини нової формації виступає як технологічна, екологічна і економічна необхідність. Без такої людини, яка всі свої рішення і справи порівнювала б з інтересами і справами всього людства, суспільний прогрес неможливий. Отже, по-третє, люди повинні оволодіти новим мисленням, перейти до нового типу раціональності. Раціоналізація суспільства, однобічно зорієнтована на зростання виробництва речей або отримання надприбутку, обертається ірраціональними катастрофічними наслідками для людства в цілому і кожного окремого індивіда. Така раціональність має бути замінена раціональністю гармонійного розвитку. Тільки гармонізація ставлення людини до природи і до іншої людини, здійснена в планетарному масштабі, – запорука порятунку людства. Не сама по собі краса врятує світ, а краса, що стала відношенням людини до людини, внутрішнім джерелом повноцінного творчого життя кожного.

Література

Основна:

1. Кучеров Г. Г., Попович М. Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам’янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 85-114.
2. Попович М. Д. Філософія: історичний екскурс. – Кам’янець-

Подільський: ПДАТУ, 2020. – С. 50-79, 137-156, 166-203, 214-218.

3. Касьян В. І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 47-63.

4. Попович М.Д. Філософія: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2021. – 364-374.

Допоміжна:

1. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том перший. Вид. друге, випр. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 312-318; 326-330.

2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том другий. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 226-228.

3. Європейськийсловникфілософії: Лексиконнеперекладностей. Пер. з фр.–Том третій. –К.: Дух і літера, 2013. –С. 231-233

4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том четвертий. – К.: Дух і літера, 2013. – С. 219-225.

Теми есе

1. Роль науки у розв'язанні екологічної проблеми.
2. Роль науки у розв'язанні продовольчої проблеми.
3. Роль науки у розв'язанні енергетичної проблеми.
4. Роль науки у розв'язанні сировинної проблеми.
5. Роль науки у подоланні тяжких хвороб, пандемій та епідемій.
6. Інформаційне суспільство та її відмінність від традиційного суспільства.
7. Футурологія.
8. Глобальні виклики та пошук засобів і шляхів їх попередження і мінімізації.
9. Екологічна проблема.
10. Продовольча проблема.
11. Енергетична проблема.
12. Демографічна проблема.
13. Проблема збереження миру.
14. Проблема збереження багатств надр та лісів.

15. Боротьба з тероризмом.

Тести

1. Яку форму соціальної і культурної і глобалізації позначає термін «вестернізація»?

а) китаїзація;

б) ісламізація;

в) європеїзація;

г) русифікація;

д) американізація;

е) євроазіація.

2. Хто ввів поняття «глобальне село»?

а) А. Печеї;

б) М. Маклюєн;

в) Д. Медоуз;

г) Т. Парсонс.

3. Глобальні екологічні проблеми людства – це:

а) суперечності в системі «наука – виробництво»;

б) суперечності в системі «людина – держава»;

в) суперечності в системі «природа – суспільство»;

г) суперечності в системі «техніка – природа».

4. Які головні рушійні сили глобальних змін?

а) інформаційна революція;

б) технологічна революція;

в) людина;

г) антропологічний переворот;

д) гендерна рівність.

5. Що підштовхнуло антиглобалістів об’єднатися й створити такий потужний рух?

а) вестернизація (американізація) життя у всьому світі;

б) засилля споживацтва у всьому світі;

в) заперечення самобутнього розвитку народів, країн, регіонів;

г) зростання нерівності в розподілі суспільних багатств між

окремими державами, націями, регіонами.

6. Що означає ноосферна модель розвитку людства?

а) глобалізація всіх сфер суспільства;

б) глобальне моделювання і глобальний моніторинг природного середовища;

в) сферу домінування колективного розуму планети Земля;

г) об'єднання людства у світову спільноту.

7. Глобальні проблеми – це:

а) проблема інтеграції народів та країн у світову спільноту;

б) проблема інтеграції культур у світову культуру;

в) проблеми соціального розвитку від яких залежить доля всього людства;

г) проблема встановлення контакту із поземними цивілізаціями.

8. Образний вираз М. Драгоманова «мислити глобально, а діяти локально означає»:

а) ставити власні інтереси вище суспільних;

б) піклуватися лише про національні інтереси;

в) мислити і діяти масштабно;

г) вміння узгоджувати власні, групові, національні інтереси з потребами і інтересами розвитку світової цивілізації.

9. Хто був автором першої моделі світового розвитку?

а) Д. Медоуз;

б) Печеї;

в) В. Вернадський;

г) Д. Форестер.

10. Виділить серед переліку техногенних і природних катастроф ту яка відноситься до глобальних:

а) вибух селітри у порту Бейрута;

б) землетрус в Китаї;

в) Чорнобильська катастрофа;

г) цунамі в Індонезії.

11. Яка з перелічених міжнародних організацій займається дослідженням і моделюванням глобальних проблем:

а) ВОЗ;

б) ЮНЕСКО;

в) ООН;

г) Римський клуб.

12. Концепцію кінця розвитку цивілізації обґрунтував:

а) П. Сорокін;

б) Ф. Фукуяма;

в) А. Тойнбі;

г) К. Ясперс.

13. Твердження, що відповідають критеріям глобальності:

а) глобальні проблеми – це проблеми, що виражають національні інтереси країн світу;

б) глобальні проблеми – це проблеми міжнародного масштабу;

в) глобальні проблеми – це проблеми, що зачіпають долю всього людства й для їх вирішення потрібно зосередити зусилля усіх країн.

14. До хвороб цивілізації відносяться:

а) подагра;

б) СНІД;

в) грип;

г) хвороба Альцгеймера.

15. Головною характерною рисою глобальних проблем є:

а) надзвичайна динамічність;

б) невідкладний характер їх вирішення;

в) мають планетарний характер;

г) можуть бути вирішенні лише спільними зусиллями держав.

16. Яка з проблем розвитку людства відноситься до глобальних?

а) попередження ядерної війни;

б) подолання пандемії корона вірусу;

в) попередженні гібридних війн;

г) збільшення урожаю зернових культур.

17. До глобальних проблем відносяться:

а) демографічна проблема;

б) гендерна проблема;

в) вирубка тропічних лісів;

г) меліорація земель.

18. Яка всесвітня неурядова організація вперше запровадила в науковий обіг термін «глобалізація» ?

а) ВОЗ;

б) ЮНЕСКО;

в) Римський клуб;

г) Всесвітня рада церков.

19. Чи залежить майбутнє людства від наших вчинків та рішень?

а) не залежить;

б) лише від нас залежить;

в) до певної міри залежить.

20. Чим займається футурологія?

а) веде моніторинг навколишнього середовища;

б) прогнозує і моделює майбутній розвиток людства;

в) осмислює минуле людства;

г) аналізує теперішні процеси розвитку людства.

ВІРНІ ВІДПОВІДІ ДО ТЕСТІВ

Тема 1.

1-б; 2-б; 3-в; 4-а; 5-б;
6-в; 7-б; 8-б; 9: а-3, б-4, в-2, г-1; 10-1;
11-а; 12-б; 13-г; 14: а-4, б-2, в-1, г-3; 15-б;
16-в; 17-а; 18-г; 19-б; 20: а-3, б-2, в-1, г-5, д-4.

Тема 2.

1-в; 2: а-4, б-3, в-2, г-1; 3-в; 4-в; 5-а;
6-в; 7-в; 8-г; 9-д; 10-в; 11-б;
12: а-3, б-1, в-2; 13-б; 14-б; 15-в;
16-в; 17-б; 18-в; 19-б; 20-б; 21-г.

Тема 3.

1-в; 2-в; 3-б; 4-в; 5-в;
6-а; 7-в; 8-г; 9-а; 10-а;
11-б; 12-г; 13-в; 14: а-3, б-1, в-2;
15-б; 16-в; 17-в; 18-г; 19-в.

Тема 4.

1-а; 2-б; 3-а; 4-а; 5-б;
6-б; 7-б; 8-б; 9-б; 10-в;
11-б; 12-б; 13-а; 14-а, в; 15-г;
16-в; 17-в; 18-б; 19-в; 20-б.

Тема 5.

1-а; 2-б; 3-в; 4-а; 5-б;
6-б; 7-в; 8-г; 9-в; 10-а;
11-в; 12-а; 13-а; 14-а; 15-б;
16-в; 17-а; 18-б; 19-а; 20-г.

Тема 6.

1-в; 2-б; 3-в; 4-г; 5-б;
6-г; 7-б; 8-б; 9-б; 10-а;
11-г; 12-б; 13-б; 14-б; 15-в;
16-а; 17-б; 18-в; 19-г; 20-в.

Тема 7.

1-б; 2-а; 3-б; 4-б; 5-в;
6-б; 7-б; 8-в; 9-б; 10-в;
11-б; 12-в; 13-б; 14-а; 15-в;
16-б; 17-г; 18-б; 19-в; 20-б;
21-в; 22-в; 23-а; 24-а; 25-а;
26-г; 27-а; 28: а-б, б-а, в-г, г-в; 29-а; 30-г;
31-б; 32-б; 33-б; 34-б; 35-б;
36-в; 37-в; 39-в; 40-в; 41-а;
42-в; 43-б; 44-в; 45-а; 26: а-б, б-в, в-г, г-в;
46-а; 47-б.

Тема 8.

1-а; 2-г; 3-в; 4-в; 5-в;
6-д; 7-в; 8-г; 9-б; 10-в;
11-г; 12-а; 13-г; 14-г; 15-в;
16-б; 17-в; 18-б; 19-б; 20-в;
21-г; 22-б; 23-г; 24-б.

Тема 9.

1-б; 2-г; 3-б; 4: а-2, б-3, в-1, г-4; 5-а;
6-г; 7-в; 8-б; 9-б; 10-г;
11-а; 12-г; 13-в; 14-г; 15-в;
16-г; 17-д; 18-б; 19-в; 20-в;
21-г; 22-б; 23-в; 24-д; 25-д;
26-в; 27-г.

Тема 10.

1-б; 2-в; 3-в; 4-б; 5-в;
6-а; 7-б; 8-а; 9-а; 10-б;
11-а; 12-в; 13-а; 14-в; 15-в;
16-д; 17-в; 18-б; 19-в; 20-в;
21: 1-б; 2-г; 3-в; 4-а.

Тема 11.

1-б; 2-б; 3-а; 4-в; 5-г;
6-б; 7-а; 8-а; 9-г; 10-в;
11-в; 12-б; 13-д; 14-в; 15-б;

16-в; 17-г; 18: 1-б, 2-г, 3-в, 4-а; 19-в; 20-б.

Тема 12.

1-б; 2-в; 3-а; 4-в; 5-б;
6-б; 7-г; 8-б; 9-в; 10-б;
11-б; 12-в; 13-г; 14-в; 15-а;
16-г; 17-б; 18-г; 19-в; 20-в;
21-б; 22-а; 23-г.

Тема 13.

1-б; 2-в; 3-а; 4-б; 5-б;
6-б; 7-а; 8-б; 9-б; 10-в;
11-б; 12-г; 13-г; 14-г; 15-ж;
16-в; 17-б; 18-б; 19-г; 20-г;
21-б; 22-б; 23-б; 24-в; 25-б;
26-д; 27-в.

Тема 15.

1-д; 2-б; 3-в; 4-в; 5-г;
6-в; 7-в; 8-г; 9-в; 10-в;
11-г; 12-б; 13-в; 14-б; 15-в;
16-а; 17-а; 18-в; 19-б; 20-б.

ХРЕСТОМАТІЯ

Передмова

Філософія займає особливе місце в системі культури. Вона є одночасно і наукою, і світоглядом. І як таку її не можна вивчати (на кшталт вірша чи чогось подібного), «зазубрити», читаючи і студіюючи підручники. Філософію потрібно розуміти, «відчувати». Бо головне тут – це вміння міркувати з допомогою філософських категорій, або філософствувати. А щоб навчатись цього, слід безпосередньо знайомитись з наробками світової та вітчизняної філософії – творами відомих мислителів минулого і сучасності. Вони – актуальні завжди. Наприклад, ідеї Конфуція (VI ст. до н.е.) і досі владарюють над умами не лише китайців. Моральна філософія Канта і Сковороди (XVIII ст.) не втратила свого значення і сьогодні. Ідеї Альбера Камю (XX ст.), ми гадаємо, допомагатимуть і людям третього тисячоліття розв'язувати протиріччя власного існування. Отже, прочитання й уважний аналіз філософських текстів дасть Вам змогу відтворити й збагнути найсуттєвіші моменти того чи іншого філософського вчення, розкрити зміст філософської культури, визначити, що нового той чи інший мислитель вніс до її скарбниці.

Крім цього, в текстах праць філософів представлені різні, оригінальні засоби аргументації філософських і наукових ідей, гіпотез, концепцій, теорій. Опанування цих текстів сприятиме Вам в обґрунтуванні власної думки та позиції.

І, нарешті, філософія – це ще й мова, форма мовленнєвої діяльності. Так, Платон вперше впровадив у античну філософію жанр діалогу-трактату, задуманий ним як літературно-художній засіб для вираження складного суперечливого характеру людського мислення. Поема Лукреція Кара (I ст. до н.е.) «Про природу речей» – унікальна спроба донести філософське вчення поезією. Пізніше Августин Блаженний (IV ст.) своєю «Сповіддю» заклав основи європейської традиції автобіографічного письма як особливого філософсько-літературного жанру.

Сподіваємось, що дана хрестоматія, яка включає фрагменти творів видатних зарубіжних та українських філософів, стане Вам у пригоді, допомагатиме зорієнтуватись у розмаїтті філософських підходів, і слугуватиме як поштовх для більш повного і систематичного їх опанування та осмислення.

Сократ
(близько 470 – 399 до н.е.)

Великий афінський філософ, в центрі інтересу котрого було питання, що таке людина, що таке людська свідомість. «Пізнай самого себе», – улюблений вираз Сократа. Він ніколи нічого не писав. Відомості про його погляди історики філософії черпають із «вторинних» джерел – головним чином «сократичних творів» Платона і Ксенофонта. Нижче подаємо фрагменти платонівської «Апології Сократа» (за виданням: Платон. Діалоги. – К.: Основи, 1995. – С.20-45). У ній показана суть вчення філософа, метод його дослідження, причини ворожого ставлення афінян до нього.

Апологія Сократа
(Виступ Сократа після обвинувальних промов)

Яке враження справили на вас, афіняни, мої обвинувачі, я не знаю. Що ж до мене, то я від їх впливу, далебі, сам ледь опам'ятався, так переконливо вони говорили. Хоча правди, власне кажучи, ні крихітки вони не сказали. Із багатьох їхніх наклепів найбільше я дивувався одному-їхньому твердженню, начебто вам треба берегтися, щоб я вас, бува, не увів в оману своїм умінням говорити. Те, що вони спромоглись на таку безсоромність (бо я зараз на ділі викрию їхню брехню, коли виявиться, що я зовсім не сильний у красномовстві), видалось мені вершиною нахабності. Хіба що вони, ясна річ, сильним у красномовстві вважають того, хто говорить правду. Бо якщо саме це вони мають на увазі, то я готовий погодитися, що я справді красномовець, хоч і не на їхню мірку. [...]

...Ті, про яких я тільки-но говорив, видно, мудрі якоюсь особливою мудрістю, вищою від доступної для людини, або ж сам не знаю, як її назвати. Щодо мене, то я цією не володію, а хто мені її приписує, той бреше і говорить таке, щоб очорнити мене.[...]

...Я хочу пояснити вам, звідки взявся наклеп на мене. Почувши таке, я став подумки розмірковувати таким чином: «Що саме значать слова Бога і яку загадку він загадує? Бо я сам, звичайно, не помічаю в собі ні великої, ні малої мудрості. Отже, що він має на увазі, кажучи,

що я наймудріший? Адже ж не лукавить він! Не личить це йому». Довгий час я не знав, що це має значити, але згодом узявся до розгадування змісту слів Бога таким чином: я пішов до одного з тих людей що їх уважають мудрими, щоб уже де-де, думав я, а тут доведу помилковість вирішування і заявлю оракулу: «Ось цей чоловік мудріший за мене, а ти мене називав наймудрішим». Проте, копи я приглянувся де цього чоловіка – називати його ім'я немає ніякої нетреби, – досить, що той, спостерігаючи кого, я склав собі таке уявлення, був одним із державних діячів, афіняни, – гак ось я, поговоривши з ними, пересвідчився, що цей чоловік тільки здасться мудрим і багатьом людям, і особливо самому собі, а насправді він таким не є. Тим-то я пробував йому довести, що він вважає себе мудрим, а насправді ним не є. Через те зненавиділи мене і він, і багато хто з присутніх при цій розмові. Відходячи, я роздумував сам із собою, що я від цього чоловіка таки мудріший. Бо з нас двох жодний, на мій погляд, не знає нічого як слід, але йому здається, начебто він щось знає, хоча нічого не знає, а я, якщо не знаю, то навіть не думаю, начебто знаю. Отже, бодай на таку крихіточку, по-моєму, я від нього мудріший, отже, тим самим, що коли я чогось не знаю, то й не думаю, що знаю. Звідси я подався до іншого, хто, як мені здавалося, був мудріший від першого, і дійшов такого самого переконання[...]

Отже, після розмов із державними діячами я подався до поетів – трагічних і дифірамбічних, – а також до інших, щоб хоч тут, я гадав, переконатися, що я більший неук, ніж вони. Я брав до рук їхні твори, здавалося, найбільш ними опрацьовані, і, бувало, розпитував їх, що саме вони хотіли сказати, щоб при цій нагоді також чогось від них навчитись. Сором мене бере, афіняни, сказати вам правду, але трудно – сказати її мушу. Отже, сказати коротко, майже всі інші, там присутні, вміли пояснити твори цих поетів краще, ніж самі поети. Таким чином я незабаром переконався в тому, що поети творять не завдяки якійсь мудрості, а завдяки якійсь природній здібності і в натхненні, подібно до ворожбитів і віщунів, адже й ці кажуть чимало гарного, але з того, що кажуть, нічого не розуміють. Щось подібне, як мені здавалось,

переживають поети. Одночасно я помітив, що вони через своє поетичне обдарування вважають себе наймудрішими з людей і в іншому відношенні, а насправді воно не так. Так відійшов і я звідси, переконаний, що перевищую їх тим самим, чим і державних діячів.

Насамкінець я подався до ремісників, бо я усвідомив, що, прямо кажучи, я нічого не вмію, але був певний, що між ними я знайду таких, що знають багато хорошого. І тут я не помилився. Вони справді вміли робити те, чого я не вмів, і в цьому відношенні були мудріші від мене. Але, афіняни, я виніс таке враження, що ці хороші ремісники мають ту саму владу, що і поети: оскільки вони відмінно опанували своє ремесло, то кожний з них вважав себе дуже мудрим також у всьому іншому, навіть у найважливіших питаннях, і ця разюча недоречність затьмарювала їхню мудрість; гак що для виправдання слів оракула я питав сам себе, що волів би я; залишитись таким, яким я є, і не бути ні мудрим їхньою мудрістю, ні обмеженим їхнім невіглаством, чи, як вони, мати і те, й те. І я відповідав самому собі й оракулу, що краще мені залишатись таким, яким я є.

Саме внаслідок такого дослідження, афіняни, з одного боку, багато хто мене зненавидів, як тільки можна сильно й глибоко. Через що з’явилось безліч наклепів, а з другого боку, пішла про мене слава як про мудреця, бо присутні при моїх розмовах вважали, начебто, якщо я вмію довести, що хтось у чомусь не мудрий, то сам я в цьому вельми мудрий.

А, власне кажучи, афіняни, мені бачиться, що справді мудрим є тільки Бог і цим віщуванням він учить, що людська мудрість мало що варта або навіть нічого, і, здається, він має на увазі не Сократа, а користується моїм іменем лише заради прикладу, начебто говорив: «З вас, люди, наймудріший той, хто, як Сократ, зрозумів, що насправді нічого не варта його мудрість». І ще й тепер я всюди ходжу між людьми, шукаю і розпитую за велінням Бога, чи не вдасться мені визнати мудрим когось із співгромадян або чужоземців. І жодного разу, коли виявиться, що він таким не є, то я помагаю Богові і доводжу всім, що цей чоловік не мудрий. Крім того, ходять за мною молоді

люди, які мають вдосталь вільного часу, сини найбагатших громадян, і вони роблять це з власної волі й радо слухають, як я допитую людей, і часто-густо мене наслідують самі, намагаючись за моїм прикладом допитувати інших. Вони гадають, знаходять силу-силенну таких людей, які вважають, ніби щось знають, насправді ж знають мало що або взагалі нічого. Як наслідок, ті, кого вони допитують, гніваються на мене, а не на них, і патякають, що є якийсь Сократ, великий негідник, який псує молодь. А коли їх хтось запитує, що він робить і чого навчає, то вони не знають, що казати, і, щоб приховати своє збентеження, говорять те, що взагалі заведено говорити про тих, хто філософствує; і те, що, мовляв, «відкриває таємниці неба і землі», і що «не визнає богів», і «брехню видає за правду». Бо правду сказати їм не хочеться тому, що тоді виявилося б, що вони тільки удають, начебто щось знають, насправді нічого не знають. Оскільки вони, як мені бачиться, честолюбні, заповзяті й їх багато, і базікають безнастанно та переконливо, то протуркали ваші вуха наклепами, очорнюючи мене вже віддавна і вперто. Ось чому накинулись на мене Мелет, Аніт і Лікон. Мелет обурений на мене за поезію, Аніт – за ремісників і державних діячів, Лікон – за промовців. Так що я сам здивувався б, як сказав на початку, якби мені пощастило в такий короткий час спростувати перед вами оцю розповсюджену і закоренілу обмову. Ось вам, афіняни, вся правда.

(Виступ після визнання Сократа винним)

Якщо я не обурююсь, афіняни, тим, що сталося, а саме, що мене засудили, то на це випадає багато причин, а між іншими й те, що воно не було для мене несподівано...

Отже, цей чоловік вимагає для мене смерті. Хай буде так. А що я, афіняни, мав би запропонувати із свого боку? Очевидно, щось таке, на що я заслуговую. А що саме? Якої кари я заслуговую або яку пеню я повинен заплатити за те, що все життя не мав спокою і не дбав про те, про що турбується більшість людей: про гроші, домашні справи, військові знання, промови на народних зборах, посади, участь у змовах, повстаннях, які трапляються в нашому місті, – бо я вважав

себе, далебі, надто порядною людиною, щоб залишитись цілим, коли б брав участь у всьому цьому; за те, що не йшов туди, де не міг принести ніякої користі ні вам, ні собі, а йшов туди, де як звичайна людина міг зробити кожному, як гадаю, найбільше добро, намагаючись переконали кожного з вас не турбуватись про свої справи раніше і в більшій мірі, ніж про себе самого, щоб самому стати якомога кращим і розумнішим, і не дбати про міські справи раніше, ніж про саме місто, і таким же чином думати й про все інше. Отже, на що я заслуговую за те, що я такий? На щось добре, афіняни, якщо справді оцінювати по заслугах[...]

... Будучи глибоко переконаним, що я не скривдив нікого, я також далекий від того, щоб скривдити себе самого й клепати на себе, нібито я заслуговую чогось поганого, й пропонувати собі кару. З якої речі? Із страху? Перед чим? Щоб не зазнати того, що Мелет пропонує для мене? Але ж я не знаю, ані чи це щось добре, ані чи це щось погане. І натомість я маю вибирати собі й призначити за кару щось таке, про що я знаю напевно, що це-зло? Може, в'язницю?... То, може, запропонувати вигнання? Ви б це, мабуть, мені ухвалили... Ні в якому разі, афіняни. Гарне ж то життя випало б на мою долю, якби я на старості літ пішов на вигнання і жив, мандруючи з міста до міста, чекаючи, поки мене знов кудись не виженуть. Я чудово знаю, що, хоч би куди я прийшов, молодь всюди буде мене слухати так само, як і тут.[...]

Міг би, однак, хтось сказати: «Невже, Сократе, покинувши батьківщину, ти не зможеш жиги спокійно й мовчати?». Ось про це і йдеться! Переконати декого з вас у цьому найважче мені з усього. Адже якщо я скажу, що це означає не спухати Бога, а не слухаючи Бога, не можна бути спокійним, то ви не повірите мені й скажете, що я кепкую; якщо ж я скажу, що саме це і є найбільше благо для людини: щодня вести розмови про доброчесність і таке інше, що ви чуєте від мене, коли я розмовляю, досліджуючи самого себе й інших, а життя без такого дослідження – не життя для людини; якщо я вам це скажу, то ви повірите мені ще менше. Все ж воно є так.[...]

(Виступ Сократа після смертного вироку)

Через той невеликий відтинок часу, що залишився мені прожити, дістануться вам, афіняни, неслава й докори від тих, хто захоче ганьбити наше місто за те, що ви умертвили Сократа, людину мудру. Адже ті, хто захоче вам дорікнути, будуть говорити, що я мудрець, хоча я ним не є. От якби ви трішки підождали, то це сталося б для вас само собою: та й ви бачите мій вік, дожив я до глибокої старості, смерть уже близько. Це я кажу не всім вам, а тим, які винесли мені смертний вирок. І ще ось що хочу сказати тим людям: можливо, ви думаєте, афіняни, що я засуджений, тому що мені забракло таких доказів, якими я міг би переконати вас на свою користь, особливо якби вважав за необхідне робити й говорити все можливе, аби тільки уникнути присуду. Зовсім ні. Я програв, – щоправда, не від браку доказів, а через брак нахабства та безсоромності, а ще внаслідок того, що я не хотів говорити вам те, що ви залюбки слухали б: щоб я тут плакав і стогнав – одне слово, робив і говорив багато дечого, що ви звикли чути від інших, але це недостойне мене, як я вважаю. Однак і тоді, коли наді мною нависла небезпека, я був далекий від думки вдаватися до того, що личить лише рабу, та й тепер не шкодую, що я захищався таким чином. Я волію вмерти після такого захисту, аніж жити, захистив себе інакше... Адже і в битвах часто-густо виявляється, що можна уникнути смерті, покинувши зброю або звернувшись із благанням до переслідувачів. При кожній небезпеці є чимало різних способів уникнути смерті, якщо тільки хтось зважився не цуратися ніяких засобів і слів. Отже, уникнути смерті неважко, афіняни; куди важче уникнути ганьби, бо вона мчить швидше за смерть. Так ось, тепер мене, оскільки я старий, ходжу поволі, наздогнала та, що наздоганяє повільніше, а моїх обвинувачів, людей дужих і метких, спіткала та, що біжить швидше, тобто ганьба. Я відходжу звідси, засуджений вами на смерть, а вони відходять, викриті правдою в нікчемності... [...]

А зараз, афіняни, я хотів би провістити майбуття вам, які мене засудили,... вам, які мене вбили, що зразу після моєї смерті спіткає вас

кара, куди тяжча, клянусь Зевсом, від тої смерті, якою ви мене покарали. Учинивши це, ви сподівалися, що таким чином звільнитеся від необхідності здавати звіт про своє життя, а я вам кажу, що трапиться з вами щось цілком протилежне: більше знайдеться таких, які будуть вас картати – я досі їх стримував, а ви цього не помічали... І справді, якщо ви вважаєте, що, вбиваючи людей, змусите їх не картати вас за те, що живете неправедно, то ви глибоко помиляєтесь. Такий спосіб самозахисту і не цілком надійний, і негарний, а ось вам спосіб і найкращий, і найлегший: не затуляти рота іншим, а самим старатися бути якомога кращими. Просвітивши це вам, тим, що мене засудили, я залишаю вас. [...]

Платон (Арістокл)
(428/7 – 348/7 до н.е.)

Великий давньогрецький філософ, основоположник об'єктивного ідеалізму в європейській філософії. Своїм твором надав високохудожньої форми діалогів (головна діюча особа в них – Сократ, який звично виражає думки самого автора). В цих творах визначається концепція ідей, що тлумачаться як особливі сутності, розглядається орфіко-піфагорійське вчення про безсмертя і переселення душ, а також питання діалектики, знання як «пригадування» (анамнезис) та ін.

Уривки з діалогів Платона друкуються за виданням: Платон. Діалоги. – К.: Основи, 1995.

Федон
[Діалектика]

– Про все інше, Сократе, мені думається, ти говорив чудово, а ось твої міркування про душу викликають у людей серйозні сумніви.

Їм страшно думати, що душа після розлучення з тілом ніде більше не існує, а розпадається й гине того самого дня, коли людина вмирає. Тільки-но вихопившись з тіла, вона розвіється навсібіч, неначе подих або дим, і нічого з неї не залишається. Звичайно, якби душа справді де-небудь самостійно існувала, зосереджена в собі й звільнена від усіх бід, які ти щойно назвав, то це вселяло б, Сократе, велику й прекрасну

надію, що слова твої – суща правда. Але твердження про те, що душа по смерті людини далі існує, до того ж наділена здатністю мислити, – це, як мені здається, треба ґрунтовно довести, щоб хто-небудь у це повірив.

– Твоя правда, Кебете, – погодився Сократ. – То що ж нам робити? Може, ми про це й поговоримо: існує душа після смерті чи ні?

– ...Якщо хочеш краще розуміти це питання, то розглядай його не тільки на прикладі людей, а й на прикладі тварин і рослин, одне слово, беручи до уваги все, чому притаманне виникнення. Поміркуймо тепер, в який спосіб узагалі все виникає: чи не інакше, як протилежне з протилежного – ***у*** всіх випадках, коли йдеться про дві протилежності, як, наприклад, прекрасне є протилежність потворного, справедливість – несправедливості, та безліч інших протилежностей. [...]

[Учення про ідеї]

– Я хочу показати тобі той вид причини, який я досліджував, і знову вертаюсь до того, про що стільки разів була мова, і з нього починаю, виходячи з точки зору, що існує краса як така, і добро, й велич, і таке інше... (тобто існують ідеї. – Прим. поряд.). Якщо ти погодишся зо мною і визнаєш, що так воно й є, то це, сподіваюсь, допоможе мені виявити причини й довести тобі, що душа безсмертна.

– Вважай, що я згоден, і розмірковувати далі.

– Так ось, дивись, чи ти погодишся з тим, про що буде далі мова. Якщо існує що-небудь прекрасне поза прекрасним як таким, то воно, гадаю, може бути прекрасним лише завдяки тому, що причетне до прекрасного як такого. Так само я міркую і щодо всього іншого. Чи визнаєш ти вагомою таку причину?

– Визнаю.

Якщо так, то не розумію і ніяк не можу збагнути інших причин, вельми хитромудрих. Коли мені кажуть, що та чи та річ прекрасна завдяки її чудовій барві, чи обрисам, чи ще якій видимості, я не зважаю на такі докази, бо вони тільки збивають мене з пантелику. Зате прямо, без викрутасів, можливо, навіть занадто немудряще, я дотрималось єдиного пояснення: ніщо інше не робить річ прекрасною, крім

присутності в ній прекрасного як такого або спільності з ним, залежно від того, якою мірою воно знаходить там свій вияв. Я не буду про це розповісти – лише наголошую, що всі прекрасні речі стають прекрасними через прекрасне як таке. Кращої відповіді, мені думається, не можна дати ні собі самому, ні іншим. Дотримуючись такого твердого погляду, я ніколи не спіткнусь. Бо певнішої відповіді не можна дати ні собі самому, ні будь-кому іншому: все прекрасне стає прекрасним завдяки прекрасному як такому.

– Авжеж.

– Отож і великі речі стали великими, більші – більшими завдяки великому як такому, а менші – завдяки малому як такому.

Так.

– Значить, якби тобі сказали, що один чоловік вищий від іншого на голову, а той, інший, нижчий на голову за першого, то ти не погодився б із таким твердженням, а відкинув би його, сказавши таке: «Я тверджу лише одне, що будь-яка річ, більша від іншої речі, стає такою завдяки великому, тобто велике робить його більшим, а все, що менше, стає меншим завдяки малому, тобто мале робить його меншим».[...]

Гіппій Більший
[Ідея прекрасного]

[...] Гіппій. Розумію, дорогий Сократе, і відповім йому, що таке прекрасне, і він не зможе тобі заперечити. Прекрасне, Сократе, затям собі добре, якщо вже треба говорити по правді, це прекрасна дівчина.

Сократ. Чудово, Гіппію,... ти відповів переконливо. Якщо я так йому скажу, то тим самим дам відповідь на поставлене запитання і до того ж відповідь правильну, так що мені ніяк не можна буде заперечити, чи не так?

Гіппій. Як же не погодитися з тобою, Сократе, коли всі так вважають, і кожний, хто послухає тебе, підтвердить, що ти говориш правильно.

Сократ. Ну добре, Гіппію. Дай-но я усвідомлю собі те, що ти сказав. Але той чоловік неодмінно допитуватиметься: «Сократе, чи

справді все те, що ти вважаєш прекрасним, може бути прекрасним лише за тієї умови, що існує саме прекрасне?» Я ж відповім, що якщо прекрасна дівчина – це і є прекрасне, то завдяки цьому може існувати саме прекрасне.

Гіппій. Невже він ще спробує взяти під сумнів твої слова, нібито те, що ти кажеш, не стосується прекрасного? Якщо він зважиться на таке, то чи не виглядатиме смішним?

Сократ. Дивак ти, та й годі! Те, що він саме так учинить, не викликає у мене жодного сумніву. А чи виглядатиме смішним, дасться бачити. Я ж говорю з тобою лише про те, що він може запитати.

Гіппій. Ну що ж, говори.

Сократ. «Солодка мова твоя, Сократе, скаже він. – А хіба прекрасна кобила... це не є о те прекрасне?» Що ми йому на це відповімо, Гіппію? Хіба лиш те, що й кобила – це прекрасне, якщо тільки вона по-справжньому прекрасна. Чи зможемо ми з такою впевненістю стверджувати, що прекрасне не є прекрасне?

Гіппій. Правду кажеш, Сократе. Та й сам бог справедливо мовив: «Прекрасні ж бо бувають у нас кобили, під кожним поглядом прекрасні».

Сократ. «Гаразд, – скаже він, – а щодо прекрасної ліри? Яка твоя думка? Хіба це не є прекрасне?» Що ми на це, Гіппію, відповімо?

Гіппій. Та що тут заперечиш?

Сократ. А тоді той чоловік запитає, я знаю це напевне, бо мав змогу спостерігати його спосіб ведення розмови: «А що таке прекрасний горщик, шановний мій ? Хіба це не є прекрасне?»

Гіппій. О, Сократе, що то за чоловік? Треба ж бути таким нахабним, щоб у розмові про такі піднесені речі наважитися вживати настільки недоречні слова.

Сократ. Такий він вже є, Гіппію, мало вишуканий у доборі слів, радше навпаки, грубуватий: це людина, що не дбає ні про що інше, а тільки про істину. Але все-таки йому треба дати відповідь, і, якщо дозволиш, спершу я висловлю свою думку. Якщо горщик виліплений досвідченим гончарем, вміло відшліфований, круглий, гарної форми,

як деякі з тих прекрасних горщиків з двома вушками, що вміщають шість хоїв рідини й прекрасні під кожним оглядом, то, якщо запитують про такий горщик, треба визнати, що він прекрасний. Як можна сказати про прекрасне, що воно не є прекрасне?

Гіппій. Так не можна, Сократе.

Сократ. «Отже, – скаже він, – і прекрасний горщик, це теж прекрасне?» Відповідай.

Гіппій. Думаю, що пак, Сократе. Прекрасне і те начиння, майстерно вироблене, але в цілому воно не достойне, щоб його прирівнювати до прекрасної кобили, чи дівчини, чи будь-чого іншого прекрасного.

Сократ. Нехай буде твоя правда. Я знаю, Гіппію, як треба заперечувати тому, хто ставить подібні запитання: «Чоловіче добрий, тобі, напевно, невідомо, як влучно сказав із цього приводу Геракліт: «Найпрекрасніша з мавп, якщо порівнювати її з людським родом, потворна», так само й горщик, навіть найпрекрасніший, – не йде ні в яке порівняння з дівочим родом, як говорить Гіппій мудрий. Хіба не так, Гіппію?

Гіппій. Безперечно, Сократе. Ти говориш цілком правильно.

Сократ. Тоді слухай далі. Тепер той чоловік, я певен, скаже: «А що, Сократе, якби хтось узявся порівнювати дівочий рід з родом богів, то хіба не зазнав би той перший чогось подібного, як це було з горщиками, коли їх порівнювали з дівчатами? Хіба і найпрекрасніша дівчина не видасться потворною? Чи не про це ж саме говорить Геракліт, на якого ти покликаєшся? Це ж його слова: «Наймудріший з людей, якщо порівнювати його з Богом, видасться мавпою і розумом, і красою, та й всім іншим». Як ж нам не визнавати, Гіппію, що навіть найпрекрасніша дівчина, якщо порівняти її з родом богів, буде потворною?

Гіппій. Хто би взявся перечити цьому, Сократе?

Сократ. Якщо ми погодимося з цим, він засміється і скаже: «Ти пам’ятаєш, Сократе, про що я тебе запитував?» «Пам’ятаю, – відповім я, – що таке прекрасне само собою?» – «Однак, – скаже він, – з твоїх

слів у відповідь на поставлене запитання виходить, що прекрасне не більш прекрасне, ніж потворне?» – «Схоже на це», – скажу я. А ти як гадаєш, любий? Може, ти мені щось порадиш? [...]

Федр

[Вчення про «міграцію» душ]

...Душі, названі безсмертними, досягнувши вершини, вибираються назовні й зупиняються на небесному хребті. Коли вони так стоять, їх підхоплює круговерть, і вони споглядають, що відбувається поза межами неба.

Місця понад небом ніхто із земних поетів не оспівав та й ніколи гідно не оспіває. Воно є таким (бо треба ж, нарешті, зважитись описати його згідно з правдою, особливо коди треба сказати правду): це місце займає безколірна, безформна, невідчутна, дійсно існуюча сутність, яку може споглядати лише керівник душі – розум. Пізнання цієї сутності повинне бути предметом справжнього знання.

Мислення Бога живиться розумом і чистим знанням, як і мислення кожної душі, яка прагне сприймати те, що їй підхоже. Тому вона, коли час від часу бачить суще, проймається радістю, і живиться спогляданням істини, та тішиться, поки круговерть не принесе її на те саме місце. Під час цього кругообігу вона споглядає саму справедливість, споглядає розсудливість, споглядає знання, але не те, якому властиве виникання і, яке стосовно різних речей, що їх ми називаємо буттям, а справжнє знання, те, що стосується справжнього буття. Наситившись спогляданням усього того, що є справжнім буттям, душа знову спускається у внутрішню частину неба й повертається додому. [...]

Але чим пояснюється таке палке прагнення побачити поле істини? А це тому, що там, на луках, знаходиться найбільш підхожа пожива для найкращої частини душі, з неї черпають силу крила, які підносять душу догори. Закон же Адрастеї гласить: та душа, яка, слідуючи за Богом, побачить хоч дрібку істини, стає неушкодженою аж до наступного кругообігу, і якщо їй кожного разу вдаватиметься те ж саме, то з нею ніколи нічого не станеться. Якщо ж вона неспроможна

йти за Богом і побачити буття, і натомість, внаслідок нещасливого випадку, сповнившись забуттям і злобою, обважніє, а обважнівши, втратить крила і впаде на землю, тоді закон каже, що такій душі при першому народженні не дозволяється вселятись у жодну живу істоту. Душа, яка споглядала найбільше, входить у зародок майбутнього філософа й любителя краси... друга по черзі – в тіло царя, який дотримується законів, чи воєначальника, або правителя; третя – в державного діяча, господаря, ділка; четверта – в того, хто наполегливо займається гімнастикою, або в якогось лікаря; п'ята буде вести життя віщуна або учасника таїнств; шостій випаде стати поетом або художником; сьома стане ремісником або хліборобом; восьма – софістом або демагогом; дев'ята – тираном.

З усіх них тому, хто прожив чесно, дістається краща доля, а тому, хто нечесно, – гірша. Але туди, звідки вона прийшла, жодна душа не повертається протягом десяти тисяч років, тому що від того часу вона не окрилиться, за винятком душі щиро відданого філософії або того, хто з філософією поєднує любов до молоді. Ці душі, нарешті, можуть окрилитись на третьому тисячолітті кругообігу, якщо три рази виберуть те саме життя, а після трьох тисяч років відходять. Інші ж після завершення. свого першого життя стають перед судом, і, відповідно до вироку, одні йдуть відбувати кару в підземних темницях, ще інші, підняті на якесь небесне місце, після вироку ведуть там таке життя, на яке заслужили, перебуваючи в людській подобі. На тисячному році й ті, й ті приходять, щоб тягти жереб і вибрати собі нове життя, та вибирають, яке хочуть. Там людська душа може дістати життя тварини, а з тварини, яка колись була людиною, знову вселитися в людину. Але душа, яка ніколи не бачила істини, не одержить такої постаті. [...]

[Учення про знання як пригадування]

... Річ у тім, що людина повинна осягати загальні поняття, що складаються з; багатьох чуттєвих сприймань, які розум зводить воєдино. А це є пригадуванням того, що колись душа бачила, супроводжуючи Бога й дивлячись з висоти на те, що ми тепер

називаємо буттям, – зачудовано споглядала тоді справжнє буття. Тому заслужено окрилюється лише душа філософа, бо його пам'ять, завжди в міру сил звернена на те, в чому сам Бог виявляє свою божественність. Лише людина, яка правильно користується такими спогадами і посвячена в досконалі таїнства, стає справді досконалою. Оскільки філософ тримається осторонь людських турбот і спілкується з божественним, то юрба, звичайно, буде його надоумлювати як такого, що несповна розуму, а того, що він пойнятий натхненням, вона не помічає. [...]

Але пригадувати справжнє буття на підставі того, що є тут, нелегко для будь-якої душі, зокрема для тих, які тоді лише короткий час споглядали те, що там було, і для тих, які упавши сюди і збочивши в бік неправди, на свою біду під чужим впливом призабули все священне, що колись бачили. Залишається мало таких душ, у яких ще досить міцна пам'ять. Та й ті кожен раз, побачивши щось подібне до того, що було там, бувають настільки вражені, що вже не володіють собою. Вони самі не знають, що з ними твориться, тому, що як слід не можуть розпізнати свій душевний стан. Тим-то справедливість, стриманість та інші цінні душевні чесноти позбавлені блиску в існуючих тут подобах. Тільки небагатьом щастить, підходячи із своїми недосконалими знаряддями до цих відображень, насилу відгадати, що вони відтворюють. [...]

Арістотель
(384-322 до м. е.)

Великий давньогрецький філософ, учений – енциклопедист, засновник філософської школи – Лікею, основоположник формальної логіки. Його логічні, природничо-наукові трактати, праці з етики, естетики, політики, економіки, риторики високо цінувались сучасниками. Вони охоплювали всі галузі тодішнього знання. Філософія Аристотеля поділяється на теоретичну (умоглядну), мета якої – знання заради знання, практичну, метою якої виступало знання заради діяльності, і поетичну (творчу), ціль котрої – знання заради творчості. Теоретична філософія, в свою чергу, поділяється на

фізичну, математичну і «першу». Ця остання (пізніше названа метафізикою) містить вчення про основні принципи буття – можливість і здійснення, форму і матерію, причину і мету...

Основні твори: логічний звід «Органон», «Метафізика», «Фізика», «Про виникнення тварин», «Про душу», «Етика», «Політика», «Риторика», «Поетика». Фрагменти з головної праці Аристотеля «Метафізика» подаємо за виданням: Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т.І. – М.: Мысль, 1976. Переклав І. Демчик.

Метафізика

Книга перша

Глава дев'ята

[...] слід, очевидно, вважати неможливим, щоб окремо одне від одного існували сутність і те, сутністю чого вона є; як можуть через те ідеї, якщо вони – сутність речей, існувати окремо від них?

Між тим у «Федоні» (діалог Платона. – Прим, перекладача) йдеться саме про те, що ейдоси, (тобто ідеї. – Прим, перекладача) є причинами і буття і виникнення речей; але якщо ейдоси й існують, то речі, причетні до них, все ж це виникли б, якби не було того, що приводило б їх у рух. З іншого боку, виникає багато дечого іншого, наприклад, будинок і каблучка, для яких, як ми стверджуємо, ейдосів не існує. Тому ясно, що і все інше може і бути і виникати з тих же причин, як і щойно вказані речі [...]

Книга четверта

Глава перша

Є певна наука, яка досліджує суще як таке, а також те, що йому притаманне по собі. Ця наука не тотожна ні одній з так званих окремих наук, бо ні одна з інших наук не досліджує загальну природу сущого, де такого, а всі вони, відділяючи якусь частину його, досліджують те, що, притаманне цій частині, як, наприклад, науки математичні.

А так як ми шукаємо начала і вищі причини, то ясно, що вони повинні бути началами і причинами чогось самосущого. Якщо ж ті, хто шукав елементи речей, шукали і ті начала, то й шукані ними елементи повинні бути елементами не сущого як чогось привхідного, а сущого,

як такого. А тому і нам необхідно осягнути перші причини першого як такого. [...]

Книга п’ята

Глава перша

Началом називається (I) те в речі, звідки починається рух, наприклад, у лінії і у шляху звідси одне начало, а з протилежного боку інше; (2) те, звідки всяка справа краще за все може удатися, наприклад: навчання слід інколи починати не з першого і не з того, що є началом у предметі, а звідси, звідки найлегше вчитися; (3) та складова частина, звідки як з першого вона виникає, наприклад: у судна основний брус і у будинку – основа, а у живих істот одні вважають, що це – серце, інші – мозок, треті – якась інша такого роду частина тіла; (4) те, що, не будучи основною частиною речі, є першим, звідки вона виникає, або те, звідки, як від першого, звичним чином починається рух і зміна, наприклад: дитина – від батька і матері, сварка – через ганьблення; (5) те, за чиїм рішенням рухаєтеся рухоме і змінюється змінне, як, наприклад, особи, що начальникують у полісах і влада правителів, царів і тиранів; началами називаються і мистецтва, причому з них перш за все мистецтва керувати; (6) те, звідки як від першого пізнається предмет, також називається його началом, наприклад, підстави для доказів. [...]

Глава друга

Причиною називається (1) той вміст речі, з чого вона виникає; наприклад, мідь – причина статуї і срібло – причина чаші, а також їх роди є причини; (2) форма, чи першообраз, а це є визначення суті буття речі, а також роди форми, або першообразу..., і складові частини визначення; {3) те, звідки бере перше свій початок зміна чи перехід у стан спокою; наприклад, радник є причиною, і батько – причина дитини, і взагалі виробляючий є причиною виробленого, і змінююче – причина змінного; (4) ціль, тобто те, заради чого, наприклад, мета прогулянок – здоров’я. [...]

Глава третя

Елементом називається першооснова речі, з якої вона складається

і яка на вигляд неподільна на інші види, наприклад, елементи мови, з яких мова складається і на які вона поділяється як на граничні частини, в той час, як ці елементи вже не поділяються на інші звуки мови, відмінні від них на вигляд. [...]

Глава четверта

Природою, або єством, називається (1) виникнення того, що зростає...; (2) першооснова зростаючого, з якого воно росте; (3) те, звідки перший рух, притаманний кожній з природних речей як такій...

Єством називається і те, з чого як з першого чи полягає, чи виникає будь-яка річ, існуюча не від природи, і що не має певних обрисів і не здатне змінюватися власною силою, наприклад, мідь статуї і мідних виробів називається їх єством, а єством дерев'яних – дерево.[...]

...Природа, чи єство, в первісному і власному смислі є сутність, і саме сутність того, що має начало руху в самому собі як такому: матерія називається єством тому, що вона здатна приймати цю сутність, а виникнення різного роду і ріст йменуються єством тому, що вони рухи, які йдуть від цієї сутності.[...]

Глава п'ята

Необхідним називається (1) (а) те, без сприяння чого неможливо жити (наприклад, дихання і їжа необхідні для тварини: бо ж існувати без них вона не може); (б), те, без чого благо не може ні бути, ні виникнути, а зла не можна позбавитися чи від нього звільнитися. [...]

Глава шоста

Єдиним, чи одним, називається те, що єдине привхідним чином, і те, що єдине саме по собі...

...Що ж стосується того, що називається єдиним самим по собі, то дещо з цього називається так завдяки неперервності: віхоть – завдяки зв'язаності; куски дерева – завдяки клею... [...]

Глава сьома

Сущим називається, з одного боку, те, що існує як привхідне, з іншого – те, що існує саме по собі. Як привхідне – наприклад, ми кажемо, що справедливий є освічений, що людина є освічена і що

освічений є людина... – це дещо привхідне [...]

Глава восьма

Сутністю називається (1) прості тіла, наприклад, земля, вогонь, вода і все тому подібне, а також взагалі тіла і те, що з них складається, – живі істоти і небесні світила, а також частини їх, ...(2) те, що, перебуваючи в таких речах, які не відбиваються в субстраті, складають причину їх буття, наприклад, душа – причина буття живої істоти; (3) частини, котрі, перебуваючи в такого роду речах, визначають, відокремлюють їх як певне ніщо і з усуненням котрих усувається і ціле, наприклад, з усуненням площини усувається тіло...(4) суть буття кожної речі, позначенням котрої є її визначення, також називається її сутністю. [...]

Глава тринадцята

Кількістю називається те, що ділиться на складові частини, кожна з яких, чи їх буде менше або більше, за своєю природою є чимось одним і визначеним чимось. [...]

Глава чотирнадцята

Якістю називається (1) видова відмінність сутності, наприклад, людина є жива істота такої-то якості, тому що вона – двонога істота, а кінь – тому що чотириногий і коло – фігура такої-то якості, бо воно – фігура без кутів, так що належна до сутності видова відмінність і є якість. [...]

Глава двадцять п’ята

Частиною називається (1) (а) те, на що можна так чи по-іншому розділити якусь кількість...; (б) в іншому смислі частинами називається тільки те, що служить мірою; тому два в одному смислі є частиною трьох, а в іншому – ні; (2) те, на що можна розділити вид, не беручи до уваги кількість, також називається частинами його; тому про види говорять, що вони – частини роду; (3) те, на що поділяється чи з чого складається ціле, або форма, або те, що має форму; наприклад, у мідної кулі чи у мідної грального кості і мідь (тобто матерія, котрій надана форма) і кут є частинами; (4) те, що входить до визначення, яке роз’яснює кожну річ, також є частиною цілого...[...]

Глава двадцять шоста

Цілим називається (1) те, у чого не відсутня жодна з тих частин, складаючись з яких, воно йменується цілим від природи, а також (2) те, що так обіймає охоплювані ним речі, що останні складають дещо одне; а це буває двояко: або так, що кожна з тих речей є одне, або так, що з усіх них складається одне. [...]

Глава тридцята

Привхідним, чи випадковим, називається (1) те, що притаманне чомусь і про що може бути вірно сказано, але притаманне не з необхідністю і переважною частиною, як, наприклад, якщо хтось, копаючи яму для рослини, знайшов скарб. Це знайдення скарбу, звісно, – випадкове для того, хто копав яму: бо ж не з необхідністю витікає одне з іншого чи після іншого і не в переважній кількості випадків знаходять скарб, саджаючи рослини. [...]

Книга дванадцята

Глава сьома

...Є вічна, нерухома і відокремлена від чуттєво сприйманих речей сутність;... ця сутність не може мати яку-небудь величину, вона позбавлена частин і неподільна (бо вона рухає необмежений час, між тим ніщо обмежене не володіє безмежною здатністю; а так як усяка величина або безмежна, або обмежена, то обмеженої величини ця сутність не може мати з вказаної причини, а необмеженої – тому що взагалі ніякої необмеженої величини немає); з іншого боку,... ця сутність не підвладна нічому і незмінна, бо всі інші рухи – дещо наступне відносно просторового руху... [...]

Аврелій Августин (Блаженний)
(354-430)

Християнський теолог і церковний діяч, родоначальник християнської філософії історії, видатний представник західної патристики. Автор величних філософських і богословських трактатів (майже 100 творів у 232 книгах).

Його філософія (християнський неоплатонізм) справила величезний вплив на розвиток західноєвропейської філософської

думки.

Подаємо фрагменти з однієї із основних праць Августина «Сповідь», написаної 395 року (за вид.: Святий Августин. Сповідь – К.: Основи, 1997).

Сповідь
Книга перша
Частина І
Похвальна молитва

1. «Великий єси, Господи, і достойний безконечної хвали»; «велика могутність Твоя, і немає міри премудрості Твоїй».

І величати хоче Тебе людина, маленька частинка створіння Твого, людина, що носить із собою смертність свою, що носить із собою свідоцтво гріха свого і доказ, що Ти, Господи, «опираєшся гордим».

Та одначе величати Тебе хоче людина – маленька частинка створіння Твого [...]

Частина II

Бог є в людині – людина в Бозі

... Чи обіймають Тебе «небо й земля», що Ти їх створив, і в лоні яких Ти створив і мене ? Чи, може, з того, що існує, виходить, що все суще охоплює Тебе ? Та якщо і я існую, то чому ж благаю Тебе, щоб Ти вступив у мене, у мене, що не існував би, коли б Тебе не було в мені? Бо нема мене ще в підземеллі, а Ти й там є, бо «хоча б я зійшов і до Пекла, то й там знайшов би Тебе».

Отже, я не існував би, Боже мій, не існував би взагалі, якщо б Тебе не було в мені. Або, скоріше, я б не існував, коли б не був у Тобі, «з Якого і в Якому – все»? Так, так, Господи, так воно є. Куди ж волаю до Тебе, коли я сам у Тобі? Або звідкіля ввійшов би Ти в мене? Бо куди ж я б мав відійти поза небо й землю, щоб звідтіля вступив у мене Бог мій, що сказав: «Це я виповнюю небо й землю» [...]

Книга сьома.

Частина XI

Яким чином створіння існує й не існує?

17. І я придивився до всього, що нижче за Тебе, і переконався, що вони ні безумовно існують, ні безумовно не існують. Вони існують тому, що походять від Тебе; вони не існують тому, що вони не те, що Ти. Бо тільки те справді існує, що триває незмінно.

Книга одинадцята.

Частина V

Увесь Всесвіт вийшов з одного Божого Слова

7. Але ж яким чином Ти створив небо й землю? Яким знаряддям послуговувався Ти при творенні такої безконечності? Бо ж Ти не був у стані митця, який за своєю уявою формує тіло за допомогою іншого тіла, який уміє відтворити ті форми, що завдяки своєму внутрішньому зору бачить у собі. Але звідки узялася б ця його спроможність, якщо б Ти не створив її? Адже ті форми він надає матерії, що вже здавна існує, що посідає своє буття, як земля, камінь, дерево, золото тощо. Отже, звідки походило б усе те, коли б Ти не створив його? Ти дав митцеві тіло, Ти наділив його духом, який повеліває гідом, Ти дав матеріал, з

якого він може щось зробити, Ти дав розум, яким він охоплює свій задум і бачить у собі те, що має намір зробити поза собою, Ти наділив тіло відчуттям, за посередництвом якого він переносить від духу до матеріалу те, що виготовляє, і знову сповіщає духові, що зроблено, аби той у своїй глибині порадився з вищим суддею, правдою, чи добре виконано твір.

Усі ці речі прославляють Тебе як Творця всіх речей. Але ж яким чином, Боже мій, Ти створив небо й землю? Це ж очевидне, що Ти створив небеса й землі ні на небі, ні на землі, ба, навіть не в повітрі, ані під водами, що також належать до царства неба й землі. Ані у Всесвіті Ти не створив Всесвіту, бо ж він не мав місця, де б міг існувати до того, як був створений для існування. Ти не мав у руках нічого, що могло б придатися Тобі для створення неба й землі. Бо звідки ж узявся б той матеріал, якщо б Ти не створив його, звідки Ти міг взяти те, чого Ти не створив і з чого можна було б щось створити? Бо хіба існує що-небудь, що не завдячувало б свого існування Твоєму існуванню? [...]

Частина XIV

Аналіз поняття часу

17. Отже, не було б часу, коли б Ти нічого не робив, тому що Сам Ти створив час. І нема такого часу, що був би одного віку з Тобою, бо ж Ти триваєш завжди; а коли б щось тривало, то воно не було б часом. Бо що ж таке час? Хто ж міг би пояснити це влучно й коротко? Хто ж навіть у думці зможе ясно збагнути це поняття, щоб згодом передати його словами? Чи ж у нашій мові є якесь частіше вживане й краще відоме поняття, ніж поняття часу? Коли ми говоримо про нього, ми розуміємо його. Це випливає з того, що говоримо саме ми, але ж так само ми розуміємо, коли про нього говорить хтось інший.

Отже, що таке час? Коли ніхто не питає мене про це, я знаю, але як тільки йдеться про пояснення, я вже не знаю. Однак я сміливо тверджу що знаю ось що: якби ніщо не проминало, то не було б минулого часу: й якби не було нічого, то взагалі б не було часу теперішні нього.

Але яким чином «є» ці два часи – минулий і майбутній, коли минулого вже нема, а майбутнього ще немає? І сам час теперішній,

якщо б він був завжди теперішнім і не пропадав у минулому, то не був би вже часом, а був би вічністю. Отож, коли теперішній час, щоб бути часом, має пропадати в минувшині, то як же ми можемо твердити, що він «існує», коли єдина рація його буття – це не бути? Отже, ми маємо право сказати, що час «існує» хіба тільки тому, що він прямує в небуття.

Частина XVI

Коли треба вимірювати час?

21. А однак, Господи, ми помічаємо проміжки часу; ми порівнюємо їх між собою і стверджуємо, що одні з них довші, інші коротші; ми відмірюємо також кілька разів цей проміжок часу, довший або коротший за інший; ми відповідаємо, що він удвічі, або втричі більший від іншого, а цей тільки на одиницю більший або навіть дорівнює іншому. Але ми вимірюємо час не інакше, як тільки в ту мить, коли він проминає, бо ж вимірюємо його тим нашим уявленням, яке маємо про нього. Хіба минувшину, якої вже нема, і прийдешність, якої ще немає, можна виміряти? Лише тоді, коли хтось посміє твердити, що можна виміряти ніщо. Отже, коли час проминає, тоді його можна виміряти, коли ж час проминув, то він уже невимірний, бо його вже нема.

Частина XVII

Де знаходяться минувшина і прийдешність?

22. Я шукаю, Отче, я не тверджу; помагай мені, Боже, і керуй мною... Хто б наважився мені сказати, що нема трьох часів (ми ж вивчали це ще дітьми, і самі навчили дітей, що є минулий, теперішній і майбутній час), а лише теперішній, оскільки ті два не існують? А, може, слід було б сказати, що й вони також існують, але теперішній виходить із якоїсь, невідомо якої, потайної криївки, коли з майбутнього стає теперішнім, і що минулий ховається у якийсь так само потайний закуток, коли з теперішнього стає минулим? Бо де ж бачили майбутнє ті, що повісили його, якщо майбутній час ще не існує? Бо ж не можна бачити того, що не існує. А й слова тих, що

оповідають яро минуле, не були б правдиві, якщо вони не бачили минулого у своїй уяві. Якщо б минуле було нічим, то не можна було б його бачити. Отже, прийдешність і минувшина напевно існують. [...]

Частина XX

Висновки аналізу трьох часів

26. Тепер мені видається ясним і очевидним той факт, що прийдешність, ні минувшина не існують. Отже, неправильно казати: «Є три часи: минулий, теперішній і майбутній»; краще казати так: «Є три часи: теперішній минувшини, теперішній теперішності і теперішній майбутності». Ці три способи є в нашому дусі, однак деінде я їх не бачу. Теперішність речей минулих – пам'ять; теперішність речей теперішніх – їх пряме бачення; теперішність прийдешності – це сподівання. Коли ж мені буде дозволено так сказати, то я бачу три часи, визнаю те, що їх три.

Нехай кажуть і далі: «Є три часи: минулий, теперішній і майбутній», – тому що це хибне вже узвичаїлось; нехай так кажуть, мені це байдуже, я не противлюся, не ганю, але з умовою, що вони розуміють те, що кажуть, і нехай не уявляють собі, що майбутній час уже існує, а минулий ще існує. Бо ж ми дуже рідко вживаємо слова у притаманному їм значенні, здебільшого – у значенні, не притаманному їм, і все ж розуміємо, про що йдеться.

Частина XXI

Нові труднощі вимірювання часу

27. Отже, я вже сказав, що ми вимірюємо час в ту хвилину, коли він проминає, аби можна було твердити, що цей проміжок часу удвічі довший, ніж той, або такий же, як і той, а вимірявши, визначити якесь відношення між частинами часу. Тому-то, як я вже сказав, ми вимірюємо час у ту хвилину, коли він проминає. Коли б мене хтось запитав: «Звідки ти це знаєш?» – я б відповів: «Я це знаю, бо ж ми його вимірюємо. Адже не можна виміряти того, чого немає, а минувшина, як і прийдешність, не існує». Але яким чином ми вимірюємо теперішність, якщо вона не має протяжності? Таж ми її вимірюємо тільки тоді, коли вона проминає, коли ж вона проминула, ми її вже не

вимірюємо, бо вона вже не має існування.

Але звідки приходить, яким шляхом переходить, куди йде час, коли ми його вимірюємо? Звідки ж, як не з прийдешності? Яким шляхом, як не через теперішність? Куди, як не до минувшини? Виходить, із того, чого ще немає, він переходить через те, що не має протяжності, а пропадає в тому, чого вже нема.

Але що ми вимірюємо, як не час у визначеному просторі? І коди ми говоримо про тривання поодиноке, подвійне, потрійне, рівне та інші подібні відношення, то тут теж йдеться про часові простори. Отже, у якому просторі ми вимірюємо час тоді, коли він проминає? [...]

Частина XXIV

А може, час – це міра руху?

31. Може, Ти наказуєш мені погодитися з тими, хто каже, що час – це рух тіла? Ні, напевно, не наказуєш! Бо жодне тіло не рухається інакше, як тільки в часі, і я чую це, і Ти це кажеш. Але що рух тіла – це час, того я не чую, бо ж Ти не кажеш того. Коли якесь тіло рухається, то тривання його руху я міряю часом, від тієї хвилини, коли воно почало рухатися, аж до тієї хвилини, коли воно зупинилося. Та якщо я не бачив, коли воно почало рухатися, і воно зупиняється, то я не можу виміряти це тривання, хіба тільки до тієї хвилини, коли перестаю бачити. Коли ж я бачу його протягом довшого часу, то не можу твердити, що тривання його руху довге, не визначаючи докладніше, бо докладне визначення тісно пов’язане з порівнянням, яке дозволяє нам заявити, що це тривання «таке саме» або «удвічі більше», ніж те, і т. д. Коли б ми могли визначити у просторі постійну точку, звідки вийшло тіло, що рухається, і точку, до якої приходить воно або принаймні його частини, коли воно рухається так, як на валу, то ми б могли сказати, протягом якого часу це тіло чи його частини виконали свій рух від однієї точки до другої.

Так само рух тіла – це одна справа, а міра тривання цього руху – інша. Хто ж не розуміє того, якому з цих двох понять треба дати ім’я «час»? [...]

Частина XXVIII

Час вимірюємо розумом

37. Але в який спосіб зменшується й вичерпується прийдешність, коли її ще нема? В який спосіб зростає минувшина, коли її вже нема, якщо у нашому розумі, де все це відбувається, не було б ось таких трьох дій: він очікує, зосереджується, пам'ятає, аби те, на ідо він очікував, перейшло через те, на чому він зосереджувався, у те, що він пам'ятає. Отже, хто ж заперечить, що прийдешності ще немає? Адже сподівання прийдешності вже існує в дусі. І хто сумнівався, що минувшини вже немає? Але ж пам'ять минувшини ще в дусі. [...]

Тома з Аквіно
Тома Аквінський
(1225/26-1274)

Найвидатніший і найвпливовіший філософ-схоласт західноєвропейського середньовіччя. Після смерті йому було присвоєно титул «Ангельський доктор», а з 1323 року рішенням папської курії Тома був перелічений до лику святих римсько-католицької церкви.

Трактував філософію Аристотеля в дусі християнського віроучення. Створив філософсько-теологічну систему – томізм, Основні роботи: «Сума проти язичників» (яку ще називають «Філософською сумою») і «Сума теології». В цьому збірнику подаються уривки з «Суми теології» (за вид.: Антология мировой философии. В 4-х т.– Т. 1. Ч. 2. – М.: Мысль, 1969. – С. 828-831). Переклав І. Демчик.

Сума теології

[...]Буття Бога може бути доведено п'ятьма шляхами.

Перший і найбільш очевидний шлях виходить з поняття руху. Справді, не підлягає сумніву і підтверджується даними відчуттів, що у цьому світі щось рухається. А все, що рухається має причиною свого руху дещо інше: бо воно рухається тільки тому, що перебуває в потенційному стані відносно того, до чого воно рухається. Повідомляти ж рухові дещо може постільки, оскільки воно перебуває

в акті: бо ж передавати рух є нічим іншим, як переводити предмет із потенції в акт. Але ніщо не може бути переведеним із потенції в акт інакше, як через посередництво якоїсь актуальної сутності. Неможливо, одначе, щоби одне і те ж було одночасно і актуальним, і потенційним в одному і тому ж відношенні, воно може бути лише в різних відношеннях. Так, те, що є актуально теплим, може одночасно бути не потенційно теплим, а лише потенційно холодним. Виходить, неможливо, щоб дещо було одночасно, в одному і тому ж відношенні і одним і тим же чином і рушійним, і рухомим; іншими словами, було б саме джерелом руху. Тож все, що рухається, повинно мати джерелом свого руху дещо інше. Отже, якщо рушійний предмет і сам рухається, його рухає ще один предмет, і так далі. Хоча неможливо, щоб так тривало до безконечності, бо в такому разі не було б першодвигуна, гак як джерела руху другого порядку передають рух лише постільки, оскільки самі є рухомими первинним двигуном, як-от: посох передає рук лише постільки, оскільки сам рухомий рукою. Отже, необхідно дійти до якогось першодвигуна, котрий сам не рухомий нічим іншим; а під ним усі розуміють Бога.

Другий шлях виходить із поняття продукуючої причини. Справді, ми відкриваємо у чуттєвих речах послідовність продукуючих причин; однак не виявляється і неможливий такий випадок, щоби річ була своєю власного причиною, тоді вона передувала б самій собі, що є неможливим. Не можна помислити і того, щоб ряд продукуючих причин сягав безконечності, бо в такому ряді перший член є причиною середнього, а середній є причиною конечного (причому середніх членів може бути безліч, або тільки один). Усуваючи причину, ми усуваємо наслідки. Звідси, якщо в ряду продуктивних причин не стане першого члена, не стане також і конечного і середнього. Але якщо ряд продукуючих причин поринав би у безконечності, то не було б первісної продукуючої причини; а в такому випадку, не було б і кінцевого наслідку, і проміжних продукуючих причин, а це є очевидним абсурдом. Отже, необхідно покласти якусь первісну продукуючу причину, яку всі йменують Богом.

Третій шлях виходить із понять можливості і необхідності і зводиться до наступного. Ми виявляємо серед речей такі, для яких можливо і бути, і не бути, виявляється, що вони виникають і гинуть, із чого випливає, що для них можливо і бути, і не бути. Але для всіх речей такого роду неможливе вічне буття; якщо дещо може перейти в небуття, воно коли-небудь перейде в нього. Якщо ж все може не бути, коли-небудь у світі нічого не буде. Але якщо це істинно, вже зараз нічого нема, бо несуще не приходить до буття інакше, як через дещо суще. Отже, якби не було нічого сущого, неможливо було б, щоб щось перейшло у буття, і тому нічого не було б, а це є очевидним абсурдом. Отже, не все суще є випадковим, у світі повинно бути щось і необхідне. Однак все необхідне або має якусь зовнішню причину своєї необхідності, або не має. Між тим неможливо, щоб ряд необхідних сутностей, обумовлюючих необхідність одна одної, поринав у безконечність (так само, як це відбувається з продукуючими причинами, що доведено вище). Тому необхідно покласти якусь необхідну сутність, необхідну саму по собі, яка не має зовнішньої причини своєї необхідності, але складає причину необхідності всіх інших; за загальним переконанням, це є Бог.

Четвертий шлях виходить з різних ступенів, які виявляються в речах. Ми знаходимо серед речей більш чи менш досконалі, або істинні, або благородні; і так стоїть справа і з іншими відношеннями того ж роду. Хоча про більший чи менший ступінь ведуть мову в тому випадку, коли є різна наближеність до певної границі; так більш теплим є те, що більше наближається до границі теплоти. Отже, є дещо крайньою мірою що володіє і істиною, і досконалістю, і благородством, а отже, і буттям... Але те, що крайньою мірою володіє повною якістю, є причиною всіх проявів цієї якості; так, вогонь як границя теплоти, є причиною всього теплого... Звідки витікає, що є якась сутність, яка виступає для всіх сутностей причиною блага і всілякої досконалості; і її ми йменуємо Богом.

П’ятий шлях виходить із розпорядку природи. Ми переконуємося, що предмети, позбавлені розуму, якими є природні тіла,

підпорядковуються доцільності. Це видно з того, що їх дії або завжди, або в більшості випадків спрямовані до найкращого кінця. Звідси витікає, що вони досягають мети не випадково, а під керівництвом свідомої волі. Оскільки самі вони позбавлені розуміння, вони можуть підпорядковуватись доцільності лише постільки, оскільки їх спрямовує хтось, наділений розумом і розумінням, як стрілець спрямовує стрілу. Отже, є розумна істота, яка покладає ціль для всього, що відбувається у природі; і її ми йменуємо Богом. [...]

Ми покладаємо Бога як першоначало не в матеріальному смислі, а в смислі продукуючої причини; і як така він повинен володіти найвищою досконалістю. [...]

Оскільки світ виник не випадково, а створений богом з допомогою активного інтелекта... необхідно щоб у божественному розумі була форма, за подобою якої створений світ. А в цьому і полягає поняття «ідеї». [...]

Ніколас Кузанський
(1401-1464)

Справжнє – Ніколас Кребс (Krebs).

Один з найвидатніших мислителів епохи Відродження, творчість котрого настільки багата, що й досі ще не осмислена повною мірою. Єпископ Бріксенський, кардинал і «легат по всій Німеччині», генеральний вікарій у Римі при папі Пії II. У філософії н. Кузанського чітко виражена пантеїстична тенденція, яка оформлена у тезу «творець і творіння – одне і те ж». Ця тенденція внутрішньо зв'язана з основними елементами його філософської системи – з діалектичною ідеєю взаємозв'язку всього сущого, вченням про збіг протилежностей, про згорнення світу у богові і розгортання бога у світ, з ідеєю єдиної сутності світа і бога, містичним ученням про обожнення людини в процесі пізнання бога.

Основні філософські праці: «Про вчене незнання» (1440), діалоги – «Про мудрість», «Про розум», «Про досліди з вагою» (1450), «Про буття-можливість» (1460), «Про неінше» (1462), «Про полювання за мудрістю» (1463), «Компендій» (1463), «Про вершину споглядання»

(1464).

Фрагменти з головного трактату «Про вчене незнання» подаються в перекладі І. Демчика з російської за вид.: Николай Кузанский. Соч. В 2-х т. Т.1. – М.: Мысль, 1979. – С.50-52, 84-86, 103-106.

Про учене незнання
Книга перша
Глава 1
Про те, що знання є незнання

... усяке дослідження полягає в більш чи менш трудному порівнюючому узгодженні. З цієї причини безконечне як таке, уникаючи усякого узгодження, залишається невідомим. [...]

... якщо лише наші прагнення не марні, то все, що ми хочемо пізнати, є наше незнання.

Якщо ми зможемо досягти цього у повноті, то досягнемо знаючого незнання. Для найдопитливішої людини не буде більш досконалого осягнення, аніж виявити найвищу мудрість у власному незнанні, усякий виявиться тим більше ученим, чим повніше побачить своє незнання. [...]

Глава 2
Попередній огляд нижчеподаного

... Максимумом я називаю те, більше чого нічого не може бути. Але така надповня властива єдиному. Тому максимальність співпадає з єдністю, котра є і буття. Якщо така єдність універсальним і абсолютним чином підноситься над усякою відносністю і конкретною обмеженістю, то їй нічого і не протилежне по її абсолютній максимальності. Абсолютний максимум є те єдине, котре є все; у ньому все, оскільки він максимум; а оскільки йому ніщо не протилежне, з ним співпадає і мінімум. Тим самим він перебуває у всьому; в якості абсолюту він є актуально все можливе буття і не визначається нічим речовинним, тоді як від нього – все. [:..]

Глава 22
Про те, що божественне провидіння з’єднує протилежності

... в богові згорнуто все, навіть протилежності, ніщо не може уникнути його провидіння... [...]

... як в матерії багато дещо, що ніколи не відбудеться, міститься можливим чином, так, навпаки, все, що не відбудеться, не може відбутися, перебуваючи в божественному провидінні, перебуває там

не потенційно, а актуально, причому звідси не витікає, що воно існує в дійсності. [...]

... Бо з покладанням згорнутої єдності ще не покладається згорнута у ній річ, зате з покладанням розгортання [цієї єдності] обов'язково покладається і його згорнення; скажімо, хоча завтра я можу читати чи не читати, що я не зробив би, я не уникну провидіння, що охоплює протилежності. [...]

Книга друга

Глава 3

Про те, що максимум незбагненно згортає і розгортає все

... безконечна єдність є згорнення (complicatio) всього. Бо ж єдність бо і означає, що вона з'єднує все. У максимальній єдності згорнуто не лише число, як в одиниці, але все взагалі: як у тому що розгортається одиницю числі нема нічого, крім цієї одиниці, так і всьому існуючому ми не знаходимо нічого, крім максимуму.

Наприклад, одна і та ж єдність в аспекті розгортання цієї єдності у кількість називається точкою, оскільки у кількості не знайдеш нічого, крім точки: – як в лінії, де її не розділиш, скрізь точка, так само і в площині і в об'ємному тілі. Причому точка тільки одна, і вона є не що інше, як все та ж безконечна єдність: саме вона є та точка, котра згорнуто містить у собі лінію і [будь-яку] кількість як їх границя, завершення і цільність, маючи першим розгортанням лінію, в котрій нічого, крім точки, не знаходимо.

Та ж сама єдність є спокій, оскільки у ньому згорнуто рух, котрий, якщо пильно роздивитись, є розміщений у ряд спокій (quies seriatim ordinata). Відповідно рух є розгортання спокою.

Точно так само в «тепер», чи теперішнім, згорнутий час: минуле було теперішнім, майбутнє буде теперішнім, і в часі ми не знаходимо нічого, крім послідовного порядку теперішніх моментів. Відповідно минуле і майбутнє є розгортання теперішнього, теперішнє є згорнення всіх теперішніх часів; всі теперішні часи – розгортання його у послідовний ряд (seriatim), і в них не знайдеш нічого, крім теперішнього. Єдине «тепер» згорнуто містить у собі всі часи, але це

«тепер» є все та ж єдність.

Так само тотожність є згорнення відмінності, рівність – згорнення нерівності, а простота – згорнення всіх розділень чи відмінностей.

Отже, згорнення всього – єдине і нема одного згорнення для субстанції, іншої – для якості, третьої – для кількості і так далі, тому що є лише один максимум, який співпадає з мінімумом, де згортуване різноманіття не протилежне згортуваній тотожності. Як єдність передує інакшевості, так точка через свою досконалість передує величині і взагалі досконале передує всьому недосконалому: спокій – рухові, тотожність – відмінності, рівність – нерівності і так далі щодо всього, взаємообігове з єдністю, котра є разом і вічність, якщо багатьох вічностей не буває. У єдиному богові згорнуто все, оскільки все у ньому; і він розгортає все, оскільки він у всьому.

Пояснимо, що маємо на увазі, на числі. Число є розгортання єдності; в свою чергу число передбачає лічбу, лічба ж від розуму, недарма ж нерозумні тварини не вміють і лічити. І ось, як із нашого розуму виникає число завдяки тому, що мислимо багато одиничного довкола єдиного загального, так безліч речей виникає із божественного розуму, в якому безліч перебуває без множинності, бо у згортаючій єдності . Оскільки речі не можуть рівно прилучатися до самої рівності буття, бог у вічності задумав (intellexit) одну річ так, іншу – інакше, звідки і вийшла множинність, хоча в ній вона – єдність. Знову-таки у безлічі речей, як і у число, нема іншого буття, крім похідного існування від першої єдності. У їх множинності перебуває єдність, без котрої число не було б числом; розгортання єдністю всього є перебування всього у множинності.

Але спосіб цього згортання і розгортання вище нашого розуму. Хто, питаю, може зрозуміти, як із божественного розуму виходить множина речей, коли їх буття є думка Бога, а вона – безконечна єдністю? Якщо звернешся до числа, вбачаючи схожість у тому, що число є теж розмноження діяльністю розуму спільної одиниці, то виходить так, наче бог, будучи єдністю, розмножений у речах, оскільки його думка є їх буття; але знову-таки розумієш, що

божественна єдність, безконечна і максимальна, розмножитися не може! Як же розумієш множину, буття котрої походить від єдиного без розмноження цього єдиного? Або як розуміти розмноженність єдності без її розмноження? Вже, звичайно ж, на кшталт розмноженості єдиного виду чи єдиного разу на види та індивіди, поза котрими і рід і вид існують тільки в абстрактному понятті. Як розгортається у множину речей Бог, чия єдність і не абстрагується розумом із речей, і не зв'язана, чи занурена у речі, ніхто не розуміє. Розглянеш речі без нього – вони так само ніщо, як число без одиниці. Розглянеш його без речей – у нього буття, у речей – ніщо. Розглянеш його, як він перебуває у речах, – виявиться, що розглядаєш річ як якесь буття, в якому перебуває Бог, і тим самим помиляєшся... розглянеш річ, як вона перебуває у Богові, – вона є Бог і єдність.

Залишається хіба що сказати, що множина речей виникає завдяки перебуванню бога у ніщо: забери Бога від творення – і залишається ніщо. Забери субстанцію від складної речі – і не залишиться ніякої акциденції, тобто в смислі акциденцій залишається ніщо. Але як зрозуміти це нашим розумом?

Нікколо Макіавеллі
(1469 – 1527)

Італійський філософ, історик, драматург, політолог і громадський діяч епохи Відродження, вчення котрого являє собою найбільш послідовне і характерне вираження ренесансної філософсько-політичної думки. Об'єктом філософського пізнання, вважав Макіавеллі, є світ людських відносин і вчинків, перш за все історія і хід освіти, звеличення і занепад держави. Останню він розглядав як найвищий прояв людського духу, служіння ж державі – як ціль, смисл і щастя життя людини. В літературній спадщині Макіавеллі головними є «Розмірковування на першу декану Тіта Лівія» (розпочато 1513) і книга, що прославила (а також і ославила) його ім'я на віки – «Государ» (1513).

Наводимо фрагменти з останньої (за вид.: Никколо Макиавелли. Государь. – М.: Планета, 1990. – С. 29- 31, 43-45, 66-69). Переклав І.

Демчик.

Государ
Глава IX

Про громадянське єдиновладдя ... такого роду єдиновладдя – його можна назвати громадянським – установлюється на вимогу чи знаті, чи народу. Оскільки немає міста, де не відособились би два цих начала: знать прагне підкорити і утискувати народ, народ не хоче перебувати у підкоренні та гнобленні; зіткнення ж цих начал вирішується трояко: або єдиновладдям, або безвладдям, або свободою.

Єдиновладдя установлюється чи знаттю, чи народом, залежно від того, кому першому випадає нагода. Знать, бачачи, що вона не може протистояти народові, висуває когось із своїх і проголошує його государем, щоби за його спиною вгамувати свою пожадливість. Так само і народ, бачачи, що не може чинити опір знаті, звеличує когось одного, щоби в його владі знайти для себе захист. Тому, хто приходить до влади з допомогою знаті, важче утримати владу, аніж тому, кого привів до влади народ, бо якщо государ оточений знаттю, котра шанує себе як рівна йому, він не може ні вказувати, ні мати незалежний спосіб дій. Тоді як той, кого привів до влади народ, править один і довкола нього немає нікого, чи майже нікого, хто не прагнув би йому скорятися. Крім того, неможливо чесно, не кривдячи інших, задовольняти зазіхання знаті, а можна – вимоги народу, оскільки у народу більш чесна мета, ніж у знаті: знать воліє утискувати народ, а народ не бажає бути пригноблюваним. До того ж з ворожим народом нічого не можна вдіяти, бо він чисельний, а із знаттю – можна, бо вона малочисельна. Народ, у найгіршому разі, відвернеться від господаря, тоді як від ворожої знаті можна очікувати не лише того, що вона відвернеться від господаря, а навіть піде проти нього, бо вона далекоглядніше, хитріше, заздалегідь шукає шляхи до спасіння і підлещується до того, хто сильніший. І ще додам, що государ не вільний вибирати народ, але може вибирати знать, бо його право карати і милувати, наближувати чи піддавати опалі.[...]

Так що коли государ прийшов до влади з допомогою народу, він

має намагатися утримати його дружбу, що зовсім не важко, бо народ вимагає тільки, щоб його не утискували. Але якщо государя привела до влади знать наперекір народові, то перший його обов'язок – заручитися дружбою народу, що знову ж таки неважко зробити, якщо взяти народ під свій захист. Люди ж такі, що, бачачи добро з боку тих, від кого ждати зла, особливо прив'язуються до благодійників, тому народ ще більше прихилиться до государя, ніж якби сам привів його до влади. Заручитися ж підтримкою народу можна по-різному... [...]

... государю належить бути у дружбі з народом, інакше у важкі часи він буде скинутий з престолу...[...]

XIV

Як государ повинен, чинити стосовно військової справи

... Військова справа має таку силу, що дозволяє не лише утримати владу тому, хто народився государем, але й досягти влади тому, хто народився простим смертним... Нехтування цим мистецтвом є головною причиною втрати влади, володіння ж ним є головною причиною набуття влади. [...]

... государ повинен навіть у думках не полишати військових вправ і в мирний час займатися ними ще більше, аніж у воєнний. [...]

Щодо розумових вправ, то государ повинен читати історичні праці, при цьому особливо вивчати дії видатних полководців, розбирати, якими способами вони вели війну, що визначало їх перемоги і що – поразки, для того, щоб одержувати перші і уникати останніх. Найголовніше ж – уподібнюватись багатьом великим людям минулого, взяти за взірець когось з прославлених і шанованих людей древності і постійно тримати в пам'яті їх подвиги і діяння. [...] Мудрий государ повинен дотримуватися всіх описаних правил, ніколи не віддаватися у мирний час безділлю, бо всі його труди окупляться, коли настануть важкі часи, і тоді, якщо доля спробує його скрутити, він зуміє вистояти під її натиском.

Глава XXI

Як належить діяти государю, щоби його шанували

Ніщо не може викликати до государя такої шани, як воєнні справи

і надзвичайні вчинки. [...]

Величі государя сприяють також незвичайні розпорядження усередині держави,... інакше кажучи, коли хто-небудь здійснює значне у громадянському житті, погане чи добре, то його корисно нагороджувати чи карати таким чином, щоби це пам'яталось якомога довше. Та найголовніше для государя – постаратися всіма своїми вчинками скласти собі славу великої людини, наділеної розумом видатним.

Государя поважають також, коли він відкрито заявляє себе ворогом чи другом, тобто коли він без коливань виступає за одного проти іншого – це завжди краще, аніж стояти осторонь. Бо коли два сильних правителі вступають у бійку, то вони можуть бути такими, що можливий переможець або небезпечний для тебе або ні. В обох випадках вигідніше відкрито і рішуче вступити у війну. Бо в першому випадку, не вступивши у війну ти станеш здобиччю переможця на радість і задоволення переможеного, сам же ні у кого не зможеш отримати захисту: переможець знехтує союзником який полишив його у нещасті, а переможений не захоче прийняти до себе того хто не побажав зі зброєю в руках розділити його долю. [...]

І завжди недруг закликає відійти вбік, тоді як друг зве відкрито виступити за нього зі зброєю в руках. Нерішучі государі, як правило, вибирають невтручання, щоби уникнути найближчої небезпеки, і, як правило, це приводить їх до загибелі.

Зате якщо ти безстрашно станеш на бік одного з воюючих і твій союзник переможе, то, як би не був він могутнім і як би ти від нього не залежав, він зобов'язаний тобі – люди ж не настільки безчесні, щоб нанести удар союзнику, виказавши настільки явну невдячність. Крім того, перемога ніколи не буває повною настільки, щоб переможець міг ні з чим не рахуватися і, зокрема, – міг потоптати справедливість. Якщо ж той, чию сторону ти прийняв, програє війну, він прийме тебе до себе і, поки зможе, буде тобі допомагати, так що станеш побратимом по нещастю тому, чиє щастя, можливо, ще відродиться.

У другому випадку, коли жодного з воюючих не доводиться

побоюватися, приєднатися до того чи іншого ще більш розважливо, бо з допомогою одного ти розгромиш іншого, хоча тому, будь він розумнішим, слід би спасати, а не занапащати противника; а після перемоги ти підкориш союзника своїй владі, він же, завдячуючи твоїй підтримці, неминуче одержить перемогу.

Государ повинен також показувати себе покровителем талантів, пригортати обдарованих людей, вшановувати тих, хто проявив себе в якомусь ремеслі чи мистецтві. Він має спонукати громадян спокійно займатися торгівлею, землеробством і ремеслами, щоб одні облаштовували свої володіння, не боячись, що ці володіння у них відберуть, інші – відкривали торгівлю, не переживаючи, що їх розорять податками; більш того, він повинен мати нагороди для тих, хто піклується про прикрашення міста чи держави. Він повинен також займати народ святами та видовищами у підхожу для цього пору року. Поважаючи цехи, чи триби, на які поділене всяке місто, государ повинен брати іноді участь у їх зборах і являти собою взірець щедроти і великодушності, але при цьому твердо шанувати своє достоїнство і велич... [...]

Джордано (Філіппо) Бруно
(1548-1600)

Італійський філософ-пантеїст, поет. Мету філософії вбачав у пізнанні не надприродного бога, а природи, яка є «богом у речах». Розвиваючи геліоцентричну теорію Коперніка, котра справила на нього величезний вплив, Бруно висунув ідеї про нескінченність природи і нескінченну множину світів у Всесвіті. Уявлення про єдину нескінченну просту субстанцію, з якої виникає безліч речей, пов’язувалось у нього з ідеєю внутрішньої спорідненості і збігу протилежностей. Основною одиницею буття є монада, в діяльності якої зливаються тілесне і духовне, об’єкт і суб’єкт. Найвищою субстанцією є «монада монад», або Бог; як ціле вона проявляється у всьому одиничному «все у всьому». Свої філософські погляди Бруно викладав у формі діалогів, а також поем. Серед них найбільш значними є: діалоги «Про причину, начало та Єдине» (1584), «Про безконечність,

Всесвіт та світи» (1584), «Вигнання тріумфуючого звіра» (1584), «Про героїчний ентузіазм» (1585), філософські поеми – «Про монаду, фігуру і число», «Про безмірне і незчисленні», «Про потрійне, найменше і міру» (1591).

У даній підбірці представляємо фрагменти з діалогу Бруно (за вид.: Антология мировой философии: В 4-х т. – Т.2. – М.: Мысль, 1970. – С. 154-180). Переклав І.Демчик.

Про причину, начало і Єдине

Діалог другий

Теофіл. [...] Ми називаємо Бога першим началом, оскільки всі речі нижчі від нього і дотримуються певного порядку спершу чи пізніше чи ж згідно своїй природі, тривалості і достоїнству. Ми називаємо Бога першою причиною, оскільки всі речі відмінні від нього, як діяння від діяча, створена річ від творця [...].

Діксон. Скажіть-но, яка ж відмінність між причиною і началом у предметах природи?

Теофіл. Хоча один вираз інколи вживається замість іншого, проте, кажучи у власному смислі слова, не всяка річ, що є началом, являє собою причину, тому що точка – це начало лінії, але не її причина; мить є начало дії, terminus a quo, отже, є начало руху. [...] Всезагальний розум – це внутрішня, реальна, і спеціальна здібність і потенціальна частина душі світу. Це є Єдине тотожне, що наповнює все, освітлює Всесвіт і спонукає природу створювати як слід свої види і, таким чином, має відношення до творення природних речей, подібно до нашого розуму відповідно творить розумні образи. [...] Душа перебуває у тілі як керманич на кораблі. [...]. Душа Всесвіту, оскільки вона одухотворяє і оформляє, є його внутрішньою і формальною частиною, але як те, що рухає і управляє, не є частиною, має осмислене начало, а причини [...].

Діксон. Ні один більш чи менш відомий філософ,... не стане заперечувати, що світ і його сфери певним чином одухотворені [...].

Теофіл. Я стверджую, що ні стіл як стіл не одухотворений, ні одяг, ні шкіра як шкіра, ні скло як скло; але як речі природні і складені вони

мають у собі матерію і форму. Скільки б незначною і дрібнюсінькою не була річ, вона має у собі частини духовної субстанції, яка, якщо знаходить підхожий суб'єкт, намагається стати рослиною, стати твариною і отримує члени будь-якого тіла, яке звично називається одухотвореним, тому що дух перебуває у всіх речах і нема ні найменшого тільця, котре б не містило в собі можливості стати одухотвореним [...].

Діалог третій

Діксон. [...] Форми не мають буття без матерії, в якій вони породжуються і руйнуються, з лона якої вони виходять і в котре повертаються. Тому матерія, що завжди залишається тією самою і плодоносною, повинна мати головну перевагу бути пізнаваною як субстанціональне начало, як те, що є і вічно існує. Всі ж у форми сукупності слід розглядати лише як різні розміщення матерії [...].

Теофіл. [...] У самому тілі природи потрібно відрізняти матерію від душі, і в останній відрізняти цей розум (тобто Бога. – Прим, переклад.) від його видів. Тому ми називаємо у цьому тілі три речі: по – перше, всезагальний інтелект, виражений у речах; по-друге, животворчу душу всього; по-третє, предмет. Та на цій основі ми не будемо заперечувати, що філософом є той, хто в своїй філософії приймає це оформлене тіло, або,... цю розумну тварину, і починає з того, що бере за перші начала певним чином члени цього тіла, яким є повітря, земля, вогонь; далі – ефірна область і зірки; далі – дух і тіло; або ж – порожнє і повне [...].

Діксон. Отже, [...] Ви стверджуєте, що, не припускаючись помилки і не впадаючи у протиріччя, можна дати різні визначення матерії.

Теофіл. Вірно, як про один і той же предмет можуть судити різні відчуття, так одна і та ж річ може розглядатися по-різному. [...] є перше начало Всесвіту, котре так само повинно бути зрозумілим як таке, ***в*** котрому вже не розрізняються більше матеріальне і формальне і про котре через уподібнення до раніше сказаного можна зробити висновок, що воно є абсолютна можливість і дійсність. Звідси неважко дійти висновку, що все, відповідно до субстанції, єдине...

Діксон. Отже, в а стверджуєте, що, хоча і спускаючись цими

східцями природи, ми виявляємо подвійну субстанцію – одну духовну, іншу – тілесну, але зрештою і та, і інша зводяться до одного буття і одного кореня [...]

Діалог п’ятий

Теофіл. [...] Всесвіт – єдиний, безконечний, нерухомий. Єдиний, кажу я, абсолютна можливість, єдина дійсність, єдина форма чи душа, єдина матерія чи тіло, єдина річ, єдине суще, єдино найвеличніше і найкраще. Він ніяк не може бути охоплений і тому він незчисленний і необмежений, а тим самим безконечний і обмежений і, отже, нерухомий. Він не рухається у просторі, оскільки нічого не має доза собою, куди б міг переміститися, через те, що він є всім. Він не народжується, оскільки нема іншого буття, котрого він міг би жадати і очікувати, так, як він володіє усім буттям. Він не знищує, бо немає іншої речі, в яку він міг би перетворитися, так як він є всякою річчю. Він не може зменшитися чи збільшитися, так як він – безконечний. Як нічого не можна до нього додати, так нічого не можна від нього відняти, тому що безконечне не має частин, з чим-небудь порівняних.

Діксон. [....] Породжене і породжуюче [...] завжди належить до однієї і тієї ж субстанції... І так як всі форми перебувають у ньому (тобто Єдиному. – Прим, переклад.), то, виявляється до нього застосовні всі визначення, і завдяки цьому суперечні судження виявляються істинними. І те, що утворює множинність у речах, – це не суще, не річ, але те, що «являється», що представляється чуттям « перебуває на поверхні речі.

Теофіл. Це так... Природа спускається до творення речей, а інтелект підіймається до пізнання одними і тими ж східцями [...].

[...] Коли ми намагаємося і прямуємо до начала і субстанції речей, ми просуваємося у напрямку до неподільності; і ми ніколи не вважаємо, що досягай першого сущого і всезагальної субстанції, якщо не дійшли до цього єдиного неподільного, в якому охоплено все. Завдяки цьому лише тією мірою гадаємо, що досягай розуміння субстанції і сутності, оскільки зуміли досягти розуміння неподільності. [...] Звідки витікає, що ми необхідно повинні говорити,

що субстанція за своєю сутністю не має числа і міри, а тому – єдина і неподільна в усіх поодиноких речах, останні ж отримують своє окреме значення від числа, тобто від речей, котрі лише стосуються субстанції. [...] Протилежності співпадають у Єдиному; звідси неважко вивести в остаточному підсумку, що всі речі є Єдине, як усяке число рівною мірою парне і непарне, конечне і безконечне, зводиться до одиниці. [...] Скажіть мені, яка річ більш не схожа з прямою лінією, аніж коло? Яка річ більш протилежна прямій, аніж крива? Однак у началі і найменшому вони співпадають... Далі, в найбільшому, яку відмінність знайдеш між безконечним колом і прямою лінією? Хіба ви не бачите, що, чим більше коло, тим більше воно своєю дією наближається до прямоти? [...] Якщо ми добре обдумаємо, то побачимо, що знищення є не що інше, як виникнення; любов є ненависть, ненависть є любов [...]. Що є для лікаря більш зручною протиотрутою, аніж отрута? [...] Кулеподібне має границю в рівному, увігнуте заспокоюється і перебуває у випуклому, гнівний живе разом з урівноваженим, найбільш гордому більш всього подобається скромний, скупому – щедрий. Підведемо підсумки. Хто хоче пізнати найбільші таємниці природи, нехай розглядає і спостерігає мінімуми і максимуми протиріч і протилежностей. Глибока магія полягає в умінні вивести протилежності, попередньо знайшовши точку об'єднання [...].

Френсіс Бекон
(1561-1626)

Великий англійський філософ, політичний діяч, письменник, один із зачинателів новоєвропейської філософії. Діяльність Бекона як мислителя була спрямована на спробу створити філософію експериментального природознавства, на пропаганду науки, на роз'яснення її першорядного значення в житті людства, на вироблення цілісного погляду на її будову, класифікацію, цілі і методи дослідження. Ідея «Великого Відновлення Наук» пронизувала всі його філософські твори, проголошувалась ним з багатозначністю, афористичною проникливістю...

У цій підбірці покладено головну працю Бекона – його знаменитий

методологічний твір «Новий органон» (1620). Фрагменти подаються за вид.: Френсис Бэкон. Соч.: В 2-х т. 2-е, испр. и доп. изд. Т.2. – М.: Мысль, 1978. – С. 12-45. Переклав з російської І. Демчик.

Новий органон, або істинні вказівки для витлумачення природи. Афоризми про тлумачення природи і царство людини

I

Людина, слуга і тлумач природи, стільки вершить і розуміє, скільки осягнула в її порядку ділом чи розмірковуванням, і крім цього вона нічого не знає і не може.

II

Ні гола рука, ні полишений на самого себе розум не мають великої сили: справа вершиться знаряддями і з допомогою, котрі потрібні розуму не менше, аніж рука. І як знаряддя руки дають чи спрямовують рух, так і розумові знаряддя дають розумові вказівки і застерігають його.

III

Знання і могутність людини співпадають, бо незнання причин ускладнює дію. Природа перемагає тільки підкоренням їй, і те, що в спогляданні видається як причина, у діянні постає як правило.

IV

У діянні людина неспроможна ні на що інше, як тільки з'єднувати і роз'єднувати тіла природи. Все інше природа звершує всередині себе. {...]

X

Тонкість природи в багато разів переважає тонкість чуттів і розуму, так що всі ці прекрасні споглядання, розмірковування, тлумачення – безглузда річ, тільки нема того, хто б це бачив. [...]

XVIII

Те, що дотепер відкрито науками, майже повністю належить до царини звичайних понять. Для того, щоб проникнуть у глибину і далеч природи, необхідно більш вірним і обережним способом відокремлювати від речей як поняття, так і аксіоми, і, взагалі, потрібна краща і більш надійна робота розуму.

XIX

Два шляхи існують і можуть існувати для відшукування і відкриття істини. Один злинає від відчуттів і окремих речей до найбільш загальних аксіом і, йдучи від цих основ та їх непохитної істинності, обговорює і відкриває середні аксіоми. Цим шляхом і користуються нині. Інший же шлях виводить аксіоми з відчуттів і окремих речей, піднімаючись безперервно і поступово, поки нарешті не приходить до найбільш загальних аксіом. Це – шлях істинний, але не випробуваний. [...]

XXIII

Немала відмінність існує між ідолами людського розуму та ідеями розуму божественного, тобто між пустими думками та істинними ознаками і справжніми рисами створінь природи, якими вони відкриваються.

XXVI

Пізнання, яке ми звично застосовуємо при вивченні природи, ми будемо для цілей навчання називати випередженням природи, тому, що воно постійне і незріле. Пізнання належним чином добуваємо з речей, ми будемо називати тлумаченням природи. [...]

XXXIV

Нелегко знайти спосіб для пояснення і передавання того, що ми пропонуємо. Бо те, що само по собі нове, буде зрозуміле тільки за аналогією зі старим. [...]

XXXVI

Нам залишається єдиний і простий спосіб передавання. Ми повинні привести людей до самих окремих речей, до їх рядів і поєднання. Нехай люди на час накажуть собі відректися від своїх понять і хай почнуть звикатися з самими речами. [...]

XXXIX

Є чотири види ідолів, котрі обсідають уми людей. Для того, щоб вивчати їх, дамо їм імена. Назвемо перший вид ідолами роду, другий – ідолами печери, третій – ідолами площі і четвертий – ідолами театру. [...]

XLI

Ідоли роду знаходять основу в самій природі людини, в племені чи самому роду людей, бо хибно стверджувати, що чуття людини є мірою речей. Навпаки, всі сприйняття, як чуття, як і розуму, ґрунтуються на аналогії людини, а не аналогії світу. Розум людини уподобається кривому дзеркалу, котре, примішуючи до природи речей свою природу, відображає речі у викривленому і спотвореному вигляді.

XLII

Ідоли печери є хибними поглядами окремої людини. Бо у кожного крім помилок, властивих роду людському, є своя особлива печера, яка послаблює і спотворює світло природи. Відбувається це чи від особливих природжених властивостей кожного, чи від виховання і бесід і іншими, чи від читання книг і від авторитетів, яким хто поклоняється, чи внаслідок різниці вражень, яка залежить від того, чи отримують їх душі холоднокровні і спокійні, чи з інших причин. Так що дук людини, з огляду на те, як він розміщений в окремих людей, є річ мінлива, нестійка і начебто випадкова. [...]

XLIII

Існують ще ідоли, які виникають внаслідок взаємної зв'язаності і спілки людей. Ці ідоли ми називаємо, маючи на увазі породжуючі їх спілкування і товаришування людей, ідолами площі. Люди об'єднуються мовою. Слова ж встановлюються відповідно до розуміння натовпу. Тому погане і безглузде установлення слів якось дивно напосідає на розум. Визначення і роз'яснення, котрими звикли обговорюватися і охороняти себе вчені люди, аж ніяк не сприяють справі. Слова прямо насилують розум, змішують все і приводять людей до пустих і незліченних суперечок і тлумачень.

XLIV

Існують, нарешті, ще ідоли, що вселились в душі людей з різних догматів філософії, а також через хибні закони доведення. їх ми називаємо ідолами театру, бо вважаємо, що, скільки є прийнятих чи з мудрованих філософських систем, стільки ж поставлено і розіграно комедій, які представляють вигадані та штучні світи. Ми маємо на

увазі не лише філософські системи, що існують тепер чи існували колись, бо казки такого роду могли б бути складені і створені у множині, бо взагалі у цілком різних помилок бувають майже одні і ті ж причини. При цьому ми розуміємо тут не лише філософські вчення, але й численні начала і аксіоми наук, котрі отримали славу внаслідок переказів, віри та безжурності [...].

XLVIII

Жадливий розум людський. Він не може ні зупинитися, ні перебувати у спокою, а поривається все далі. Та марно! Тому думка не в змозі охопити межу і кінець світу, але завжди як би з необхідністю уявляє що-небудь існуючим ще далі...

LXXXII

...Істинний ... метод досвіду спочатку запалює світло, потім вказує світлом дорогу; він починає з упорядкованого і систематичного досвіду, аж ніяк не перекрученого і звертаючого в бік, і виводить з нього аксіоми, а з побудованих аксіом – нові досвіди... [...]

Рене Декарт
(1596-1650)

Великий французький філософ і учений-природодослідник, математик; представник класичного раціоналізму, один з родоначальників «нової філософії» і нової науки, що виступала з вимогою перегляду всієї минулої традиції. Вимагав покласти в основу філософського мислення принцип очевидності або безпосередньої достовірності. Основні праці: «Міркування про метод, щоб вірно спрямовувати свій розум і відшукати істину в науках» (1673), «Роздуми про першу філософію...» («Метафізичні роздуми» – 1641), «Першоначала філософії» (1644).

У нашій підбірці фрагменти взяті саме з цієї останньої роботи, бо у ній стисло сформульовані ідеї всіх попередніх творів Декарта. Вони доповнені уривками з «Міркування про метод...» (за вид.: Декарт Р. Соч.: В 2-х т. – Т.1. – М.: Мысль, 1989). Переклав І.Демчик.

Першоначала філософії

Лист автора до французького перекладача «Першоначал філософії», доречне тут як передмова.

[...] Перш за все я хотів би вияснити, що таке філософія, почавши з найбільш звичного, а саме: з того, що слово філософія означає заняття мудрістю і що під мудрістю розуміється не лише розсудливість у справах, але й доскональне знання всього, що може пізнати людина, це знання, котре спрямовує наше життя, служить збереженню здоров'я, а також відкриттям в усіх мистецтвах. А щоб воно стало таким, воно з необхідністю повинно бути виведеним з першопричин так, щоб той, хто намагається оволодіти ними (а це значить, власне, філософствувати), починав з дослідження цих першопричин, які йменуються першоначалами.

Для цих першоначал існують дві вимоги. По-перше, вони повинні бути настільки ясними і самоочевидними, щоб при уважному розгляді людський розум не міг засумніватися в їх істинності, по-друге, пізнання всього іншого повинно залежати від них так, що хоча основоположення і могли б бути пізнанням інших речей, однак ці останні, навпаки, не могли б бути пізнаними без знання першоначал. Потім треба спробувати вивести знання про речі з тих начал, від котрих вони залежать, отже, щоб у всьому ряду висновків не зустрічалось нічого, що не було б цілком очевидним. [...]

Далі я запропонував би обговорити корисність цієї філософії і разом з тим довів би, що філософія, оскільки вона простягається на все доступне для людського пізнання, лише тільки відрізняє нас від дикунів і варварів і ще кожний народ тим більш цивілізований і освічений, чим краще у ньому філософствують; тому немає для держави більшого блага, як мати істинних філософів. [...] Дійсно, ті, хто проводить життя без філософії, зовсім зажмурили очі і не намагаються їх розплющити; між тим задоволення, яке ми отримуємо при спогляданні речей, доступних нашому окові, незрівнянне з тією втіхою, яку робить нам пізнання того, що знаходимо з допомогою філософії. [...]

Перша частина
Про основи людського пізнання

1. Людині, яка досліджує істину, необхідно хоча б раз у житті взяти під сумнів усі речі – наскільки вони можливі.

... нас відволікає від істинного пізнання безліч забобонів; очевидно, ми можемо позбавитися їх лише в тому разі, якщо хоч один раз у житті постараємося засумніватися в усіх тих речах, відносно достовірності котрих ми маємо хоча б найменшу підозру. [...]

3. Однак цей сумнів не слід спрямовувати на життєву практику.

Але цей сумнів повинен бути обмеженим лише сферою споглядання істини. [...]

4. Чому ми можемо сумніватися в чуттєвих речах.

... по-перше, тому що ми помічаємо, що чуття інколи помиляються, а розсудливість вимагає ніколи не довіряти надто тому, що хоча б один раз нас обмануло; [...]

7. Ми не можемо сумніватися у тому, що, поки ми сумніваємося, ми існуємо: це – перше, що ми пізнаємо в ході філософствування.

Отож, відкинувши все те, відносно чого ми можемо якимось чином сумніватися, і, більш того, вважаючи всі ці речі хибним, ми з легкістю допускаємо, що ніякого Бога нема і нема ні неба, ні яких-небудь тіл, що самі ми не маємо ні рук, ні ніг, ні якого б то не було тіла; однак не може бути, щоб внаслідок всього цього ми, думаючи таким чином, були нічим: бо гадати, що мисляча річ саме у той самий час, коли вона мислить, не існує, буде явним протиріччям. А тому положення Я мислю, отже, я існую – первинне й достовірніше з усіх, які можуть постати перед ким-небудь у ході філософствування.

9. Що таке мислення.

Під словом «мислення» я розумію все те, що здійснюється у нас усвідомлено, оскільки ми це розуміємо. Отже, не лише розуміти, хотіти, уявляти, але також і відчувати є те ж саме, що мислити. [...]

34. Для судження потрібен не лише розум, але й воля.

... для судження потрібен як розум (бо ми жодною мірою не можемо судити про річ, яку ніяк не сприйняли), так і воля, котра повинна виразити схвалення того, що ми якимось чином сприйняли. [...]

51. Що таке субстанція і чому це ім'я у різних значеннях стосується Бога і його творення.

... Під субстанцією ми можемо розуміти лише ту річ, яка існує, абсолютно не потребуючи для свого буття іншої речі. [...]

53. Кожній субстанції притаманний один головний атрибут, як мислення – розумові, а протяжність – тілові.

... кожній субстанції притаманна якась одна головна властивість, що складає її природу і сутність, причому з цією властивістю зв'язані всі інші. А саме: протяжність у довжину, ширину і глибину складає природу тілесної субстанції, мислення ж утворює природу субстанції мислячої.

75. Коротке резюме положень, яких потрібно дотримуватись, щоб правильно філософствувати.

Отже, для серйозного філософствування і пошуку істини усіх пізнаванних речей перш за все слід відкинути всякі забобони, або, інакше кажучи, потрібно всіляко уникати довірятися яким би то не було раніше прийнятим думкам як істинним без попереднього нового їх дослідження. Далі, нам треба по порядку уважно переглянути наявні у нас поняття, і ті з них – зокрема і всі разом, – які за такого перегляду будуть визнані ясними і чіткими, слід вважати істинними. Вчиняючи так, ми в першу чергу відзначимо, що ми існуємо, оскільки ми – істоти мислячі; разом з тим ми зрозуміємо, що існує Бог і ми від нього залежимо, а також, що на основі розгляду його атрибутів можна досліджувати істинність інших речей, оскільки він – їх причина; нарешті, потрібно відзначити, що крім понять Бога і нашого розуму, у нас є; розуміння безлічі положень, що мають характер вічних істин, таких, як «Ніщо не виникає з нічого» і т. д.; у нас є також поняття якоїсь тілесної природи – протяжної, подільної, рухомої і т. д.; є у нас і поняття деяких виникаючих у нас відчуттів – таких, як відчуття болю,

кольору, смаку і т. д., хоча поки що ми і не знаємо, з якої причини ці відчуття у нас таким чином виникають. Співставляючи все це з тим, що ми раніше неясно припускали, ми набудемо навичок утворення ясних і чітких понять усіх пізнаванних речей. В цих небагатьох положеннях я вбачаю головні засади людського пізнання. [...]

Міркування про метод, щоб вірно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках

Друга частина

Основні правила методу

[...] ... подібно до того, як численність законів нерідко служить приводом для виправдання пороків і державою краще управляється, коли законів небагато, але їх строго дотримуються, так і замість великої кількості правил, що складають логіку, я дійшов висновку, що було б достатньо чотирьох наступних, тільки б я твердо вирішив постійно додержуватись їх без єдиного порушення.

Перше – ніколи не приймати за істинне нічого, що я не визнав би за таке з очевидністю, тобто пильно уникати поспішності і упередження і включати до своїх суджень тільки те, що постає перед моїм розумом настільки ясно і чітко, що ніяк не зможе дати привід для сумніву.

Друге – ділити кожну з розглянутих мною трудностей на стільки частин, скільки потребується, щоб краще їх розв’язати.

Третє – розміщувати свої думки в певному порядку, починаючи з предметів найпростіших і легко пізнаваних, і сходити мало-помалу, як сходинками, до пізнання найбільш складних, допускаючи існування порядку навіть серед тих, котрі в природному перебігу речей не передують один одному.

І останнє – робити повсюди переліки настільки повні і огляди настільки всеохоплюючі, щоб бути впевненим, що нічого не пропущено. [...]

Четверта частина

Доводи про існування Бога і безсмертя душі, або основи метафізики

[...]... оскільки чуття нас іноді вводять в оману, я визнав за необхідне припустити, що нема ні одної речі, котра була б такою, якою вона нам уявляється; і оскільки є люди, що помиляються навіть у найпростіших питаннях геометрії і допускають у них паралелогізм, то я, вважаючи себе здатним помилятися не менше від інших, відкинув як

хибні всі доводи, котрі раніше приймав за докази. [...]

[...] І замітивши, що істина «Я мислю, отже, я існую» настільки тверда і вірна, що навіть найбезглуздіші домисли скептиків не можуть її похитнути, я дійшов висновку, що можу без побоювань прийняти її як перший принцип шуканої мною філософії.

[...] ... я дізнався, що я – субстанція, вся сутність, або природа, котрої полягає у мисленні і котра для свого буття не потребує ніякого місця і не залежить ні від якої матеріальної речі. Отже, моє Я, душа, що робить мене тим, що я є, цілком відмінна від тіла і її легше пізнати, ніж тіло; і якби його навіть зовсім не було, вона не перестала би бути тим, що вона є. [...]

Бенедикт (Барух) Спіноза
(1632-1677)

Великий нідерландський філософ, який, спираючись на механіко-математичну методологію, намагався створити цілісну картину природи. Продовжував традиції пантеїзму. Центральним пунктом свого вчення про буття зробив тотожність Бога і Природи, котру він розумів як єдину, вічну і безконечну Субстанцію, що виключає існування якогось іншого начала, і тим самим – як причину самої себе (causa sui). Визнаючи реальність безконечно різноманітних окремих речей, Спіноза розумів їх як сукупність модусів – одиничних проявів єдиної субстанції. Головний твір – «Етика, доведена геометрично» (1675), фрагмент з якого і пропонує Вам ця підбірка (за вид.: Антология мировой философии: в 4-х т. – Т. 2. – М. : Мысль, 1970. – 350-400. Переклад І. Демчика).

Етика, доведена геометрично
Частина перша
Про Бога
Визначення

Під причиною самого себе (causa sui) я розумію те, сутність чого містить у собі існування, іншими словами, те, чия природа може бути представлена не інакше, як існуючою.

2. Конечною у своєму роді називається така річ, яка може бути обмежена іншою річчю тієї ж природи. Так, наприклад, тіло називається конечним, тому що ми завжди уявляємо інше тіло, ще більше. Але тіло не обмежується думкою, а обмежується тілом.

3. Під субстанцією я розумію те, що існує саме у собі **і** представляється саме через себе, тобто те, уявлення чого не погребує уявлення іншої речі, з якої воно повинно було утворитися.

4. Під атрибутом я розумію те, що розум уявляє у субстанції як утворюючу п сутність.

5. Під модусом я розумію стан субстанції (substantiae affectio), іншими словами те, що існує в іншому, і представляється через це інше.

6. Під Богом я розумію істоту абсолютно безконечну (ens absolute infinitum), тобто Субстанцію, яка складається з нескінченно багатьох атрибутів, з яких кожний виражає вічну і безкінечну сутність. [...]

7. Свобідною називається така річ, котра існує через одну тільки необхідність своєї власної природи і визначається до дії тільки сама собою. Необхідною, або краще сказати, примушеною називається така, котра чим-небудь іншим обумовлюється до існування і дії за відомим і визначеним способом. [...]

Аксіоми

1. Все, що існує, існує або саме у собі, або в чому-небудь іншому.

2. Що не може бути представленим через інше, повинно бути представленим саме через себе.

3. З даної визначеної причини необхідно витікає дія, і, навпаки, якщо нема ніякої визначеної причини, неможливо, щоб виникла дія.

4. Знання дії залежить від знання причини і містить у собі останнє.

5. Речі, що не мають між собою нічого спільного, не можуть бути і пізнаваними одна через іншу; іншими словами, утілення однієї

не містить у собі уявлення іншої. [...]

Теорема 1. Субстанція за природою є первинною щодо своїх станів.

Доведення. Це ясно з визначень 3 і 5. [...]

Теорема 5. В природі речей не може бути двох або більше субстанцій однієї і тієї ж природи, іншими словами, з одним і тим же атрибутом. [...]

Теорема 6. Одна субстанція не може створюватися іншою субстанцією. [...]

Короларій. Звідси витікає, що субстанція чим-небудь іншим створюватися не може. [...]

Теорема 7. Природі субстанції притаманне існування.[...]

Теорема 8. Усяка субстанція необхідно безконечна.[...]

Теорема 11. Бог, або Субстанція, що складається з безконечно багатьох атрибутів, з яких кожний виражає вічну і безконечну сутність, необхідно існує. [...]

Теорема 13. Субстанція абсолютно безконечно неподільна. [...]

Теорема 14. Крім Бога, ніяка субстанція не може ні існувати, ні бути уявленою. [...]

Теорема 15. Все, що тільки існує, існує у Богові, і без нього не може ні існувати, ні бути уявлюваним. [...]

Схолія. Є люди, котрі вважають, начебто Бог, подібно до людини, складається з тіла і душі і підвладний пристрастям. Та вже із доведеного ясно, як далекі вони від пізнання істинного бога.[...] Бо всі, котрі якимось чином міркували про божественну природу, заперечують тілесність Бога. Вони доводять це краще всього тим, що під тілом ми розуміємо деяку величину, яка має довжину, ширину і глибину, і обмежену якою-небудь визначеною фігурою; про Бога ж, істоту абсолютно безконечну, не можна нічого сказати безглуздіше від цього. [...]

Протяжна субстанція складає один з багатьох атрибутів Бога. [...]

Безконечна величина недоступна для виміру і з конечних частин складатись не може. [...] Речі, реально відмінні одна від одної,

звичайно, можуть існувати і залишатися у своєму стані одна без іншої. Але, оскільки пустого простору в природі не існує..., то всі частини повинні сходитись таким чином, щоб між ними пустого простору не було; звідси витікає, що ці частини не можуть бути реально відмінними між собою, тобто що тілесна субстанція, оскільки вона субстанція, не може бути подільною. [...]

Теорема 28. Все одиничне, іншими словами, всяка конечна і обмежена за своїм існуванням річ може існувати і спонукається до дії тільки в тому разі, якщо вона спонукається до існування і дії якою-небудь іншою причиною, також конечною і обмеженою за своїм існуванням. Ця причина в свою чергу також може існувати і спонукається до дії тільки в тому випадку, якщо вона спонукається до існування і дії третьою причиною, також конечною і обмеженою за своїм існуванням, і так до безконечності. [...]

Схолія. ... Бог є абсолютно першою причиною речей, безпосередньо створених ним, а не першою, як-то кажуть, в межах свого роду...

Про Бога можна гласне сказати, що він являє собою віддалену причину окремих речей, за винятком, мабуть, того випадку, коли такий вираз вживається, щоб відрізняти ці речі від тих, котрі він творить безпосередньо, або краще сказати, котрі витікають з його власної природи. Бо під віддаленою причиною ми розуміємо таку, яка ніяк не зв’язана із своєю дією. [...]

Теорема 29. В природі речей немає нічого випадкового, бо все визначене для існування і дії за певним зразком із необхідності божественної природи.[...]

Схолія. я хочу викласти тут, або краще сказати нагадати, що ми повинні розуміти під natura naturans (природа породжуюча) і natura naturata (природа породжена)... Під natura naturans нам належить розуміти те, що існує саме по собі і визначається саме через себе, іншими словами, такі атрибути субстанції, котрі визначають вічну і безконечну субстанцію, тобто... Бога, оскільки він розглядається як вільна причина. А під natura naturata я розумію все те, що виникає з

необхідносгі природи бога, іншими словами, кожного з його атрибутів, тобто всі модуси атрибутів Бога, оскільки вони розглядаються як речі, котрі існують у Богові, і без Бога не можуть ні існувати, ні бути уявлюваними. [...]

Частина друга
Про природу і походження душі
Аксіоми

1. Сутність людини не містить у собі необхідного існування, тобто в порядку природи є можливим як те, щоб та чи інша людина існувала, так і те, щоб вона не існувала. [...]
2. Ми не відчуваємо і не сприймаємо ніяких окремих речей, крім тіл і модусів мислення. [...]

Теорема 1. Мислення складає атрибут Бога, іншими словами, Бог є річчю мислячою. [...]

Теорема 2. Протяжність складає атрибут Бога, іншими словами, Бог є річчю протяжною. [...]

Теорема 3. У Богові необхідно існує ідея як його сутності, так і всього, що необхідно витікає з його сутності. [...]

Теорема 7. Порядок і зв'язок ідей є тими ж самими, що й порядок та зв'язок речей. [...]

Джон Локк
(1632-1704)

Великий англійський філософ-просвітитель і політичний діяч. До історії філософії ввійшов як основоположник сенсуалістичної (від лат. sensus – сприйняття, чуття, відчуття) теорії пізнання в традиціях англійського емпіризму Ф.Бекона, яка протистояла картезіанству. За Локком, не існує вроджених ідей і принципів – ні теоретичних, ні практичних (моральних), включаючи ідею Бога, а все людське знання витікає з досвіду – зовнішнього (відчуття) і внутрішнього (рефлексії). Основні філософські твори: «Есе про людське розуміння» (головна робота філософа, над нею він працював майже 20 років, 1690), до якого примикають – «Про користування розумом» (1706) та «Дослідження думки отця Мальбранша про вбачання всіх речей у Богові» (1694).

Наведені нижче фрагменти з головного твору Локка подаються за вид.: Джон Локк. Соч.: В 3-х т. Т.І. – М.: Мысль, 1985. Переклад з російської І. Демчика.

Есе про людське розуміння
Книга перша
Глава перша
Вступ

1. Дослідження розуміння, приємного і корисного. [...] Розуміння, як і око, даючи нам можливість бачити і сприймати всі інші речі, не сприймає саме себе: необхідні мистецтво і праця, щоби поставити його на певній віддалі і зробити його власним об'єктом. [...]

Мета. [...] моєю метою є дослідження походження, достовірності і обсягу людського пізнання разом з основами і ступенями віри, поглядів і згоди... Для моєї цієї мети достатньо вивчити пізнавальні здібності людини, як вони застосовуються щодо об'єктів, з якими мають справу. [...]

3. Метод. [...] По-перше, я досліджую походження тих ідей чи понять (чи як вам буде завгодно називати їх), які людина замічає і усвідомлює наявними в своїй душі, а потім ті шляхи, через які розум отримує їх.

По-друге, я намагаюсь показати, до якого пізнання приходить розум через ці ідеї, а також показати достовірність, очевидність і обсяг цього пізнання.

По-третє, я досліджую природу і основи віри або думки. Під цим я розумію нашу згоду з яким-небудь положенням як з істинним, хоча відносно йото істинності ми не маємо достовірного знання; тут же ми матимемо нагоду досліджувати основи і ступені згоди. [...]

8. Що означає слово «ідея»? [...] Оскільки цей термін, на мій погляд, краще за інші позначає все, що є об'єктом мислення людини, то вживаю його для вираження того, що розуміють під словами «фантом», «поняття», «вид», або всього, чим може бути зайнята душа під час мислення.

Глава четверта
Подальші міркування про вроджені принципи, як умоглядні, так і практичні

8. Ідея бога не є вродженою. Якщо яку-небудь ідею можна уявити собі вродженою, то ідея Бога більше всього, з різних причин, може вважатися такою. Бо важко зрозуміти, як можуть бути вродженими моральні принципи без вродженої ідеї божества: без поняття про законодавця не можна мати поняття про закон і про обов'язок його дотримання...

9. Але якби навіть усе людство скрізь мало поняття Бога (хоча історія мовить нам про протилежне), з цього не витікало б, що ідея його вроджена. Бо, якби, навіть не можна було б знайти народу, котрий [не знав би] імені Бога і не мав мізерних, невиразних уявлень про нього, це так само мало доводило б природну зафіксованість у душі цих уявлень як загальне, прийняття ж і знання людьми назв «вогонь», «сонце», «жар», «число» та їх ідей доводить вродженість ідей, які цими словами позначаються. З іншого боку, відсутність такого імені чи відсутність в людській душі такого поняття так само мало є доводом проти буття божого, як мало може служити доказом того, що в світі немає магніту, та обставина, що більша частина людства не має ні поняття про подібну річ, ні ім'я для неї [...].

Книга Друга
Глава перша
Про ідеї взагалі та їх походження

1. Ідея є об'єктом мислення. Так як кожна людина усвідомлює, що вона мислить, і що те, чим зайнятий розум під час мислення, – це ідеї, які перебувають у розумі, то без сумніву, що люди мають у своєму розумі різні ідеї, як, наприклад, такі, котрі виражаються словами: «білість», «твердість», «солодкість», «мислення», «рух», «людина», «слон», «військо», «сп'яніння», та ін. Перш за все, отже, потрібно досліджувати, як людина приходить до ідей. [...]

2. Всі ідеї приходять від відчуття або рефлексії. Припустимо, що розум є, так би мовити, білим папером без всяких знаків та ідей.

Але яким же чином він отримує їх? Звідки він здобуває той [їх] великий запас, котрий діяльна і безмежна людська уява намалювала з майже безконечним розмаїттям? Звідки отримує він весь матеріал для розміркування і знання? На це я відповідаю одним словом: з досвіду. На досвіді основується все наше знання, від нього зрештою воно походить. Наше спостереження, спрямоване або на зовнішні відчувані предмети, або на внутрішні діяння нашого розуму, котрі ми самі сприймаємо і про котрі ми самі розмірковуємо, доставляє нашому розуму весь матеріал мислення. Ось два джерела знання, звідки походять всі ідеї, котрі ми маємо або звичайним способом можемо мати.

3. Об'єкт відчуття – одне джерело ідей. По-перше, наші чуття, будучи зверненими до окремих чуттєво сприйманих предметів, доставляють розуму різні, відмінні одне від одного сприйняття речей, відповідно до різних шляхів, котрими ці предмети діють на них. Таким чином, ми отримуємо ідею жовтого, білого, гарячого, холодного, м'якого, твердого, гіркого, солодкого і всі ті ідеї, котрі ми називаємо чуттєвими якостями. Коли я говорю, що чуття доставляють їх розумові, я хочу сказати, що від зовнішніх предметів вони доставляють розумові те, що викликає у ньому ці сприйняття. Це багате джерело більшості наших ідей, залежних цілком від наших чуттів і через них вхідних до розуму, я і називаю відчуттям.

4. Діяльність нашого розуму – інше їх джерело. По-друге, інше джерело, з якого досвід постачає розумові ідеї, є внутрішнє сприймання дій (operations) нашого розуму, коли він займається набутими ним ідеями. Тільки-но душа починає обмірковувати і розглядати ці дії, вони доставляють нашому розумові (understanding) ідеї іншого роду, котрі ми не могли тримати від зовнішніх речей. Такими є «сприйняття», «мислення», «сумнів», «віра», «міркування», «пізнання», «бажання» і всі різні діяння нашого розуму (mind). Коли ми усвідомлюємо і помічаємо їх у собі, то отримуємо від них у своєму розумі такі ж відмінні одна від одної ідеї, як і ті, котрі ми дістаємо від тіл, що дають наші чуття. Це джерело кожна людина цілком має

всередині себе, і, хоча це джерело не є відчуття, оскільки немає жодної справи із зовнішніми предметами, проте воно дуже схоже з ним і може бути досить точно назване внутрішнім відчуттям.

Але, називаючи перше джерело відчуттям, я називаю друге рефлексією, тому, що воно доставляє тільки такі ідеї, які набуваються розумом з допомогою розмірковування над своєю вчасною діяльністю всередині себе. [...]

23. Якщо запитають, коли ж людина починає мати ідеї, то вірна відповідь, на мій погляд, буде: «Коли вона вперше отримує відчуття». Так як виявляється, що в душі не буває ідей до доставляння їх чуттями, то я вважаю, що ідеї в розумі одночасні з відчуттям, тобто з таким враженням чи рухом у будь-якій частині нашого тіла, котрий викликає в розумі якесь сприйняття. Саме цими враженнями, викликаними у наших чуттях зовнішніми об'єктами, вперше, здається, займається душа в діяльності, яку ми називаємо сприйманням, згадуванням, роздумуванням, розмірковуванням і т.д.

24. Джерело всього нашого знання. З часом душа починає розмірковувати про свою діяльність щодо набутих від відчуттів ідей і таким чином збагачує себе новим рядом ідей, які я називаю ідеями рефлексії. Ось саме ці враження, спричинені у наших чуттях зовнішніми об'єктами, що перебувають поза душею, і власна діяльність душі, котра витікає з внутрішніх, притаманних самій душі сил і при розмірковуванні душі, також стає об'єктом її споглядання, і виступають, ... джерелом всього знання. Таким чином, перша здібність людського розуму полягає в тому, що душа пристосована до того, щоби сприймати враження, які справляють на неї або зовнішні об'єкти через відчуття, або її власна діяльність, коли вона про неї розмірковує. Ось перший крок до відкриття чого б то не було і фундамент, на якому будуються всі поняття, яких коли-небудь набуває людина на цьому світі звичайним способом... [...]

Готфрід Вільгельм Лейбніц
(1646-1716)

Великий німецький філософ і учений-енциклопедист, крупний

громадсько-політичний діяч своєї епохи. Один з основних представників раціоналістичного тлумачення пізнання. Суть такого тлумачення полягала в тому, що здатність людського розуму до досягнення достовірних, всезагальних і необхідних істин вважалась головною і навіть вирішальною для процесу пізнання, тим, без чого пізнання просто неможливе.

Свої філософські ідеї Лейбніц сформулював у творах і численних (близько 10 тисяч) листах до різних кореспондентів. До числа найважливіших з цих творів належать: «Міркування про метафізику» (1685), «Нове есе про людське розуміння»(1704), «Теодицея» (1710) і «Монадологія» (1714).

Наводимо фрагменти з останньої, оскільки вона є коротким і популярним викладом філософської системи Лейбніца (за вид.: Лейбніц Г.В. Соч.: в 4-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1982. – С. 413-429). Переклад з російської І.Демчика.

Монадологія

1. Монада, про яку ми тут будемо говорити, є не що інше, як проста субстанція, яка входить до складних; проста – значить, не має частин.

2. І необхідно повинні існувати прості субстанції, тому що існують складні, бо складна субстанція є не що інше, як зібрання чи агрегат простих.

3. А де немає частин, там немає ні протяжності, ні фігури, і неможлива подільність. Ці-то монади і є істинними атомами природи, одне слово – елементами речей.

4. Нічого також боятися і розкладання монад, і ніяк не можна уявити собі спосіб, яким субстанція могла б природним шляхом загинути.

5. З тієї ж причини не можна уявити собі, як може проста субстанція отримати начало природним шляхом, оскільки вона не може утворюватися шляхом складання.

7. [...] Монади зовсім не мають вікон, через котрі щось могло ввійти туди, чи звідти вийти. Акциденції не можуть відокремлюватися

чи рухатися поза субстанцією... [...]

9. [...] Кожна монада необхідно повинна бути відмінною від іншої, оскільки ніколи не буває в природі двох істот, котрі були б цілком одна, як інша і в котрих не можна було б знайти відмінності внутрішньої, або ж основаної на внутрішньому визначенні.

10. Я приймаю також за незаперечну істину, що всяке створене буття, – а отже, і створена монада – зазнає зміни і, навіть, що ця зміна в кожній монаді безперервна.

11. Із щойно сказаного витікає, що природні зміни монад виходять із внутрішнього начала, так як зовнішня причина не може мати видив всередині монади. [...]

14. Скороминущий стан, який обіймає і є множиною в єдиній чи в простій субстанції, – не що інше, як те, що називається сприйняттям (перцепцією), котре слід відрізняти від апперцепції чи свідомості. […]

15. Діяльність внутрішнього начала, котра вчинює зміну чи перехід від одного сприйняття до іншого, може бути названа прагненням. Щоправда, прагнення не завжди може сповна досягти цілісного сприйняття, до якого воно намагається, хоча в певній мірі воно завжди добивається цього і приходить до нових сприйнять. [...]

18. Всім простим субстанціям або створеним монадам можна би дати назву ентєлехій, оскільки вони мають у собі певну досконалість [...] і в них є самодостатність, яка робить їх джерелом їхніх внутрішніх дій і, так би мовити, безтілесними автоматами. [...]

29. ... пізнання необхідних і вічних істин відрізняє нас від простих тварин і дає нам володіння розумом і науками, підносячи нас до пізнання нас самих і Бога. І ось це називається в нас розумною душею або духом.

30. Відповідним чином через пізнання необхідних істин і через їх абстрагування ми підносимося до рефлексивних актів, котрі дають нам думку про те, що називається «Я», і дозволяють убачати в собі існування того чи іншого; а думаючи про себе, ми думаємо також і про буття, і про субстанцію, про просте і складне, про нетілесне і про самого Бога, розуміючи, що те, що є у нас обмеженим, у ньому –

безмежне. І ці рефлексивні акти доставляють нам головні предмети для наших міркувань.

31. Наші міркування основуються на двох великих началах: началі протиріччя, через яке ми вважаємо хибним те, що містить у собі протиріччя, та істинним те, що протилежне або суперечить хибному.

32. І на началі достатньої підстави, завдяки якому ми вбачаємо те, що ні одне явище не може виявитися істинним чи дійсним, ні одне твердження – справедливим, без достатньої підстави, чому справа стоїть так, а не інакше, хоча ці підстави в більшості випадків зовсім не можуть бути нам відомими.

33. Є також два роди істин: істини розуму та істини факту. Істини розуму – необхідні, і протилежне їм неможливе; істини факту – випадкові, і протилежне їм неможливе. Підставу для необхідної істини можна знайти шляхом аналізу, ділячи її на ідеї та істини більш прості, поки не дійдемо до первинних.

35. І, нарешті, є прості ідеї, визначення яких дати неможливо; є такі аксіоми і постулати або, одним словом, перші начала, що не можуть бути доведеними, та й ніскільки – но цього не потребують. Це – тотожні положення. [...]

38. ... остання причина речей повинна міститися в необхідній субстанції, в якій розмаїття змін досягає найвищого ступеня, як у джерелі, і це ми називаємо Богом.

39. А так, як ця субстанція є достатньою підставою для всього розмаїття, яке притому скрізь перебуває у взаємному зв’язку, то існує єдиний Бог, і цього Бога достатньо.

40. Звідси можна зробити висновок, що ця найвища субстанція – єдина, всезагальна і необхідна, оскільки немає нічого поза нею, щоби було б незалежним від неї ... і так як вона є простим наслідком можливого буття, то не повинна бути обмеженою і містити в собі стільки реальності, скільки можливо. [...]

51. ... в простих субстанціях буває лише ідеальний вплив однієї монади на іншу, котрий може відбуватися тільки за посередництвом Бога, оскільки в ідеях божих одна монада підставно вимагає, щоби Бог,

встановлюючи в началі речей порядок між іншими монадами, взяв до уваги її. Бо оскільки одна створена монада не може мати фізичного впливу та внутрішнє буття іншої, то лише вказаним способом одна монада може перебувати від іншої у залежності. [...]

53. А так, як в ідеях Бога є безліч світів, з яких здійснитися може лише один, то необхідна достатня підстава для вибору, котру визначає Бог скоріше до одного, аніж до іншого.

54. Ця причина може бути в доцільності чи в ступенях досконалості, яка містить у собі ці світи, бо кожний можливий світ має право вимагати для себе існування в міру досконалості, котра є в ньому. [...]

56. А внаслідок такого зв'язку, або пристосованості, всіх створених речей до кожної з них і кожної до всіх інших, кожна проста субстанція має відношення, котрим виражаються всі інші субстанції, і, отже, монада є постійним живим дзеркалом Всесвіту.[...]

62. Таким чином, хоча кожна створена монада представляє весь Всесвіт, але виразніше представляє вона те тіло, яке власне з нею зв'язане і ентелехію якого вона складає, і як це тіло, внаслідок зв'язав ості всієї матерії в наповненому просторі, виражає весь Всесвіт, так і душа представляє весь Всесвіт, представляючи те тіло, котре їй, зокрема, належить.[...]

73. Тому ніколи не буває також ні повного народження, ні повної смерті в строгому смислі, яка полягає у відділенні душі. І те, що ми називаємо народженням, являє собою розвиток і збільшення, а те, що ми називаємо смертями, є згортання і зменшення. [...]

78. Ці положення дали мені засіб пояснити звичайним способом поєднання або, скоріш, згоду душі з органічним тілом. Душа дотримується своїх законів, тіло – також своїх; і вони погоджуються на підставі установленої наперед гармонії між усіма субстанціями, так як усі вони є вираження одного і того ж Всесвіту.

79. Душі діють відповідно до законів конечних причин, шляхом прагнень, цілей і засобів. Тіла діють за законами причин діючих (продукуючих) або рухів. І обидва царства – причин діючих і причин

конечних – гармонують між собою.

80. Декарт визнавав, що душі не можуть давати тілам силу, тому що в матерії кількість сили завжди одна і та ж. Однак він вважав, що душа може змінити напрям тіл. А сталося це через те, що в його час не знали закону природи, згідно якого в матерії існує, крім того, збереження одного і того ж напряму в цілому. Якби Декарт замітив цей закон, він прийшов би до моєї системи наперед встановленої гармонії.

81. За цієї системою тіла діють так, начебто (пропонуючи неможливе) зовсім не було душ, а душі діють так, немовби не було ніяких тіл; разом з тим, обоє діють так, ніби одне впливає на інше.

82. Що ж стосується духів, чи розумних душ, то хоч я вважаю, що по суті, як ми вже сказали, зі всіма живими істотами і тваринами відбувається одне і те ж (саме що тварина і душа отримують начало тільки разом зі світом і не закінчуються нарівні зі світом), але все-таки в розумних душах є та особливість, що їх маленькі сім'яні тварини, поки вони не являють собою нічого, крім цього, володіють тільки звичними, або відчуваючими душами; однак, як тільки ті, котрі, так би мовити, обрані, шляхом дійсного зачаття досягають ступеня людської природи, їх відчуваючі душі зносяться до рівня розуму і до переваг духів.

83. Серед інших відмінностей, що існують між звичайними душами і духами, частину котрих я вже назвав, є ще такі: душі взагалі є живими дзеркалами, або відображеннями універсуму творінь, а духи, крім того, є відображеннями самого Божества, або самого Творця природи, і здатні пізнавати систему Всесвіту і наслідувати його в дечому своїми творчими спробами, так як усякий дух у своїй області – мовби мале божество.

84. Внаслідок цього духи здатні вступати в певного роду спілкування з Богом, і він перебуває до них у відношенні не тільки винахідника до своєї машини (яким є Бог стосовно інших творінь), але й у відношенні правителя до підданих і навіть батька до дітей. [...]

85. Як вище ми встановили цілковиту гармонію між двома природними царствами: царством причин діючих і царством причин

конечних, так і тут ми повинні відзначати ще іншу гармонію між фізичним царством природи і моральним царством благодаті, тобто між Богом, що розглядається як упорядник машини універсуму, і Богом, що розглядається Монарх божественної Держави Духів.

88. На підставі цієї гармонії речі провадяться до благодаті природними шляхами, і наша земна куля, наприклад, повинна бути руйнована і відтворювана натуральним чином в ті моменти, коли цього вимагає правління над духами для покари одних і нагороди інших. [...]

Теофан Прокопович
(Єлісей Церейський)
(1677-1736)

Український і російський церковний та громадський діяч, письменник, учений, філософ. Викладав в Києво-Могилянській академії поетику, риторику, філософію, теологію (1702-1716).

Нижче подаємо уривки з «Натурфілософії або фізики» (Назва редакційна) – перекладу з латинської мови рукопису лекційного курсу натурфілософії, прочитаного, мабуть, протягом 1708 -1709 навчального року.

Натурфілософія, або фізика
Книжка перша
Розділ перший
Що таке світ, що таке матерія та форма

1. Те, що греки називають «kosmos», римляни називають «mundus», бо як у греків «kosmos», так у римлян «mundus» у своєму першому значенні і означає якусь красу, стрункість і порядок. І тому це слово означає щось досконале і таке, що встановлює великий порядок; воно, звичайно, має багато значень. Бо деякі під поняттям світ розуміють два світи: перший – мислений, а саме божу думку, як зразок та ідею цього світу, називаючи його першозразком: другий – реальний (речовий), відділений Богом, та розуміють його як цілість усіх речей, створених Богом. Інші, в свою чергу, цей реальний світ поділяють на духовний, який складає певна кількість ангелів, та на матеріальний,

складається з неба, елементів та чуттєвих речей. Дехто розділяє створений світ на великий і малий. Великим є той, що охоплює усі створені речі, як тілесні, так і духовні. А малим називають саму людину, по-грецьки мікрокосмос, яка, охоплюючи досконалість усіх тілесних речей, крім того, має відношення до природи, що позбавлена матерії.

2. Тут ми будемо говорити про матеріальний світ, бо фізик нічого не каже про ангельський та малий світ. З іншого боку, він говорить про нього окремо. А тому що поняття світ має різне тлумачення, тут наведемо різні визначення або описи цього світу, про який ідеться. З усіх цих визначень найвагомішими є два, які автор книги «Про світ», чи то ним є сам Аристотель, чи Теофраст, подає у другому розділі. Перше визначення: світ є будова, складена з неба і землі та з тих складових частин, які існують між ними. Друге визначення: світ є порядок та розташування всього, що зберігається Богом і завдяки Богові. Обидва ці визначення стверджують майже те саме й очевидні самі собою. Однак їх необхідно додати, коли ми хочемо говорити про матеріальний світ як про будову, що складається з матеріальних речей.

3. З наведеного визначення випливає, що матерією світу є всі тілесні субстанції, про які говорить фізика, а саме: вони природні, матеріальні [елементи], їх нараховується п’ять: небо, земля, вода, вогонь і повітря; змішані і недосконалі, як, наприклад, метеори; досконалі неживі, як, наприклад, метали, що добуваються із землі; живі істоти, наприклад, рослини і тварини. Щодо форми світу, то різні вчені по-різному підходили до цього питання. Одні вважали, що формою світу є Бог, інші – небо, треті – його власна ідея, четверті – порядок, і, нарешті, дехто приписував світу окрему душу... Цю ж думку поділяли Піфагор, Платон і їх послідовники, які часто називають світ істотою та приписують йому душу, котра всюди – на землі й у воді – мас певне животворне сім’я. Воно виникає саме по собі всюди, де тільки бракує тілесного сімені. Зародки істот вона вирощує із батьківського живого сімені й утворює багатоманітно оформлене

цінне життя. Внаслідок цього вона відіграє роль творчої субстанції там, де її бракує... [...]

4. Якщо це твердження правдиве, то неважко встановити, звідки і яким чином виникають або розмножуються форми найбільш живих речей, адже дуже великій кількості істот можна надати цю одну надзвичайно велику душу, або повністю, або частково розділену на частини. Звідси, треба визнати, виводиться і метапсихоз Піфагора... [...]

Душі позбавлені смерті і завжди, залишивши попередні тіла, живуть у нових.

5. З погляду християнина це твердження необхідно просто висміяти, бо воно виглядає немовби смішна байка і може служити для пустої розваги. Це вчення не поділяли ні античні перипатетики, ні професори нової філософії, перед доказами яких воно не може вистояти і тому відкидається на їх основі. По-перше, у всьому світі не існує жодної дії, що походить від якоїсь відмінної від цілого світу душі, адже всі дії зумовлені окремими та роздільними формами. І нарешті, якщо б виникали форми речей як складові частини спільної форми або ж самостійно утворювалися б завдяки іншим частинам, то вони не могли б існувати, оскільки одні форми частіше відрізняються від інших родом... [...]

Розділ п’ятий
Чи існувала якась творча причина світу?
Аргументи проти епікурейців

1. У античних [філософів] були різноманітні погляди щодо походження світу. їх взагалі можна поділити на дві групи, бо одні твердили, що світ не має жодної творчої причини, хоча, розглядаючи її, припускали чимало нісенітниць. Перші помилялися передусім щодо віри, оскільки твердили, що світ не мав початку, ніким не був створений і існував вічно. Носієм цієї помилкової думки вважається Стратон Лампсакійський. Його твердження майже не відрізнялися від учення Демокріта та Епікура і їх послідовників, які вчили, що світ дійсно мав початок, котрий, однак, не був зумовлений жодною

творчою і розумною причиною, а виник випадково, завдяки якомусь невідомому збігові атомів. Будучи колись створеним, він мусить колись і загинути, а потім знову виникнути. Це вчення, як і попереднє беззмістовне вчення Стратона, легко відкинути, як що тільки звернутися до здорового глузду.

Адже, розглядаючи, доходимо до першорушія, бо в творчих причинах не можна йти до безконечності, як це було показано перед тим. По-друге: це ж саме випливає із розумного управління природою або провидіння. Правда, його пояснення зайняло б багато часу. І кожен має зрозуміти на основі ознайомлення з тією великою кількістю творів як поганських, так і християнських письменників, які писали про це. Зрештою, можна було чимало почерпнути з нашого фізичного трактату. По-третє. До такого самого висновку доходимо, розглядаючи окремі речі, які існують у цьому світі. І серед цих речей немає жодної, яка могла б підтвердити, що походить від іншої. По – четверте. Найавторитетнішою для доведення цього твердження є одностайна думка усіх народів, які вірять у Бога та шанують його, хоча відрізняються щодо реального його пізнання. Нерозважна ж юрба епікурейців порівняно з цілим поколінням людей є ніби маленькою крапкою в океані. По-п’яте. Найбільшим і найочевиднішим доказом того, що світ виник не випадково, не внаслідок сліпого змішування атомів, а був створений якимось наймудрішим і одночасно наймогутнішим творцем, є сама величина цього світу, його краса, різноманітність, будова, різні роди речей, що містяться в ньому і властиві окремим формам, постійна здатність розмножуватися, закономірний зв’язок усіх та єдність суперечливих речей, гармонія всіх тих речей, що прямують до однієї мети, та тому подібне, що є виявом безмежної мудрості. Аристотель, розбиваючи нерозумні погляди епікурейців, мав звичку користуватися таким доказом, а саме: якщо комусь прийшло б у голову сказати про чудові поеми Гомера, що цей твір створила не якась мудра людина, а він виник внаслідок хаотичного поєднання букв, то таку людину всі вважали б нерозумною та божевільною. Можна сказати, що так само, а може й більше,

божевільними є ті, які хочуть легковажно приписати цю таку величну будівлю світу якомусь нагромадженню атомів...

2. І, нарешті, багато з тих, хто, досліджуючи світ, пізнавали Бога і йому як творцеві приписували цю дивовижну споруду, тлумачили його по-різному. Зрештою, сам Аристотель, який інші питання трактував глибоко і правдиво, тут серйозно помилявся, стверджуючи, що Бог не міг створити світ, і тому він існує споконвіку. Про це докладніше ми поговоримо далі.

3. Платон так само, як стоїки, вчив: Бог створив світ з природної та вічної матерії, тобто світ виник з Бога. Інші (філософи), частково поділяючи цю думку, значною мірою розходились, бо вчили, що безформна і нерозумна матерія існувала споконвіку, немовби якась інертна маса. Потім Бог надав їй різної форми та розділив на цю велику кількість речей. А хіба це не є тим самим злиттям епікурейських атомів, тим самим славнозвісним хаосом, про який читаємо в Овідія на самому початку «Метаморфоз». Думають, що Піфагор був творцем цього божевілля, яке було поширене пізніше ... [...]

Розділ шостий
Чи існував і чи міг існувати світ споконвіку?

Докази противників і навіть самого Аристотеля, якими вони доводять вічність світу, хоча їх багато, можна звести до одного, який вважається за їх зброю. І одне й те ж, постійно діючи завжди, творить те саме; а оскільки першорушій, а саме Бог, завжди є той самий і незмінний, то або завжди спричинював, або ніколи не спричинив руху. Якщо останнє хибне, то попереднє твердження є правдивим. На це легко відповідаю. Одне і те ж, діючи завжди, створює те саме, якщо творить з необхідністю; але це несправедливо, якщо [творить] вільно, а Бог діє вільно. І навпаки, коли Бог щось творить, чого перед тим не робив, або коли робить щось інакше, ніж перед тим, відмінне, то я кажу, що це відбувається з боку речей, а не з боку Бога, який, коли змінює інше, сам не змінюється, бо не рухається сам, коли приводить у рух інше. І якщо Аристотель настоюватиме, твердячи, що те, що змінює, не може не змінюватись, я запитаю його, яким чином може те,

що рухає, не рухатися. А саме в цьому полягає його думка, як ми вище бачили. Отже, ніщо не заважає пізнати істину, навіть коли цей спосіб нам невідомий. І справді, чи міг світ бути створеним споконвіку? Це не так легко встановити, бо це те, про що вже йшлося, коли ми говорили про нескінченне та неперервне. Але завжди істинним є одне, а саме: ми не можемо стверджувати щось певне, коли говоримо про нескінченність. Бо тут існують подвійні невирішені труднощі; адже вже тим одним доказом, що Бог міг споконвіку створити світ, досить переконливо доводять, що відколи існував Бог, він міг творити, а Бог існував вічно, отже, він міг створити світ споконвіку. Крім того, здається, легко доводять і протилежне. По-друге, якщо світ був створений споконвіку, і в кінці Бог перетворив би його у небуття (бо чого ж він не міг би зробити цього), то тим самим обмежив би його існування, яке було нескінченним і вічним, що є абсурдом. Нарешті, існує суперечність і в тому, що бути створеним споконвіку означає виникнути із нічого, адже те, що виникає, свідчить про те, що воно раніше не існувало таким, як існує тепер, а те, що є вічним, існує завжди. Я не надаю великої ваги тому славнозвісному розрізненню, за яким нібито бути створеним означає переходити в буття не з небуття, а лише з неіснуючої раніше матерії, бо створення означає поступовість.

Григорій Сковорода
(1722-1794)

Видатний український філософ, поет XVIII ст., відомий своїми просвітительськими ідеями, в центрі яких – проблема людського щастя. Основоположник української національної професійної філософії.

Наводимо уривки з його філософських творів (за вид.: Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. – К.: Наук, думка, 1983).

Начальная дверь ко христианскому добронравію

[...] Не ищи щастія за морем, не проси его у человъка, не

странствуй по планьтам, не волочись по дворцам, не ползай по шарь земном, не броди по Іерусалимам ... Златом можеш купить деревню, вещь трудную, яко обходимую, а щастіе, яко необходимая необходимость, тунъ вездъ и всегда даруется. [...]

Весь мір состоит из двух натур: одна – видимая, другая – невидимая.

Видимая натура называется тварь, а невидимая – бог.

Сія невидимая натура, или бог, всю тварь проницает и содержит[...].

По сей причини у древних бог назывался ум всемірний. Ему ж: у них были разныя имена, напримър: натура, бытіе вещей, въчность, время, судьба, необходимость, фортуна и проч. [...]

Наркісс. Разглагол о том: узнай себе

[...] Если хощем измърить небо, землю и моря, должны, во-первых, измърить самих себе с Павлом собственною нашею мърою.

А если нашея, внутрь нас, мъры не сыщем, то чемъ измърить можем? А не измърив себе прежде, что пользы знать мъру в протчіх тварях? Да и можно ли? Может ли слъп в доме своем быть прозорливым на рынкь? Может ли сыскать мъру, не уразумъв, что ли то есть мъра? Может ли мърить, не видя земли? Может ли видъть, не видя головы ея? Может ли усмотрътъ голову и силу ея, не сыскав и не уразумъв своея в самом себъ? Голова головою и сила понимается силою. [...]

Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни

Афанасій. Люди в жизни своей трудятся, мятутся, сокровиществуют, а для чего, то многіе и сами не знают. Естли разсудить, то всьм человъческим затьям, сколько их там тысяч разных ни бывает, выдет один конец – радость сердца. Не для оной ли выбираем мы по вкусу нашему друзей, дабы от сообщенія своих им мыслей имъть удовольствіе; достаем вьісокіе чины, дабы мньніе наше от почтенія других восхищалось; изобрътаем разные напитки, кушаньи, закуски для услажденія вкусу; изыскиваем разные музики,

сочиняем тьму концертов, минуетов, танцов и контратанцов для увеселенія слуху; созыдаем хорошіє домы, насаждаем сады, дълаем златотканные перчи, матеріи, вышиваем их разными шелками и взору приятными цвътами и обвъшуемся оными, дабы сым здълать пріятсво глазам и тълу нъжность доставить; составляем благовонные спирты, порошки, помады, духи и оными обоняніе доволствуем. Словом, всъми способами, какіе только вздумать можем, стараемся веселить дух наш. О, сколь великим весельем довольствуются знатные и достаток имьющіе в свътъ персоны! В их-то домах радостью и удоволствіем растворенной дух живет. О, сколь дорога ты, радость сердечная! [...]

Разговор, называемый алфавит, или Букварь Мира

[...] Откуда же уродится труд, если нът охоты и усердія? Где ж возмеш охоту без природы? Природа есть первоначальная всему причина, и самодвижущаяся пружина. Она есть мать охоты. Охота есть ражженіе, склонность и движеніе. Охота силняе неволи, по пословицъ. Она стремится к труду и радуется им, как сыном своим. Труд есть живый и неусыпный всей машины ход потоль, поколь породит совершенное дъло, соплътающее творцу своему вънец радости. Кратко сказать, природа запаляет к дълу и укръпляет в трудъ, дълая труд сладким. [...]

Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis,сиръчь икона Алківіадская

Из суевьрій родились вздоры, споры, секты, вражды междусобныя и странных, ручныя и словесныя войны, младенческіе страхи и протч. Нът желчнъе и жестоковыйнъе суевьрія и нът дерзновеннъе, как бъшенность, разженная слъпым, но ревностным глупаго повъргя жаром тогда, когда сія ехидна, предпочитая нелъпыя и недостаточный враки над милость и любовь, и онъмъв чувством человьколюбія, гонит своего брата, дыша убійством, и симь мнится службу приносити богу [...].

Говорят суевъру: «Слушай, друг! Нельзя сему статься ... Противно натуръ ... Кроется здъсь что-то». Но он во весь опор со желчно вопіет,

что точно лътали Иліины кони. При Елиссеъ плавало-де желъзо, раздълялись воды, возвращался Іордан, за Іисуса Навина зачепилося солнце, за Адама змій имъли язык человъческой ... Вот! Скоро-де конец міру... бог знает, может быть, в сльдующій 1777 год спадут на землю звъзды ... Что? Развъ нельзя, чтоб Лот был пян от нововыдавленнаго вина?.. Пускай оно у нас не хмъльное, но от бога вся возможна... [...]

Востать противу царства ея (природы) законов – сія есть нещасная исполинская дерзость, люблящая прегражденіе, невозможность и безполезность, а супостат ползъ.

Как же могла востать сама на свой закон блаженная натура, раз она велъла тонуть желъзу – и бысть тако?!

Такія нелъпыя мысли пущай мъсто имъют в дътских и подлых умах, не в возмужавших и высоких фамилій людях. Да вкушают божію сію ложь и буйство дъти и то до времени, а благоразумные да будут готовы к лучшему столу. Они, не быв причастниками лжи сея и буйства, могут не зажигать, но тушить факел колъблющаго общую тишину и бражничествующаго раскола. [...]

Діалог. Имя ему – Потоп Змін

Дух. Начало въчнаго чувства зависит оттуду, дабы прежде узнать самаго себе, прозрътъ таящуюся в тъль своем въчность и будьте искру в пепелъ своем вырыть. Сія искра протчія мыры, и сія мысленная зъница провидит в них въчность.

Душа. Развъ въчность и бог есть то же?

Дух. Конечно, въчность есть твердь, вездъ всегда во всем твердо стоящая, и всю тлънь, как одежду носящая, всякаго раздъленія и осязанія чуждая. Она-то есть истина и нетльніе. Видишь, что свет премудрости тога входит в душу, когда человък два естества познавает: тлънное и въчное. А о неразумъющих есть пословица: «Двоих нащитать не умъет». [...]

Всъ тры мыры состоят из двох едино составляющих естеств, называемых матеріа и форма. Сій формы у Платона называются идеи, сиръчь видьнія, виды, образы. Они суть первородныи мыры

нерукотворныя, тайныя веревки, преходящую сънь, или матерію, содержщія. Во великом и в малом мыръ вещественный вид дает знать о утаённых под ним формах, или въчных образах. Такожде и в симболичном, или біблічном, мыръ, собраніе тварей составляет матерію. Но божіе естество, куда знаменіем своим ведет тварь, есть форма. Убо и в сем мыръ есть матеріа и форма, сиръчь плоть и дух, стънь и истина, смерть и жизнь. Напримър, солнечная фігура есть матеріа, или стънь. Но понеже она значит положившаго в сонцъ селеніе свое, того ради вторая мысль есть форма и дух, будьте второе в сонцъ сонце. Как из двоих цвътов два духи, так из двоих естеств двъ мысли и два сердца: тлънное и нетлънное, чистое и нечистое, мертвое и живое!.. [...]

Душа. Как же так? Бібліа есть купно и бог и змій? [...]

Душа. Почему жь сему змію (Біблії) во всъх въках и народах ругаются, плюют и презирают? [...]

Дух. Потому что во многих мъстах безстудно и вредно, без всякаго вкуса лжет. Также нелъпыя враки и срамныя и небыль шепчет.

Душа. Гдъ ж он лжет? Покажи мнъ хоть одно мъсто.

Дух. Покажу. А что б всю его ложь щислить к сему чуть ли довлъет полгода. Вот он тебъ зараз, на самом порогъ, лжет: «Вначалъ сотвори бог небо и землю».

Душа. Боже мой! Неужель сіє ложь есть?

Дух. Самая главная критская и сіканская ложь. Поколь яблонь, по толь с нею и тънь ея. Тънь значит мъстечко, яблонею от солнца заступаемое. Но древо въчности всегда зеленъет. И тънь убо ея ни временем, ни мъстом есть не ограниченна. Мыр сей и всъ мыры, если они бесчисленны, есть-то тень божія. Она ищезаег из виду по части, не стоит постоянно и в различный формы преобразуется видь, однако же никогда не отлучаясь от своего живаго древа; и давно уже просвъщенныи сказали въсть сию: materia aetema– «вещество въчно есть», сиръчь все мъсга и времена наполнила. Един точію младенческий разум сказать может, будьте мыра, великаго сего ідола и Голіафа, когда-то не бывало или не будет. Сею младенскою лжею, во

исходъ десятаго после Христа въка, христіанску вселенну толь поколебал, что мырокрушенія так всъ трепетали, как мореходцы в чрезвычайную бурю кораблекрушения. [...]

Откуду же свъг сей, когда всъ небесныя свътила показалися в четвертый день? И как день быть может без сонца? Блаженная натура постоянна. Все что ли днесь, то всегда не есть статочное. Таким вздором чрез всю седмицу рыгает, будьте был зрителем вселенскаго сего чудатворнаго театра и будьте нужда знать – прежде ли цвът или родился гриб? Наконец, всю божію фабріку сію самым грубым юродством запечатлъл: «Почти от всъх дъл своих».

Будьто истомлен, ничево создать не мог уже больше. А если бы не сіє помъшало было, непремънно у нас нынъ показалися бы безхвостные львы, крылатыя черепахи и кобылы, хвостатые зайцы, единорожны волы, гладкогласные крастели, пухо-собольи ежаки, четыреокіе и четыреушіе судьи, правдолюбные ябедники и клеветники, премудрые (сказать по-теутонску) – шпіцбубы, по-малороссійску – умные дураки и протчая чудовища и уроды, а за ними бы всельд, как еліссейское желъзо, вынырнуло бы (сказать по-римску) mobile perpetuumi філозофскій все блато европейское преобразующій в злато камень... [...]

Жан-Жак Руссо
(1712 – 1778)

Французький мислитель і письменник, один з представників Просвітництва. Брав участь у створенні «Енциклопедії» Дідро. Відстоював деїзм, з позиції якого критикував релігійний світогляд. Не заперечуючи об’єктивного існування матерії, виключав можливість пізнання сутності матеріального світу.

В соціальній філософії досліджував причини виникнення майнової і соціальної нерівності між людьми, щоб знайти шляхи її ліквідування. Головною причиною переходу від рівності, котру він вважав природним станом, до нерівності Руссо шукав і економічній сфері, у виникненні приватної власності. Залишався на позиціях егалітаризму, ратуючи за наділення всіх людей рівною приватною власністю.

Основні праці: «Розмірковування про походження і засади нерівності між людьми» (1755), «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762), «Еміль, або Про виховання» (1762).

Нижче наводимо фрагменти з «Суспільного договору», який витримав численні видання у Франції і був перекладений (вже невдовзі після свого виходу у світ) на ряд європейських мов.

Про суспільний договір, або принципи політичного права

Людина народжена вільною, а між тим вона повсюди в кайданах. Дехто вважає себе повелителем інших, а сам не перестає бути рабом у ще більшій мірі, аніж вони. Яким чином відбувалась ця переміна? Я не знаю. Що може зробити цю переміну законною? Вважаю, що я можу вирішити це питання. [...]

Найдавніше з усіх суспільств і єдино природне – це сім'я» але й у сім'ї діти залишаються прив'язаними до батька тільки до тих пір, поки вони потребують його для самозбереження. Тільки-но зникає ця необхідність, природні узи руйнуються. Діти, вільні від обов'язку коритися батькові, і батько, вільний від обов'язку піклуватися про дітей, стають рівно незалежними. Якщо ж вони і продовжують жити в єдності, то це відбувається вже добровільно, а не природно, і цілісність самої сім'ї підтримується лише шляхом угоди.

Ця загальна свобода є наслідком людської природи. Її перший закон – піклування про самозбереження, її перші турботи – ті, котрі людина зобов'язана мати стосовно себе самої; і як тільки людина досягає розумного віку, вона стає своїм власним господарем, будучи єдиним суддею тих засобів, котрі придатні для її самозбереження. [...]

Оскільки жодна людина не має природної влади над собі подібними і оскільки сила не створює ніякого права, то в якості основи всякої законної влади серед людей залишаються угоди [...]

Відмовитися від своєї свободи – це означає відмовитись від свого людського достоїнства, від права людини, навіть від її обов'язків. Нема такої винагороди, котра могла б відшкодувати відмову від усього. Така відмова несумісна з людською природою; забрати всяку свободу у

своєї волі рівнозначно відняттю всяких моральних мотивів у своїх вчинків. На кінець, угода, в якій, з одного боку, висловлена абсолютна влада, а з іншого – безмежна слухняність, є пустою і суперечливою угодою. [...]

Отже, з якої б точки зору не розглядати речі, право рабства нікчемне, і не лише тому, що воно беззаконне, але й тому, що воно безглузде і нічого не означає. Слово раб і право суперечливі; вони виключають одне одного. [...]

Якщо, таким чином, ми усунемо із суспільної угоди те, що не складає її сутності, то ми побачимо, що вона зводиться до наступного.

Кожен з нас віддає свою особистість і всю свою міць під верховне керівництво загальної волі, і ми разом приймаємо кожного члена як нероздільну частину цілого.

Замість окремої особистості кожного, хто договорюється, цей акт асоціації негайно створює моральне і колективне ціле, складене із стількох членів, скільки збори мають голосів, ціле, котре отримує шляхом цього самого акту свою єдність, своє загальне я, життя і волю. Ця суспільна особистість,складена шляхом поєднання всіх інших особистостей, отримувала у минулому назву громадянської общини, а тепер називається республікою або політичним тілом, котре йменується своїми членами державою, коли вона пасивне, і сувереном, коли воно активне, державою – при співставленні її з їй подібними. Щодо учасників, вони колективно приймають ім’я народу, як учасники суверенної влади, і підданими, як підвладні законам держави.[…]

Суверен, будучи утвореним із складових його – приватних осіб, не має і не може мати інтересів, протилежних їх інтересам; тому піддані не потребують гарантії проти суверенної влади, бо неможливо припустити, щоб організм захотів шкодити всім своїм членам, і ми побачимо нижче, що він не може зашкодити нікому зокрема. Суверен є завжди те, чим він повинен бути, лишень тому, що він існує.

Та справа стоїть не так з відносинами підданих до суверена; не дивлячись на спільний інтерес, ніщо не ручалося б за виконання ними взятих на себе зобов’язань, якби суверен не знайшов засобів

забезпечити собі їх вірність.

Аби ця суспільна угода не виявилась пустою формальністю, вона мовчазно містить у собі наступне зобов'язання, котре одне тільки може надати сили іншим зобов'язанням, а саме: якщо хто-небудь відмовиться підкорятися волі, то він буде примушений скоритися всім політичним організмом; а це означає лише те, що його силоміць заставлять бути вільним, оскільки угода в тому і полягає, що, віддаючи кожного громадянина у розпорядження вітчизни, вона гарантує його від усякої особистої залежності. Ця умова складає секрет і рушійну силу політичної машини, і тільки вона одна робить законними громадянські зобов'язання, котрі без того були б безглуздими, тиранічними і давали б лише привід до чималих зловживань. [...]

Перехід від природного стану до громадянського робить у людині досить помітну переміну, замінюючи в її діях інстинкт правосуддям і повідомляючи її діям моральне начало, котрого їм раніше бракувало. Тільки тоді голос обов'язку прямує за фізичною спонукою, право – за бажанням, і людина, яка звертала увагу до того лише на саму себе, виявляється примушеною діяти згідно з іншими принципами і прислуховуватися до голосу розуму, перш ніж скорятися природним схильностям. Хоча у стані суспільному людина і позбавляється багатьох переваг, котрими вона володіє в природному стані, зате вона здобуває набагато більші переваги: її здібності вправляються і розвиваються, думка ц розширюється, почуття її облагоджується, і вся її душа звеличується такою мірою, що, якби зловживання новими умовами життя не зводили б її часто до стану більш низького, ніж той, із котрого вона вийшла, вона повинна була б безперестану благословляти щасливий момент, що вирвав її назавжди з попереднього стану і перетворив її з тупої і обмеженої тварини в істоту мислячу – у людину. [...]

Перший і найважливіший висновок із встановлених ... принципів є той, що тільки загальна воля може управляти силами держави відповідно до мети, для якої остання установлена і яка є загальним благом. Бо якщо протилежність приватних інтересів створила

необхідність установлення суспільств, то саме установлення їх стало можливим тільки шляхом погодження їх інтересів. Що є спільного серед різних приватних інтересів, те й складає суспільний зв'язок, і якби не було такого пункту, в якому б сходились усі інтереси, то ніяке суспільство не могло б існувати. Єдине на основі цього спільного інтересу суспільство і повинне бути керованим.

Я стверджую, що суверенність, будучи лише здійсненням загальної волі, не може ніколи відчужуватися, і що суверен, будучи не чим іншим, як колективною істотою, може бути представленим тільки самим собою; влада може, звичайно, передаватися, але не воля. [...]

За тими ж самими основами, за якими суверенітет не відчужується, він є і неподільним, бо одне з двох: або воля всезагальна, або ні; або це воля всього народу, або це воля тільки його частини. У першому випадку ця оголошена всезагальна воля є актом суверенітету і складає закон; у другому – це лише окрема воля чи акт магістратури (посадових осіб), найбільше – це декрет. [...]

Суспільний договір установлює між усіма громадянами таку рівність, що вони вступають в угоду за одних і тих же умов і повинні всі користуватися одними і тими ж правами. Таким чином, із самої природи договору витікає, що всякий акт суверенітету, тобто всякий істинний акт загальної волі, зобов'язує і благотворить однаково всіх громадян, так ще верховна влада знає тільки сукупність народу і не робить відмінності між тими, хто її складає. [...]

Я називаю республікою всяку державу, керовану законами, якою б не була форма правління, тому що тільки в цьому разі управляє суспільний інтерес і суспільна справа має якесь значення Всякий законний уряд є урядом республіканським. [...]

Якщо досліджувати, в чому саме полягає найбільше благо всіх, котре повинно бути метою всякої системи законодавства, то ми виявимо, що благо це зводиться до двох важливих речей: свободі та рівності; свободі – тому, що всяка окрема залежність рівносильна відлученню від державного організму певної сили; рівності – тому, що свобода не може існувати без рівності.

Я вже вказав, що таке громадянська свобода; під словом «рівність» не слід розуміти те, щоб ступені влади і багатства повинні бути абсолютно одними і тими ж самими; що стосується влади, вона не повинна доходити до насильства і застосовуватися інакше, як внаслідок певного становища і законів; що ж стосується багатства – жоден громадянин не повинен бути настільки багатим, щоби бути в змозі купити іншого, і жоден – настільки бідним, щоби бути змушеним продавати себе. Це передбачає з боку знатних людей помірність при користуванні майном і впливом, а з боку людей маленьких – помірність у своїй пожадливості і заздрощах. [...]

Що ж таке уряд? Це – опосередковуючий орган, установлений між підданими і сувереном для взаємних їх зносин, уповноважений дотримуватись законів і охороняти свободу, як політичну, так і громадянську.

Члени цього органу називаються магістратами чи королями, тобто правителями, а весь орган називається государем. Отже, ті, хто запевняють, що акт, за допомогою котрого народ упідлеглює себе начальникам, не є договором, цілком, мають рацію. Це не що інше, як доручення, посада, обіймаючи котру, начальники, прості чиновники суверена, застосовують його іменем владу, охоронцями якої він їх призначив; цю владу суверен може обмежити, змінити, відібрати коли йому завгодно, оскільки відчуження подібного права було б несумісним з природою суспільного організму і проти мети асоціації.

Отже, я називаю урядом, або верховним правлінням, законне виконання функцій виконавчої влади, а правителем, або государем – орган чи людину, котрим вручена ця влада. [...]

Суверенітет не може бути наданий з тієї ж самої причини, з якої він не може бути відчужуваним. Він полягає виключно у загальній волі, а воля не може надаватися: це – або та ж сама воля, або інша; середини тут нема. Народні депутати не є і не можуть бути представниками народу, вони – лише його комісари; вони нічого не можуть ухвалювати остаточно; всякий закон, котрого народ не ратифікував особисто, є недійсним, це навіть не закон.[...]

Іммануїл Кант
(1724-1804)

Родоначальник німецької класичної філософії. Народився, навчався і працював у Кьонігсбергу (нинішній м. Калінінград Російської Федерації). Засновник так званого критичного, або «трансцендентального» ідеалізму. Його творчий шлях складається з двох етапів – «до критичного» і «критичного». У своїх дослідженнях «чистого» розуму дійшов висновку, що той роздвоюється у протиріччях, їх вирішення – у розрізненні «речей у собі» і «явищ» і в обмеженні знання на користь віри. Основні роботи: «Всезагальна натуральна історія і теорія неба» (1755), «Критика чистого розуму» (1781), «Пролегомени до всякої майбутньої метафізики...» (це – короткий виклад «Критики чистого розуму», – 1783), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790), трактат «До вічного миру» (1796). Пропонуємо фрагменти з головної праці Канта «Критики чистого розуму».

Переклад з російської здійснено І.Демчиком за вид.: И.Кант. Соч. в 6-ти т. Т. 3. -М.: Мысль, 1964. – С. 75-146.

Критика чистого розуму
Передмова до першого видання

Наше століття – власне століття критики, якій повинно підпорядковуватися все. Релігія на основі своєї святості і законодавство на основі своєї величі воліють поставити себе поза цією критикою. Отож в такому разі вони справедливо викликають підозру і втрачають право на щиру повагу, яка виявляє розум до того, що може стояти перед його вільним і відкритим випробуванням, [і..] Такий суд є не що інше, як критика самого чистого розуму.

Я розумію під цим не критику книг і систем, а критику здатності розуму взагалі відносно всіх знань, до яких він може прагнути незалежно від усякого досвіду, отже, вирішення питань про можливість і неможливість метафізики взагалі і визначення джерел, а також обсягу і границь метафізики на основі принципів. [...]

Передмова до другого видання

Я не можу ... навіть допустити існування Бога, свободи і безсмертя для цілей необхідного практичного застосування розуму, якщо не відберу у спекулятивного розуму також його претензій на трансцендентальні знання, так як, домагаючись цих знань, розум повинен користуватись такими основоположеннями, які, будучи в дійсності прикладними тільки до предметів можливого досвіду, все ж застосовуються до того, що не може бути предметом досвіду, і в такому випадку насправді перетворюють це в явища, таким чином оголошуючи неможливе усяке практичне розширення чистого розуму. Тому мені довелось обмежити знання, щоби вивільнити місце для віри, а догматизм метафізики, тобто забобон, начебто в ній не можна досягти успіху без критики чистого розуму, є справжнім джерелом усякої суперечливої моральної невіри, котра завжди вищою мірою догматична...

Тільки такою критикою можна підрізати коріння матеріалізму, фаталізму, атеїзму, невіри вільнодумства, фанатизму і забобонності, котрі можуть завдавати всезагальної шкоди, і, нарешті, ідеалізму і скептицизму, котрі більш небезпечні для шкіл і навряд чи можуть поширюватись серед широкої публіки.

[...] Не можна не визнати скандалом для філософії і загальнолюдського розуму необхідність приймати лише на віру існування речей поза нами (від яких ми ж отримуємо весь матеріал знання навіть для нашого внутрішнього чуття) і неможливість протиставити який би то не був задовільний доказ цього існування, якби хто-небудь надумав піддати де сумніву. [...]

Вступ

I. Про відмінність чистого й емпіричного пізнання

[...] Ми будемо називати апріорними знання, безумовно незалежні від усякого досвіду, а не незалежні від того чи іншого досвіду. Їм протилежні емпіричні знання, чи знання, можливі тільки «a posteriori», тобто з допомогою досвіду. В свою чергу з апріорних знань чистими називаються ті знання, до яких зовсім не примішується ніщо

емпіричне. Так, наприклад, положення «усяка зміна має свою причину» є положення апріорним, але не чистим, оскільки поняття зміни може бути отриманим лише з досвіду...

II. Ми маємо деякі пізнання і навіть звичайний розсудок ніколи не буває без них

Йдеться про ознаку, за якою ми можемо впевнено відрізнити чисте знання від емпіричного. Хоча ми з досвіду дізнаємося, що об'єкт має ті чи інші властивості, але ми не дізнаємося, при цьому, що він не може бути іншим. Тому, по-перше, якщо є положення, що мислиться разом з його необхідністю, то це – апріорне судження; якщо до того ж це положення виведене виключно з таких, які самі в свою чергу необхідні, то воно, безумовно, апріорне положення. По-друге, досвід ніколи не надає своїм судженням істинної чи строгої всезагальності, він повідомляє їм тільки умовну і порівняльну всезагальність (через індукцію), так що це повинно, відповідно, означати наступне: наскільки нам досі відомо, винятків з того чи іншого правила не зустрічається. Отже, якщо яке-небудь судження мислиться як строго всезагальне, тобто так, що не допускається можливості виключення, то воно не виведене з досвіду, а є безумовно апріорним судженням. Отож, емпірична всезагальність є лише довільним підвищенням значущості судження від того ступеня, коли воно має силу для більшості випадків, на той ступінь, коли воно має силу для всіх випадків, як наприклад, в положенні «всі тіла мають тяжкість». Навпаки, там, де строга всезагальність належить судженню по суті, вона вказує на особливе пізнавальне джерело судження, а саме: на здатність до апріорного знання. Отже, необхідність і строга всезагальність є вірними ознаками апріорного знання і нерозривно зв'язані одна з одною. [...]

III. Філософія потребує науку, яка визначила б можливість, принципи і обсяг усього пізнання «a priori»

[...] Неминучими проблемами самого чистого розуму є Бог, свобода і безсмертя. А наука, кінцевою метою якої є з допомогою всіх своїх засобів домогтися лише вирішення цих проблем, називається метафізикою; її метод спочатку є догматичним, тобто вона впевнено

береться за вирішення [цієї проблеми] без попередньої перевірки здатності чи нездатності розуму до такого великого починання. [...]

VII. Ідея і розділ особливої науки, що називається критикою чистого розуму

З усього сказаного витікає ідея особливої науки, котру можна називати критикою чистого розуму. Розум є здібність, яка дає нам принципи апріорного знання. [...] Органоном чистого розуму повинна бути сукупність тих принципів, на основі яких можна набути і дійсно звершити всі чисті апріорні знання. Повне застосування такого органону дало б систему чистого розуму. Але оскільки ця система вкрай бажана і ще не відомо, чи можливе і тут взагалі яке-небудь розширення нашого знання і в яких випадках воно можливе, то можемо назвати науку, яка розглядує лише чистий розум, його джерела і межі, пропедевтикою до системи чистого розуму. Така пропедевтика повинна називатися не ученням, а тільки критикою чистого розуму, і користь її відносно спекуляції дійсно може бути тільки негативною: бо ні може служити не для розширення, а тільки для очищення, нашого розуму і звільнення його від заблуджень, що вже являє собою значну вигоду. Я називаю трансцендентальним усяке дізнання, яке займається не стільки предметом, скільки видами нашого пізнання предметів, оскільки ці пізнання повинно бути можливим «a priori». Система таких понять називалася би трансцендентальною філософією.

Трансцендентальна філософія є наукою одного лише чистого спекулятивного розуму, так як все практичне, оскільки й воно містить мотиви, пов’язане з відчуттями, котрі належать до емпіричних джерел пізнання.

Трансцендентальне елементарне вчення.
Загальне зауваження до трансцендентальної естетики

... Які речі в собі і відособлено від усієї сприйнятливості нашої чуттєвості, нам цілком невідомо. Ми не знаємо нічого, крім властивого нам способу сприймати їх, котрий до того ж є необов’язковим для всякої істоти, хоча і повинен бути притаманним кожній людині. Ми

маємо справу тільки з цим способом сприймання. Простір і час є чистими формами його, а відчуття взагалі є його матерією. Простір і час ми можемо пізнавати тільки «a priori», тобто до всякого дійсного сприйняття, і тому вони називаються чистим спогляданням; відчуття ж є тим у нашому пізнанні, завдяки чому воно називається апостеріорним пізнанням, тобто емпіричним спогляданням. Простір і час, безумовно, з необхідністю належать нашій чуттєвості, яким б не були наші відчуття; відчуття можуть бути вельми різними. Якби це наше споглядання ми могли довести до найвищого ступеня ясності, то цим ми все-таки не наблизились би до властивостей речі в собі. В усякому разі ми знали б тільки повнотою наш спосіб споглядання, тобто нашу чуттєвість, та й то тільки за умови простору і часу, які первісно притаманні суб'єкту; але чим могли б бути речі в собі, ми ніколи не могли б дізнатися шляхом найяснішого пізнання явищ їх, котрі тільки нам і даються. [...]

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель
(1770-1831)

Великий представник німецької класичної філософії, всесвітньо-історична заслуга котрого полягає у створенні розвинутої системи діалектики як синтезу діалектичних «уроків» розвитку багатьох галузей знання. Свою філософію назвав «абсолютним ідеалізмом», а висхідне поняття її – «абсолютною ідеєю», що символізувала прагнення автора охопити весь універсум, весь природний і духовний світ єдиним поняттям.

Основні роботи: «Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (в 3-х т.; 1812-1816), «Енциклопедія філософських наук» (в 3-х т.; 1817), «Філософія права» (1821).

З означених праць лише «Енциклопедія філософських наук» найадекватніше відображає замисел Гегеля дати в одному творі завершений і цілісний виклад всієї своєї філософської системи. Ось тому наш вибір впав саме на цей твір. В §18 «Енциклопедії» філософ роз'яснює структуру її і одночасно всієї системи, бо в даному випадку має місце збіг, а саме – порядок розміщення складових частин:

1) логіка,
2) філософія природи,
3) філософія духу.

Така структура точно відповідає логічній послідовності і ходові розвитку проблем в системі «абсолютного ідеалізму».

Переклад з російської здійснено І.Демчиком за вид.: Гегель. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. -М.: Мысль, 1974. -С. 84-104.

Енциклопедія філософських наук

Вступ

§2. Філософію можна попередньо визначити взагалі як мислячий розгляд предметів. Але якщо вірно – а це, звичайно, вірно, – що людина відрізняється від тварин мисленням, то все людське є таким лише тому, що воно породжене мисленням. Так як, одначе, філософія є особливий спосіб мислення, такий спосіб мислення, завдяки котрому вона стає пізнанням, і при цьому пізнанням у поняттях, то філософське мислення відрізняється, далі, від того мислення, яке діяльне в усьому людському і повідомляє всьому людському його людськість, будучи в той же час тотожним з ним, так як у собі існує тільки одне мислення. Ця відмінність пов’язана з тим, що зміст людської свідомості, який своєю основою має мислення, виступає спочатку не у формі думки, а у формі відчуття, споглядання, уявлення – у формах, котрі слід відрізняти від мислення як форми [...].

§3. Зміст, що наповнює нашу свідомість, якого б виду він не був, складає визначеність чуттів, споглядань, образів, уявлень, цілей, обов’язків і г. д., а також думок і понять. Чуття, споглядання, образ і т. д. є тому, формами такого змісту, котрий залишається тим самим, чи буде він відчуваним, споглядуваним, уявним або бажаним, чи відчуваним, споглядуваним і т. д. з домішкою думки, чи, нарешті, тільки мислимим. У будь-якій з цих форм або в змішанні декількох таких форм зміст складає предмет свідомості. Та коли зміст стає предметом свідомості, то особливості цих форм проникають також і до змісту, так що відповідно до кожної з них виникає, певне, особливий

предмет, і те, що у собі є одним і тим же, може бути розглянуте як різний зміст.

Примітка. Так як особливості чуття, споглядання, бажання, волі і т. д., оскільки ми їх усвідомлюємо, називаються взагалі уявленнями, то можна у цілому сказати, що філософія замінює уявлення думками, категоріями або, кажучи ще точніше, поняттями. Уявлення можна взагалі розглядати як метафори думок і понять. Та, маючи уявлення, ми ще не знаємо їх значення для мислення, ще не знаємо думок і понять, які лежать в їх основі. І, навпаки, не одне і те ж – мати думки і поняття і знати, які уявлення, споглядання, чуття відповідають їм. Почасти саме з цією обставиною пов'язане те, що називають незрозумілістю філософії. Трудність полягає, з одного боку, в нездатності, а ця нездатність є власне тільки відсутністю звички – мислити абстрактно, тобто фіксувати чисті думки і рухатися в них. У нашій звичайній свідомості думки поєднані із звичним чуттєвим і духовним матеріалом; в роздумах, рефлексії і міркуванні ми примішуємо думки до чуттів, споглядань, уявлень (у кожному реченні, хоча б його зміст і був цілком чуттєвим, уже наявні категорії; так, наприклад, у реченні «Цей листок – зелений» присутні категорії буття, одиничності). Та зовсім інше – робити предметом самі думки, без домішки інших елементів. Іншою причиною незрозумілості філософії є нетерпеливе бажання мати перед собою у формі уявлення те, що присутнє у свідомості як думка і поняття. Часто ми зустрічаємо вираз: невідомо, що потрібно мислити під поняттям; а при цьому не треба мислити нічого іншого, крім самого поняття. Смисл даного виразу полягає, однак, у тузі за вже знайомим, звичним уявленням: у свідомості є таке відчуття, немовби разом з формою уявлення у неї відібрали ґрунт, на якому вона раніше твердо і впевнено стояла; перенесена до чистої області понять свідомість не знає, в якому світі вона живе. Найбільш зрозумілими вважають тому письменників, проповідників, ораторів і т. д., котрі викладають перед своїми читачами чи слухачами речі, що їх останні наперед знають напам'ять, які їм звичні і самі собою зрозумілі.

§4. Філософія повинна перш за все довести нашій буденній свідомості, що існує потреба власне філософського способу пізнання або навіть повинна пробудити таку потребу. Але щодо предметів релігій, щодо істини взагалі вона повинна показати,, що вона сама здатна їх пізнати [...].

§5. ... Так як саме мислення є власне філософською формою діяльності, а всяка людина від природи здатна мислити, то, оскільки упускається відмінність між поняттями і уявленнями (вказане в §3), відбувається якраз протилежне тому, що, як згадували вище, часто складає предмет скарг на незрозумілість філософії. Ця наука часто відчуває на собі таке зневажливе ставлення, що навіть ті, хто не займався нею, вважають, що без усякого вивчення вони розуміють, як стоїть справа з філософією, і що, отримавши звичайну освіту і спираючись особливо на релігійне почуття, вони можуть ходячи філософувати і судити про філософію. Відносно інших наук вважається, що потрібне вивчення для того, щоб знати їх, і що лише таке знання дає право судити про них. Погоджуються також, що для того, щоб виготовити черевик, потрібно вивчити шевську справу і вправлятися у ній, хоча кожна людина має у своїй нозі мірку для цього, має руки і завдяки їм потрібну для даної справи природну спритність. Тільки для філософствування не вимагається такого роду вивчення і праця [...].

§ 11. Потребу філософії можна ближче визначити так: дух, котрий як відчуваючий і споглядаючий має своїм предметом чуттєве, як уявляючий – образи, як воля – цілі і т. д., на протилежність цим формам свого наявного буття і своїх предметів чи просто на відміну від них задовольняє також свою найвищу внутрішню сутність, мислення і робить останнє своїм предметом. Таким чином, він приходить до самого себе в найглибшому смислі цього слова, бо його принцип, його чисту, позбавлену домішок самість складає мислення.

Але, роблячи цю свою справу, мислення заплутується у протиріччях, тобто втрачає себе ***у*** постійній нетотожності думки і, таким чином, не доходить до самото себе, а, навпаки, залишається у

полоні у своєї протилежності.

§12. Виникла з вищезазначеної потреби, філософія має своїм висхідним пунктом досвід, безпосередню і розмірковуючу свідомість. Збуджене досвідом як подразником мислення поводиться надалі так, що піднімається вище природної, чуттєвої і розмірковуючої свідомості у свою власну, чисту, позбавлену домішок стихію і ставить себе, отже, спочатку у відсторонене, негативне відношення до цього свого висхідного пункту. Воно в першу чергу знаходить своє задоволення у собі, в ідеї всезагальної сутності цих явищ; ця ідея (абсолют, бог) може бути більш чи менш абстрактною [...].

§13. Виникнення і розвиток філософії, викладені у своєрідній формі зовнішньої історії, зображуються як історія цієї науки. Ця форма надає ступеням розвитку ідеї характеру випадкової послідовності філософських учень і створює видимість того, що між їхніми принципами і розробкою останніх існують одні лише відмінності... Історія філософії показує, по-перше, що здавалося б різні філософські учення являють собою лише одну філософію на різних ступенях її розвитку; по-друге, що особливі принципи, кожний з яких лежить в основі однієї якоїсь системи, – лише відгалуження одного і того ж цілого. Останнє за часом філософське учення є результат усіх попередніх філософських учень і повинно тому містити у собі принципи всіх їх; тому воно, якщо тільки воно – філософське учення, є найрозвинутішим, найбагатшим і найконкретнішим [...].

§14. Той же розвиток, що зображується в історії філософії, зображується також і у самій філософії, але тут він звільнений від зовнішніх історичних обставин і дається в стихії чистого мислення. Вільна й істинна думка конкретна в собі, і, таким чином, вона є певна ідея, а в своїй завершеній всезагальності вона є ідея як така, або абсолютне. Наука про неї є по суті система...

Примітка. Філософствування без системи не може мати в собі нічого наукового; крім того, таке філософствування саме по собі виражає скоріше суб'єктивний умонастрій, воно ще й випадкове за своїм змістом. Усякий зміст отримує виправдання лише як момент

цілого, поза яким воно є необгрунтоване припущення, або суб'єктивна впевненість. Чимало філософських творів обмежуються тим, що висловлюють, таким чином, лише умонастрої і думки. Під системою помилково розуміють філософське вчення, що основується на обмеженому, відмінному від інших принципі; насправді ж принцип істинної філософії полягає саме в тому, що він містить у собі всі особливі принципи [...].

§16. ...Філософія як ціле складає тому істинно єдину науку, хоча вона може також розглядатися як ціле, що складається з кількох особливих наук [...].

§17. Що стосується начала філософії, то, мабуть, вона повинна так само, як і інші науки, почати з суб'єктивної передумови, саме з якогось особливого предмета; якщо в інших науках предметом мислення є простір, число і т. д., то філософія повинна зробити предметом мислення саме мислення [...].

§18. Як не можна дати попереднього загального уявлення про філософію, бо лише цілісність науки є зображення ідеї, точно так само її поділ на окремі частини може бути зрозумілим лише з цього зображення ідеї; цей поділ, як і те загальне уявлення про філософію, з якого воно повинно бути почерпнутим, являє собою певне угадування наперед. Але ідея виявляє себе як простота самототожнього мислення і разом з тим як діяльність, котра полягає в тому, що мислення протиставляє себе собі самому для того, щоби бути для себе і в цьому іншому все ж бути лише у себе самого.

Таким чином, наука розпадається на такі три частини:

I. Логіка – наука про ідею у собі і для себе.

II. Філософія природи як наука про ідею в інобутті.

III. Філософія духу як ідея, що повертається до самої себе із свого інобуття [...].

Людвіг Андреас Фойєрбах
(1804-1872)

Представник німецької класичної філософії, автор матеріалістично витлумаченого учення, в основі якого було покладено

антропологічний принцип. Вважав єдиним, універсальним і найвищим предметом філософії людину і природу як її основу, обожествляв прості закони людського співжиття і моральності. У зв'язку з цим він зводив релігійний світ до його земної основи, сутність релігії – до сутності людини. Обстоював релігію без бога, релігію любові до людини.

Основні роботи: «Історія нової філософії (в 3-х т.; 1833- 1838), «До критики філософії Гегеля»(1839). Нижче наводимо фрагменти з головної праці Фойєрбаха «Сутність християнства» (1841). Підбір їх здійснено за вид.: Фейербах Л. Избранные философские произведения: В 2-х т. Т. 2. – М.: Гос Политиздат, 1955. – с. 23, 30-32, 42-43, 49, 52, 57, 60, 64-67, 77, 79, 81, 90, 233, 308-309.

Сутність Християнства

Вступ

Глава перша

Загальна сутність людини

Релігія корініться в істотній відмінності між людиною і твариною: у тварин немає релігії... [...]

Сутність людини на відміну від тварини складає не лише основу, але й предмет релігії. Щоправда, релігія є усвідомлення безконечного, і тому людина усвідомлює у ній свою не конечну і обмежену, а безконечну сутність. Достеменно кінечна істота не може мати про безконечну сутність щонайменшого уявлення, не кажучи вже про усвідомлення, тому що межа істоти є одночасно межею свідомості. [...]

Але в тому ж полягає сутність людини, усвідомлюване нею? Які ж відмітні ознаки істинно людського у людини? Розум, воля і серце. Досконала людина володіє силою мислення, силою волі і силою почуття. Сила мислення е світом пізнання, сила волі – енергією характеру, сила почуття – любов'ю. Розум, любов і сила волі – це досконаліть, у волі, мисленні і почутті міститься найвища, абсолютна сутність людини як такої і мета її існування. Людина існує, щоби пізнавати, любити і воліти. Але яка ж мета розуму? – Розум. Любові? – Любов. Волі? – Свобода волі. Ми пізнаємо, щоби пізнавати, любимо, щоби любити, воліємо, щоби воліти, тобто бути свободними.

Глава друга

Загальна сутність релігії

... об'єкт людини є ніщо інше, як її ж об'єктивна сутність. Бог людини такий, якими є її думки й наміри. Цінність бога не перевищує цінності людини. Усвідомлення бога є самоусвідомлення людини, пізнання бога – самопізнання людини. Про людину можна судити по богові і про бога – по людині. Вони тотожні. Божество людини міститься в її духові і серці, а дух, душа і серце людини виявляються в її богові. Бог є одкровення внутрішньої сутності людини, вираження її «Я»; релігія **є** урочисте розкриття скарбів людини, визнання її заповітних помислів, відкрите сповідання її таємниць любові. [...] ...

Божественна сутність – ніщо інше, як людська сутність, очищена, звільнена від індивідуальних границь, тобто від дійсної, тілесної людини, об'єктивна, тобто розглядувана і шанована як стороння, окрема сутність. Тому-то всі визначення божественної сутності стосуються і сутності людської. [...]

... Релігія є тотожний єству людини погляд на сутність світу і людини. Однак не людина зноситься над своїми поглядами,а вони зносяться над нею, одухотворяють і визначають її, панують над нею. [...]

... Людина, особливо релігійна людина, є мірою всіх речей, усякої реальності... Релігія охоплює всі предмети у світі; все існуюче було предметом релігійного поважання. Сутність і усвідомлення релігії вичерпуються тим, що міститься у сутності людини, її свідомості і самосвідомості. У релігії немає власного особливого змісту.

... Людина приписує богові те, що вона заперечує у собі. Релігія відволікається від людини і від світу, але вона може абстрагуватися тільки від дійсних чи уявлюваних, недостатніх чи обмежених, дріб'язкових явищ, а не від сутності і не від позитивних властивостей світу і людства. [...]

Людина – і в цьому полягає таємниця релігії – об'єктивує свою сутність і робить себе предметом цієї об'єктивованої сутності, що перетворилася в суб'єкт, в особистість, вона ставиться до себе як до об'єкта, але як до об'єкта іншого об'єкта, іншої сутності. Так і тут. Людина є об'єктом бога. [...]

Частина перша
Істина, тобто антропологічна сутність релігії
Глава третя
Бог як сутність розсуду

В релігії людина роздвоюється у самій собі: вона протиставляє себе богові як щось протилежне йому. Бог є не те, що людина, а людина – не те, що бог. Бог – безконечна, людина – конечна сутність; бог – доскональний, людина – недоскональна; Бог – вічний, людина – смертна; бог – всемогутній, людина – безсила; бог – святий, людина –

гріховна. Бог і людина складають крайності. Бог – поняття позитивне, сукупність усіх реальностей, людина – поняття негативне, сукупність всього незначного.

Але людина втілює у релігії свою власну потаємну сутність. Отже,... той розлад між богом і людиною, на якому основана релігія, є розладом людини з її власною сутністю. [...]

... Бог як протилежність людині, як нелюдська, тобто не індивідуально людська, сутність, є об'єктивованою сутністю розсуду. Чиста, досконала, повноцінна божественна сутність є самосвідомістю розсуду, усвідомленням розсуду своєї власної досконалості. Розсуд не знає страждань серця; йому чужі бажання, пристрасті, потреби і, отже, недоліки та слабкості, властивості серцю... Розсуд – набуток роду. Серце є носієм приватних, індивідуальних потягів, розсуд – потягів всезагальних... Тільки з допомогою розсуду і у розсуді людина набуває сили абстрагувати від самого себе, тобто від своєї суб'єктивної, особистої сутності, зноситься до всезагальних понять і відношень, відрізняти об'єкт від враження, яке він справляє, розглядати його власне по суті, окрім його відношення до людини. [...]

Бог як такий, тобто як не-конечна, не-людська, не-матеріальна, не-чуттєва сутність, є лише об'єктом мислення, є нічим іншим, як об'єктивною сутністю здатності,... завдяки котрій людина усвідомлює розум, дух... [...] Бог як такий, тобто як сутність, що слугує лише об'єктом розуму, є лише об'єктивованим розумом. Тільки бог роз'яснює тобі, що таке розсуд чи розум. Все має виражатися, виявлятися, здійснюватися, утверджуватися. Бог є розум, що виражає і утверджує себе в якості найвищої сутності. Для уявлення розум є одкровенням бога, а для розуму бог є одкровенням розуму. Сутність розуму, його могутність втілюється в богові. Бог є потреба мислення, необхідна думка, найвищий ступінь здатності мислення. [...]

Глава четверта

Бог як моральна сутність або закон

... Людина шукає заспокоєння в релігії, релігія – її найбільше надбання... Отже, якщо людина знаходить заспокоєння у богові, то це

означає, що бог – її дійсна сутність, а все, в чому вона шукала заспокоєння і що досі вважала своєю сутністю, було сторонньою, чужою їй сутністю. Тому якщо людина прагне і має знайти у богові заспокоєння, вона повинна спочатку знайти у ньому саму себе. [...]

...Бог як істота морально досконала є не що інше, як здійснена ідея, уособлений закон моральності, обернена в абсолютну сутність власна моральна сутність людини. [...]

... Людина усвідомлює, що серце, любов – найвища, абсолютна сила та істина, і вбачає у богові не лише закон, моральну сутність і сутність розуму, але й люблячу, сердечну, навіть суб'єктивно-людську істоту. [...]

Любов є зв'язок, опосередковуюче начало між досконалим і недосконалим, гріховним і безгрішним, всезагальним та індивідуальним, законом і серцем, божественним і людським. Любов є сам бог, і поза любов'ю немає бога. Любов робить людину богом і бога – людиною. Любов зміцнює слабке і послаблює сильне, принижує високе і звеличує низьке, ідеалізує матерію і матеріалізує дух. Любов є справжньою, єдністю бога і людини, духа і природи. [...]

Глава п'ята

Таємниця втілення або Бог як сутність серця ...

Таємниця втілення або олюднення бога полягає в усвідомленні божественної любові, або, що те ж саме, в погляді на бога як на людську істоту. Втілення є не що інше, як фактичний, чуттєвий прояв людського єства у богові. [...]

Людина є в релігії божественним об'єктом, божественною ціллю, і, отже, в релігії виражається її ставлення до самої себе, до своєї власної сутності. Найбільш очевидним і неспростовним доказом цього слугує любов бога до людини – основа і зосередження релігії. [...] Якщо ... бог любить людину, виходить, людина є серце боже, благо людини – його головний помисел. Отже, людина як об'єкт бога є одночасно своїм власним об'єктом у богові. Сутність бога є людською сутністю, п оскільки бог є любов, а істотний зміст цієї любові є людина. Любов бога до людини як основа і зосередження релігії, є любов людини до

самої себе, об'єктивована і споглядувана як найвища істина, як найвища сутність людини. [...]

Глава двадцять перша

Релігія є відношення людини до своєї власної сутності – у цьому полягає її істинність і моральна рятувальна сила, – але не як до своєї сутності, а як до іншої, відмінної від неї і навіть протилежної їй сутності; в цьому таїться и брехня, її обмеженість, її протиріччя з розумом і моральністю, в цьому – згубне джерело релігійного фанатизму, найвищий, метафізичний принцип кривавих людських жертв – одне слово, у цьому полягає першопричина всіх жахів, всіх разючих сцен у трагедії історії релігії. [...]

Глава двадцять восьма

Закінчення

... Любов до людини не повинна бути похідною; вона має стати первинною. Тільки тоді любов буде істинною, священною, надійною силою. Якщо людська сутність є найвища сутність людини, то і практично любов до людини повинна бути найвищим і першим законом людини. Людина людині бог – таке найвище практичне основоначало, такий і поворотний пункт всесвітньої історії. Відношення дитини до батьків, чоловіка до дружини, брата до брата, друга до друга, взагалі людини до людини, коротше, моральні відносини самі по собі – істинно релігійні відносини. [...]

Сьорен К'єркегор
(1813-1855)

Датський мислитель, чию концепцію («існування» як глибинну характеристику людини, котру роздирають протиріччя конечного і безконечного) за популярністю і способом філософування у Європі можна співставити лише з філософією Ніцше. Обидва являли собою тип філософа рефлектуючого самоспоглядання, одинокого напруженого співпереживання епосі.

Основні роботи: дисертація «Поняття іронії, що розглядається з постійним зверненням до Сократа» (1841), «Або-або» (1843), «Страх і трепет» (1843), «Повторення» (1844), «Поняття страху» (1844),

«Філософські крихти» (1845), «Хвороба до смерті» (1849) та ін.

Враховуючи недоступність творів К'єркегора (в радянський час вони й не видавались), викладаємо суть його вчення, яке мало основоположний вплив на екзистенціалізм.

Для реалізації своєї філософської програми К'єркегор виділяє три стадії життєвого шляху. Перша – естетична. На цій стадії людину зборюють насолоди, вона одержима пристрастями. Це ставлення до життя більшості. (Крайнім вираженням естетичного буття є еротика). Тут людина стає заручником власних устремлінь. Неодмінно наступає пересичення і відчуття абсурдності існування, яке супроводжується відчаєм. Символом естетичної людини К'єркегор вважає Дон Жуана.

Естетичній стадії протистоїть етична. Тут на перший план висувається усвідомлення відповідальності і почуття обов'язку. Основна вимога – стати самим собою. Символом етичного, за К'єркегором, є Агасфер («вічний жид»).

Третя стадія – релігійна. Це – прорив у нову сферу буття, де діє принцип «не що вибрано, а як вибрано». Цим шляхом можуть йти лише лицарі віри – люди полишені самим собі. Вони жураться, що не можуть стати зрозумілими для інших. Іншим вони здаються безумцями. Їх не слід плутати з «трагічними героями» (удаваними лицарями), так як останні відрікаються від себе, щоб примкнути до загального (друга стадія). Лицар віри відрікається від загального, щоб стати одиничним (третя стадія). Символом тут виступає Авраам.

Пропонуємо фрагмент з роботи К'єркегора «Страх і трепет». Вибір не випадковий. Автор високо цінив свій твір. Не з зайвої скромності у щоденнику він писав: «О, після моєї смерті одного «Страху і трепету» буде достатньо, щоб зробити моє ім'я безсмертним». Подається за виданням: Серен Кьеркегор, Страх и трепет. – Ленинград: Ступени, 1991. – С. 20 – 37. Переклав з російської І. Демчик.

Страх і трепет

Славословлення Аврааму

... Ми читаємо в Священному Писанні, що Бог, спокушуючи

Авраама, казав йому: «Авраме, Авраме, де ти?» І Авраам незмінно відказував: «Ось я». Далі читаємо: «Авраам встав рано – вранці». Так, він поспішав, наче на свято, і рано-вранці був на умовленому місці, на горі Моріа. Він ні слова не сказав ні Саррі, ні Ісааку, ні Елізеру, та й хто б зрозумів його, якщо випробування, за самою своєю суттю, накладало на нього обітницю мовчання? І він розклав дрова, зв'язав Ісаака, підпалив огнище і заніс ножа.

Слухачу мій! Для багатьох батьків втратити свою дитину значило втратити найдорожче в світі, попрощатися зі всякою надією на майбутнє, але ж жодна дитина не є для свого батька таким обітованим дитям, як Ісаак для Авраама. Чи мало батьків втрачали дітей, але ж на то була воля Господа! Незмінна, несподівана воля Всемогутнього, і Господь сам відкликав дитя. Не те з Авраамом. Йому довелось витримати більш важке випробування: доля Ісаака була вкладена разом з ножем в руки батька. І ось, він, старий, стояв перед своєю єдиною надією! Та він не сумнівався, не озирався боязко на всі боки, не набридав небові своїми мольбами. Він знав, що його випробовує Сам Господь Всемогутній, він знав, що від нього вимагається найтяжча жертва, хоча знав також, що ніяка жертва не повинна здаватися надто жорстокою, якщо Господь вимагає її: і він заніс ножа.

Хто укріпив руку Авраама і хто утримав її занесеною, не дав безсило опуститися? При такому видовиську всякий би обезсилив. Хто ж так укріпив душу Авраама, що у нього не потемніло в очах, від чого він не розрізнив би ні Ісаака, ні барана? Хто не осліп би від такого видовиська?

Якби Авраам, стоячи на горі Моріа, засумнівався, якби розгублено став озиратися на всі боки, якби ще раніше, як оголити ножа, випадково побачив барана, якби Господь дозволив йому замінити на Ісаака, Авраам відправився додому, все було б так само, він зберіг би Сарру та Ісаака, і все ж таки яка була різниця! Його повернення було б втечею, його спасіння – випадковість, і нагородою для нього була б ганьба, а в майбутньому на нього, можливо, чатувала б загибель. Він не засвідчив би тоді своєї віри, ні божого милосердя, він засвідчив би

лише, яке жахливе сходження на гору Моріа. І тоді Авраам не був би забутим: не забулась би і гора Моріа, хоча пам'ять про неї не розгулювала б, як пам'ять про Арарат, де пристав Ковчег, а жахала б, бо вона була б свідком того, що Авраам похитнувся у вірі своїй. [...]

Попереднє пояснення

Що ж зробив Авраам? Він з'явився ні надто рано, ні надто пізно. Він сів на віслюка і повільно поїхав дорогою. І весь цей час він продовжував вірити, він вірив, що Господь не вимагатиме у нього Ісаака, хоча і був готовий принести його в жертву, якби це потребувалось. Він вірив у силу абсурду. Ні про які розміркування людські тут не могло бути і мови. Хіба не абсурдно було гадати, що Господь, щойно зажадавши від нього жертву, в наступну мить раптом відмовився від своєї вимоги? Авраам зійшов на гору, але, навіть заносячи ніж, все продовжував вірити, що Господь не вимагатиме Ісаака. І хоча був вражений кінцем, та силою душевного змаху набрав сили свого колишнього душевного стану і тому прийняв Ісаака ще радісніше, ніж першого разу.

Далі: допустимо, що Ісаак дійсно був би принесений в жертву. Авраам все-таки продовжував би вірити. І вірив би не в блаженство майбутнього «там», а вірив би, що досягне блаженства тут, на землі. Господь міг послати нового Ісаака, воскресити принесеного в жертву. Авраам вірив у силу абсурду, тому що всяким людським міркуванням давно прийшов кінець. [...]

[...] Люди об'їжджають навколо весь світ, щоб побачити різні ріки, гори, нові зірки, рідкісних птахів, виродливих риб, безглузді раси істот і вважають, що нібито бачили щось особливе. А знай я, де знайти лицаря віри, я б пішки пішов за ним хоч на край світу. І я б вже ні на мить не випускав його із виду. Я вважав би себе цілком забезпеченим на все життя, тільки і роблячи, що з благоговінням спостерігаючи за ним, і сам наслідував би його, вправляючись в тих же душевних переживаннях. І хоча я ще не знайшов такого лицаря, все ж цілком можу собі уявити його...

* * *

Проблема І

[...] Дурні і дуже юні люди базікають, начебто для людини все можливо. Це велика помилка. В духовному смислі все можливо, а в світі конечного багато неможливого. Лицар віри, однак, робить це неможливе можливим, даючи йому духовне вираження, а дає він йому це духовне вираження тим, що відрікається від нього. Безконечне смирення – остання стадія, передуюча вірі: і хто не здійснив цього душевного руху, той не має віри. [...]

[...] Очевидно, щоб зрозуміти Авраама, потрібно створити нову категорію. Такого відношення до Божества язичництво не знало. Трагічний герой не входив ні в які приватні стосунки з Божеством, для нього етичне дорівнювало Божественному, ось чому і здавалось можливим примирити одиничне із загальним.

Для Авраама нема примирення. Тому, збуджуючи моє здивування, Авраам в той же час жахає мене. Той, хто відрікається від самого себе і жертвує собою заради обов'язку, відмовляється від конечного, щоб знайти Безконечне, і не помиляється. [...]

Над Авраамом не можна плакати. До нього підходиш з релігійним страхом, благоговійним трепетом, як підходив Ізраїль до гори Сінай.

Але якщо етичне таким чином теологічно відмінене, яким же побитом існує одинична людина, в якій воно скасовується? Вона існує як одиничне, на відміну від загального. Як існував Авраам? Він вірив. Ось парадокс, через який він опинився на крайній точці і якого він не може пояснити нікому іншому, бо парадокс цей полягає в тому, що він, як одинична людина, ставить себе в абсолютне відношення до абсолютного. Чи вправі він? Його право – знову парадокс, бо якщо він є вправі, то не через щось загальне, а через свою одиничність. [...]

Артур Шопенгауер
(1788-1860)

Німецький філософ. Останній з європейських мислителів, що намагалися створити всеохоплюючу філософію в систематичній формі: онтологію, гносеологію, логіку, аж до естетики і теорії музики. І все ж саме морально-етична проблематика стала стержневою для

світогляду Шопенгауера. В своєму головному творі «Світ як воля і уявлення» філософ розглядає дві сторони розколотого світу – «світ як уявлення» і «світ як воля», – котрий у цілому може бути описання як страждання...

Філософія Шопенгауера – це філософія фаталізму, за яким, людина як явище включена в причинно-наслідкову залежність, що не залишає місця для випадковості і свободи.

Тематично побудовану підбірку фрагментів з головної філософської праці Шопенгауера здійснено за виданням: Антология мировой философии: В 4-х т. – Т. 3. – М.: 1971. – С. 675-676, 682-704.

Світ як воля і уявлення

(Світ)

[...] Немає істини більш безперечної, більш незалежної від усіх інших, менш потребуючих доказів, аніж та, що все існуюче для пізнання, тобто весь цей світ, є тільки об'єктом щодо суб'єкта, поглядом для споглядаючого – коротше кажучи, уявленням. Звичайно, це стосується і теперішнього, і всякого минулого, і всякого майбутнього, стосується і найвіддаленішого, і близького: бо це поширюється на сам нас і простір, в яких тільки і перебувають усі такі відмінності. Все, що належить і може належати світові, неминуче приречене цій обумовленості суб'єктом та існує тільки для суб'єкта. Світ – уявлення ...

(Світ як воля)

Але що такий погляд, без шкоди для його правильності, все-таки однобічний і, отже, викликаний яким-небудь довільним абстрагуванням, це підказує кожному та внутрішня протидія, з якою він приймає світ тільки за своє уявлення; з іншого боку, однак він ніколи не може ухилитися від такого припущення. Хоча однобічність цього погляду доповнить наступна книга з допомогою істини, яка не стільки безпосередньо достовірна, скільки слугуюча тут нашим вихідним пунктом, і до якої можуть привести тільки глибоке дослідження, трудна абстракція, розрізнення неоднакового і поєднання тотожного, – з допомогою істини, котра дуже серйозна і у

всякого може викликати якщо не страх, то роздуми, – істини, що він також може сказати і повинен сказати: «Світ – моя воля» ... [...]

(Буття матерії в дії)

Буття матерії – це її дія; іншого буття не можна навіть і промислити. Тільки діючи, наповнює вона простір, наповнює вона час: її вплив на безпосередній об'єкт (котрий сам – матерія) обумовлює собою погляд, в якому вона тільки й існує; результат впливу кожного іншого матеріального об'єкта на інший пізнається лише тому, що останній тепер інакше, аніж раніше, впливає на безпосередній об'єкт, – і тільки в цьому названий результат і полягає. Таким чином причина і дія – в цьому вся сутність матерії: її буття – її дія [...]. Тому найкращим чином вдало сукупність всього матеріального названа дійсністю ...[...]

(Учення про волю)

... Хоча кожний окремий вчинок, за умови визначеного характери, необхідно виникає з одного мотиву і хоча ріст, процес харчування і вся сукупність змій тваринного тіла здійснюється через необхідно діючі причини (подразнення), асе ж таки весь ряд вчинків, а отже, і кожний зокрема, а також їх умова, саме тіло, котре їх виконує, а значить і процес, з допомогою котрого воно існує і всякому воно полягає, – все це ніщо інше, як прояв волі, розкриття, об'єктивність волі. На цьому основується повна відповідність людського і тваринного організму людській і тваринній волі взагалі: вона схожа (хоча і значно вище) на ту відповідність, в якій спеціально виготовлене знаряддя перебуває з волею виробника; вона тому є доцільністю, тобто телеологічною обґрунтованістю тіла ... [...]

Досі проявами волі вважали тільки ті зміни, які не мають іншої підстави, крім мотиву, тобто крім уявлення, тому волю приписували в природі одній лише людині і у виключному випадку тваринам, бо пізнання, уявлення,... ось, звичайно, істинний і виключний характер тваринності. Але те, що воля діє і там, де нею не керує пізнання, це найкраще показує інстинкт і художні мотиви тварин.

... Світ показує тепер свій другий бік. Досі він був тільки волею,

тепер він стає й уявленням, об'єктом пізнаючого суб'єкта. Воля, котра досі в темряві слідувала своєму пориву мірою впевнено і безпомилково, на цьому ступені запалюють для себе світоч як засіб, необхідний для того, щоб усунути шкоду, котра із зіткнення і складних властивостей її явищ могла б виникнути саме для найдосконаліших із них... [...]

Воля – це дещо первинне і основне, пізнання ж тільки сприяє прояву волі і служить його знаряддям. Тому всяка людина є те, що вона є, в міру своєї волі, і її характер складає в ній корінне начало, тому що хотіння – основа її єства. Завдяки прихідному пізнанню вона на протязі досвіду дізнається, що вона таке, тобто дізнається про свій характер. Таким чином, вона пізнає себе внаслідок якостей своєї волі і відповідно їм, а не старим поглядам – воліє внаслідок свого пізнання і відповідно цьому ...[...]

... Всяке щастя має лише негативний, а не позитивний характер, [...] тому воно не може бути тривалим вдоволенням і втіхою, а завжди звільняє тільки від якого-небудь страждання, або ... безпредметна туга і нудьга, – це знаходить собі підтвердження і у вірному дзеркалі сутності і життя – у мистецтві, особливо в поезії ... [...]

Якщо ми ... пізнали внутрішню сутність світу як волю і в усіх йото проявах побачили тільки її об'єктивність, котру простежили від несвідомого пориву темних сил природи до свідомої діяльності людини, то ми ніяк не можемо уникнути висновку, що разом з вільним запереченням, відміною волі, зникають і всі ті явища, те невпинне намагання і пошук без цілі і без відпочинку, на всіх ступенях об'єктивності, в яких і через які існує світ, зникає різноманіття спадкових форм, з волею зникають всі її прояви і, нарешті, загальні форми останнього, час і простір, як і остання форма його – суб'єкт і об'єкт. Нема волі – нема уявлення, нема світу ... [...]

Огюст Конт
(1798 – 1857)

Французький мислитель; засновник позитивізму – філософського напряму, основаного на принципі, що все істинне, «позитивне» знання

може бути отриманим лише як результат окремих спеціальних наук у їх систематичному об'єднанні і що філософія як особлива наука, котра претендує на самостійне дослідження реальності, не має права на існування. Підґрунтям концепції його є закон трьох стадій (кожне з наших понять з необхідністю проходить три стадії – теологічну або фіктивну, метафізичну або абстрактну, наукову або позитивну). Засновник соціології як науки.

Відомим став завдяки 6-томному «Курсу позитивної філософії» (1830-1842).

Нижче наводимо фрагменти з цієї роботи (за вид.: Мир философии: Кн. Для чтения. В 2-х ч. Ч. І. Исходные философии: проблемы, понятия и принципы. – М.: Политиздат, 1991. – с. 57-65).

Курс позитивної філософії

... кожна з наших головних ідей, кожна з галузей нашого знання проходить послідовно три різні теоретичні стани: стан теологічний або фіктивний, стан метафізичний або абстрактний, стан науковий або позитивний. Іншими словами, людський дух, за самою природою своєю, у кожному із своїх досліджень користується послідовно трьома методами мислення, за характером своїм істотно різними і навіть прямо протилежними один одному: спочатку теологічним методом, потім метафізичним і, нарешті, позитивним методом. Звідси і виникають три взаємовиключаючі один одного види філософії, або три загальні системи поглядів на сукупність явищ: перша є необхідною вихідною точкою людського розуму; третя – його певний і остаточний стан; друга служить лише перехідним ступенем.

У теологічному стані людський дух, спрямовуючи свої дослідження, головним чином, не на внутрішню природу речей, первісні й конечні причини вражаючих його явищ, прагнучи, одне слово, до абсолютного пізнання, вважає, що явища творяться прямим і постійним впливом більш чи менш численних надприродних факторів, довільне втручання котрих пояснює всі уявлювані аномалії Світу.

У метафізичному стані, що насправді являє собою тільки загальну видозміну теологічного, надприродні фактори замінені на абстрактні

сили, справжні сутності (уособлені абстракції), нерозривно зв'язані з різними речами і у змозі самі собою творити всі спостережувані явища, пояснення котрих полягає у такому випадку лише у пошуку відповідної сутності.

Накінець, в позитивному стані людський дух пізнає неможливість досягнення абсолютних знань, відмовляється від дослідження походження та призначення існуючого світу і від пізнання внутрішніх причин явищ і прагне, правильно комбінуючи розмірковування та спостереження, пізнати дійсні закони явищ, тобто їх незмінних відношень послідовності й подоби. Пояснення явищ, доведе до його дійсних меж, є віднині тільки встановленням зв'язків між різними окремими явищами і деякими загальними фактами, число котрих зменшується все більше і більше в міру прогресу науки.

Теологічна система досягла найвищого ступеня доступної їй досконалості, коли вона замінила дією однієї істоти різнорідні втручання численних, незалежних один від одного божеств, існування котрих до цього моменту передбачалося. Точно так само і межа метафізичної системи полягає у заміні всіх різноманітних сутностей однією загальною великою сутністю, природою, котру і належало б розглядати як єдине джерело всіх явищ.

Паралельно цьому досконаліть, до котрої постійно, хоча, можливо, і безуспішно, прагне позитивна система, полягала б у можливості представити всі окремі спостережувані явища як окремі випадки одного загального факту, подібного, наприклад, до тяжіння...

Із попереднього видно, що основна характеристична риса позитивної філософії полягає у визнанні всіх явищ підпорядкованими незмінним природним законам, відкриття і зведення числа котрих до мінімуму і складає ціль усіх наших зусиль, хоча ми і визнаємо абсолютно недоступним і безглуздим пошук перших чи останніх причин. Марно довго наполягати на принципі, котрий нині добре відомий усім тим, хто дещо глибше проник у засновані на спостереженні науки. Дійсно, усякий знає, що навіть у найдосконаліших поясненнях позитивних наук ми не претендуємо на

указування явищ, бо таким чином ми лише відсунули б утруднення назад; ми обмежимося точним аналізом обставин виникнення явищ і пов'язуємо їх один з одним природними відношеннями послідовності і подоби. [...]

... Чи обіймає усі розряди явищ позитивна філософія, котра за останні два століття дістала таке широке розповсюдження? Очевидно, ні, і тому чекає ще більша наукова робота для того, щоб надати позитивній філософії характеру універсальності, необхідної для остаточної її побудови.

Дійсно, в чотирьох ... головних категоріях природних явищ, тобто явищах астрономічних, фізичних, хімічних і фізіологічних, можна замітити суттєвий пропуск, саме явищ соціальних, котрі, хоча і входять неявно до числа явищ фізіологічних, але заслуговують, однак, як за своєю важливістю, так і за особливими труднощами їх вивчення, на виділення їх в особливу категорію. Ця остання група понять, що стосуються найбільш окремих, найбільш складних і найбільш залежних від інших явищ, завдяки цій одній обставині повинна удосконалюватись повільніше від усіх інших... Як би то не було, очевидно, що соціальні явища не ввійшли ще до області позитивної філософії, і теологічні, і метафізичні методи, котрими при вивченні інших родів явищ ніхто не користується ні як засобом дослідження, ні навіть як прийомом аргументації, досі і у тому, і в іншому відношенні тільки одні і використовуються при вивченні соціальних явищ, хоча недостатність цих методів цілком усвідомлюється всіма розумними людьми, стомленими безконечними і пустими суперечками між божественним правом і головенством народу.

Отже, ось дуже значний, але, очевидно, єдиний пропуск, котрий слід заповнити, щоб закінчити побудову позитивної філософії. Тепер, коли людський дух створив небесну фізику і фізику земну, механічну і хімічну, а також і фізику органічну, рослинну і тваринну, йому залишається завершити систему спостережувальних наук створенням соціальної фізики. Така в наш час найбільша і найнагальніша у багатьох суттєвих відношеннях потреба нашого розуму... [...]

Якщо тільки ця умова буде в дійсності виконана, сучасна філософська система у всій своїй сукупності буде поставлена на міцну основу, так як тоді не буде існувати жодного доступного для спостереження явища, котре не входило б в одну з встановлених вище п'яти великих категорій явищ: астрономічних, фізичних, хімічних, фізіологічних і соціальних. Після того як всі наші поняття стануть однорідними, філософія остаточно досягне позитивного стану; вона не буде вже у змозі змінити свій характер і їй залишиться тільки розвиватися безконечно шляхом нових, постійно зростаючих набутків, котрі стануть неодмінним результатом нових спостережень і більш глибоких роздумів. [...]Тепер... вважаю за необхідне...вказати на головну користь, котру подібна робота (тобто визначення загального духу курсу позитивної філософії) може принести прогресу людства, якщо всі суттєві умови будуть належним чином виконані. Цей останній ряд міркувань я обмежу зазначенням чотирьох основних властивостей.

По-перше, вивчення позитивної філософії,... дає нам єдино раціональний засіб виявити логічні закони людського розуму, до відшукання котрих досі використовувались засоби, досить мало для того придатні...[...]

Другим не менш важливим, але ще більш цікавим наслідком, котрий необхідно спричинить міцне обґрунтування позитивної філософії,... є провідна роль її у всезагальній реформі нашої системи виховання. [...]

Спеціальному вивченню загальних положень наук судилося не лише змінити виховання, але й сприяти прогресові окремих позитивних наук, це і складає третю основну властивість...

Дійсно, поділ, котрий ми робимо між науками, хоча й не досить довільно, як дехто думає, однак за суттю своєю є штучним. Насправді предмет усіх досліджень один, і ми ділимо його лише з метою виокремити утруднення, що зустрічаються при його вивченні, аби потім краще упоратися з ними. [...]

...Нарешті, четверта і основна властивість науки, яку я назвав позитивною філософією... полягає в тому, що позитивну філософію

можна вважати єдиною міцною основою суспільних реформ, що мають покласти край тому критичному стану, в котрому так давно вже перебувають найбільш цивілізовані народи... [...]

Карл Генріх Маркс
(1818-1883)

Видатний німецький мислитель, філософсько-політичне вчення (марксизм) котрого в XX ст. стало чи не найпоширенішим і найпопулярнішим у світі. Маркс був творцем гуманістичної концепції, в центрі якої стоїть людина як якісно вищий (суспільний) щабель буття.

Подаємо фрагмент з «Економічно-філософських рукописів 1844 року» Маркса (які, на жаль, побачили світ лише 1932 року) – «Комунізм», де міститься філософська критика грубого, «казарменого комунізму».

Економічно-філософські рукописи 1844 року

...Комунізм є позитивне вираження ліквідації приватної власності; на перших порах він виступає як всезагальна приватна власність. Беручи відношення приватної власності в його всезагальності, комунізму його першій формі є лише узагальненням і завершенням цього відношення. Як такий він має двоякий вигляд: по-перше, панування речової власності над ним таке велике, що він прагне знищити все те, чим, на началах приватної власності, не можуть володіти всі; він хоче насильно абстрагуватися від таланту і т.д. Безпосереднє фізичне володіння уявляється йому єдиною метою життя й існування; категорія робітника не ліквідовується, відношення приватної власності залишається відношенням усього суспільства до світу речей; нарешті, цей рух, що прагне протиставити приватній власності всезагальну приватну власність, виявляється в абсолютно товарній формі, коли він протиставляє шлюбові (який справді, є певного формою виключної приватної власності) спільність дружин, де, виходить, жінка стає суспільною і всезагальною власністю. Можна сказати, що ця ідея спільності дружин розкриває таємницю цього ще

зовсім грубого і неосмисленого комунізму. Подібно до того, як жінка переходить тут від шлюбу до загальної проституції, так і весь світ багатства, тобто предметної сутності людини, переходить від виключного шлюбу з приватним власником до універсальної проституції з усім суспільством. Цей комунізм, який скрізь заперечує особистість людини, є лише послідовне вираження приватної власності, яка є цим запереченням. Загальна і конституйована як влада заздрість являє собою ту приховану форму, якої набуває користолюбство і в якій воно себе лише іншим способом задовольняє. Всяка приватна власність як така відчуває – принаймні у відношенні до багатшої приватної власності – заздрість і жадобу нівелювання, так що ці останні становлять навіть сутність конкуренції. Грубий комунізм є лише завершенням цієї заздрості і цього нівелювання, яке виходить з уявлення про певний мінімум. У нього – певна обмежена міра. Що таке ліквідація приватної власності аж ніяк не є справжнім освоєнням її, видно саме з абстрактного заперечення всього світу культури і цивілізації, з повернення до неприродної простоти бідної, грубої людини, яка не має потреб і яка не тільки не піднеслася над рівнем приватної власності, але навіть і не доросла ще до неї.

Для такого комунізму спільність є лише спільність праці і рівність заробітної плати, яка виплачується общинним капіталом, общиною як всезагальним капіталістом. Обидві сторони взаємовідношення піднесені на ступінь уявлюваної всезагальності: праця – як призначення кожного, а капітал – як визнана і сила всього суспільства.

У відношенні до жінки, як здобичі і служниці суспільного любострастя, виражена та нескінченна деградація, в якій людина перебуває у відношенні до самої себе, бо таємниця цього відношення знаходить своє недвозначне, рішуче, відкрите, явне вираження у відношенні чоловіка, де жінки і втому, як мислиться безпосереднє, природне родове відношення. Безпосереднім, природним, необхідним відношенням людини до людини є відношення чоловіка до жінки. У цьому природному родовому відношенні людини до природи є безпосередньо її відношення до людини, а її відношення до людини є

безпосередньо її відношення до природи, її власне природне призначення. Таким чином, у цьому відношенні виявляється в чуттєвому вигляді, у вигляді наочного факту те, наскільки стала для людини! природою людська сутність, або наскільки природа стала людською сутністю людини. На підставі відношення можна, виходить, судити про ступінь загальної культури людини. З характеру цього відношення видно, якою мірою людина стала для себе родовою істотою, стала для себе людиною і мислить себе такою. Відношення чоловіка до жінки є найприродніше відношення людини до людини. Тому в ньому виявляється, в якій мірі природна поведінка людини стала людською, або в якій мірі людська сутність стала для неї природною сутністю, в якій мірі її людська природа стала для неї природою. З характеру цього відношення видно також, в якій мірі потреба людини стала людською потребою, тобто в якій мірі інша людина як людина стала для неї потребою, в якій мірі сама вона, у своєму найіндивідуальнішому бутті, є разом з тим суспільною істотою.

Таким чином, перше позитивне скасування приватної власності, грубий комунізм, є тільки форма прояву мерзенності приватної власності, яка хоче утвердити себе як позитивна спільність.

Комунізм а) ще політичного характеру, демократичний або деспотичний; б) із скасуванням держави, але в той же час ще незавершений і все ще перебуваючий під впливом приватної власності, тобто відчуження людини.

І в тій і в другій формі комунізм уже містить себе як реінтеграцію або повернення людини до самої себе, як знищення людського самовідчуження; але оскільки він ще не усвідомив позитивної сутності приватної власності і не збагнув ще людської природи потреби, то він теж ще перебуває в полоні у приватної власності і заражений нею. Правда, він збагнув поняття приватної власності, але не зрозумів ще її сутності.

Комунізм як позитивне скасування приватної власності – цього самовідчуження людини – і через те як справжнє привласнення людської сутності людиною і для людини; а тому як повне, свідоме і з

збереженням усього багатства попереднього розвитку, повернення людини до самої себе як людини суспільної, тобто людяної. Такий комунізм, як завершальний натуралізм, = гуманізму, а як завершений гуманізм, = натуралізму; він є справжнє розв'язання суперечності між людиною і природою, людиною і людиною, справжнє розв'язання спору між існуванням і сутністю, між опредмечуванням і самоутвердженням, між свободою і необхідністю, між індивідом і родом. Він – вирішення загадки історії, і він знає, що він є це вирішення.

[V] Тому весь рух історії є, з одного боку, дійсний акт породження цього комунізму – роди його емпіричного буття, – а з другого боку, він є для мислячої свідомості осягнуваним і пізнавальним рухом його становлення. А вищезазначений, ще незавершений комунізм шукає для себе історичного доказу в окремих історичних утвореннях, що протистоять приватній власності, шукає доказу в існуючому, вириваючи окремі моменти руху (особливо люблять гарцювати на цьому конику Кабе, Вільгардель та ін.) і фіксуючи їх доказ своєї історичної чистокровності; але цим він тільки доводить, що незрівнянно більша частина історичного руху суперечить його твердженням і що коли-небудь існував, то саме це його минуле буття заперечує його претензію на сутність.

Неважко побачити необхідність того, що весь революційний рух знаходить собі емпіричну, так і теоретичну основу в русі приватної власності, в економіці.

Ця матеріальна, безпосередньо чуттєва приватна власність є матеріальним, чуттєвим вираженням відчуженого людського життя. Її рух – виробництво і споживання – є чуттєвий прояв руху всього попереднього виробництва, тобто він являє собою здійснення або дійсність людини. Релігія, сім'я, держава, право, мораль, наука, мистецтво і т. д. є лише особливі види виробництва і підпорядковані його всезагальному законові. Тому позитивне скасування приватної власності, як утвердження людського життя, є позитивне скасування всякого відчуження, тобто повернення людини з релігії, сім'ї, держави

і т. д. до свого людського, тобто суспільного буття. Релігійне відчуження як таке відбувається лише у сфері свідомості, у сфері внутрішнього світу людини, але економічне відчуження є відчуження дійсного життя, – тому його скасування охоплює обидві сторони. Зрозуміло, що коли у різних народів цей рух починається або в одній, або в другій з цих сфер, то це залежить від того, чи проходить справжнє визнане життя: даного народу переважно у сфері свідомості, чи може у сфері зовнішнього світу, чи є воно більш, ідеальним, чи може реальним життям. Комунізм відразу ж починає з атеїзму (Оуен), а атеїзм на перших: порах далеко ще не є комунізм; адже і той атеїзм, з якого починає комунізм, є ще переважно абстракція. Тому філантропія атеїзму з самого початку є лише філософська, абстрактна філантропія, тоді як філантропія комунізму відразу ж є реальною і націлена безпосередньо на дію.

Ми бачили, як гри припущенні позитивного скасування приватної власності людина виробляє людину – саму себе й іншу людину; як предмет, який є безпосереднім продуктом діяльності її індивідуальності, разом з тим виявляється її власним буттям для іншої людини, буттям цієї іншої людини і буттям останньої для першої. Але таким же самим способом і матеріал праці і людина як суб’єкт є результатом і вихідним пунктом руху (в тому, що вони повинні служити цим вихідним пунктом, у цьому і полягає історична необхідність приватної власності). Таким чином, суспільний характер і властивий всьому рухові; як саме суспільство виробляє людину як людину, так і вона виробляє суспільство. Діяльність і користування її плодами, як за своїм змістом, так і за способом існування, мають суспільний характер: суспільна діяльність і суспільне користування. Людська сутність природи існує тільки для суспільної людини; бо тільки в суспільстві природа є для людини ланкою, яка зв’язує людину з людиною, буттям її для іншої і буттям іншої для неї, життєвим елементом людської дійсності; тільки в суспільстві природа виступає як основа її власного людського буття. Тільки в суспільстві її природне буття є для неї її людським буттям і природа стає для неї людиною.

Таким чином, суспільство є закінчена сутнісна єдність людини з природою, справжнє воскресіння природи, здійснений натуралізм людини і здійснений гуманізм природи. [...]

[VI] ... Навіть... тоді, коли я займаюсь науковою і т. п. діяльністю, – діяльністю, котру я лише в рідких випадках можу здійснювати в безпосередньому спілкуванні з іншими, – навіть і тоді я зайнятий суспільною діяльністю, тому що я дію як людина. Мені не лише даний (як суспільний продукт) матеріал для моєї діяльності – навіть і сама мова, якою користується мислитель, – але й моє власне буття є суспільна діяльність: а тому і те, що я роблю з моєї особи, я роблю з себе для суспільства, усвідомлюючи себе як суспільну істоту. [...]

... Комунізм є необхідною формою і енергетичним принципом найближчого майбутнього, але як такий комунізм не є метою людського розвитку, формою людського суспільства. [...]

Фрідріх Енгельс
(1820-1895)

Один із основоположників марксизму. Онтологізував діалектику, тобто переніс на природу ті закономірності, які Гегель вивів стосовно категорій мислення (так звана «діалектика природи»). Намагався надати гегелівським положенням характеру законів – чітких, на взірець природознавства, істин.

Основні роботи: «Шеллінг про Гегеля», «Шеллінг і одкровення», «Шеллінг – філософ у Христі» (1841-1842), «Анти-Дюрінг»(1876-1878), «Діалектика природи» (1873-1883), «Людвіг Фойєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886). Саме в цій останній (фрагменти котрої пропонуємо читачеві) Енгельс розкрив співвідношення між класичною німецькою філософією і діалектико-матеріалістичною філософією Маркса.

Людвіг Фойєрбах і кінець класичної німецької філософії
IV

Штраус, Бауер, Штірнер, Фойєрбах були паростками гегелівської філософії, оскільки вони не покидали філософського ґрунту. Після

свого «Життя Ісуса» і «Догматики» Штраус займався тільки філософською і історико-церковною белетристикою. Бауер зробив дещо значне лише в області історії виникнення християнства. Штірнер лишився просто курйозом навіть після того, як Бакунін перемішав його з Прудоном і охрестив цю мішанину «анархізмом». Один Фойєрбах був видатним філософом. Проте він не тільки не зумів перейти за межі філософії, яка видавала себе за якусь науку наук, що витає над усіма окремими науками і зв'язує їх воєдино, – ця філософія лишалась в його очах недоторканою святинею, – але навіть як філософ він спинився на півдорозі, був матеріаліст внизу, ідеаліст угорі. Він не подолав Гегеля зброєю критики, а просто відкинув його геть як щось непридатне до вжитку; в той же час він сам не був спроможний протипоставити енциклопедичному багатству гегелівської системи нічого позитивного, крім пишної релігії любові і скудної, безсилої моралі.

Але при розкладі гегелівської школи утворився ще й інший напрям, єдиний, який дійсно дав плоди. Цей напрям головним чином зв'язаний з ім'ям Маркса.

Розрив з філософією Гегеля стався і тут шляхом повернення до матеріалістичної точки зору. Це значить, що люди цього напряму зважились розуміти дійсний світ – природу і історію – таким, яким він сам дається кожному, хто підходить до нього без упереджених ідеалістичних вигадок; вони вирішили, не шкодуючи, пожертвувати всякою ідеалістичною вигадкою, яка не відповідає фактам, взятим в їх власному, а не в якомусь фантастичному зв'язку. І нічого більше матеріалізм взагалі не означав. Новий напрям відрізнявся лише тим, що тут вперше справді серйозно поставились до матеріалістичного світогляду, що він був послідовно проведений – принаймні в основних рисах – в усіх розгляданих галузях знання.

Гегель не був просто відкинутий геть. Тільки, за вихідну точку була взята ... революційна сторона його філософії, діалектичний метод. Але цей метод в його гегелівській формі був непридатний. У Гегеля діалектика є саморозвиток поняття. Абсолютне поняття не тільки існує – невідомо де – одвічно, але й становить справжню, живу душу всього

існуючого світу.

Воно розвивається в напрямі до самого себе через всі ті попередні ступені, які докладно розглянуті в «Логіці» і які всі вміщені а ньому самому. Далі воно «відчужує» себе, перетворюючись в природу, де воно, не усвідомлюючи самого себе, набравши вигляду природної необхідності, робить новий розвиток, і в людині, нарешті, знов приходить до самосвідомості. А в історії ця самосвідомість знов вибивається з первозданного стану, поки, нарешті, абсолютне поняття не приходить знов повністю до самого себе в гегелівській філософії. Діалектичний розвиток, який виявляється в природі і в історії, тобто причинний зв'язок того поступального руху, який крізь усі зигзаги і крізь усі тимчасові кроки назад прокладає собі шлях від нижчого до вищого, цей розвиток є у Гегеля тільки відбитком саморуху поняття, що вічно відбувається невідомо де, але в усякому разі зовсім незалежно від усякого мислячого людського мозку. Треба було усунути це ідеологічне перекручення. Повернувшись до матеріалістичної точки зору, ми знову побачили в людських поняттях відображення дійсних речей, замість того щоб в дійсних речах бачити відображення тих чи інших ступенів абсолютного поняття. Діалектика зводилась цим до науки про загальні закони руху як зовнішнього світу, так і людського мислення: два ряди законів, які по суті справи тотожні, а щодо свого виразу різні лише остільки, оскільки людська голова може застосовувати їх свідомо, тимчасом як у природі, – а досі здебільшого і в людській історії – вони прокладають собі шлях несвідомо, у формі зовнішньої необхідності, серед безконечного ряду позірних випадковостей. Таким чином, діалектика понять сама ставала тільки свідомим відображенням діалектичного руху дійсного світу. Разом з цим гегелівська діалектика була перевернута, а краще сказати – знову поставлена на ноги, тому що раніше вона стояла на голові. І знаменно, що не одні ми відкрили цю матеріалістичну діалектику, яка ось уже багато років є нашим найкращим знаряддям праці і нашою найгострішою зброєю; німецький робітник Йосиф Діцген знову відкрив її незалежно від нас і навіть незалежно від Гегеля.

Тим самим революційна сторона гегелівської філософії була відновлена і одночасно звільнена від тих ідеалістичних оболонок, які у Гегеля утруднювали її послідовне проведення. Велика основна думка, – що світ складається не з готових, викінчених предметів, а являє собою сукупність процесів, в якій предмети,що здаються незмінними, так само як і роблені головою уявні їх знімки, поняття, перебувають у безперервній зміні, то виникають, то знищуються, причому поступальний розвиток, при всій позірній випадковості і всупереч тимчасовим відпливам, кінець кінцем прокладає собі шлях, – ця велика основна думка з часів Гегеля до такої міри увійшла в загальну свідомість, що навряд чи хто-небудь стане заперечувати її в її загальному вигляді. Але одна річ визнавати її на словах, інша річ – застосовувати її в кожному окремому випадку і в кожній даній галузі дослідження. Якщо ж ми при дослідженні постійно виходимо з цієї точки зору, то для нас раз назавжди втрачає всякий смисл вимога остаточних розв’язань і вічних істин; ми ніколи не забуваємо, що всі здобувані нами знання неминуче обмежені і обумовлені тими обставинами, за яких ми їх здобуваємо. Разом з тим у нас уже не можуть більше викликати повагу такі непереборні для старої, але все ще дуже поширеної метафізики протилежності, як протилежності істини і заблудження, добра і зла, тотожності і відмінності, необхідності і випадковості. Ми знаємо, що ці протилежності мають лише відносне значення: те, що нині визнається істиною, має свою хибну сторону, яка тепер прихована, але згодом виступить назовні; і цілком так само те, що визнане тепер заблудженням, має істинну сторону, в силу якої воно раніше могло вважатися істиною; те, що утверджується як необхідне, складається з чистих випадковостей, а те, що вважається випадковим, є форма, за якою приховується необхідність, і т. д.

Старий метод дослідження і мислення, який Гегель називає «метафізичним», який мав справу переважно з предметами як з чимсь викінченим і незмінним і рештки якого досі ще міцно сидять в головах, мав у свій час велике історичне виправдання. Треба було дослідити

предмети, перше ніж можна було приступити до дослідження процесів. Треба спочатку знати, що таке даний предмет, щоб можна було зайнятися тими змінами, які з ним відбуваються. Саме так і стояла справа в природничих науках. Стара метафізика, що вважала предмети викінченими, виросла з такого природознавства, яке вивчало предмети неживої і живої природи як щось викінчене. А коли це вивчення окремих предметів просунулось так далеко, що можна було зробити рішучий крок вперед, тобто перейти до систематичного дослідження тих змін, які відбуваються з цими предметами в самій природі, тоді й у філософській області пробила смертна година старої метафізики. І справді, коли до кінця минулого століття природознавство було переважно збираючою наукою, наукою про викінчені предмети, то в нашому столітті воно стало власне упорядковуючою наукою, наукою про процеси, про походження і розвиток цих предметів і про зв'язок, який з'єднує ці процесії природи в одно велике ціле. Фізіологія, яка досліджує процеси в рослинному і тваринному організмі; ембріологія, яка вивчає розвиток окремого організму від зародкового стану до зрілості; геологія, яка вивчає поступово утворення земної кори, – всі ці науки є діти нашого століття.

Пізнання взаємного зв'язку процесів, які відбуваються в природі, рушило вперед гігантськими кроками особливо завдяки трьом великим відкриттям:

По-перше, завдяки відкриттю клітини як тієї одиниці, з розмноження і диференціації якої розвивається все тіло рослини і тварини. Це відкриття не тільки переконало нас, що розвиток і ріст усіх вищих організмів відбуваються за одним загальним законом, але, показавши здатність клітин до зміни, воно намітило також шлях, який веде до видових змін організмів, змін, внаслідок яких організми можуть проходити процес розвитку, що являє собою дещо більше, ніж розвиток тільки індивідуальний.

По-друге, завдяки відкриттю перетворення енергії, яке показало, що всі так звані сили, які діють насамперед у неорганічній природі, – механічна сила і її доповнення, так звана потенціальна енергія,

теплота, випромінювання (світло, променистa теплота), електрика, магнетизм, хімічна енергія, – являють собою різні форми прояву універсального руху, які переходять одна в одну в певних кількісних відношеннях, так що, коли зникає деяка кількість однієї, її місце заступає певна кількість іншої, і весь рух у природі зводиться до цього безперервного процесу перетворення з однієї форми в іншу.

Нарешті, по-третє, завдяки вперше в загальному зв'язку даному Дарвіном доказові того, що всі існуючі тепер організми, не виключаючи й людини, виникли в результаті довгого процесу розвитку з небагатьох первісне одноклітинних зародків, а ці зародки, в свою чергу, утворилися з виниклої хімічним шляхом протоплазми, або білка. [...]

Памфіл Юркевич
(1827-1874)

Найвизначніший український філософ XIX ст., народився на Полтавщині в сім'ї священика. Навчався в Полтавській семінарії, а потім у Київській духовній академії (1847-1851), після закінчення якої продовжив наукову діяльність у її стінах. 1858 року стає екстраординарним професором. З 1861 р. – виконуючий обов'язки декана історико-філософського факультету Московського університету. Основні праці: «Ідея», «Серце і його значення в духовному житті людини, за вченням слова Божого», «Із науки про людський дух», «Матеріалізм і завдання філософії», «З приводу статей богословського змісту, вміщених в «Філософському лексиконі» (Критично-філософські уривки)», «Мова фізіологів і психологів», «Розум та вчення Платона і досвід за вченням Канта», «Читання про виховання», «Курс загальної педагогіки».

Уривки даються за виданням: Юркевич П.Д. Вибрані твори. – К.: Наук, думка, 1994.

Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого

Серце є скарбник і носій усіх тілесних сил людини. [...] Серце є

центром душевного і духовного життя людини. Так, в серці започатковується і народжується рішучість людини на ті чи інші вчинки; в ньому виникають різноманітні наміри і бажання; воно є місцем волі та її бажань. [...]

Серце є центром усіх пізнавальних дій душі. [...]

Нарешті, серце є центром морального життя людини. В серці з'єднуються всі моральні стани людини... Серце є вихідним пунктом усього доброго і злого в словах, думках і вчинках людини, є добрий і злий скарб людини... Серце є скрижаль, на якому викарбуваний природний моральний закон... [...]

... Мислення не вичерпує собою всієї повноти духовного людського життя, так само як досконаліть мислення ще не означає всіх досконалостей людського духу. Хто стверджує, що «мислення о вся людина», і сподівається вивести всю багатогранність душевних явищ із мислення, той досягне не більше того фізіолога, котрий став би з'ясовувати явища слуху – звук, тони і слова – із явищ зору, якими є протяжність, фігура, колір і т. д. У відповідності з цим ми можемо вже припустити, що діяльність людського духу має своїм безпосереднім органом в тілі не одну голову або головний мозок з нервами, щодо нього йдуть, а розповсюджується значно далі і глибше в середину тілесного організму. Як сутність душі, так і її зв'язок з тілом має бути значно багатшим і різноманітнішим, ніж звичайно думають. [...]

... Зв'язок між рухом певної частини головного мозку і уявленням, котре з цього приводу утворює душа, є не механічний зв'язок тисків і поштовхів... а зв'язок доцільний, ідеальний, духовний; душа отримує враження не від просторових рухів мозкової маси, а від доцільної її діяльності, котра, як здається, не потребує просторового збігу діючих один на одного членів. [...]

... Наші думки, слова і спроби суть спочатку не образи зовнішніх предметів, а образи або вияви загального почуття душі, породження нашого сердечного настрою. ... В серці людини знаходиться основа того, що її уявлення, почуття і вчинки набувають такого особистого,

приватно-визначеного спрямування, за силою котрого вони суть прояви не загальної духовної істоти, а окремої живої справді існуючої людини. [...]

... Якби людина виявляла себе одним мисленням, яке в такому випадку було б, вірогідно, дійсно справжнім образом зовнішніх предметів, то різноманітний, багатий життям і красою світ відкривався б її свідомості як правильна, але водночас і мертва математична величина. Вона могла б проглядати в цю величину наскрізь і в цілому, але зате уже ніде не зустрічала би буття істинного, живого, яке вражало б її красою форм, таємничістю потягів та безконечною повнотою змісту. Нам здається, що в справжній душі немає такого однобокого мислення. І що було б з людиною, коли б її думка не мала іншого призначення, крім того, що повторювати у своїх рухах події дійсності або відображати в собі сторонні для духу явища? Може статися, що в цьому випадку наші думки відрізнялись би такою ж визначеністю, як математичні величини; але зате ми могли б у нашому знанні речей рухатися тільки в ширину, а не в глибину. Світ як система явищ життєдайних, повних краси і знаменності, існує і відкривається найперше для глибокого серця і звідси вже для розуміючого мислення, проходять врешті-решт не із впливів зовнішнього світу, із спонук і нездоланних вимог серця.

... Уже в простому уявленні, яке тільки-но утворюється нашим мисленням на основі вражень, що йдуть ззовні, ми повинні розрізняти дві сторони:

1) знання зовнішніх предметів, яке присутнє в цьому уявленні,

2) той душевний стан, який обумовлюється цим уявленням і знанням.

Ця остання сторона не підлягає жодному математичному розрахунку: вона виражає безпосередньо і своєрідно якість і винятковість нашого душевного настрою. ... Нам ніколи не вдасться перевести в чітке знання того руху радості й печалі, страху і надії ті відчуття добра і любові, які так безпосередньо змінюють биття нашого серця. Коли ми одержуємо насолоду від споглядання краси в природі

чи в мистецтві, коли нас зачіпають задушевні звуки музики, коли ми дивуємося величі подвигу, то всі ці стани більшого чи меншого натхнення вмить відбиваються в нашому серці, і причому з такою самобутністю і незалежністю від нашого звичайного потоку душевних станів, що людське мистецтво, мабуть, вічно буде повторювати справедливі нарікання на недостатність засобів для виразу і зображення цих сердечних станів. [...]

... Якщо істина падає нам на серце, то вона стає нашим благом, нашим внутрішнім скарбом. Тільки за цей скарб, а не за абстрактну думку людина може вступити в боротьбу з обставинами і людьми; тільки для серця можливий подвиг і самовідданість.

Із цих зауважень ми виводимо два положення:

1) серце може виражати, знаходити і розуміти досить своєрідно такі душевні стани, котрі за своєю ніжністю, переважаючою духовністю і життєдайністю не доступні абстрактному знанню розуму;

2) поняття й абстрактне знання розуму, оскільки воно стає нашим душевним станом, а не залишається абстрактним образом зовнішніх предметів, відкривається або дає себе відчувати і помічати не в голові, а в серці; в цю глибину воно мусить проникнути, щоб стати діяльною силою і рушієм нашого духовного життя.

У живій оцінці людей і їхніх цінностей ми не обмежуємося вказівкою на їхні знання і поняття. Істина, оскільки вона існує лише в абстрактній думці людини, не відноситься нами при оцінці прямо і безпосередньо до її духовного єства. Нам хотілося б насамперед знати, чи хвилює ця істина її серце, які її духовні спонуки і прагнення, чим викликаються її симпатії, що її радує і печалить і, взагалі, в чому полягає цінність її серця. [...]

...Якщо серце є таким центром духовного життя людини, з якого походять прагнення, бажання і задуми безпосередньо або тією стороною, яка не випливає з математичною рівністю із зовнішніх діючих причин, то найправильніша теорія душевних явищ не може визначити особливостей і відмін, з якими вони проявляються в цій окремій душі за певних обставин. Як ми вже сказали, людина не є

таким екземпляром роду, в якому тільки повторювався б загальний зміст інших екземплярів. Вона, і в цьому відношенні вона єдина у відомому нам світі, є особиною, або, як говорять, індивідуумом. Такою особливою, що не зникає в роді, істотою знає себе людина в безпосередній самосвідомості, яка відкриває їй не душу, а цю особливу, з особливими настроями, прагненнями і задумами; загальна ж теорія душевного життя постає, як і вся теорія, через порівняння, узагальнення й абстрагування від окремих досвідів. Звідси ми можемо зробити висновок, що, навіть коли б в історії природи все було підпорядковане чіткому механізмові, який не дозволяє вилучення, в історії людства можливі факти, події, явища, які будуть засвідчувати про себе своїм простим існуванням, і можливості яких не можна ні допускати, ні заперечувати на підставі загальних законів, відомих нам із науки про душу. Коли наука з'ясує для себе справжнє значення і межі цього положення, тоді, можливо, вона зуміє поставити себе в правильне відношення до божественного одкровення. Досі вона розмірковувала майже в такий спосіб. Відома історична подія, судячи із переконливих свідчень, мала б бути визнана дійсною, проте наявність її суперечить загальним законам, за якими пояснюємо ми душевне життя всякої людини; отож, немає підстав приймати її за дійсність. Ми протиставляємо цьому міркуванню наступний порядок думок. У серці людини міститься джерело для таких явищ, котрим притаманні особливості, що не випливають із жодного загального поняття чи закону. Згідно із загальними законами душевного життя ми можемо обговорювати лише щоденні, звичні, обумовлені буденним плином речей явища людського духу, тому що ці закони зняті або абстраговані від цих однакових чи одноманітних явищ. Тому там, де ми зустрічаємо явища, що випадають із цього звичного ряду, ми маємо дослідити насамперед їх просту дійсність, не закриваючи її загальними законами з механічною необхідністю, як мертва і бездіяльна маса. Причому, якщо не можна допустити, щоб тут, як у галузі фізики, дія і протидія були рівні, то з іншого боку, незвичні події, як доводить досвід, завжди відбуваються за якихось особливих обставин. З нашого

погляду, решта світу уявляється нам, як річка, котрої ширину й глибину легко виміряти за загальними правилами; але, пливучи вгору по цій річці, ви, можливо, раптово зустрічаєте такий вир, такий швидкий, заплутаний рух хвиль, які то відкидають в ширину, то занурюють в глибину, що загальні правила виміру можуть бути прикладені тут дуже неточно. Можливо, подібна аналогія керувала думкою «того великого психолога, який сказав: «Джерело природи в серці людини», тому що й справді ми тут стоїмо біля джерел, направленість яких усередину й у глибину невідома для нас: явища можна помітити тут лише після того, як вони виникли, а з якої визначеної глибини, в якому напрямку, яким буде їхнє спрямування й порядок і в яких особливих видозмінах виникнуть вони, цього не можна визначити ні за якими загальними законами. [...]

Моральні вчинки можливі для людини, тому що їй притаманна свобода. Ця свобода проявляється в здатності душі самовизначатися до діяльності. Наприклад, праведні справи може людина робити і з необхідності, в цьому випадку вони мають значення лише юридичне, а не моральне. Уявіть тепер, що ті ж самі праведні справи ця людина робить вільно, охоче, із любові чи від серця, сумлінно; тоді ці справи, як такі, що випливають із любові чи, із серця, наповнюються високою моральною цінністю... Так, у всього людства панує переконання, що моральна цінність вчинку визначається виключно моральним ступенем свобідної любові серця до добра, заради якого він здійснюється, а все інше, чим обумовлюється окрім цього такий вчинок, зокрема: хист або вміння, яке передбачає зрілість і досвід, глибоке й правильне міркування, що доводить розвинутий розум, – усе це ціниться у вчинку як фізична сила духу, котра без благодаті любові здатна втілюватися в найнегідникові дії. [...]

Олександр Потебня
(1835-1891)

Фундатор багатьох нових напрямків у філософії мови, лінгвістиці, культурології. Його перу належать такі праці, як «Думка і мова», «Психологія поетичного і прозаїчного мислення», «Про міфічне

значення деяких обрядів і повірій» тощо.

Пропонуємо читачеві уривки з книги О. Потебні «Думка і мова» за вид.: Потебня А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989.Переклад з російської І. Демчика.

Думка і мова

IX. Уявлення, судження, поняття

... Слово не є ... зовнішнім додатком до готової вже у людській душі ідеї необхідності. Воно є витікаючим з глибини людської природи засобом створювати цю ідею, тому що лише з його допомогою відбувається і розкладання думки. Як у слові вперше людина усвідомлює свою думку, так у ньому ж перш за все вона бачить ту законність, котру потім переносить на світ. Думка, викохана словом, починає відноситися безпосередньо до самих понять, у них знаходить шукане знання, на слово ж починає дивитись як на сторонній і довільний знак і надає можливість спеціальній науці шукати необхідності у цілій будові мови і в кожному окремому його каменю. [...]

... Вказані ... відношення поняття до слова зводяться до наступного: слово є засіб утворення поняття, і причому не зовнішній, не такий, якими є винайдені людиною засоби писати, рубати дрова та ін., а навіяний самою природою людини і незамінний; характеризуючи поняття ясність (нарізність ознак), відношення субстанції до атрибута, необхідність їх поєднання, прагнення поняття зайняти місце у системі: все це насамперед досягається у слові і пробуджується ним так, як рука преобразує всеможливі машини. З цього боку слово схоже з поняттям, хоча тут же видно і відмінність одного від іншого.

Поняття, розглядуване психологічно, тобто не з одного боку свого змісту, як у логіці, але й з боку форми своєї появи в дійсності, одне слово – як діяльність, є певна кількість суджень, отже, не один акт думки, а цілий ряд їх. Логічне поняття, тобто одночасна сукупність ознак, відрізнена від агрегату ознак в образі, є фікцією, між іншим, цілком необхідною для науки. Не дивлячись на свою тривалість, психологічне поняття має внутрішню єдність. В деякому смислі воно запозичує цю єдність від чуттєвого образу, тому що, звичайно, якби, наприклад, образ дерева не відділився від усього стороннього, котре сприймалось разом з ним, то і розкладання його на судження із спільним суб’єктом було б неможливе; але як про єдність образу ми

знаємо через уявлення і слово, так і ряд суджень про предмет пов'язується для нас тим же словом. Слово може, отже, однаково виражати і чуттєвий образ, і поняття. Між тим, людина, яка деякий час користувалася словом, хіба що лише в дуже рідких випадках буде розуміти під ним чуттєвий образ, звичайно ж мислить при ньому ряд відношень: легко уявити собі, що слово сонце може збуджувати один тільки спомин про світлий сонячний круг; але не лише астронома, а й дитину чи дикуна воно змушує мислити ряд порівнянь сонця з іншими предметами, тобто поняття, більш чи менш довершене, дивлячись на розвиток мислячого, наприклад, сонце – менше (або ж набагато більше) від Землі; воно – колесо (має сферичну форму); воно – благодійне чи небезпечне для людини божество (або безжиттєва матерія, цілком підпорядкована механічним законам), і т.д. Думка наша за змістом є або образ, або поняття; третього середнього між тим й іншим нема; хоч на поясненні слова поняттям чи образом ми зупиняємося тільки тоді, коли особливо ним зацікавлені, звичайно ж обмежуємося одним лише словом. Тому думка з боку форми, в якій вона входить у свідомість, може бути не тільки образом чи поняттям, але й уявленням чи словом. Звісно ясне відношення слова до поняття. Слово, будучи засобом розвитку думки, зміни образу в поняття, саме не складає її змісту.

Якщо пам'ятається центральна ознака образу, яка виражається словом, то вона, як вже ми сказали, має значення не сама по собі, а як знак, символ певного змісту; якщо разом з утворенням поняття губиться внутрішня форма, як у переважній більшості наших слів, що приймаються за корінні, то слово стає чистою вказівкою на думку, між його звуком та змістом не залишається для свідомості промовляючого нічого середнього. Уявляти – означає, отже, мислити складними рядами думок, не вводячи майже нічого з цих рядів у свідомість. З цього боку значення слова для душевного життя може бути порівняне з важністю буквеного позначення числових величин у математиці або із значенням різних засобів, що замінюють безпосередньо цінні папери (наприклад, грошей, векселів) для торгівлі. Якщо порівняти створення

думки з виготовленням тканини, то слово буде ткацький човник, що разом проводить уток у ряду ниток основи і замінює повільне плетіння. Тому несправедливо було б докоряти мові за те, що вона уповільнює протікання нашої думки. Без сумніву, ті дії нашої думки, котрі за мить свого здійснення не потребують безпосередньої допомоги мови, відбуваються дуже швидко. За обставин, що вимагають негайного розуміння та дії, наприклад, при несподіваному питанні, коли багато що залежить від того, якою буде наша відповідь, людина до відповіді за одну майже неподільну мить може без слів передумати досить багато. Але мова не відбирає у людини цю здатність, а, навпаки, якщо не дає, то крайньою мірою підсилює її. Те, що називають життєвим, науковим, літературним тактом, очевидно, припускає думку про життя, науку, літературу, – думку, котра не могла б існувати без слова. Якби людині доступною була тільки безсловесна швидкість рішення і якби слово як умова вдосконалення було нероздільне з повільністю думки, то все ж слід було б віддати перевагу цій повільності перед швидкістю. Але слово, подрібнюючи одночасні акти душі на послідовні ряди актів, в той же час служить опорою уродженого людині прагнення обійняти багато що одним нероздільним пориванням думки. Дрібність, дискурсивність мислення, приписувана мові, створила той стрункий світ, за межі котрого ми, раз вступивши в них, вже не виходимо; лише забуваючи це, можна скаржитися, що саме мова заважає нам продовжувати творення. [...]

Слово може бути знаряддям, з одного боку, розкладання, з іншого – згущення думки єдино тому, що воно є уявлення, тобто не образ, а образ образу. Якщо образ є акт свідомості, то уявлення є пізнання цієї свідомості. Оскільки проста свідомість є діяльністю, не сторонньою для нас, а як такою, що відбувається у нас, обумовлена нашим єством, то свідомість або є те, що ми називаємо самосвідомістю, або покладає їй початок і найближче схожа з нею. Слово і народжується в людині невільно й інстинктивно, а тому і результат його, самосвідомість, повинна утворюватися інстинктивно. Тут знайдемо протиріччя, якщо атрибутом самосвідомості зробимо свободу й умисність.

Якби тієї самої миті, як я думаю і відчуваю, думка моя і відчуття відображались у самоусвідомлюючому Я, то дійсно згадане протиріччя мало б повну силу. На боці Я як об'єкта була б необхідність, з якою уявлення і відчуття, змінюючи одне одного, без нашого відому утворюють ті чи інші поєднання; на боці Я як суб'єкта була б свобода, з якою це внутрішнє око то звертається до сцени душевного життя, то відвертається від нього. Я усвідомлююче і Я усвідомлюване не мали б нічого спільного; Я як об'єкт нам відоме, мінливе, вдосконалене; Я як суб'єкт невизначене, тому що всяке його визначення є змістом думки, предметом самосвідомості; не ототожнений з самоусвідомлюючим Я; воно незмінне і неудосконалюване, крайньою мірою неудосконалюване зрозумілим для нас чином, тому що предикатів його, в яких повинна відбуватися зміна, ми не знаємо. Припустивши одночасність усвідомлюваного і усвідомлюючого, ми повинні відмовитися від пояснення, чому самосвідомість набувається лише довгим шляхом розвитку, а не дається нам разом із свідомістю.

Але досвід показує, що справжній наш стан не належить нашому спостереженню і що підмічене нами за собою належить вже минулому. Діяльність моєї думки, стаючи сама предметом мого спостереження, змінюється відомим чином, перестає бути собою; ще очевидніше, що усвідомлення відчуття, отже, думка, не є це відчуття. Звідси можна зробити висновок, що у самосвідомості душа не роздвоюється на усвідомлюване і чисто усвідомлююче я, а переходить від однієї думки про цю думку, тобто до іншої думки, точно так, як при порівнянні від порівнюваного до того, з чим порівнюється. [...]

Показати насправді участь слова в утворенні послідовного ряду систем, обіймаючих ставлення особистості до природи, є основний завданням історії мови; у загальних рисах ми вірно зрозуміємо значення цієї участі, якщо прийняли основне положення, що мова є засобом не виражати вже готову думку, а створювати її, що вона – не відображення складеного світоспоглядання, а складаюча його діяльність. Щоби відчути свої душевні рухи, щоби осмислити свої

зовнішні сприйняття, людина повинна кожне з них об'єктивувати у слові і слово це привести у зв'язок з іншими словами. Для розуміння своєї і зовнішньої природи зовсім не байдуже, як уявляться нам ця природа, з допомогою яких саме порівнянь стали відчутні для розуму окремі її стихії, наскільки істинні для нас самі ці порівняння, – одне слово, не байдужі для думки первинна властивість і ступінь забуття внутрішньої форми слова. Наука у своєму теперішньому вигляді не могла б існувати, якби, наприклад, залишивші ясний слід у мові порівняння душевних рухів з вогнем, водою, повітрям, всієї людини з рослиною і т.д. не набули для нас смислу тільки риторичних прикрас або не забулись зовсім; а проте вона розвинулась з міфів, створених з допомогою слова. Самий міф схожий з наукою в тому, що і він створений прагненням до об'єктивного пізнання світу.

Чуттєвий образ – вихідна форма думки – разом і суб'єктивний, тому що є результатом нам виключно належної діяльності і у кожній душі складається по-іншому, і об'єктивний, тому що з'являється при таких, а не інших зовнішніх збудженнях і проектується душею. Відділяти цей останній бік від того, котрий не дається людині зовнішніми впливами і, отже, належить їй самій, можна тільки з допомогою слова. Мова нероздільна з розумінням, і промовець, відчуваючи, що слово належить йому, в той же час вважає, що слово і уявлення не складають виключної, особистої його належності, тому що зрозуміле промовляючому належить, отже, і цьому останньому. [...]

Фрідріх Ніцше
(1844-1900)

Німецький філософ, філолог, поет. Один із основоположників «філософії життя». В більш широкому культурно-філософському контексті – той мислитель, у чиїй творчості і особистій долі найбільш виразно відбився драматизм «перехідної епохи» рубежу XIX-XX ст. Погляди Ніцше зазнали еволюції від романтичної естетизації досвіду культури через «переоцінку всіх цінностей» і критику «європейського нігілізму» до всеохоплюючої концепції волюнтаризму і перспективізму.

Основні праці: «Людське, надто людське» (1884), «Так говорив Заратустра»(1884), «Про той бік добра і зла» (1886), «Генеалогія моралі» (1887), «Антихристиянин» (1888), «Сутінки кумирів» (1888), «Ecce Homo» (1888) та ін.

Звертаємо увагу читачів, що даний підбір фрагментів з «Антихристиянина» зумовлений такою обставиною: у цій праці намічені Основні, положення ніцшеанської філософії і критика християнства є лише один з елементів учення Ніцше.

Переклад з російської здійснено 1. Демчиком за виданням: Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1989. – С. 17-93

Антихристиянин.
Досвід критики християнства
Передмова

Ця книга для зовсім небагатьох. Можливо, ні одного з них ще зовсім немає на світі ... А може бути, вони – ті, що розуміють мого Заратустру ...

Умови, за котрих мене можна розуміти, – а тоді вже розуміти неминуче, – мені вони відомі досконально, напевне. Необхідна чесність і непідкупність в справах духу, і необхідно загартовуватися в них, – інакше не витримаєш напруги моєї пристрасті. Потрібно звикнути до життя на вершинах гір, – щоби глибоко під тобою розносилась жалюгідна балаканина про політику, про егоїзм народів. Треба зробитися байдужим і не перейматися питанням про те, чи є користь від істини, чи не виявиться вона фатальною для тебе... Потрібно, як то властиво сильному, віддавати перевагу питанням, котрі в наші дні ніхто не наважується ставити; необхідна мужність, щоби вступити в область забороненого; необхідна визначеність наперед – до того, щоби існувати в лабіринті. І семикратний досвід самітності. І нові вуха для нової музики. І нові очі – здатні роздивитись найвіддаленіше. Нова совість, щоби розчути істини, які раніше німотствували. І готовність вести свою справу в монументальному стилі – тримати в шорах енергію натхнення... Поважати себе самого; любити себе самого; бути безумовно вільним стосовно себе самого.

Ось хто мої читачі, читачі справжні, читачі за визначеністю наперед; яка користь від решти! Решта – всього лише людство... Треба перевершити людство силою, висотою душі – перевершити його презирством...

1

... Подивимося в лице самим собі ... «Я в безвихідності, я – це Все, що перебуває у цілковитій безвихідності», – зітхає сучасна людина... Такою «сучасністю» ми перехворіли – зіпсованим світом; легкодухими компромісами, доброчесною нечистотою сучасних тверджень і заперечень, Так і Ні... Краще жити серед вічних льодів, аніж серед сучасних чеснот та інших, південних вітрів!.. Ми були достатньо мужніми, не щадили ні себе, ні інших – та ми зовсім не знали, куди податися з нашою мужністю. Нами оволоділа похмурість, нас стали називати фаталістами. [...]

2

Що добре? – Все, від чого зростає у людини відчуття сили, воля до влади, могутність.

Що зле? – Все, що йде від слабкості.

Що щастя? – Відчуття зростаючої сили, влади, відчуття, що подолано нову перешкоду.

Не вдовольнитися, ні, – більше сили, більше влади! Не мир – війна; не доброчесність, а доблесть (доброчесність у стилі Ренесансу, ... – без домішок мораліну).

Нехай гинуть слабкі і потворні – перша заповідь нашої людинолюбності. Треба ще допомагати їм гинути...

3

Проблема, яку я ставлю, не в тому, хто змінить людину в ряду живих істот (людина – кінець), а в тому, який тип людини належить зрощувати, який найбільш високоцінний, більше за інших гідний життя, якому належить майбутнє.

Такий високоцінний тип у минулому нерідко існував на землі, але як щасливий, винятковий випадок і ніколи – згідно волі. Навпаки, його більш всього боялись, він, скоріше, вселяв жах, і страх примушував

жадати, зрощувати і виводити протилежне йому – домашню, стадну тварину, – хвору людську тварину – християнина...

4

Людство не розвивається у напрямку до кращого, вищого, сильнішого – у тому значенні, як думають сьогодні. «Прогрес» – просто сучасна, тобто хибна, ідея. Європеєць наших днів за своєю цінністю незрівнянно нижче від європейця Ренесансу...

В іншому відношенні окремі вдалі феномени безперестанку з'являються – у різних частинах світу і на терені найрізноманітніших культур; у них дійсно втілений вищий тип людини – своєрідна надлюдина в пропорції до людства в цілому. Такі щасливі випадки були можливі і, мабуть, будуть можливі завжди. Навіть цілі покоління, племена, народи можуть бути за певних обставин таким точним попаданням. [...]

6

... Життя для мене тотожне інстинкту росту, влади, накопичення сил, впертого існування; якщо відсутня воля до влади, істота деградує. Стверджую, що воля до влади відсутня у всіх вищих цінностях людства, – узурпувавши найсвятіші імена, панують цінності згубної деградації... [...]

7

Християнство називають релігією співчуття... Співчуття протилежне афектам тонусу, що підвищує енергію відчуття життя, – воно діє пригнічуюче. Співчуваючи, слабшаєш. Співчуття у багато разів збільшує втрати сил, страждання і без того дорого коштує. Співчуття розносить заразу страждання – за певних обставин співчуттям може досягатися така сукупна втрата життя, життєвої енергії, що вона стає абсурдно диспропорційною кванту причини... Ось одне міркування, а є й інше, більш важливе. Якщо допустити, що співчуття вимірюється ціннісно викликуваних ним реакцій, то життєвонебезпечний характер його виступає з ще більшою ясністю. У цілому співчуття паралізує закон розвитку – закон селекції. Воно підтримує життя у тому, що дозріло до загибелі, воно бореться з

життям на користь обездолених і ним же засуджених, а всеможливі потворності, яким воно продовжує життя, надають самому життю похмурої двозначності. Люди відважились назвати співчуття доброчесністю (для усякої благородної моралі співчуття – слабкість), однак пішли далі, перетворивши співчуття в головну чесноту, на терен і джерело всіх інших, – щоправда, не можна забувати, що так це виглядить з позиції нігілістичної філософії, яка написала на своєму щиті заперечення життя. Шопенгауер по-своєму мав рацію: співчуття заперечує життя, робить його гідним заперечення, співчуття – це практичний нігілізм. Скажу ще раз: цей депресивний, заразний інстинкт паралізує інстинкти, спрямовані на збереження життя, на підвищення його цінності, – він зберігає і примножує всяке убозтво, а тому виступає як головне знаряддя, що прискорює decadence. Співчуття – це проповідь Ніщо!.. [...]

11

Ще слово проти Канта-мораліста. Доброчесність – це або наша вигадка, глибоко особиста наша потреба і знаряддя самозахисту, або велика небезпека. Все, що не обумовлюється нашим життям, шкодить йому: шкідлива доброчесність, основана на шануванні поняття «доброчесність», як того хотів Кант. «Доброчесність», «обов'язок», «благо у собі», благо безособове і загальнозначуще – все химери, в яких знаходить вираження деградація, крайній ступінь життєвої дистрофії... Щонайглибші закони збереження і росту нагально вимагають протилежного – щоб кожен складав собі доброчесність, видумував свій категоричний імператив. Ніщо не вражає так глибоко, ніщо так не руйнує, як «безособовий обов'язок»... Коли до дії спонукає інстинкт життя, задоволення служить доказом того, що дія була правильною ... [...]

Володимир Соловйов
(1853-1900)

Найвидатніший представник російської філософії, публіцистики й поезії другої половини XIX ст., творчість якого ще мало вивчена в нашій країні. Оскільки це являє собою чималі труднощі через

надзвичайну складність й багатогранність його творчої натури. В. Соловйов займався питаннями і церковними, і літературними, і політичними, і навіть містичними. Та інтерес до теоретичної філософії його ніколи не полишав, а навпаки, незримо відігравав свою велику роль у всьому, що думав і робив філософ. Філософська система зрілого Соловйова складається з трьох складових частин – учення про моральність, учення про знання, учення про красу.

Перша з них була викладена в головній праці «Оправдание добра», перекладені уривки з якої і наводимо нижче (за виданням: Вл. Соловьев. Соч. В 2т.-Т. 1.-М.: Мысль, 1988.-С. 123-133).

Оправдання добра. Моральна філософія

Частина перша

Добро у людській природі

Глава перша

Первісні дані моральності

II

Почуття сорому (в його докорінному смислі) є вже безумовною відмінністю людини від нижчої природи, оскільки ні у яких інших тварин цього почуття жодною мірою немає, а у людини воно з’являється з незапам’ятних часів і потім розвивається.

Але цей факт, за самим змістом своїм, має ще інше, набагато глибше значення. Почуття сорому не є лише відмітною ознакою, що виділяє людину (для зовнішнього спостереження) з іншого тваринного світу: тут сама людина дійсно виділяє себе із всієї матеріальної природи, і не тільки зовнішньої, а и своєї власної. Соромлячись своїх природних потягів і функцій власного організму, людина тим самим показує, що вона не є лише ця природна матеріальна істота, а ще дещо інше і вище. Те, що соромляться, у самому психічному акті сорому відділяє себе від того, чого соромляться; проте матеріальна природа не може бути іншою чи зовнішньою для самої себе, – виходить, якщо я соромлюсь своєї матеріальної природи, то цим насправді показую, що я не те ж саме, що вона. І саме в той момент, коли людина підпадає під матеріальний процес природи, змішуючись з ним, тут-то раптом і

виступає її відмітна особливість, саме у почутті сорому, в якому вона ставиться до матеріального життя як до чогось іншого, чужого, такого, що не мусиш володіти ним.

Тому якби навіть були представлені поодинокі випадки статевої соромляности у тварин, то це було б лише зачатковим передуванням людській натурі, бо в усякому разі ясно, що істота, яка соромлиться своєї тваринної натури, тим самим показує, що вона не є тільки твариною. Ніхто з віруючих у розмовлячу ослицю Валаама не заперечував на цій підставі, що дар розумного слова є відмітною особливістю людини від інших тварин. Але ще більш докорінне значення в цьому смислі належить статевій соромляности у людини.

Цей основний факт антропології та історії, не помічений чи навмисне пропущений у книзі сучасного корифея науки, був за три тисячі років до нього натхненними рисами відзначений у книзі більш авторитетній. «І розкрилися очі в обох них (в момент гріхопадіння) і пізнали, що голі вони. І зшили вони фігові листя, і зробили опаски собі. І почули вони голос Господа Бога... І сховався Адам і його жінка від Господа бога серед дерев раю. І закликав Господь Бог до Адама, і до нього сказав: «Де ти?». А той відповів: «Почув я Твій голос у раю – і злякався, бо голий я, – і сховався». І промовив Господь: «Хто сказав тобі, що ти голий?» В момент гріхопадіння в глибині людської душі лунає вищий голос, запитуючий: де ти? Де твоє моральне достоїнство? Людино, владико природи і образі Божий, чи існуєш ти ще? – І тут же дається відповідь: я почув божественний голос, я убоявся збудження і розкриття своєї нижчої природи: я соромлюся, отже, існую, не фізично тільки існую, але й морально, – я соромлюся своєї тваринності, отже, я ще існую як людина.

Власним діянням і дослідженням свого єства досягає людина моральної самосвідомості. Матеріалістична наука марно намагалася б дати зі своєї точки зору задовільну відповідь на так давно поставлене людині питання: хто сповістив тебе, що ти гола?

Самостійне і первісне значення почуття сорому було б усунене, якби вдалося пов’язати цей моральний факт з якоюсь матеріальною

користю для особини чи для роду у боротьбі за існування. У такому разі сором можна було б пояснити як один з проявів інстинкту тварини самозбереження – індивідуального або суспільного. Та саме такий зв'язок і неможливо знайти. [...]

III

Незалежно від усяких міркувань про емпіричне походження почуття сорому у людства це почуття має те принципове значення, що ним визначається етичне ставлення людини до матеріальної природи. Людина соромиться її панування у собі чи свого підкорення їй (особливо в її головному прояві) і тим самим визнає, відносно її, свою внутрішню самостійність і найвище достоїнство, через що вона повинна володіти, а не бути її володінням.

Рядом з цим основним моральним почуттям знаходиться у природі людській інше, яке складає корінь етичного відношення вже не до нижчого, матеріального начала життя у кожній людині, а до інших людських і взагалі живих істот, їй подібних, – саме почуття жалості. Воно полягає взагалі у тому, що даний суб'єкт відповідним чином відчуває чуже страждання чи потребу, тобто викликається на них більш чи менш боляче, проявляючи, таким чином, більшою чи меншою мірою свою солідарність з іншими. Первісний, природжений нам характер цього морального почуття не заперечується жодним серйозним мислителем уже з тієї ' простої причини, що почуття жалості чи співчуття – на відміну від сорому – притаманне (у зародковій мірі) багатьом тваринам, і, отже, ні з якої точки зору не може розглядатися як пізніший продукт людського прогресу. Таким чином, якщо людина безстидна являє собою повернення до тваринячого стану, то людина безжалісно падає нижче тваринного рівня.

Тісний зв'язок почуття жалості з суспільними інстинктами у тварин і людини не підлягають сумніву за самою суттю цього почуття; однак воно у корені своїм є все-таки індивідуально-моральним станом, який всеціло не покривається соціальними відношеннями навіть у тварин, не тільки у людини. Якби єдиною основою симпатії була

потреба суспільного організму, то кожна істота могла б переживати це почуття лише стосовно тих, котрі належать з нею до одного і того ж соціального цілого. Так воно звичайно і буває, однак далеко не завжди, крайньою мірою у вищих тварин. [...]

IV

... Оскільки людина соромлива і жаліслива, вона ставиться морально «до самої себе і ближнього» (вживаючи стародавню термінологію); безсоромливість і безжалісність, навпаки, у корені підривають її моральний характер. Крім цих двох основних почуттів є у нас ще третє, незвідне до них, настільки ж первісне, як вони, і визначаюче моральне ставлення людини не до найнижчої сторони її власної природи, не до світу подібних їй істот, а до чогось особливого, що визнається нею як найвище, чого вона ні соромиться, ні жаліти не може, а перед чим вона повинна схилятися. Це почуття благоговіння (благочестя, pietas) чи глибокої пошани перед вищим (reverentia) складає у людини моральну основу релігії і релігійного порядку життя; будучи відірваним філософським мисленням від своїх історичних проявів, воно складає так звану «природну релігію». Первісний чи природжений характер цього почуття не може бути заперечуваним з тієї причини, з якої не заперечується серйозно природженість нам жалості чи симпатії, так і почуття благоговіння у зародковій мірі і формах уже знаходиться у тварин. Безглуздо шукати у них релігії у нашому смислі, але те загальне елементарне почуття, на котрому споконвіків тримається релігія в душі всякої людини, – саме почуття благоговійного поклоніння перед чимось вищим – зароджується безсвідомо і в інших тварей, крім людини. [...]

VI

З трьох первісних основ морального життя одна, як ми бачили, належить виключно людині (сором), інші (жалість) значною мірою властива багатьом тваринам, а третя (благоговіння, чи схиляння перед вищим) лише слабкою мірою помічаються у деяких тварин. Та хоча зародки морального почуття (другого і третього розряду) спостерігаються у тварин, між ними і відповідними почуттями у

людини, є однак, формальна відмінність. Тварини бувають добрими і злими, але відмінність між добром і злом, як такими, не існує в їх свідомості. У людини це пізнання добра і зла не тільки дано безпосередньо у відмітному для неї почутті стиду, але з цієї першооснови, поступово розширюючи і стоншуючи свою конкретно-чуттєву форму, воно переходить у вигляді совісті на всю область людської етики. Ми бачили, що в межах морального відношення людини до самої себе чи до своєї власної природи почуття сорому (що спочатку має. власне статевий характер) зберігає свою формальну тотожність незалежно від того, чи протиставляється воно інстинкту тварин самозбереження, індивідуального або ж родового: малодушна прив'язаність до смертного життя так само соромна, як і віддання себе статевому потягу. Переходячи до іншої області відносин – не до себе самого, як окремої особини і як одному з екземплярів роду, а до ближніх і до Бога, – відносин незрівнянно більш складних, об'єктивно-різноманітних и мінливих, моральна самооцінка не може залишатися у простому вигляді конкретного відчуття, вона неодмінно проходить через середовище абстрактної свідомості, звідки і виходить у новій формі совісті. Однак внутрішня сутність обидвох явищ, безсумнівно, та ж сама. Сором і совість промовляють різними мовами і з різних приводів, зате смисл того, що вони говорять, один і той же: це не добре, це не слід, це негідне.

Такий смисл уже міститься у соромі: совість додає аналітичне пояснення: зробивши це недозволене чи негідне, ти винуватий у злі, гріхові, у злочині.

Тільки голос совісті, що визначає наше ставлення до ближнього і до Бога як добре чи зле, надає йому морального значення, котрого воно без того не мало б, а оскільки сама совість є тільки розвитком сорому, то таким чином усе моральне життя людини, у всіх своїх трьох сферах, виростає мовби з одного кореня, і притому кореня чисто людського, власне чужого світу тваринному. [...]

Уільям Джеймс

(1842-1910)

Американський психолог і філософ. Один із засновників прагматизму – філософського напрямку, який ставить значущість знання у залежність від його практичних наслідків.

Розвиваючи ідеї Ч. Пірса, висунув новий «прагматичний» критерій істинності, за яким, істинним є те, що відповідає практичній успішності дії, тобто «вигідне». Єдиною реальністю оголосив безпосередній чуттєвий досвід індивіда (так званий «радикальний емпіризм»). Первинний матеріал досвіду – «нейтральний», але його елементи можуть виступати в процесі пізнання і як фізичне, і як психічне з метою практичної зручності.

Основні роботи: «Принципи психології», в 2-х томах (1890); «Плюралізм релігійного досвіду» (1902); «Прагматизм» (1907); «Значення істини» (1909); «Ессе про радикальний емпіризм» (1909).

Підбір уривків з книги Джеймса «Прагматизм» здійснено за виданням: Джеймс У. Прагматизм. К.: Україна, 1995. – с. 30-34, 103-106.

Прагматизм

Лекція. 2

Що таке прагматизм?

... Прагматичний метод – це перш за все метод уладнання філософських спорів, котрі без нього могли б тривати без кінця. Являє собою світ єдине чи множинність? – панує в ньому свобода чи необхідність? – лежить в основі його принцип матеріальний чи духовний? Все це однаково правомірні точки зору на світ – і спори про них безконечні. Прагматичний метод у подібних випадках намагається витлумачити кожну думку, вказуючи на її практичні наслідки. Яка виявиться для кого-небудь практична відмінність, коли прийняти за істинну саме цю думку, а не іншу? Якщо ми не в змозі знайти жодну практичну відмінність, то обидві протилежні думки означають по суті одне і те ж, і всякий подальший спір тут зайвий. Серйозний спір виникає лише у тому разі, коли ми можемо вказати на яку-небудь практичну відмінність, яка витікає із припущення, що рацію має яка-небудь із сторін.

Погляд, кинутий на історію цього вчення, виявить нам ще краще, що таке прагматизм. Назва ця походить від того самого грецького слова «прагма» (тобто «дія»), від котрого походять наші слова «практика» і «практичний». Вперше воно було введене у філософію Чарлзом Пірсом 1878 року. В статті під заголовком «Як зробити наші ідеї ясними», вміщеній у січневій книжці журналу «Popular Science Monthly» за 1878 р., Пірс вказує спершу, що наші переконання є фактично правилами для дії, потім він казав, що для того, щоб вияснити смисл якого-небудь твердження, ми маємо лише визначити цей спосіб дії, котрий вона здатна викликати: в цьому способі дії і полягає для нас усе значення даного твердження. В основі всіх шуканих нами між нашими думками (твердженнями) відмінностей – навіть найтоншої та субтильної властивості – лежить такий конкретний факт: жодна з них не настільки тонка, щоби виражатися якось по-іншому, аніж у вигляді якоїсь можливої відмінності в царині практики. Тому, аби домогтися повної ясності в наших думках про якийсь предмет, ми повинні лише розглянути, які практичні наслідки містяться в цьому предметі, тобто яких ми можемо очікувати від нього відчуттів і до яких реакцій зі свого боку ми маємо підготуватись Наше уявлення про ці наслідки – як найближчі, так і віддалені – і є все те, що ми можемо уявити собі про цей предмет, – оскільки взагалі це уявлення має яке-небудь позитивне значення.

У цьому полягає принцип Пірса, принцип прагматизму. Протягом двадцяти років він залишався ніким не поміченим, поки я у доповіді, прочитаній перед філософським гуртком професора Гаупсона у Каліфорнійському університеті, не скористався ним і не застосував його спеціально до релігії. [...]

В прагматичному методі нема нічого абсолютно нового. Сократ був прихильником його. Аристотель методично користувався ним. З допомогою його Локк, Берклі та Г'юм зробили чималі цінні набутки для істини. Шедуорз Ходжсон настійливо повторював, що дійсність є лише те, чим вона «визначається». Та всі ці попередники прагматизму користувалися ним лише випадково, уривками: це була мовби

прелюдія. Тільки нашого часу метод прагматизму набув всезагального характеру... [...]

Прагматизм являє собою знайомий філософський напрямок – саме емпіричний напрямок, хоча він представляє його, як мені здається, у більш радикальній формі і притому у формі, менш доступній запереченням, аніж ті, в яких виступав досі емпіризм. Прагматист рішуче, раз назавжди, відвертається від цілої купи застарілих звичок, так милих професіональним філософам. Він відвертається від абстракції і недоступних речей, від словесних рішень, від поганих апріорних аргументів, від твердих, незмінних принципів, від замкнутих систем, від мнимих абсолютів і начал. Він звертається до конкретного, до доступного, до фактів, до дії, до влади. Це означає і щиру відмову від раціоналістичного методу, і визнання панування методу емпіричного. Це означає відкрите повітря, все розмаїття живої природи, протиставлених догматизмові, штучності, претензіям, на закінчену істину.

Прагматизм в той же час не виступає на користь якихось певних спеціальних висновків. Він – тільки метод. Але повне торжество цього методу потягне за собою колосальну переміну в тому, що я ... назвав темпераментом філософії. Прихильникам ультрараціоналістичного методу прийдеться непереливки, як приходиться скрутно царедворцям у республіках чи священникам-ультрамонтанам у протестантських країнах. Наука і метафізика зблизяться між собою і зуміють на ділі працювати дружно, пліч-о-пліч.

Метафізика звичайно використовувала досить первісний метод дослідження. Ви знаєте, що люди завжди мали схильність до забороненої законом магії, і ви знаєте також, яку роль в магії відігравали завжди слова. Дух, геній, демон, взагалі всяка чиста і нечиста сила перебувають під вашою владою, якщо ви тільки знаєте її ім’я чи сполучну її формулу заклинання. Соломон знав імена всіх духів і завдяки цьому тримав їх у себе в повній покорі. Словом, світ завжди уявлявся первісному розуму у вигляді своєрідної загадки, ключ до котрої слід шукати в якомусь всеосяючому, надаючому владу імені чи

слові. Це слово дає принцип світу, і володіти ним означає, певною мірою, володіти самим світом. «Бог», «Матерія», «Розум», «Абсолютне», «Енергія» – все це подібні, відгадуючи загадку світу, імена. Якщо ви їх маєте, ви можете бути спокійні. Ви перебуваєте тоді у кінці свого метафізичного дослідження.

Але якщо ви оперуєте прагматичним методом, ви ніколи не побачите у подібному слові завершення свого дослідження. З кожного слова ви повинні дістати його практичну наявну вартість, повинні примусити його працювати у потоці вашого досвіду. Воно розглядається не стільки як рішення, скільки як програма для подальшої роботи, зокрема, як вказівка на ті методи, з допомогою котрих може бути зміненою дана нам дійсність. [...]

Таким чином, прагматичний метод зовсім не означає яких-небудь певних результатів – він являє собою лише відоме відношення до речей, відому точку зору. І саме таку точку зору, яка спонукає нас відвертати нашу увагу від різних принципів, перших речей, «категорій», надуманих необхідностей, і заставляє нас дивитись у напрямку до останніх речей, результатів, плодів, фактів.

Сказано досить про прагматичний метод... Та слід зауважити, що слово «прагматизм» стали вживати і в більш широкому смислі, маючи на увазі також певну теорію істини. [...]

Лекція 6

Прагматизм і його концепція істини

Істина, як вам сповістить будь-який словник, – це особлива властивість деяких наших уявлень. Вона позначає їх «відповідність» з «дійсністю» подібно до того, як хибність позначає їх невідповідність з нею. Прагматисти та інтелектуалісти однаково приймають це визначення як щось само собою зрозуміле. Різноголосиця між ними починається лише тоді, коли постане питання, що, власне, означають у точності слова «відповідність» і «дійсність», якщо під дійсністю розуміють те, чому повинні відповідати наші уявлення. [...]

... Деякі ідеалісти стверджують, що наші уявлення істинні тоді, коли вони такі, якими Бог воліє бачити наші думки про цей предмет.

Інші послідовно проводять точку зору копії і стверджують, начебто наші ідеї постільки істинні, оскільки вони є копіями вічних думок Абсолютного. [...]

Прагматизм, навпаки, ставить своє звичне запитання. «Припустимо, – каже він, – що яка-небудь ідея чи яке-небудь переконання істинні: яку конкретну відмінність внесе цей момент істинності в наше дійсне життя? Як здійсниться у житті істина? Які досвіди будуть протікати по-іншому, на відміну від того, як би вони відбувалися, якби розглядуване переконання було хибним? Яка, коротше кажучи, наявна вартість істини, виражена в термінах досвіду?»

Як тільки-но прагматизм ставить це запитання, він вже намічає і відповідь: Істинні ідеї – це ті, котрі ми можемо засвоїти собі, підтвердити, підсилити і перевірити. Хибні ж ідеї – це ті, з котрими ми не можемо цього зробити. В цьому і полягає практична відмінність між істинними і хибними уявленнями. В цьому, отже, і полягає смисл істини, бо це і є все те, за що ми визнаємо істину.

Такий той тезис,, котрий я збираюся захищати. Істина якої-небудь ідеї – це не якась незмінна, нерухома властивість, що міститься в ній. Істина трапляється, відбувається з ідеєю. Ідея стає істинною, робиться завдяки подіям істинною. Її істинність – це насправді подія, процес, і саме процес її самоперевіряння, її перевірки. Її цінність і значення – це процес її підтвердження. [...]

Ці елементарні міркування служать прагматизмові червоною ниткою при встановленні його загального поняття про істину. По суті своїй істина тісно зв’язана з тим шляхом, котрим переходимо від однієї частини досвіду до інших частин його, і саме до таких частин, до котрих вигідно переходити. На перших порах, на стадії здорового глузду, істина якого-небудь стану свідомості означає саме цей процес вигідного прагнення...

Наш досвід пронизаний в усіх напрямках постійностями. Одна частина його може попереджувати щодо іншої частини, може «мати на увазі», «вказувати» на цей більш далекий предмет. Поява цього

предмета являє собою перевірку цього вказування. Істина у таких випадках означає лише можливу перевірку... Під «реальностями», чи «предметами», ми розуміємо тут або дані нам чуттєво речі здорового глузду, або ж такі відношення, як дати, місця перебування, відстані, роди діяльності. [...]

... істина переважною своєю частиною ґрунтується на кредитній системі. Наші думки і переконання «мають силу», поки ніхто не суперечить їм, подібно до того, як мають силу (курс) банківські білети, поки ніхто не відмовляється їх приймати. Але всі наші думки мають десь за собою безпосередні перевірки, без котрих вся будівля істин загрожує завалитися, подібно до фінансового підприємства, що не має під собою основи у вигляді наявного капіталу. Ви приймаєте від мене перевірку якої-небудь речі, я приймаю вашу про яку-небудь іншу. Ми торгуємо один з одним своїми істинами. Однак вся ця надбудова базується на перевірених ким-небудь конкретно переконаннях. [...]

Вільгельм Дільтей
(1833-1911)

Німецький філософ, один з провідних теоретиків академічної філософії життя і герменевтики. Пропонована увазі читача стаття Дільтея «Виникнення герменевтики» була вперше надрукована 1900 року в ювілейному збірнику на честь 70-річчя німецького логіка і філософа Х. Зігварта (1830-1904). Ця стаття, у свою чергу, ґрунтується на лекції Дільтея, прочитаній 1896 року в Прусській Академії наук.

Виникнення герменевтики

Перед нами постає питання наукового пізнання окремих осіб і навіть великих форм одиничного людського буття загалом. Чи можливе таке пізнання, і які засоби ми маємо для його досягнення?

Це питання величезного значення, позаяк наші дії завжди передбачають розуміння інших осіб і значна частка людського щастя походить з проникнення у чужі душевні стани; вся філологічна й історична наука ґрунтується на припущенні, згідно з яким таке осягнення одиничного може бути виведене на рівень об’єктивності.

Розбудована на ґрунті цього припущення історична свідомість дає змогу сучасній людині зосередити у собі в теперішній час людське минуле у його цілісності: через усі перепони власного часу охоплює вона поглядом культури минулого, силу їхню приймає до себе і з насолодою згадує їхню чарівність, відчуваючи при цьому величезний приплив щастя. І коли систематизовані гуманітарні науки виводять з цього об'єктивного осягнення одиничного всезагальні закономірні відношення і всеосяжні зв’язки, вони усе ж ґрунтуються на процесах розуміння й витлумачення. А тому й вірогідність цих, подібних до історії, наук залежить від можливості надати розумінню одиничного вартість загальнозначимості. Таким чином, біля самого входу в гуманітарні науки перед нами постає специфічна для них проблема, що відрізняє їх від усього природничо-наукового пізнання.

Мабуть, гуманітарні науки і справді мають ту перевагу над усім природничо-науковим знанням, що їхній предмет становить собою не просто чуттєво дане явище, не одне лише відображення дійсності у свідомості, а саму безпосередньо дану внутрішню дійсність – і саме її як зсередини пережитий зв’язок. Однак уже з того способу, в який цю дійсність дано у внутрішньому досвіді, виникають значні утруднення для об’єктивного осягнення свого предмета гуманітарними науками. Тут не місце для обговорення цих утруднень. Крім того, внутрішній досвід, за допомоги якого я інтеріоризую свої власні стани, ніколи, попри все, не може привести мене до усвідомлення для себе своєї власної індивідуальності. Тільки у зіставленні себе з іншими я здобуваю досвід стосовно індивідуального у мені. Таким чином, тільки відмінне від інших усвідомлюється мною у моєму власному бутті, і Гете, як ніхто інший, мав рацію, бо розумів, що цей найважливіший з усіх наших досвідів стає й найскладнішим для нас, і наше осягнення міри, природи й межі наших сил лишається всього-на-всього вельми недосконалим. Але чуже буття дається нам насамперед у фактах зовнішнього сприйняття, у жестах, звуках і діях. Тільки завдяки процесу відтворення того, що таким чином потрапляє до органів чуття у вигляді окремих ознак, ми доповнюємо це внутрішнє. Все – зміст,

структуру, найіндивідуальніші особливості цього доповнення – ми мусимо привнести зі своєї власної життєвості. Отже, яким тоді чином індивідуально сформована свідомість може дійти об'єктивного пізнання чужої й цілком відмінно влаштованої індивідуальності іншого за допомоги такого відтворення? Що це за процес, який зовні видається таким чужорідним серед інших процесів пізнання?

Процес, у якому ми зі знаків, чуттєво даних ззовні, пізнаємо певний внутрішній зміст, ми називаємо розумінням. Таким є слововжиток: стала ж психологічна термінологія, якої ми так гостро потребуємо, може утвердитися тільки тоді, коли всі, хто вдається до письма, будуть однаково дотримуватися кожного вже точно карбованого, ясного і чітко визначеного виразу. Розуміння природи – interpretatio naturae – образний вираз. Але осягнення своїх власних станів ми також лише у невласному смислі позначаємо як розуміння. Наприклад, я кажу: я не розумію, як я міг таке вдіяти, отже, я більше не розумію самого себе. Тим самим я хочу сказати, що виявлення моєї сутності, спостережуване у чуттєвому світі, стосується мене як виявлення чогось чужого і що я неспроможний інтерпретувати його як таке, або ж, інакше, що я потрапив у становище, розглядуване мною як чуже стосовно себе. Таким чином, розумінням ми називаємо процес, у якому з чуттєво даних ознак ми пізнаємо психічне, виявленням якого ми є. [...]

Розуміння виявляє різні рівні. Ці рівні зумовлені насамперед інтересом. Якщо інтерес обмежений, те саме відбувається і з розумінням. Як нетерпляче ми інколи прислуховуємося до певної дискусії; ми визначили у ній лише один практично значимий для нас пункт, не виявляючи інтересу до внутрішнього життя того, хто говорить. А втім, іншого разу ми через кожний вираз обличчя, через кожне слово напружено прагнемо проникнути у внутрішній світ оповідача. Але навіть найнапруженіша увага тільки у тому разі може стати процесом, згідним з усіма правилами мистецтва, процесом, у якому досягається контрольований рівень об'єктивності, – коли життєвий вияв зафіксований і ми знову і знову можемо до нього

повернутися. Таке, згідне з усіма правилами мистецтва, розуміння довгочасно фіксованих життєвих виявів ми називаємо витлумаченням або інтерпретацією. У цьому значенні наявне також мистецтво витлумачення, предметами якого є скульптури або картини, і вже Фрідріх Август Вольф закликав до створення археологічної герменевтики і критики. Велькер виступив на її захист, а Преллер вдався до спроб її здійснення. Але вже Преллер відзначає, що така інтерпретація мовчазних творів завжди залежала від пояснення з царини літератури.

Величезне значення літератури для нашого розуміння духовного життя та історії полягає, отже, в тому, що тільки у мові внутрішньо-людське дістає своє найповніше, вичерпне й об'єктивно зрозуміле вираження. А тому мистецтво розуміння сягає своєї кульмінації у витлумаченні або інтерпретації наявних у писемності залишків людського буття.

Витлумачення і невід'ємно пов'язана з ним критична обробка цих залишків були, відповідно, точкою відліку для філології. За своєю суттю воно становить собою особистістю мистецтво і майстерність такої обробки тога, що збереглося у письмовому вигляді, і лише з урахуванням цього мистецтва та його результатів може бути вдалою будь-яка інша інтерпретація пам'яток або ж історично успадкованих дій. Ми можемо помилятися стосовно рушійних мотивів діючої особи історії, самі діючі особи можуть уявляти ці мотиви у спотвореному світлі. Але твір великого поета або першовідкривача, релігійного генія або справжнього філософа завжди може бути тільки правдивим вираженням його душевного життя; у цьому сповненому брехні людському суспільстві такий твір завжди є істинним і на відміну від якого завгодно іншого твору, вираженого в зафіксованих знаках, є придатним для повної н об'єктивної його інтерпретації, а вже він у будь-якому разі проливає своє світло на інші пам'ятки мистецтва певного часу, а також на історично значимі вчинки сучасників.

Це мистецтво інтерпретації розвивалося приблизно так само поступово, закономірно й повільно, як і мистецтво

експериментального дослідження природи. Воно виникло та існує завдяки особистій геніальній майстерності філолога. Отож, згідно із самою своєю природою, воно переходитиме до інших головним чином шляхом особистого контакту з великим майстром витлумачення або ж з його твором. Але разом з тим кожне мистецтво діє за правилами. Останні вчать долати труднощі. Вони сприяють результативності особистого мистецтва. Тому з мистецтва витлумачення рано формується виклад його правил. А із зіткнень цих правил, з боротьби різних напрямів стосовно витлумачення життєво значимих творів та із зумовленої тим самим потреби в обґрунтуванні правил виникла наука герменевтика. Вона і становить собою вчення про мистецтво витлумачення писемних пам'яток.[...]

[...] Життєздатна герменевтика могла виникнути лише в голові, відзначеній поєднанням майстерності філологічної інтерпретації і справжньої сили здатності до філософського мислення. Таким був Шлейєрмахер. [...]

До того часу герменевтика у кращому разі становила собою систему правил, складові якої – окремі правила – утримувалися разом задля досягнення мети загальнозначимої інтерпретації їй були властиві фуекції, що взаємодіяли у цьому процесі інтерпретації як нарізно взяті граматичне, історичне, естетико-риторичне та предметно- дійове витлумачення. І, виходячи з філологічної майстерності багатьох століть, вона почала усвідомлювати правила, згідно з якими й мали здійснюватися ці функції. За цими правилами Шлейєрмахер побачив аналіз розуміння, а отже, й пізнання самої цієї доцільної дії, а вже з цього пізнання він вивів можливість загальнозначимого витлумачення, його допоміжні засоби, межі і правила. Одначе він міг аналізувати розуміння як відтворення, як реконструкцію за певним зразком лише у своєму живому зв'язкові з самим процесом літературної творчості. У живому спогляданні творчого процесу, в якому виникає життєздатний літературний твір, він виявив умову для пізнання іншого процесу, котрий за письмовими знаками розрізняє цілість твору, а за певним задумом розуміє духовну сутність його творця. [...]

[...] Узвичаєне розчленування процесу витлумачення на граматичну, історичну, естетичну і предметну інтерпретацію, як його застав Шлейєрмахер, ним заперечується. Ці розрізнення означають лишень те, що коли розпочинається витлумачення, тут потрібне граматичне, історичне, предметне й естетичне знання, і воно може впливати на кожен акт інтерпретації. Проте сам процес витлумачення може дозволити собі розділитися лишень на дві складові, які містяться у пізнанні духовної творчості на підставі мовних знаків. Граматичне витлумачення прямує від одного зв'язку у тексті до іншого аж до найвищих сув'язей у цілості твору. Психологічне ж витлумачення виходить від перенесення у внутрішній творчий процес і воно крокує уперед до зовнішньої і внутрішньої форми твору, від них же розгортається далі до охоплення єдності творів у своєрідності духу і розвитку їхнього творця.

Водночас тепер досягнуто пункту, виходячи з якого Шлейєрмахер майстерно розробляє правила мистецтва витлумачення. Його вчення про зовнішню і внутрішню форму є засадовим, особливо ж глибокими є його нариси загальної теорії літературної творчості, які могли б стати органоном історії літератури.

Остаточна мета герменевтичної процедури полягає у тому, щоб зрозуміти автора краще, ніж він розумів себе сам. Положення, яке є необхідним висновком з учення про неусвідомлювану творчість. [...]

Іван Франко
(1856-1916)

Український письменник, вчений, громадський діяч, мислитель, світогляд якого основувався на філософському реалізмі з визнанням матеріальності світу й чітко вираженими елементами діалектики. Як учений Франко обстоював наукове пізнання світу, людини, причин і механізмів суспільного розвитку, його спрямованості, розуміючи під науковим пізнанням таке, що пов'язане з розкриттям «законів і сил природи, які проявляються всюди як завгодно». У зв'язку з цим підходив він до розуміння поступу як творчого посування у сфері пізнання й усієї діяльності людей у світі. Згадані ідеї Франка

найреальніше відображені у працях: «Наука і її взаємини з працюючими класами» і «Поза межами можливого», фрагменти з яких і пропонуємо читачам (за виданням: Іван Франко. Зібрання творів: у 45-ги т.- К., 1976-1981).

Наука і її взаємини з працюючими класами

Що таке наука?

Здавалося б, на перший погляд, що немає нічого легшого, як дати відповідь на вищепоставлене запитання. Але ж історія розвитку людства вчить нас, що протягом довгих віків тисячі мислячих людей давали найсуперечливіші відповіді на те запитання, розуміли науку в найрізноманітніший спосіб і, виходячи з того розуміння, присвячували свої здібності, а не раз і все життя праці зовсім непотрібній і такій, що не має з справжньою наукою щонайменшого зв'язку. [...]

... Вже кілька разів ми згадували, що наукою можна називати тільки пізнання законів і сил природи, які проявляються всюди і як завгодно. Справжня наука не має нічого спільного з жодними надприродними силами, з жодними вродженими ідеями, з жодними внутрішніми світами, що керуються зовнішнім світом. Вона має лише справу з світом зовнішнім, з природою, – розуміючи ту природу якнайширше, тобто включаючи до неї все, що підпадає під наше пізнання; також і люди з їх поступом, історією, релігіями і всі ті незліченні світи, що заповнюють простір. Сама людина є тільки одним з незліченних створінь природи. Тільки природа надає людині засоби до життя, до задоволення своїх потреб, до розкоші і щастя. Природа є для людини всім.

Поза природою нема пізнання, нема істини. І лише природа є тією книгою, яку людина мусить постійно читати, бо тільки з нею може з'явитися для людини блаженна правда.

Але ж чи пізнання, саме пізнання законів природи становить єдину мету науки? Ні. Саме пізнання не може бути її метою, бо якби було так, то вся наука не принесла б нікому найменшої користі, не була б нікому потрібна; була б, так би мовити, п'ятим колесом у возі людського поступу. Саме знання нікому їсти не дає. Можна,

наприклад, знати, що такі і такі величезні скарби лежать у глибині моря або на Місяці, і, незважаючи на те знання, загинути з голоду. Від науки вимагаємо не лише безплідного знання... Від справжньої науки ми передусім вимагаємо, щоб була корисною, щоб давала нам можливість перемагати без великих витрат у вічній боротьбі з природою за існування і збереження.

А проте справжня наука повинна сповняти дві неодмінні умови: вчити нас пізнавати закони природи і вчити користати з тих законів, уживати їх у боротьбі з тією ж природою. До того ж є дві сторони науки: знання і праця – праця, звичайно, корисна передусім для загалу, а вже потім і для самої працюючої людини.

Але як можна, – хтось може запитати, – працю, навіть найкориснішу, причисляти до науки? Адже наука – то одне, а праця – то інше, і не слід змішувати одну з другою! На такі закиди мушу відповісти в той спосіб, що нині справді і в житті, і в теорії велика частина людей відділяє працю від науки. Але коли ближче приглянемося до однієї і другої, то побачимо, що, власне, той поділ вплинув якнайзгубніше на обох: стримав і стримує їхній розвиток. Тому праця і наука, розлучені в житті, марніють обидві, як дві половини одної рослини, розрізаної надвоє. Щоправда, новіші часи прагнуть, навпаки, до з'єднання тих двох нероздільних понять докупи. І, по суті, відколи наступив той поворот у людських прагненнях, бачимо величезний поступ і в науці, і в розвитку засобів, що покращують людську працю. Доки ж того не було, доки наука займалася виключно предметами потойбічними (відірваними від життя і людської праці), а з другого боку, праця (знехтувана і занедбана можновладцями і вченими людьми) злиденно живила робітника і його пана – доти навіть мислити не можна було про подібний поступ, навіть наближений до сучасного.

Людина споконвіку прагне до однієї мети – до щастя. Того щастя вона досягне аж тоді, коли наука і праця зіллються до неї воєдино; коли всяка її наука буде корисною працею для суспільства, а всяка праця буде виявом її розвинутої думки, розуму, науки. І народи тільки тоді

зможуть досягнути щастя і свободи, коли всі будуть вченими працівниками, тобто коли кожний буде розвинутий розумово, по можливості якнайвсебічніше, і коли кожен буде у змозі використовувати свої сили на добро загалу і на добро своє власне. Ідеал той, правда, ще далекий і декому може здатися недосяжним або фантастичним. Та хто уважно прогляне історію, тобто ту дорогу, яку льоди вже пройшли, і притому уважно подивиться на теперішнє становище, той мусить прийти до переконання, що:

1) Людство від самого початку свого розвитку, по суті, постійно і невпинно прямує до тієї мети;

2) Засоби, винаходи, прагнення і нинішня боротьба дають нам підстави сподіватися, що досягнення тієї мети можливе, що воно необхідне, – і то аж ніяк не в такому далекому майбутньому, як то здається легкодухим людям...

Поза межами можливого

...Грецькі філософи – елеати рядом субтельних розумувань доказували неможливість усякого руху. Французький історик і політик Тьєр доказував неможливість руху парової машини. Католицька церков часів гуманізму і Реформації в'язницею, тортурами і кострами боронила погляди на неможливість кулястої форми землі, існування антиподів і існування інших світів, заселених розумними істотами. А проте досвід показав і показує щодень, що всі ті неможливості – фальшиві, фікційні, виплоди чи старої, на віру повторюваної традиції, чи то суб'єктивного стану даного чоловіка, чи вкінці недотепності та недосконалості наших замислів, доки їх не окрилює критичний розум, опертий на детальнім вивченні і порівнянні фактів і явищ.

Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної, се не що інше, як поступове, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого. Те, що було неможливе нашим предкам, від чого їх руки і їх думки відскакували як від скляної гори, се для нас показується зовсім можливим і навіть взглядно легким до виконання. В світі передових борців нашого часу можна, навпаки, зауважити деколи певне переоцінення людських сил і здібностей,

певну віру в те, що границь можливості загалом нема ніяких, що все безмежне поле незвісного, невислідженого, неясного і загадкового досі для нас, се не є ніяка скляна гора, ніяка неможливість, а тільки величезний невиїжджений досі степ, який жде тільки сміливих душ і бистрих очей, щоб покритися новими битими шляхами і дати людській запопадливості нові, невимовно багаті здобутки...

Варто взагалі звернута увагу на ту характерну зміну, яка в кінці XIX в. зайшла в розумінні движучих сил у історії людства. Особливо останнє десятиліття XIX в. можна назвати епохою реакції проти одностороннього марксівського економічного матеріалізму чи фаталізму. Для Маркса і його прихильників історія людської цивілізації то була поперед усього історія продукції. З продукції матеріальних дібр, мов літорослі з пня, виростали і соціальні, і політичні форми суспільності, і її уподобання, наукові поняття, етичні і всякі інші ідеали. В останніх роках обернено питання другим кінцем. Що гонить чоловіка до продукції, до витворювання економічних дібр? Чи самі тільки потреби жолудка? Очевидно, що ні, а цілий комплекс його фізичних і духовних потреб, який бажає собі заспокоєння. Продукція, невпинна і чимраз інтенсивніша культурна праця – се вплив потреб і ідеалів суспільності. Тільки там, де ті ідеали живі, розвиваються і пнуться чимраз вище, маємо й прогресивну і чимраз інтенсивнішу матеріальну продукцію. Де нема росту, розвитку, боротьби і конкуренції в сфері ідеалів, там і продукція попадає в китайський застій.

Коли ж ідеал – життя індивідуального – треба прийняти головним двигачем у сфері матеріальної продукції, тим, що попихає людей до відкрить, пошукувань, надсильної праці, службі, спілок і т. д., то не менше, а ще більше значіння має ідеал у сфері суспільного і політичного життя. А тут синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в’язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружне життя з сусідами) життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би

прикрити свої змагання до панування одної нації над другою. Або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихось вольних міжнародних союзів для осягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів. А поки що треба нам із чеським поетом стояти на тім:

У зорях не чесних великий закон
Написаний, золотолитий,
Закон над закони: свій рідний край
Над все ти повинен любити.

Усякий ідеал – се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших, трудніших до осягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого... Що такі ідеали можуть повставати, можуть запалювати серця широких кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, давати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях, се лежить, мабуть у крові індоарійської раси і тільки її одної; серед інших рас ми того явища не зустрічаємо.

Ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурним і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж що тисячні стежки, які ведуть до того осушення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди до нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки. Виплоджений т[ак] зв[аним] матеріалістичним світоглядом фаталізм, який твердив, що певні (соціальні, разом з тим і політичні) ідеали мусять бути осягнені самою «іманентною» силою розвою продукційних відносин, без огляду на те, чи ми схочемо задля сього кивнути пальцем, чи ні, належать сьогодні до категорії таких самих забобонів, як віра в відьми,

в нечисте місце і феральні дії. Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його там, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина. [...]

Едмунд Гуссерль
(1859-1938)

Німецький мислитель, засновник феноменології, вчення, що знаменувало новий етап у розвитку підвалин філософії і філософського методу. Його погляди зазнали значної еволюції. Від спроби психологічного обґрунтування математики («Філософія арифметики», 1891) він перейшов до критики психологізму на підставі ідей, близьких до платонізму («Логічні дослідження», т. 1, 1900), а вже у другому томі цієї ж праці (1901) було подано першу концепцію так званої ейдетичної феноменології, головними засадами якої є інтуїтивне вбачання сутностей та ідея інтенційності. Останньою працею філософа, частини якої були ще за його життя надруковані в часописах упродовж 1935-1936 років, була «Криза європейських наук і трансцендентальна філософія».

Поданий нижче текст є скороченою стенограмою доповіді, прочитаної філософом 7-10 травня 1935 року у Відні на засіданні товариства «Культурбунд» Текст дає уявлення про характер творчості й ідеї пізнього Гуссерля, коли він саме працював над славнозвісною «Кризою». Подається за вид.: Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. – К.: Ваклер, 1996.

Криза європейського людства і філософія

У цій лекції я спробую по-новому привернути інтерес до так часто обговорюваної теми європейської кризи, розвинувши історико-філософську ідею (або телеологічний сенс) європейського людства. Якщо ж я на разі вкажу на суттєву функцію, яку в цьому (теологічному. – перекл.) сенсі виконала філософія і її відгалуження – наші науки, то

європейська криза набуде нового висвітлення.

I

Почнемо з загальновідомого, з відмінності між природничо-науковою медициною і так званим знахарським лікуванням. Якщо останнє виникає у повсякденному житті народу на підставі наївної емпірії і традицій, то природничо-наукова медицина постає з реалізації поглядів чисто теоретичних наук про людську тілесність, насамперед – анатомії й фізіології. Ці останні, у свою чергу, знову ж таки ґрунтуються на всезагальних фундаментальних науках про природу взагалі – таких, як фізика й хімія.

Звернімо погляд від людської тілесності до людської духовності – теми так званих наук про дух. їхній теоретичний інтерес спрямований на людину лише як особистість та її особисте життя і діяльність і, відповідно, результати діяльності. Особисте життя означає, що Я і Ми, об'єднавшись, живуть у єдиному суспільному горизонті, а саме у спільнотах різних – простих або складних за формою, таких як сім'я, нація, наднація. Слово «життя» має тут не фізіологічне значення, воно означає життя, що доцільно діє, творить духовні витвори, – у найширшому розумінні культуротворче життя в єдності певної історичності. Все де є предметом дослідження різноманітних наук про дух. Очевидно, що є різниця між сповненим сили розквітом і згасанням, або, іншими словами, між здоров'ям і недугою також і стосовно спільнот, народів, держав. У зв'язку з цим постає питання: чому ж у цьому стосунку не виникла наукова медицина – медицина націй і національних утворень?

Європейські нації хворі, сама Європа, говорять, перебуває у кризі. Чогось на зразок знахарського лікування аж ніяк не бракує. Нас буквально захльостує потік наївних та екстравагантних реформаторських проектів. Чому ж високорозвинені науки про дух відмовляються від послуг [суспільству], з якими природничі науки у своїй царині успішно справляються?

[...] Очевидно, ми цілковито забули про те, що природознавство (як наука взагалі) є назвою духовної діяльності, а саме діяльності

співпрацюючих учених, і, як таке, воно, поряд з усіма іншими духовними явищами, саме належить до того кола, яке й покликане пояснювати науки про дух. Чи не нісенітницею та зачарованим колом є спроба природничо-наукового пояснення такого історичного явища, як «природознавство», пояснення через залучення природознавства і його законів, які самі, будучи духовними продуктами, належать до змісту досліджуваної проблеми?

Засліплені натуралізмом (попри декларовану боротьбу з ним), представники наук про дух зовсім забули хоча б порушити проблему універсальної й чистої науки про дух, сутнісного вчення про дух як такий, яке б досліджувало безумовно всезагальне духовне в його елементах і законах; і все це – з тією метою, щоб звідси дістати наукове пояснення в абсолютно завершеному сенсі.

Ці духовно-філософські роздуми дають нам вірну настанову щоб розуміти, тлумачити нашу тему духовної Європи як чисту проблему наук про дух, отже, насамперед, духовно та історично.

Як ми й обіцяли на початку, на цьому шляху має бути розкрити незвичайну, тільки нашій Європі, начебто, вроджену телеологію, тісно пов'язану з виступом чи появою філософії та її відгалужень – наук у старогрецькому духові. Ми вже здогадуємось, що при цьому йтиметься про прояснення найглибших причин виникнення фатального натуралізму, або ж – що, як побачимо, одне й те саме – новочасного дуалізму в інтерпретації світу.

[...] Отже постає питання: чим характеризується духовний образ Європи? Тобто Європи не в географічному, картографічному розумінні, згідно з яким європейське людство слід було б обмежити людьми, які сумісно живуть на цій території. В духовному розумінні до Європи, очевидно, належать англійські домініони, Сполучені Штати і т. п., але не ескімоси, чи індіанці, яких показують на ярмарках, чи цигани, що здавна бродяжать Європою. Очевидно, тут під Європою маємо розуміти єдність духовного життя, діяльності, творчості зі всіма цілями, інтересами, турботами, Зусиллями, цільовими образами, інститутами та організаціями. В ній діють окремі люди в

різноманітних спільнотах різного ступеня – в сім'ях, племенах, націях – усі внутрішньо духовно зв'язані, як я вже казав, у єдність певної духовної форми. Особистості, їхні об'єднання й усі їхні культурні досягнення в такий спосіб набувають всезагального за своїм характером зв'язку.

«Духовний образ Європи» – що це таке? Історії Європи притаманна іманентна філософська ідея, або, що те ж саме, іманентна телеологія, яка, з погляду універсального людства, усвідомлюється як прорив і початок розвитку нової людської епохи, доби людства, яке віднині просто хоче жити й може жити, вільно творячи своє буття, своє історичне життя згідно з ідеями розуму, з безконечними завданнями. [...]

[...] Духовна Європа має місце народження. Я тут маю на увазі не географічне – тобто одну з країн, хоча й це небезпідставно, – а духовне місце народження, одну з націй, відповідно, окремих людей і групи людей цієї нації. Це старогрецька нація VII й VI століть до н.е. Тут виникла нова настанова одиниці щодо навколишнього світу. Як результат відбулося народження духовного утворення цілком нового різновиду, яке незабаром розрослося у систематизовану завершену структуру культури. Греки назвали її філософією. За правильного перекладу, в первинному значенні це означало не що інше, як універсальну науку, науку про всесвіт, про єдність усього сущого. Згодом інтерес до всезагального і, отже, питання про всеохоплююче становлення і буття у становленні стали диференціюватися згідно з усезагальними формами й регіонами буття, так філософія як єдина наука розгалужується на різноманітні окремі науки.

У виникненні філософії в такому розумінні, коли до неї включено всі науки, я вбачаю, хоча й це парадоксально звучить, первинний феномен духовної Європи.

... з досягненнями нової культури виникає особливе людство й особливе життєве покликання. Філософське світопізнання породжує не тільки ці своєрідні результати, але й певне людське спрямування, яке одразу ж втручається в усе інше практичне життя, з його власними

прагненнями й цілями, цілями історичної традиції, до якої належить людина і яка надає таким цілям їхнього значення. Виникає нова й духовна спільність, можна сказати, спільність суто ідеальних інтересів між людьми, котрі живуть філософією, поєднані відданістю ідеям, які не тільки для всіх корисні, але й усім однаково належать. З необхідністю утворюється співпраця особливого роду, праця одного з одним й один для одного, критична допомога, яка взаємозбагачує, з якої виростає чиста й безумовна у своєму значенні істина як загальне благо. Крім цього виникає необхідна тенденція зростання інтересу через розуміння того, до чого тут прагнуть, над чим працюють, тобто тенденція залучення до філософії все нових і нових філософствуючих. Це здійснюється спочатку в межах своєї країни. Поширення не може відбуватися виключно у формі професійного наукового пошуку, воно, виходячи за рамки професійних кіл, набуває форми поширення освіти.

Які ж результати поширення освіти на все ширші верстви населення, звісно – верхні, панівні, менше обтяжені життєвими турботами? Звичайно, це веде не просто до однорідної перебудови нормального й в цілому задовільного державного життя, а, цілком ймовірно, що й до великого внутрішнього розколу, внаслідок чого це життя і національна культура зазнають перелому. Традиційно орієнтовані консерватори і філософські кола вступають у боротьбу, і звичайно ця боротьба відображається у сферах політичної влади. Вже від самого виникнення філософії вона зазнає переслідування. Людей, які живуть її ідеями, зневажають. І все ж ідеї сильніші від усіх емпіричних влад.

Тут також слід враховувати, що філософія, яка виросла з універсальної критичної настанови проти всього і кожного традиційно даного, у своєму поширенні не є стримуваною жодними національними бар’єрами. Необхідна тільки здатність до універсальної критичної настанови, яка, звичайно, має своєю передумовою відносно високу донаукову культуру. Так відтворюється розлом національної культури, в першу чергу, в тому, що прогресуюча універсальна наука стає спільним надбанням для раніше чужих одна

одній націй і єдність наукового і освітнього співтовариств пронизує більшість надій.

Належить навести ще дещо важливе, пов'язане зі ставленням філософії до традицій. Тобто тут слід відзначати дві можливості. Або традиційно значиме цілком відкидається, або його зміст засвоює філософія і перетворює в дусі філософських ідеальностей. Надзвичайний випадок становить релігія. Сюди я не включаю «політеїстичні релігії». Множинність богів, міфічні сили будь-якого ґатунку є об'єктами навколишнього середовища настільки ж дійсними, як тварини чи люди. В понятті бога суттєвою є одиничність. Але йому, з погляду людини, властиве те, що його буттєва значимість і ціннісна значимість пізнавані в їхньому абсолютному внутрішньому зв'язку. Тут і відбувається злиття, що саме напрошувалось, цієї абсолютності з абсолютністю філософської ідеальності. У всезагальному процесі ідеалізації, який здійснює філософія, бог, так би мовити, логізується, стає носієм абсолютного логосу. Втім, логічне я б убачав уже в тому, що релігія через теологію посилається на самоочевидність віри як на особливий і найглибший спосіб обґрунтування справжнього буття. Але національні боги тут не піддаються сумніву, подібно фактам навколишнього оточення. Перед філософією не ставлять пізнавально-критичних питань, питань про самоочевидність. [...]

II

... Я також переконаний в тому, що європейська криза закорінена саме в хибному раціоналізмі. Проте це не означає, що раціональність узагалі є злом або ж що вона в людському бутті має цілком підпорядковане значення. Раціональність у тому високому і справжньому сенсі, про який ми власне говоримо, – раціональність, що зародилася в Греції і стала ідеалом грецької філософії класичного періоду, потребує, звичайно, ще багатьох рефлексивних пояснень, але ця раціональність у зрілому віці покликана керувати розвитком. З іншого боку, ми охоче визнаємо (й німецький ідеалізм щодо цього давно вже випередив нас), що форма розвитку ratio – раціоналізм епохи Просвітництва – була помилкою, хоча й цілком зрозумілою.

Розум – широке поняття. Згідно з доброю старою дефініцією, людина є розумною істотою, і, в цьому широкому сенсі, папуас є також людиною, а не звіром. Він мас свої цілі, діє осмислено, обмірковуючи практичні можливості. Набуті результати й методи входять у традицію, стають зрозумілими завдяки їхній раціональності. Але так само, як людина, навіть і папуас, є новим ступенем анімальності порівняно з твариною, так і в людськості та в її розумі філософський розум становить новий ступінь. Ступінь людського буття й ідеальних норм для безконечних завдань, ступінь буття sub speciea etemitatis можлива лише в абсолютній універсальності, саме в тій, що від початку містила у собі ідея філософії. Універсальна філософія, зі всіма окремими науками, складає, звичайно, частину явищ європейської культури. Але, як випливає зі смислу моїх розмірковувань, ця частина є, так би мовити, керуючим мозком, від нормального функціонування якого залежить справжня здорова європейська духовність. Людству вищої людськості або розуму потрібна, отже, справжня філософія.

Але тут є небезпечний момент! Коли йдеться про «філософію», тут ми повинні розрізняти філософію як історичний факт певної епохи і філософію як ідею, ідею безконечного завдання. Залежна від обставин дійсна філософія є більше чи менше вдалою спробою втілення провідної ідеї безконечності й, поряд із тим, навіть універсальності істин. Практичні ідеали, дані у спогляданні як вічні полюси, від яких упродовж всього життя не можна відхилятися без каяття за зраду собі й бездуховність, не є даними в цьому спогляданні як цілком ясні й визначені, вони розпізнаються у багатозначній всезагальності. Визначеність виявляється лише в конкретному розумінні, в крайньому разі, у відносно вдалій справі. Це постійно загрожує однобічністю і передчасним заспокоєнням, що метаться наступними суперечностями. Звідси й контраст між великими претензіями філософських систем, їхня нетерпимість одна до одної. До цього додається необхідність і, знову ж таки, небезпечність спеціалізації.

Так однобічна раціональність справді може стати злом. Можна сказати, – і це належить до самої сутності розуму, – що філософи здатні

розуміти й опрацьовувати свої безконечні завдання спочатку лише в абсолютно необхідній однобічності. В цьому ще немає ніякого перекручення, ніякої помилки, але, як було сказано, прямий і необхідний шлях дає змогу осягнути лишень один бік завдання, не помічаючи, що все безконечне завдання – теоретичного пізнання всезагальності сущого – має ще й інші аспекти. Якщо неясності й суперечності свідчать про недосконаліть, то, з іншого боку, вони вмотивовують новий підхід до універсального осмислення. Філософ повинен, отже, завжди бути готовим оволодіти справжнім і повним сенсом філософії, всезагальністю її безконечного горизонту. Жоден напрямок пізнання, жодна окрема істина не має бути абсолютизована й ізольована. Тільки через це вище самоусвідомлення, в якому все це достає як відгалуження безконечного завдання, може філософія виконати свою функцію – вивести на дорогу саму себе і, таким чином, справжнє людство. Розуміння цього є, знову ж таки, надбанням філософського пізнання на ступені найвищої саморефлексії. Тільки через цю постійну рефлексивність філософія стає універсальним пізнанням.

Я сказав: шлях філософії йде через наївність. Вона саме й є об’єктом критики надто поширеного ірраціоналізму, тобто пунктом, в якому проявляється наївність того раціоналізму, який завжди ототожнювали з філософською раціональністю взагалі і який, звичайно, є характерним для філософії всього Нового часу, починаючи з Ренесансу, і вважається справжнім, універсальним раціоналізмом. У цій спочатку неминучій наївності потопають усі науки, навіть ті, що беруть свій початок в античності. Точніше кажучи: найзагальніша назва цієї наївності є об’єктивізм, що набуває форми різного ґатунку натуралізму, натуралізації духу. Старі й нові філософії були й залишаються наївно об’єктивістськими. Заради справедливості слід додати, що німецький ідеалізм, починаючи з Канта, пристрасно прагнув подолати наївність, яка стала вже зовсім зримою, однак він не зміг досягти справді вирішального ступеня вищої рефлексії, необхідної для нового образу філософії та європейського людства. [...]

III

Підіб'ємо підсумки наших міркувань. «Криза європейського буття», про яку сьогодні так багато говорять, яку документально засвідчують у незліченних симптомах життєвого розпаду, не є темним фатумом, долею, що її не можна завбачити: вона стає зрозумілою і прозорою на підставі відкритої філософією телеології європейської історії. Але передумовою цього розуміння є охоплення такого феномену, як «Європа», в його центральному сутнісному ядрі. Щоб зрозуміти протиприродність сучасної «кризи», необхідно виробити поняття Європи як історичної телеології безконечної цілі розуму, необхідно показати, як народився європейський «світ» з ідеї розуму, тобто з духу філософії. В такому разі «кризу» можна пояснити як позірний крах раціоналізму. Але причина невдачі раціональної культури полягає, як зазначалося, не в куті самого раціоналізму, а лише в його озовнішненні, в його викривленні «натуралізмом» та «об'єктивізмом».

Криза європейського буття має тільки два виходи: або занепад Європи у відчуженні від її власного раціонального життєвого сенсу, впадання в ненависть до духу і варварство, або відродження Європи з духу філософії завдяки героїзмові розуму, що має остаточно здолали натуралізм. Найнебезпечніше для Європи – це втома. Якщо ми будемо боротися проти цієї небезпеки із небезпек як «добрі європейці» з тією відвагою, яка не жахається безконечної боротьби, тоді з нищівного пожару невіри, з вогняної навали сумнівів стосовно загальнолюдської місії Заходу постане з попелу великої втоми Фенікс нової життєвої глибинності й одухотвореності як запорука великого й далекого людського майбуття: адже один лише дух є безсмертним.

Микола Бердяєв
(1874-1948)

Оригінальний російський мислитель, один з провідних філософів Європи першої третини XX ст. Виходець з України. Розвиток поглядів Бердяева здійснювалося в контексті пошуків і досягнень сучасної йому західної філософії. Він критично відізвався про концепції Н. Гартмана,

Е. Гуссерля, М. Шелера, М. Гайдеггера. Серед філософських течій сучасності мислитель особливо виділяє марксизм, ведучи з ним систематичну полеміку. Він визначає геніальність К. Маркса, ряд сильних сторін його вчення. Наведені нижче уривки однієї з основних робіт «Про призначення людини» (котра містить ядро його релігійно-філософської концепції) подаються за вид.: Бердяев Н.О. О назначении человека,- М., 1989. – С. 5 – 11. Переклад здійснено І. Демчиком.

Про призначення людини

Досвід парадоксальної етики

Філософія людяна, філософське пізнання – людське пізнання, в ній завжди має місце елемент людської свободи, вона є не одкровення, а вільна пізнавальна реакція людини на одкровення. Якщо філософ – християнин і вірить у Христа, то він зовсім не повинен узгоджувати свою філософію з теологією православною, католицькою чи протестантською, але він може набути розуму Христового і це зробить його філософію іншою, аніж філософія людини, що не має розуму Христового. Одкровення не може нав'язати філософії жодних теорій та ідеологічних побудов, зате може дати факти, досвід, що збагачує пізнання. Якщо філософія можлива, то вона може бути тільки вільною, вона не терпить примусу. Вона у кожному акті пізнання вільно стоїть перед істиною і не терпить перешкод і середостіння. Філософія приходить до результатів пізнання із самого пізнавального процесу, вона не терпить нав'язування ззовні результатів пізнання, котре терпить теологія. Та це не означає, що філософія автономна у тому смислі, що вона є замкнутою, самодостатньою сферою, що живиться із самої себе. Ідея автономії – хибна ідея, зовсім не тотожна ідеї свободи. Філософія є частиною життя і досвід життя, досвід життя духу лежить в основі філософського пізнання. Філософське пізнання повинно припасти до першоджерела життя і з нього черпати пізнавальний досвід. Пізнання є посвячення у таємницю буття, в містерії життя. Воно є світ, але світ, що блиснув з буття і в бутті. Пізнання не може з себе, з поняття створити буття, як того волів Гегель. Релігійне одкровення означає, що буття відкриває себе тому, хто пізнає. Як же

він може бути до цього сліпим і глухим і утверджувати автономію філософського пізнання проти того, що йому відкривається?

Трагедія філософського пізнання у тому, що, звільнившись від сфери буття більш високої, від релігії, від одкровення, воно попадає у ще більш тяжку залежність від сфери нижчої, від позитивної науки, від наукового досвіду. Філософія втрачає свою первонародженість і не має вже виправдних документів про своє древнє походження. Мить автономії філософії виявилася надто короткою. Наукова філософія аж ніяк не є автономною філософією. Сама наука була колись породжена філософією і виділилась з неї. Але дитя повстало проти своєї породженниці. Ніхто не заперечує, що філософія повинна зважати на розвиток наук, повинна враховувати результати наук. Хоча з цього не витікає, що вона повинна підпорядковуватися наукам у своїх найвищих спогляданнях і уподобатися їм, спокушатися їх гаміркими зовнішніми успіхами: філософія є знання, проте неможливо припустити, що вона є знання, в усьому схоже на науку. Бо проблема в тому і полягає, чи є філософія філософією чи вона є наукою або релігією. Філософія є особливою сферою духовної культури, відмінною від науки і релігії, але такою, що перебуває у складній взаємодії з наукою і релігією. Принципи філософії не залежать від результатів та успіхів наук. Філософ у своєму пізнанні не може дочекатися, поки науки зроблять свої відкриття. Наука перебуває у неперервному русі, її гіпотези й теорії часто змінюються і старіють, вона робить все нові відкриття. Філософія завжди була і завжди буде мудрістю. Кінець мудрості є кінцем філософії. Філософія є любов'ю до мудрості і розкриттям мудрості в людині, творчим проривом до смислу буття. Філософія не є релігійною вірою, не е теологією, але не є і наукою, вона є сама собою. І вона змушена вести тяжку боротьбу за свої права, щоб завжди беруться під сумнів. [...]

... Значною є лише та філософія, в основі якої лежить духовний і моральний досвід і яка не є грою розуму. Інтуїтивні прозріння даються лише філософу, котрий пізнає цілісним духом.

Як зрозуміти взаємини між філософією й наукою, як розмежувати

їх сфери, як встановити між ними конкордат? Цілком мало визначити філософію як учення про принципи чи як найбільш узагальнене знання про світ, як про ціле, або навіть як учення про сутність буття. Головну ознаку, що відрізняє філософське пізнання від наукового, слід бачити у тому, що філософія пізнає буття із розгадки смислу, наука ж пізнає буття начебто поза людиною, позбувшись людини. Тому для філософії буття є дух, для науки ж буття є природа. Ця відмінність між духом і природою, звичайно, нічого спільного немає з розрізненням психічного й фізичного. Філософія зрештою неодмінно стає філософією духу і тільки в такій якості своїй вона не залежить від науки. Філософська антропологія повинна бути основною філософською дисципліною. Філософська антропологія є центральною частиною філософії духу. Вона принципово відрізняється від наукового – біологічного, соціологічного, психологічного – вивчення людини. І відмінність ця в тому, що філософія досліджує людину з людини і в людині, досліджує її як належної до царства духу, наука ж досліджує людину як належну до царства природи, тобто поза людиною, як об'єкт. Філософія зовсім не повинна мати об'єкта, бо ніщо для неї не повинно ставати об'єктом, об'єктивованим. Основною ознакою філософії духу є те, що в ній немає об'єкта пізнання. Пізнавати із людини і в людині і означає не об'єктивувати. І тоді лише відкривається смисл. Смисл відкривається тільки тоді, коли я у собі, тобто у дусі, і коли немає для мене об'єктності, предметності. Все, що є для мене предметом, позбавлене смислу. Смисл є лише у тому, що в мені і зі мною, тобто в духовному світі. Принципово відрізняти філософію від науки тільки і можна, визнавши, що філософія є необ'єктивованим пізнанням, пізнанням духу у собі, а не в об'єктивуванні у природі, тобто пізнання смислу і прилучення до смислу. Наука і передбачення забезпечують людину і дають їй сили, але вони ж можуть спустошити свідомість людини, відірвати її від буття і буття від неї. Можна було б сказати, що наука основана на відчуженні людини від буття і відчуженні буття від людини. Людина, яка пізнає поза буттям, і буття, пізнаване поза

людиною. Все стає об’єктом, тобто відчуженим і протилежним. І світ філософських ідей перестає бути моїм світом, що розкривається в мені, робиться світом, що розкривається в мені, робиться світом, який протистоїть мені і чужий мені, світом об’єктним. Ось чому і дослідження з історії філософії перестає бути філософським пізнанням, стає науковим пізнанням. Історія філософії буде філософським, а не тільки науковим пізнанням у тому лише випадку, якщо світ філософських ідей буде для того, хто пізнає, його власним внутрішнім світом, якщо він буде пізнаваним з людини і в людині. Філософськи я можу пізнавати лише свої власні ідеї, роблячи ідеї Платона чи Гегеля своїми власними ідеями, тобто пізнаючи з людини, а не з предмета, пізнаючи у дусі, а не в об’єктній природі. Це і є основний принцип філософії, зовсім не суб’єктивної, бо суб’єктивне протистоїть об’єктивному, а буттєво життєвої. Якщо Ви пишете прекрасне дослідження про Платона й Арістотеля, про Тому Аквіната й Декарта, про Канта і Гегеля, то це може бути дуже корисним для філософії й філософів, але це не буде філософією. Не може бути філософії про чужі ідеї, про світ ідей як предмет, як об’єкт, філософія може бути лише про свої ідеї, про дух, про людину в собі та із себе, тобто інтелектуальним враженням долі філософа. Історизм, в котрому пам’ять непомірно перевантажена й обтяжена і все перетворене в чужий об’єкт, є декаденсом і загибеллю філософії, так само, як натуралізм і психологізм. Духовні спустошення, викликані історизмом, натуралізмом і психологізмом, воістину страшні і людиновбивчі. Результатом є абсолютизований релятивізм. Так підриваються творчі сили пізнання, покладається край можливості прориву до смислу. Це і є рабство філософії у науки, терор науки.

Філософія бачить світ із людини і тільки в цьому її специфічність. Наука ж бачить світ поза людиною. Звільнення філософії від усякого антропологізму є умертвінням філософії. Натуралістична метафізика теж бачить світ із людини, та не хоче в цьому зізнатися. І таємний антропологізм усякої онтології має бути викритим. Невірно сказати, що буттю, зрозумілому об’єктивно, належить примат над людиною;

навпаки, людині належить примат над буттям, бо буття розкривається тільки в людині, з людини, через людину. І тоді тільки розкривається дух. Буття, котре не є дух, котре «ззовні», а не «всередині», є тиранією натуралізму. Філософія легко стає абстрактною і втрачає зв'язок з джерелами життя. Це буває щоразу, коли вона хоче пізнавати не в людині і не із людини, а поза людиною... Йдеться не про психологізм, а про трансцендентальний антропологізм. Дивно забувати, що я, пізнаючий, філософ – людина. Трансцендентальна людина є передумовою філософії і подолання людини у філософії або нічого не означає знищування самого філософського пізнання. Людина буттєва, у ній буття і вона у бутті, але й буття людяне і тому тільки в ньому я можу розкрити смисл, сумірний зі мною, з моїм осягненням. З цієї точки зору феноменологічний метод Гуссерля, оскільки він хотів подолати всякий антропологізм, тобто людину в пізнанні, є замахом з негідними засобами. Феноменологічний метод має великі заслуги і вивів філософію з безвиході, у яку завела її кантівська гносеологія. Він дав плідні результати в антропології, етиці, онтології... але феноменологія Гуссерля зв'язана з особливого роду онтологією, з ученням про ідеальне, позалюдське буття, тобто з своєрідною формою платонізму. В цьому її хибна сторона. Пізнання передбачає не ідеальне, позалюдське буття і цілковиту пасивність людини, яка випускає у себе предмет пізнання, світ сутностей (Wesenheiten), а людину, не психологічну, а духовну людину та її творчу активність. Смисл речей розкривається не входженням їх у людину, при пасивній її установці до речей, а творчою активністю людини, яка прориває ться до смислу за світ безглуздя. У предметному, тілесному об'єктивному світі смислу немає. Смисл розкривається із людини, із її активності і означає відкриття людиноподібності буття. Позалюдське ідеальне буття – беззмістовне... Феноменологічний метод плодотворний, не дивлячись на свою пасивність і позалюдськість, і правда його у спрямованості на буття, а не конструкції думки... Смисл не в об'єкті, що входить у думку, і не в суб'єкті, який конструює свій світ, а в третій, не об'єктивній і не суб'єктивній сфері, у духовному світі, духовному

житті, де вся активність і духовна динаміка. Якщо пізнання відбувається з буттям, то у ньому активно виявляється смисл, тобто просвітлення пітьми буття. Пізнання є саме духовне життя. Пізнання відбувається з тим, що пізнається. [...]

Володимий Вернадський
(1863-1945)

Вчений із світовим іменем, мислитель-натураліст, основоположник учення про біосферу та ноосферу, організатор і перший президент Всеукраїнськоі Академії наук. Його праці – суттєвий внесок у розвиток наукового світогляду, становлення сучасної наукової картини світу. Всесвіт він розглядав як сукупність живої речовини, біосфери й людства. Результат діяльності останнього приведе до перетворення біосфери у нове середовище життя – ноосферу (сферу розуму).

Нижче подаємо фрагменти з праці В. Вернадського «Наукова думка як планетне явище» (за вид.: Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: Мысль, 1988. – С. 503-509).

Наукова думка як планетне явище

Глава VI

98. Чим ближче наукове охоплення реальності до людини, тим обсяг, розмаїття, глибина наукового знання неодмінно зростає. Безперервно збільшується кількість гуманітарних наук, число котрих теоретично безкінечне, бо наука є творення людини, її наукової творчості та її наукової роботи; меж пошукам наукової думки немає, як нема меж безконечним формам – проявам живої особистості, особливо людської, котрі всі можуть стати об’єктом наукового пошуку, викликати безліч особливих конкретних наук.

Людина проживає у біосфері, від неї невіддільна. Вона лише її може безпосередньо досліджувати всіма своїми органами чуття – може відчувати її та її об’єкти.

За межі біосфери вона може проникати тільки побудовами розуму, виходячи із відносно небагатьох категорій численних фактів, котрі вона може отримати у біосфері зоровим дослідженням небозводу й

вивченням у біосфері ж відображення космічних випромінювань потрапляючої до біосфери космічної позаземної речовини.

Очевидно, наукове знання Космосу, яке лише так можна отримати, за різноманітністю і за глибиною охоплення, за різноманітністю і за глибиною охоплення не може бути навіть порівнюваним з тими науковими проблемами і охоплюваними ними науковими дисциплінами, котрі відповідають об'єктам біосфери та їх пізнанню.

Об'єкти біосфери людина може охоплювати всіма своїми органами чуття безпосередньо, і в той же час людський розум, матеріально й енергетично невіддільний від біосфери, її об'єкт, будує науку. Він вводить в наукові побудови переживання людської особистості, більш могутні і сильні, аніж ті, що збуджуються у ньому доступною лише йому візуально картиною зоряного неба і планет. Для вивчення небесних світил і збудованого з них Космосу людина може користуватися тільки їх випромінюванням, їх фізіологічною дією (зором), їх фізико-хімічним аналізом та їх охопленням математичною думкою. Лише порівняно мізерні енергетичні і матеріальні прояви космічних тіл, якими є космічний пил чи космічні гази, метеорити, що стають, попадаючи у біосферу, земними об'єктами і тим самим максимально доступними для людського мислення. Але в картині людської особистості вони відіграють досить незначну роль.

Явища, пов'язані з космосом за межами нашої планети, відповідають у науковому апараті, мабуть, більше, ніж сотням мільйонів швидко зростаючих точних даних.

Але все ж кількість таких науково встановлених фактів мізерна у порівнянні з об'єктами наукового охоплення біосфери та з їх різнобічними до надзвичайності впливом і проникненням у людську особистість.

Наше знання про космос різко відрізняються від знання наук, побудованих на об'єктах біосфери. Воно дає нам тільки основні загальні контури його будови.

99. Але в інший бік від біосфери, не вгору від неї, в космічних просторах, а внизу, у земних надрах, в глибині планети ми

зустрічаємося з аналогічними умовами – з природними обмеженнями точного знання, завдяки тому, що людина не може безпосередньо вивчати це середовище, а може робити висновки про його характер і про його будову за законами свого розуму і на основі тих відголосків, явищ, що відбуваються у ньому, котрі вона може вловлювати й інструментами зводити до своїх органів чуття.

Однак тут людина позбавлена того головного, що дає їй можливо глибоко охопити космічні простори, – зору, так тісно і нерозривно зв'язаного з мозком і подаючого можливість відтворити із видимого оточуючого людину – реальність – те, що єдино охоплюється науковим знанням, науками про біосферу.

Але, з іншого боку, його охоплення цієї області планети різноманітніше, оскільки воно може:

1) поступово у ході часу поглиблювати область, безпосередньо доступну для органів чуття, і межа цього поглиблення зайде далеко за межі біосфери. З кожним десятиліттям все швидше і швидше воно просувається вглибину і

2) воно може зв'язувати глибини планети – земну кору нижче біосфери і, може бути, найближчі закорові більш глибокі області, нерозривно матеріально з біосферою зв'язані, з тим різноманітним й глибоким науково охоплюваним фактичним матеріалом, котрий витікає з наук, що вивчають біосферу. Завдяки цьому, в цій області реальності ми протягом небагатьох століть (науково точно з XVII ст.) досягли знання, цілком порівнянного із знанням космосу, і прогноз для подальшого тут більш сприятливий, аніж для наукової побудови космосу.

Це пов'язано з тим, що ми тут не виходимо за межі природного тіла – планети, на котрій існуємо і можемо через це, спираючись на вивчення біосфери, отримати не лише загальні лінії явища, але й певного мірою пишнобарвну картину реальності.

Глава VII

100. Науки про біосферу та її об'єкти, тобто всі науки гуманітарні без винятку, науки природничі у власному смислі слова

(ботаніка, зоологія, геологія, мінералогія і т.п.), всі науки технічні – прикладні науки у широкому їх розумінні — є галузями знання, котрі максимально доступні для наукового мислення людини. Тут зосереджуються мільйони мільйонів неперервно науково встановлюваних і систематизованих фактів, котрі є результатом організованої наукової праці, і нестримно зростають з кожним поколінням, швидко і свідомо, починаючи з XV-XVII століть.

Зокрема, наукові дисципліни про будову знаряддя наукового пізнання, нерозривно зв'язані з біосферою, можуть бути науково розглядуваними як геологічний фактор, як прояв її організованості. Це науки «про духовну» творчість людської особистості в її соціальній обстановці, науки про мозок і органи чуття, проблеми психології або логіки. Вони обумовлюють пошук основних законів людського наукового пізнання, тієї сили, котра перетворила в нашу геологічну епоху, охоплену людиною біосферу в природне тіло, нове по своїх геологічних і біологічних процесах – у новий її стан, ноосферу...

Її створення в історії планети, яке інтенсивно (у масштабі історичного часу) почалося кілька десятків тисяч років тому, є подією великої важливості в історії нашої планети, зв'язаною перш за все з ростом наук про біосферу, і, очевидно, не є випадковістю.

Можна сказати, отже, що біосфера є основною галуззю наукового знання, хоча тільки тепер ми переходимо до її наукового виділення із оточуючої нас реальності.

101. З попереднього ясно, що біосфера відповідає тому, що в мисленні натуралістів і у більшості розмірковувань філософії, у випадках, коли вони не торкались Космосу в цілому, а залишались в межах Землі, відповідає Природі у звичному її розумінні. Природі натуралістів зокрема.

Однак ця природа не аморфна і не безформна, як це віками вважалося, а має певну, дуже точно обмежену будову, котра повинна як така відображатися і враховуватися в усіх висновках, з Природою зв'язаних.

У науковому пошуку особливо важливо цього не забувати і це

враховувати, бо несвідомо, протиставляючи людську особистість Природі, учений і мислитель подавляються величчю Природи над людською особистістю.

Але життя в усіх його проявах, і в проявах людської особистості у тому числі, різко змінюють біосферу такою мірою, що не тільки сукупність неподільних властивостей життя, а у деяких проблемах і єдина людська особистість у ноосфері, не можуть бути у біосфері залишені без уваги.

102. Жива природа є основною рисою прояву біосфери, вона різко відрізняє її тим самим від інших земних оболонок. Будова біосфери перш за все і більш всього характеризується життям.

... між фізико-геометричними властивостями живих організмів – у біосфері вони проявляються у вигляді сукупностей – живої речовини, і між такими ж властивостями заскорузлої матерії за вагою і за кількістю атомів, що складає переважну частину біосфери, пролягає в деяких відношеннях непрохідне провалля. Жива речовина є носієм і творцем вільної енергії, в жодній земній оболонці у такому масштабі не існуючій. Ця вільна енергія – біогеохімічна енергія – охоплює всю біосферу і визначає в основному всю її історію. Вона викликає і різко змінює по інтенсивності міграцію хімічних елементів, що будують біосферу, і визначає її геологічне значення.

У межах живої речовини в останнє десятитисячоліття створюється і швидко зростає у своєму значенні нова форма цієї енергії, ще більша за своєю інтенсивністю і складністю. Ця нова форма енергії, зв’язана з життєдіяльністю людських , спільнот, роду Homo та інших (гомінід), близьких до нього, зберігаючи у собі прояв звичайної біогеохімічної енергії, викликає в той же самий час нового роду міграції хімічних елементів, за різноманітністю і потужністю далеко залишаючи за собою звичну біохімічну енергію живої речовини планети.

Ця нова форма біогеохімічної енергії, котру можна назвати енергією людської культури чи культурною біогеохімічною енергією, котра створює в наш час ноосферу...

Ця форма біогеохімічної енергії притаманна не лише Homo

Sapiens, але й усім живим організмам. Хоча, однак, у них вона є мізерною, порівняно із звичайною біогеохімічною енергією, і ледь помітно проявляється у балансі природи, і то тільки у геологічному часі. Вона зв'язана з психічною діяльністю організмів, з розвитком мозку у найвищих проявах життя і виявляється у формі, що творить перехід біосфери у ноосферу тільки з появою розуму. [...]

Людвіг Вітгенштайн
(1889-1951)

Австрійський філософ. Основоположник лінгвістичної філософії. В головній праці пізнього періоду – «Філософські дослідження» філософія трактується ним як активність, спрямована на прояснення мовних виразів. Крім цього, вказана робота велике значення має як модель філософського методу.

Фрагмент з цієї роботи подається за вид.: Людвіг Вітгенштайн. Traktatus Logico-Philosophicus. Філософські дослідження. – К.: Основи, 1995.-С. 137-141.

Філософські дослідження
Частина I

...109. Теза, що наші міркування не повинні бути науковими міркуваннями, була слушна. Висунуте з досвіду твердження, що «те і те, всупереч нашому упередженню, можна подумати» – хоч би що воно означало, не могло цікавити нас... І ми не можемо формулювати ніякої теорії. В наших міркуваннях не може бути нічого гіпотетичного. Всяке пояснення повинне зникнути, а його місце має заступити тільки опис. А той опис отримує своє світло, тобто, свою мету, від філософських проблем. Вони, звичайно, не емпіричні, їх розв'язують через ознайомлення з функціонуванням всупереч нашій схильності розуміти його хибно. Проблеми розв'язують не через нагромадження нового досвіду, а через зіставлення давно відомого. Філософія є боротьбою проти запаморочення нашого розуму засобами нашої мови.

110. «Мова (або мислення) є чимось неповторним, не схожим ні на що інше» – виявляється, що це забобон (не помилка!), який сам

виник через граматичні помилки.

І тепер весь пафос дістається тим помилкам і тим проблемам.

111. Проблеми, що виникають через хибне тлумачення наших мовних форм, мають, характер глибини. Це глибока тривога, що викорінилася в нас так міцно, як форми нашої мови, а її значення таке велике, як значення нашої мови. – Поміркуймо: чому ми відчуваємо граматичний жарт як глибокий? (А це ж філософська глибина).

112. Рівняння, засвоєне формами нашої мови, створює хибне враження, яке; тривожить нас: «Насправді ж усе не так!»– кажемо ми. «А проте мусить бути такі».

113. «А все ж так...» – повторюю я знов і знов. Мені здається, що я мав би збагнути суть справи, якби міг якнайпильніше придивитися до факту, зосередити на ньому всю свою увагу.

114. «Логіко-філософський трактат» (4,5): «Загальна форма речення має ось який вигляд: справи маються так і так». – Це речення належить до тих, які ми повторюємо без кінця, вважаючи, що ми знов і знов ідемо слідом за природою, а тим часом ідемо слідом за формою, через яку дивимося на природу.

115. Нас полонив образ. І ми не могли звільнитися від нього, бо він перебував у нашій мові, а мова, здавалося, тільки без кінця повторювала його нам.

116. Коли філософи вживають якесь слово – «знати», «існувати», «предмет», «я», «речення», «назва» – намагаються схопити суть речі, треба завжди ставити перед собою питання: чи в мові, де те слово побутує, його справді колись так уживають?

Ми повертаємо слова від їхнього метафізичного вживання до щоденного.

117. Мені кажуть: «Ви ж розумієте цей вислів? Отож і я його вживаю в тому значенні, яке ви знаєте». – Ніби значення слова – якась атмосфера, що оточує слово й не полишає його в кожному способі вживання.

Якщо, наприклад, хтось каже, що речення «Це є тут» (при цьому показуючи на якийсь предмет перед собою) має для нього сенс, то хай

подумає, за яких особливих обставин це речення справді вживають. За таких обставин воно має сенс.

118. Звідки це міркування набирає такої сили, що, здається, руйнує все цікаве, все велике й важливе? (Ніби всі будівлі, лишаючи тільки уламки й сміття). Але ми руйнуємо лише надхмарні будівлі, відкриваючи підґрунтя мови, на якому вони стояли.

119. Здобутками філософії є відкриття якоїсь простої недоречності та гуль, що їх. набиває собі розум, наскакуючи на межі мови. Саме ті гулі дозволяють оцінити вартість її відкриття.

120. Коли я говорю про мову (слово, речення і т. д.), то маю говорити мовою буднів. Чи, може, для того, що ми хочемо сказати, ця мова надто простацька, матеріальна? А як утворюється інша? – І як дивно, що ми з нашою мовою взагалі можемо чогось досягти!

З того, що в своїх поясненнях стосовно мови я можу орудувати вже готовою мовою (а не підготовчою, тимчасовою), вже видно, що я можу висловити про мову тільки щось поверхове.

Але якщо так, то як же ці висловлювання можуть нас задовольнити? – Ну, ваші ж питання також сформульовані цією мовою – мали бути висловлені цією мовою, коли було про що питати! А ваші сумніви є непорозумінням. Ваші питання стосуються слів; отже, я мушу говорити про слова.

Кажуть: ідеться не про слово, а про його значення, і при тому думають про значення як про щось типу слова, хоч і відмінне від нього. Тут слово, а там значення. Гроші й корова, яку можна за них купити. (А з другого боку: гроші і їхня користь).

121. Можна було б подумати: якщо філософи говорять про вживання слова «філософія», то має існувати якась філософія другого ряду. Але якраз цього немає – так само, як в орфографії, що також орудує словом «орфографія», але не стає через це орфографією другого ряду.

122. Одним із головних джерел нашого нерозуміння є те, що ми не бачимо наочно вживання наших слів. – Нашій граматиці бракує наочності. – Наочне зображення сприяє розумінню, яке саме в тому й

полягає, що ми «бачимо зв'язки». Звідси й важливість відшукування й винайдення проміжних елементів.

Поняття наочного зображення має для нас вирішальне значення. Воно характеризує нашу форму зображення, спосіб, яким ми бачимо речі. (Чи це якийсь «світогляд»?).

123. Філософська проблема має форму: «Я не можу добре зрозуміти».

124. Філософія ніяким чином не може порушувати фактичного вживання мови, вона може її, зрештою, тільки описувати.

Бо вона її не може також обґрунтувати. Вона полишає все таким, як воно є. Філософія полишає і математику такою, як вона є, і не може посунути далі жодне математичне відкриття. «Чільною проблемою математичної логіки» є для нас проблема математики, як і кожна інша.

125. Розв'язувати суперечність з допомогою математичного чи логічно-математичного відкриття не є справою філософії, її справою є унаочнити той тривожний для нас стан математики, що передує розв'язанню суперечності. (І це не означає, що таким чином, скажімо, оминаються труднощі).

Основним фактом тут є те, що ми визначаємо правила, техніку гри, що потім, коли за тими правилами діємо; все виходить не так, як ми припускали, й що ми, отже, ніби заплутуємося у своїх власних правилах.

Це заплутування у своїх правилах є тим, що ми хочемо зрозуміти, тобто унаочнити.

Це проливає, світло на наші поняття розуміння. Бо, отже, в таких випадках виходить інакше, ніж ми це розуміли, сподівалися. І коли, наприклад, з'являється суперечність, ми якраз і кажемо: «Я розумів це не так».

Філософською проблемою є цивільний статус суперечності, або її статус у цивільному світі.

126. Філософія тільки ставить щось на розгляд; нічого не пояснюючи й не роблячи жодних висновків. – Оскільки все лежить перед нами як на долоні, то й нема чого пояснювати. Бо нас не цікавить

те, що, може, приховане.

«Філософією» можна було б назвати й те, що можливе перед усіма новими відкриттями й винаходами.

127. Праця філософів полягає в нагромадженні спогадів з певною метою.

128. Якби у філософії хтось хотів висувати тези, то вони ніколи не могли б стати предметом дискусії, бо всі були б з ними згодні.

129. Найважливіші для нас аспекти речей приховані за їхньою простотою і буденністю. (Не можна чогось зауважити, бо маєш його весь час перед очима). Людина зовсім не звертає уваги на справжні підстави своїх досліджень. Хіба що колись саме це впаде їй в око. А це означає: ми не звертаємо уваги на те, що, колись побачене, найдужче впадає в: око і справляє найбільше враження.

130. Наші ясні й прості мовні ігри не є попередніми навчальними вправами до майбутнього регламентування мови – ніби першим наближенням, що не враховує тертя та опору повітря. Ці ігри є радше об’єктами порівняння, що завдяки подібності чи неподібності мають кинути світло на стан нашої мови.

131. Бо саме так ми можемо уникнути неправдивості чи необгрунтованості своїх тверджень – показуючи взірець як те, чим він є, як об’єкт порівняння, своєрідну мірку, а не як наперед визначений постулат, що йому повинна відповідати дійсність. (Догматизм, у який ми так легко вдаємося під час філософування).

132. Ми хочемо запровадити порядок у своєму знанні про вживання мови: порядок задля певної мети; один із багатьох можливих порядків; не порядок взагалі. Задля цієї мети ми будемо весь час наголошувати на відмінностях, які під впливом наших звичайних мовних форм легко недобачити. Через це може скластися враження, що ми вважаємо своїм завданням реформування мови.

Для певної практичної мети – поліпшення нашої термінології, яке допомогло б уникати непорозумінь у практичному вживанні – така реформа, певне, можлива. Але ми розглядаємо тут не ці випадки. Плутанина, що нас цікавить, виникає, коли мова, сказати б, байдикує,

а не коли вона працює.

133. Нам ідеться не про те, щоб якимось нечуваним способом удосконалити чи поповнити систему правил застосування наших слів.

Бо хоч ми прагнемо до цілковитої ясності, але це тільки означає, що мають цілком зникнути філософські проблеми.

Справжнім відкриттям є те, що дозволить мені урвати філософування, коли я захочу. – Те, що дасть філософії спочити, щоб її більше не шмагали питаннями, які її саму ставлять під сумнів. – Ми лише будемо тут на прикладах показувати метод, і низку тих прикладів можна урвати. – Будемо розв'язувати проблеми, усувати труднощі), а не якусь одну проблему.

Немає чогось такого як метод філософії, але є різні методи, ніби різні способи терапії. [...]

194.... Ми звертаємо увагу на наш власний спосіб мовлення стосовно ... речей, але не розуміємо його, тлумачимо його хибно. Філософуючи, ми опиняємось в ролі примітивних дикунів, що, почувши мову цивілізованих людей, тлумачать її хибно й роблять дивні висновки зі своїх тлумачень. [...]

Жак Марітен
(1882-1973)

Французький релігійний філософ, провідний представник неотомізму. Для нього характерне екзистенціальне прочитання томістського вчення про буття: «містичне фонтанування» акту існування, що йде від Бога, є основою світу природи та історії. В галузі теорії пізнання стверджував можливість безпосереднього осягнення буття мислячим суб'єктом, що володіє інтелектуальною інтуїцією. Доводячи необхідність гармонії розуму і віри, Марітен вважав плідним главенство теології й метафізики над конкретними галузями теоретичного знання, відстоював відродження релігійно орієнтованої філософії природи. Історичний процес підпорядкований божественному провидінню, але одночасно у ньому має місце і гуманістичний смисловий зміст, котрий постійно удосконалюється. Основні твори: «Антимодерн» (1922), «Інтегральний гуманізм» (1936),

«Християнство і демократія» (1943),

«Короткий нарис про існування та існуюче» (1947). Пропонуємо увазі читача фрагменти цієї останньої праці Марітена (за вид.: Проблема человека в западной философии. – М.: Политиздат, 1988. – С. 229-243).

Короткий нарис про існування та існуюче

Суб’єкт (suppositum)

... Дамо деякі пояснення стосовно відмітних моментів самого поняття «суб’єкт» і того місця, котре воно займає у цілісному баченні філософії томізму. В... цій філософії поняття «суб’єкт» відіграє... важливу роль, і ми можемо навіть сказати,що суб'єкти займають весь простір томістського універсуму, в тому смислі, що для томізму існують тільки суб’єкти з притаманними їм рисами, породжуваними ними діями і тими відношеннями, які встановлюються між ними; лише індивідуальні суб’єкти здійснюють акт «існування».

Те, що ми називаємо «суб'єктом»,Тома Аквінський називав suppositum. Сутність є те, що являє собою річ; основа є те, що має сутність, те, що здійснює існування і дію, – actiones suns suppositorum, те, що є буттєвим. Тут ми маємо справу з метафізичним поняттям, яке доводить до мігрені стількох дослідників і завдає клопоту всім, хто не зрозумів істинної – екзистенціальної – основи томістської метафізики: поняття буттєювання.

Ми повинні вести мову про це поняття буттєювання з величезною повагою не лише завдяки його трансцендентному вживанню у теології, але й тому, що в рамках самої філософії воно характеризує найвище напруження сформульованої думки, що пробує інтелектуально «схопити» щось уникаюче світу понять або ідей розуму, – типову реальність суб’єкта. Екзистенціальний суб’єкт є зрідненим акту існування в тому, що обидва вони переважають поняття чи ідею як межі першої операції духу, простого сприймання... Тепер же ми звертаємося не до акту існування, а до того, хто здійснює цей акт. Подібно до того, як в мові нема нічого більш звичного, аніж слово «буття» – і це складає велику таємницю філософії, – нема нічого більш

звичного, аніж поняття «суб'єкт», котрому в усіх наших судженнях ми приписуємо предикат., І коли ми здійснюємо метафізичний аналіз реальності цього суб'єкта, цієї індивідуальної речі, котра міститься в існуванні, цієї вищою мірою конкретної реальності, і стараємося віддати належне її оригінальності, ми повинні звернутися до найбільш абстрактних і розроблених понять нашої лексики. Наскільки ж викликає подив той факт, що голови, котрі прагнуть до легкого вирішення Проблем, приймають за пусті схоластичні тонкощі та китайські загадки пояснення, з допомогою котрих Каетан і Тома Аквінський демонструють нам відмінність буттєювання як від сутності, так і від існування і описують його в якості субстанціального модусу.

Я згоден, що стиль їх міркувань здається таким, що відводить нас дуже далеко від досвіду, на «третє небо абстракції». А проте в дійсності їх мета полягала в тому, щоби виробити об'єктивне поняття суб'єкта чи основи, об'єктивно виявити – онтологічним аналізом структури реальності – ті властивості, завдяки котрим суб'єкт є суб'єктом, а не об'єктом і трансцендентує або скоріш переважає за глибиною весь універсум об'єктів.

Коли вони пояснюють нам, що сутність чи природа не може існувати поза розумом як об'єкт думки, і все ж індивідуальна природа існує, і, отже, щоб існувати, вона повинна нести у собі якусь вищу закінченість, нічого не додаючу до лінії сутності (і відповідно нічим новим, що її характеризує, не збагачуючу наше розуміння), але обмежуючу її саму цією лінією, котра її окреслює чи надає їй місце, конституює її в якості «у собі» або в якості деякого внутрішнього щодо існування, з тим, щоби вона могла зробити своїм цей акт існування, для котрого вона створена і котрий переважає її; коли вони пояснюють нам таким чином те, на підставі чого в плані реальності quod (те, що належить розглянути) існуюче й діюче, є дещо відмінне від quid (сутності), котру ми сприймаємо, вони тим самим характеризують екзистенціальний характер метафізики, руйнують платонівський світ чистих об'єктів, обґрунтовують перехід у світ суб'єктів чи основ,

рятовують для метафізичного інтелекту цінність і реальність суб'єктів.

Бог не творить сутностей, не надає їм остаточного вигляду буття, щоби потім заставити їх існувати. Бог творить існуючі суб'єкти чи основи, що існують у своїй індивідуальній природі, котра їх конституює, і отримують із творчого джерела свою природу, а також власне буттєювання, існування й активність. Кожний з цих суб'єктів володіє сутністю і виражає себе у дії, кожний з них для нас невичерпне джерело знання. Ми ніколи не дізнаємося всього про найдрібнішу травинку чи брижі у стрімкому потоці. У світі існування є лише суб'єкти чи основи і те, що приходить від них у буття. Ось чому цей світ є природа і пригоди, світ, у якому відбуваються випадкові та раптові події і в котрому потік подій гнучкий та мінливий, в той час як закони сутнісного порядку необхідні. Ми пізнаємо суб'єкти, і ми ніколи до кінця їх не пізнаємо. Ми не пізнаємо їх в якості суб'єктів, ми їх пізнаємо, тільки об'єктивуючи, займаючи відносно них об'єктивну позицію, перетворюючи їх в об'єкти, поскільки об'єкти є не що інше, як дещо у суб'єкті, переведеному до стану нематеріального існування інтелектуальним актом. Ми пізнаємо суб'єкти не як суб'єкти, а як об'єкти, отже, лише в тому чи іншому аспекті або скоріше інтелектуальному наближенні та інтелектуальній перспективі, в котрих вони представлені розумові і котрі ми ніколи до кінця не розкриємо в них.

В русі сходинками буття до більш високих його ступенів ми маємо справу з суб'єктами існування, з основами, все більше і більше багатими у своїй внутрішній складності, чия індивідуальність все більше концентрована й інтегрована, чия дія демонструє все більше і більше цілковиту спонтанність: від простої транзитивної активності неживих тіл до приховано іманентної активності рослинного життя, до явно іманентного чуттєвого життя і цілковито іманентного життя інтелекту. На цьому останньому ступеню долається поріг свободи вибору і одночасно поріг власне незалежності (при всій його недосконалості) і особистості: з появою людини свобода спонтанності стає свободою автономії, suppositum стає persona – цілим, котре

«буттєвує» та існує на підставі самого буття та існування душі, саме ставить собі цілі, є самостійним універсумом, мікрокосмом, котрий, не дивлячись на постійну загрозу своєму існуванню у глибинах матеріального універсуму, проте має більшу онтологічну щільність, аніж весь цей універсум. Тільки особистість є свободною, тільки у неї однієї є в певному смислі слова внутрішній світ і суб'єктивність, п оскільки вона рухається і розвивається у собі. Особистість, за словами Томи Аквінського, найбільш благородна і найбільш піднесена серед усієї природи.

Суб'єктивність як суб'єктивність

Завдяки чуттєвості й досвіду, науці та філософії кожен із нас таким чином, як я вже сказав, пізнає в якості об'єктів світ суб'єктів, основ та особистостей, у якому він перебуває. Парадоксом свідомості й особистості є те, що кожен із нас перебуває якраз посеред цього світу, кожний є центром безконечності. І цей привілейований суб'єкт, мисляче «Я»' являє себе самому не як об'єкт, а як суб'єкт; серед усіх суб'єктів, відомих йому як об'єкти, він єдиний виступає суб'єктом як таким. Перед нами, таким чином, – суб'єктивність як суб'єктивність.

Я знаю себе в якості суб'єкта завдяки свідомості і рефлексії, але моя субстанція прихована від мене. Тома Аквінський пояснює, що в спонтанній рефлексії, яка є перевагою інтелектуального життя, кожен із нас знає (не науковим знанням, а експериментальним і непередаваним), що його душа існує, пізнає одиничне існування цієї суб'єктивності, котра відчуває, страждає, любить і мислить. І коли у людині пробуджується інтерес до інтуїції буття, у неї в той же самий час пробуджується інтерес до інтуїції суб'єктивності; вона схоплює ніколи не згасаючим осяянням той факт, що вона є «Я», як сказав Жан-Поль Сартр. І сила подібного відчуття може бути настільки великою, що поведе його до цієї героїчної аскези пустоти і знищення, завдяки котрій екстатично досягається субстанціальне існування «Я» і відчуття присутності неосяжності божественного «Я» в один і той же час, що, на мій погляд, характерно для природного містицизму Індії.

Але інтуїція суб'єктивності – це інтуїція екзистенціальна, котра не

відкриває жодної сутності. Те, що ми собою являємо, відомо нам через наші дії і потік свідомості. Чим більше ми освоюємося з внутрішнім життям, чим краще розпізнаємо дивовижну і плинну множинність, котра нам таким чином відкривається, тим більше ми відчуваємо, що залишаємося у стані незнання сутності нашого «Я». Суб'єктивність як суб'єктивність неконцептуалізована, вона являє собою непізнаванну провалину, недоступну для ідеї, поняття чи образу, будь-якого типу науки, інтроспекції, психології чи філософії. [...]

П'єр Тейяр Де Шарден

(1881-1955)

Французький учений-палеонтолог, філософ, теолог, учення якого (тейярдизм) протистоїть томістським уявленням про світ і людину, відзначених статичністю і неувагою до еволюції Всесвіту. Концепції Тейяра де Шардена притаманний панпсихізм, що стверджує наявність духовного начала, яке присутнє у Всесвіті і спрямовує розвиток йото. Це начало – енергія – невід'ємна властивість матерії і водночас духовна рушійна сила, що спричинює еволюцію космосу від найпростіших матеріальних утворень до людини. Подаємо фрагмент з основного твору мислителя за вид. Тейяр де Шарден П. Фенемен людини. – М.,: Наука, 1987. – С. 228 – 235. Переклад з російської І. Демчика.

Феномен людини
Резюме, або післямова
Сутність феномена людини
1. Світ, що згортається, або космічний закон ускладнення свідомості

Останнім часом завдяки розвитку астрономії ми засвоїли ідею, що універсум впродовж декількох мільярдів літ (всього лише!) начебто розширився від своєрідного первісного атома до галактик. Ця картина розвитку світу через вибух ще дискутується, але жодному фізику і в голову не прийде відкинути її тому, що вона, мовляв, позначена печаткою філософії чи фіналізму. Непогано мати цей приклад перед очима, щоб зрозуміти одночасно значущість межі та повну наукову правомірність висунутих мною поглядів. За своєю суттю зміст попередніх сторінок цілком зводиться до такого простого твердження: якщо універсум з астрономічної точки зору нам уявляється у стані просторового розширення (від мізерно малого до безмежно велетенського), то таким же чином і ще більш чітко з фізико-хімічної точки зору він виступає перед нами немов би в стані органічного згортання до самого себе (переходу від дуже простих тіл до надзвичайно складних) – це специфічне згортання «складності»..., як свідчить досвід, пов’язане з відповідним збільшенням внутрішньої зосередженості (інтеріоризації), тобто психіки або свідомості.

Зазначений тут структурний зв’язок між складністю та свідомістю в межах нашої планети (поки що єдиної, де можна спостерігати біологічні процеси) експериментально доведений і давно відомий. [..•]

3. Феномен соціальності, або підйом до колективного ступеня мислення

Ми бачили, що з строго описової точки зору людина за своїм походженням є звичайним променем в безлічі променів, що складають водночас анатомічне і психічне віяло життя. Але оскільки цей промінь чи, якщо хочете, лінія спектру один з усіх спромігся завдяки своєму привілейованому стану або структурі вийти за межі інстинкту в думку, він виявився здатним всередині цієї ще зовсім вільної ділянки світу в

свою чергу розкластися на лінії і породити спектр другого порядку – відоме нам величезне розмаїття антропологічних типів. Прослідкуємо за цим другим віялом. Внаслідок специфічної форми космогенезу, котру ми розглянули в даній праці, проблема, що була поставлена перед наукою нашим існуванням, очевидно полягає ось в чому – «В якій мірі, і якщо можливо, в якій формі людська верства ще підкоряється (чи вислизає від покори) силам космічного згортання, що її породили?»

Відповідь на це життєво важливе для нашої поведінки питання цілковито залежить від поняття феномена соціалізації, яке сформувалося в нас (або точніше, повинно було сформуватися) в результаті розгляду усієї повноти розвитку цього феномена в оточуючій нас дійсності.

Через інтелектуальну рутину, а також тому, що нам важко піднятися над процесом, в надрах якого ми знаходимось, все більш зростаюча самоорганізація людських міріад до цієї пори частіше всього розглядається як юридичний і випадковий процес, який являє собою лише поверхову «зовнішню» аналогію стосовно побудов біології. Мовчки припускається, що від часу свого виникнення чисельність людства продовжує зростати, і це, природно спонукає його вишукувати для своїх членів все більш складну організацію. Але цей спосіб життя не треба змішувати з дійсним онтологічним прогресом. З точки зору еволюції людина вже давно нібито не змінюється, якщо тільки вона коли-небудь змінювалась...

І ось тут-то як вчений я вважаю за необхідне висунути заперечення і висловити протест.

У нас, людях, продовжує стверджуватись деяка форма здорового глузду, біологічна еволюція досягла вищого рівня. Усвідомивши себе, життя стало нерухомим. Але чи не належить, навпаки, сказати, що воно робить наступний стрибок вперед? Зверніть увагу краще на таке – чим більше людство технічно організовує свою кількість, тим більше в ньому зростають психічна напруженість, усвідомлення часу і простору, смак та здатність до відкриттів. Ця велична подія не здається

нам загадковою. Та, проте як у цьому знаменному союзі технічного упорядкування і психічного зосередження не бачити все ще дійства (але в таких пропорціях і на таких глибинах, які ще ніколи не досягались) споконвічної величної сили, тієї самої, яка нас породила? Як не бачити, що покружлявши індивідуально кожного з нас, вас і мене, все той же циклон (але цього разу в масштабі суспільства) продовжує рухатися над нашими головами, все міцніше стискає в єдиних обіймах усіх людей, прагнучи довести кожного з нас до завершеності і одночасно органічно зв'язати одного з одним?

«Через соціалізацію людини, специфічна дія якої полягає у зосередженні на собі всього пучка мислячих плівок і волокон Землі, продовжує свій хід сама вісь космічного вихора інтеріоризації» – така третя, найрішучіша із усіх оптацій, яка завершує визначення і пояснення моєї наукової позиції перед лицем феномена людини. Вона змінює і продовжує два вищесформульовані попередні постулати (один – який стосується примату життя в універсумі, інший – який стосується примату мислення в житті).

Тут не місце детально доводити, як просто і послідовно це органіцистське тлумачення суспільного життя пояснює (та також дозволяє бачити в деяких напрямках) хід історії. Підкреслюємо тільки, якщо за межами елементарної гомінізації, що досягла свого найвищого рівня у кожному індивіді, дійсно розвивається над нами інша, цього разу колективна гомінізація – гомінізація усього виду, то цілком природно констатувати, що паралельно соціалізації людства на Землі збуджуються ті самі три психобіологічні якості, які спочатку з'явилися ... разом з індивідуальним ступенем мислення:

a) по-перше, здатність винаходити, яка так швидко посилюється в наші дні завдяки раціоналізованій взаємопідтримці усіх дослідницьких сил, так що вже тепер стало можливим говорити (як ми тільки що зазначили) про людський стрибок еволюції;

b) по-друге, здатність приваблювати (чи відштовхувати), яка здійснюється у світі ще хаотично, але зростає навкруг нас так швидко, що економічний фактор (щоб там не говорилося) завтра може втратити

значення в порівнянні з ідеологічним і емоційним фактором в організації Землі;

с) і особливо, по-третє, потреба в незворотності, яка виходить за рамки зони індивідуальних сподівань, яка ще трохи коливається, щоб категорично виявитися в свідомості виду та його голосом.

Повторюю, категорично ось у якому розумінні: якщо окрема людина ще може уявити і припустити своє повне фізичне чи навіть моральне зникнення, то людство перед лицем повного знищення (чи навіть просто недостатнього збереження), своєї еволюційної праці почне усвідомлювати, що йому лишається лише застрайкувати, бо зусилля просувати вперед Землю стає надто важким і може надто зволікатися, щоб ми погодилися його продовжувати, якщо ми не працюємо для вічності.

Ці та багато інших ознак, взятих разом, як мені здається, є серйозним науковим доказом того, що (відповідно до універсального закону складності свідомості) людська зоологічна група не відхиляється біологічно під впливом розхристаного індивідуалізму до стану все більшої роздробленості, не орієнтується (за допомогою астронавтики) на те, щоб вислизнути від загибелі шляхом експансії в небесні простори, зрештою, не посувається до катастрофи чи одряхління, а дійсно прямує до організації і конвергенції в масштабах планети мислення всіх індивідів, що знаходяться на землі, до другої колективної і вищої критичної точки мислення – точки, за межами якої (якраз тому, що вона критична) ми не можемо безпосередньо нічого бачити, але в цій точці ми можемо передбачити (як я це показав) контакт між думкою, що виникла внаслідок зворотного розвитку до самої себе тканини речей, і трансцендентним вогнищем «Омегою», одночасно початком необоротності і початком цього зворотного розвитку.

На закінчення мені залишається лише уточнити свою думку з трьох питань, досить важких для розуміння:

а) яке місце залишається свободі (а, значить, можливості загибелі світу);

b) яке значення надається духові (по відношенню до матерії);

c) яка є відмінність між Богом і світом відповідно до теорії космічного згортання?

– Що стосується шансів на успіх космогенезу, то з моєї позиції зовсім не випливає, я наполягаю на цьому, що кінцевий успіх гомонізації забезпечений з необхідністю, фатально... Як би вперто й наполегливо не діяла космічна сила згортання, її дія внутрішньо утруднюється невизначеністю формування факторів подвійного роду: знизу – випадковості, зверху – свободи. Проте зазначимо, що при розвиткові процесів в дуже великих ансамблях (наприклад, у людській масі) збільшується тенденція «неминучості», разом із збільшенням утягнутих у процес елементів зростають шанси на успіх з боку випадку, зменшуються шанси на відмову чи помилку з боку свободи.

– Що стосується значення духу, то з феноменалістичної точки зору, якої я систематично дотримуюсь, матерія і дух являюсь собою не «предмети»..., «натури» а прості, зв'язані між собою змінні, для яких треба визначити не приховану сутність, а функцію від простору та часу. І я нагадую, що на цьому рівні роздумів «свідомість» є і повинна розглядатись не як певна наявна сутність, а як «ефект» як специфічна властивість складності.

– І, нарешті, щоб раз і назавжди покінчити з побоюванням відносно «пантеїзму», яке постійно висловлюється деякими прибічниками традиційного спіритуалізму з приводу вчення про еволюцію, як не бачити, що у випадку конвергентного універсуму універсальний центр об'єднання (якраз для здійснення своєї функції рушійного, збираючого і стабілізуючого начала) ні в якому разі не виникає із злиття та змішування елементарних центрів, які він об'єднує, а повинен розглядатись як передіснуючий і трансцендентний. Якщо хочете, досить реальний, але абсолютно закономірний «пантеїзм» (в етимологічному значенні слова), бо якщо в остаточному підсумку мислячі центри світу дійсно утворюють «єдине з Богом», то цей стан досягається не шляхом ототожнення (Бог стає всім), а шляхом диференціючої і прилучаючої дії любові (Бог весь

в усьому), що цілком ортодоксально з християнської точки зору.

Хосе Ортега-І-Гасет
(1883-1955)

Іспанський філософ, публіцист і громадський діяч, творець учення раціовіталізму – своєрідного синтезу різних філософських концепцій («філософії життя», феноменології та екзистенціалізму). Свою концепцію «життєвого розуму» він протиставляв як раціоналістичному абсолютизмові з його домаганнями «витрутити спонтанне життя, замінивши його чистим розумом», так й інтуїтивізмові, що «вирятовуючи життя, відкидається від розуму». Основні роботи: «Кант» (1924), «Чиста філософія» (1925), «Дегуманізація мистецтва» (1025), «Що таке філософія» (1928), «Бунт мас» (1930), «Тема нашої доби» та ін.

Наведені уривки з «Бунту мас» дають уявлення про розуміння автором суспільства як такого, що складається з «обраної меншості» і «маси». Останньою позначають не якийсь соціальний клас, а спосіб бути людиною, який наявний сьогодні в усіх соціальних класах.

Подається за виданням: Ортега-і-Гасет. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994.-С. 15-139.

Бунт мас
I
Навала мас

Існує факт, який – на добро чи на зло – важить найбільше в сучасному громадському житті Європи. А саме – в суспільстві маси взяли повну владу. А що маси, з своєї природи, не повинні та й нездатні керувати власним буттям, а ще менше правити суспільством, то це значить, що Європа переживає свою найтяжчу кризу, яка лише може охопити народи, держави чи культури. Такі кризи не раз бували в історії. їх ознаки й наслідки відомі. Так само відома їх назва. Це – бунт мас.

Щоб зрозуміти цей грізний факт, треба насамперед умовитись, що

таким словам як «бунт», «маси», «суспільна влада» тощо – невільно надавати суто політичного значення. Громадське життя не тільки політичне, але рівно ж – і то в першій мірі – інтелектуальне, моральне, господарське, релігійне; воно охоплює всі колективні звичаї, включно з модою і способом розваги. [...]

Суспільство – це завжди динамічна єдність двох чинників: меншин і мас. Меншини – це спеціально кваліфіковані одиниці чи групи одиниць. Маса – це сукупність осіб без спеціальної кваліфікації. Отож під масами не слід розуміти головним чином «робітничі маси». Маса – це «рядова людина». Отак проста кількість – юрба – перетворюється в якісне визначення: це якісна однорідність, це суспільна безформність, це людина, що не відрізняється від інших, а є повторенням загального типу. [...]

В істоті, масу можна дефініювати як психологічний факт, не чекаючи на те, щоб одиниці з'явилися в накопиченні. В присутності однієї особи ми можемо пізнати, чи вона належить до маси, чи ні.

Маса – ще кожний, хто сам не дає собі обґрунтованої оцінки – доброї чи злої, а натомість подуває, що він «такий, як усі», і проте тим не переймається і навіть задоволений почуватися тотожним з іншими. Уявімо собі скромну людину, що спробувала оцінити себе на певних підставах – питаючи себе, чи має такий чи інший хист, чи відзначається в якомусь напрямку – і збагнула, що не має жодної видатної якості. Ця людина буде почуватись обмеженою і простою, необдарованою, але вона не почуватиметься «массою».

Отже, поділ суспільства на маси та на добірні меншини є поділом не на суспільні класи людей, і тому не може покриватися з ієрархізацією на вищі і нижчі класи. Ясно, що серед вищих класів, коли вони справді є такими, скорше можна знайти людей, що вибрали «велику колісницю», тоді як нижчі класи звичайно складаються з одиниць недоякісних. Але... в межах кожного суспільного класу є маса і правдива меншина. Як ми далі побачимо, наш час характеризується перевагою маси й плебсу, навіть у групах із традицією добору. Отак в інтелектуальному житті, що самою своєю істотою вимагає і

передбачає кваліфікацію, помічається поступовий тріумф псевдоінтелектуалів некваліфікованих, не здатних до кваліфікування і самою своєю психікою дискваліфікованих. Подібно в рештках чоловічої та жіночої «шляхти». Натомість нерідко зустрічаємо сьогодні серед робітників, що раніше могли правити за найкращий приклад так званої «маси», шляхетно здисципліновані душі.

Отож у суспільстві існують процеси, чинності й функції найрізноманітнішого порядку, які саме своєю природою особливі і яких тому, без особливого ж хисту, не можна добре виконувати. Наприклад, певні насолоди мистецького й витонченого характеру, чи пак функції влади і політичного розсуду у громадських питаннях. Раніше ці особливі чинності були в руках кваліфікованих меншин, кваліфікованих принаймні в своїм власнім уявленні. Маса не мала наміру втручатися; вона здавала собі справу, що, якби хотіла втручатись, то рівночасно мусила б придбати ті особливі хисти і перестати бути масою. Вона знала свою роль у здоровій суспільній динаміці. [...]

... Тепер... маса вирішила висунутися на передній план суспільного життя, зайняття місця, вживати знаряддя і втішатись насолодами, що досі були призначені для небагатьох. Наприклад: очевидно, що ці місця не були призначені для юрби, бо вони замалі розміром і натовп у них вже не міститься. А це наочно й чітко вказує на новий факт: маса, не переставши бути масою, витісняє меншини. [...]

... Політичні новини недавніх років означають ніщо інше, як політичне панування мас. Стара демократія, була обмежена щедрою дозою лібералізму і ентузіазму до закону. Дотримуючись цих принципів, одиниця зобов'язувалася тримати сувору самодисципліну. Під захистом ліберальних засад і правової норми меншини могли діяти й жити. Демократія і право, співжиття під законом – це були синоніми. Сьогодні ми свідки тріумфу гіпердемократії, в якій маса діє безпосередньо без закону, з допомогою матеріального тиску, накидаючи свої прагнення і смаки. Марно тлумачити нову ситуацію, мовляв, маса втомилася політикою і передає її виконання спеціальним

особам. Якраз навпаки. Так було раніше: то була ліберальна демократія. Маса припускала, що, з усіма їх вадами й слабкостями, меншини політиків зналися трохи краще на громадських проблемах, ніж вона. Тепер, натомість маса гадає, що має право накидати і давати законну силу своїм кав'ярняним мудруванням. Я сумніваюся, чи були інші історичні епохи, де юрба правила б так безпосередньо, як у наш час. Тому я говорю про гіпердемократію. [...]

... Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне. Хто не схожий на всіх, хто не думає як усі, ризикує, що його усунуть. Та ясно, що ці «всі» насправді не є всі. «Усі» – це була нормально складена єдність мас і розбіжних спеціалізованих меншин. Тепер усі – це тільки маса. [...]

VIII

Чому маси втручаються в усе і чому вони втручаються лише насильно

[...] Маса чується досконалою. Щоб добірна людина почувала себе досконалою, вона мусить бути особливо чванькуватою, і віра в свою досконаліть їй не є органічно притаманна, не є щира, а походить від її чванства і навіть для неї самої має характер фіктивний, уявний і проблематичний. Тому чванькувата людина потребує інших і шукає в них підтвердження тієї думки, яку хоче мати про себе. Так що навіть у цьому хворобливому випадку, навіть коли вона «осліплена» чванством, шляхетна людина не зуміє чутися справді довершеною. Натомість пересічній людині наших днів, новому Адамові, не спадає на думку сумніватись у своїй довершеності, її самопевність райська, як в Адама. Природжений герметизм її душі перешкоджає їй порівняти себе з іншими людьми, що було б передумовою для пізнання своєї недостатності. Порівняти себе – означало б вийти на мить із себе й увійти в ближнього. Але пересічна душа неспроможна на переселення – найвищий спорт.

Тут ми маємо діло з тією самою різницею, що відвічно існує між дурним і мудрим. Мудрий завжди ловить себе на останньому кроці перед безглуздістю; отже, він робить зусилля уникнути безглуздості,

що на нього датує, і в цьому зусиллі полягає розум. Дурний, натомість, не підозрює себе самого; він має себе за надзвичайно кмітливу людину, і звідси той завидний спокій, з яким дурень усідається й влаштовується в своїй власній глупоті. Мов тих комах, що їх годі видобути з дупла, де вони живуть, так само нема як зрушити дурного з його дурноти, вивести його дещо поза його сліпоту і примусити його сконтрастувати свій звичайно тупий зір з іншими чіткішими формами бачення. Дурнота довічна й безнадійна. Тому, казав Анатоль Франс, дурень далеко гірший від негідника. Бо негідник іноді відпочиває, а дурень ніколи.

Не йдеться про те, що маса дурна. Навпаки, сьогодні вона ще кмітливіша, має ще більшу здібність мислення, ніж у будь-яку попередню епоху. Але ця здібність їй ні до чого не придається; властиво, туманне почуття, що вона її посідає, доводить тільки до того, що вона ще більше замикається в собі й не вживає її. [...]

XIV

Хто керує світом?

Європейська цивілізація – я це повторюю раз у раз – автоматично витворила бунт мас. З одного боку цей бунт є надзвичайно позитивним явищем; ми вже сказали, що бунт мас викликаний неймовірним зростом можливостей сучасного життя. Але зворотний бік цього самого явища жахний; з цієї точки зору бунт мас – це одна й та сама річ, як докорінна деморалізація людства. [...]

XV

Ми доходимо до властивого питання

Питання таке: Європа лишилася без моральних норм. Маса відкидає застарілі норми зовсім не для того, щоб замінити її новими, кращими; ні, в центрі її життєвого плану лежить прагнення жити, не підкоряючись ніяким заповідям моралі. Не вірте молоді, коли вона говорить про «нову мораль». Я абсолютно заперечую, що нині існує в будь-якому закутку Європи якась група, натхненна новим етосом, Коли хто говорить про «нову мораль», то він цим лише вчиняє зайву неморальність, намагаючись перевезти контрабанду.

Тому було б наївно закидати сьогоднішній людині брак моралі. Такий закид був би їй байдужий, або радше полестив би їй. Заперечування моралі ввійшло в моду, і кожний хвалиться цим. [...]

... Серед усіх представників нашої епохи не знайдеться жодної групи, ставлення, якої до життя не обмежувалося б переконанням, що вона має всі права і ніяких зобов'язань. [...]

Це уникання будь-якого обов'язку частково пояснює те сміховинне і ганебне явище, що наша доба витворила платформу молоді «як такої». Це, либонь, найбільш потворна риса наших днів. Дорослі люди проголошують себе «молодими» тому, що чули, що молодь має більше прав, аніж обов'язків, тому, що вона може відкладати їх виконання аж до... зрілого віку. Молодь, як така, завжди вважалася вільною від обов'язку доконувати великих діл. Вона завжди жила в борг. Це лежить в людській природі. Це було свого роду неписане право, напівіронічне, напівласкаве, яке дорослі надавали юнакам. Але найбільш вражає те, що останні тепер роблять з нього дійсне право, щоб захопити інші права, які належать тільки тим, хто вже щось зробив. [...]

Карл Ясперс
(1883-1969)

Один з фундаторів німецької екзистенційної філософії в її релігійній інтерпретації. Виокремлюючи екзистенцію як особливу царину людського існування, Ясперс вважає її недосяжною для класичного філософського дискурсу. До понятєвого апарату філософії увіходять нові терміни – «екзистенція», «пограничная ситуація», «комунікація», «світове буття», «осьовий час», «історичність», які згодом набувають широкого вжитку, У наведених фрагментах з книги Ясперса «Про виникнення і ціль історії» (1949) викладено його принципову позицію і прагнення дати інтерпретацію світового історичного процесу з позицій філософської віри (за вид.: Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями: Хрестоматія. – К.: Ваклер, 1996).

Про виникнення і ціль історії
Частина третя
Про сенс історії

Історичний погляд створює конструкцію, яка визначає рушійні начала нашого розуміння людського існування. Картина історії стає чинником наших прагнень. Те, як ми мислимо історію, визначає межі наших можливостей, допомагає нам розкрити сенс речей або породжує спокусу, що відвертає нас від дійсності. В історичній свідомості, за всієї її достовірної об'єктивності, аж ніяк не байдужим є її зміст, вона є моментом нашого життя. Коли її використовують з метою пропаганди, вона справляє враження сущої брехні про історію. Це вимагає від нас максимальної відповідальності у розв'язанні завдання осмислення історії як цілісності.

Ми можемо по-різному ставитися до нашого історичного ґрунту: можна вбачати в ньому велич, таку втішну для наших сердець. У тому, що відбулося, що визначало наше становлення, що править для нас за взірець, ми черпаємо сили. Для нас не так важливо, коли саме жила велика людина. Все перебуває нібито в одній, позачасовій площині існуючого. За такого бачення історичну минувшину ми сприймаємо як щось нині наявне в нашому житті.

Проте минуле в його величі можна також розуміти як часову послідовність історичних явищ. Тоді ми запитуємо, коли і де відбулися ці явища. Цілісність покроково сповнює безодню часу. Час розчленований. Не все було завжди, кожній добі притаманна своя велич. У значимому минулому траплялися злети й падіння. Бувають спокійні епохи, які породжують те, що, здається, існуватиме завжди, й несуть на собі відбиток одвічного. Бувають також поворотні епохи, які у своїй завершеності начебто зачіпають самісінькі глибини людського існування. [...]

* * *

[...] Насамперед, завдяки чому ж існує історія? Завдяки тому, що людина є конечною, недовершеною й незавершеною істотою, позаяк перетворювана з часом людина мусить пізнавати вічне і може сягати

цього тільки таким чином. Незавершеність людини та її історичність – одне й те саме. Межами людини зумовлені її можливості: на Землі не може бути ідеального стану. Немає правильного світовлаштування. Не існує довершеної людини. Остаточно усталені стани можливі лишень як повернення до природного плину подій. Усе мусить безперервно змінюватися, оскільки в історії постійно наявна незавершеність. Сама по собі історія неспроможна бути завершеною. Вона може наблизитися до кінця тільки через внутрішню недосконаліть. або космічну катастрофу.

Проте питання, чим же має бути в історії історичне як таке в його спрямованості до Вічного, змушує нас повернутися до нього, хоча неможливо остаточно з'ясувати, що таке історичне явище. Адже ми не божественні вершителі, ми всього-на-всього люди, котрі, вдаючись до власного розуму, прагнуть діткнутися історичного, яке шукаємо тим наполегливіше, чим краще його розуміємо. Історія – це водночас і нині суще, і його самоусвідомлення; історія збігається зі знанням історії. Водночас історія межує з безоднею. Звернена у безодню, історія перестає бути самою собою. Для нашої свідомості вона має бути єдиною і членованою таким чином:

По-перше, історія своїми межами відокремлена від інших реальностей – від природи й від космосу. Повсюдно її оточує безмежний простір багатоманітгя існуючого.

По-друге, історії притаманні внутрішні структури, які формуються шляхом перетворення повсякденної реальності індивідуального й неминуче приреченого на загибель. Вона набуває самості через поєднання загального й індивідуального, але таким чином, що виявляє значимість неповторності індивідуального, розкриває одиничне як рівне загальному. Вона є перехід як вияв буття.

По-третє, історія стає ідеєю цілісного, коли постає питання: з чого складається єдність історії. [...]

I. Межі історії

2. Спадкування і традиція

...Історичний процес може перерватися через забуття, через втрату

історичного надбання. Навіть майже неусвідомлювана усталеність способу життя й мислення, породжувана безсумнівною вірою, яка повсякденно формується усією сукупністю суспільних умов і нібито закорінена в глибинах нашого існування, – навіть ця сталість втрачає свою непохитність, коли даються взнаки зміни суспільного стану. Внаслідок цього переривається зв'язок повсякденності з традицією, руйнується історично явлений епос, усталені форми життя зазнають розпаду й утверджується суцільна невпевненість. Атомізована людина перетворюється на випадковий згусток життя, позаісторичний за своєю появою, утворюючи життєву масу, котра, будучи все ж таки людським життям, відверто чи приховано підвладна вітальній силі власного існування, іпотерпає, сповнена тривоги й страху.

Коротше кажучи, мн є людьми не завдяки спадковості, а через традицію. Успадковане людиною є практично непорушним, проте традицію можна втратити абсолютно.

Своїм корінням традиція сягає доісторичних глибин. Вона охоплює усе, що не є біологічно успадкованим, і становить історичну субстанцію людського існування.

Довга передісторія й коротка історія – в чому сенс цього розрізнення?

На початку історії подибуємо капітал людського існування, нібито почерпнутий з доісторичної епохи, не успадкований біологічно, але такий, що становить субстанцію, яку можна й примножити, й розтринькати. Це дещо дійсно існуюче раніше від усякого мислення, дещо таке, чого не можна свідомо створити.

Ця субстанція вперше постає й виявляє себе через духовний рух, здійснюваний в історії. Завдяки йому відбуваються історичні зміни. В історії можуть утворюватися нові витоки, які, набуваючи реальності, – найяскравішим прикладом цього є осьовий час, – свого часу мають виявитися передумовами інших перетворень. Проте цей рух охоплює не все людство в цілому, він здійснюється на вершинах окремих особистостей, там розквітає, там зазнає забуття, там і лишається незрозумілим і зрештою зникає. [...]

III. Єдність історії

1. Факти, що вказують на єдність

[...] Кажуть, не обов'язково все має залишатися тим, чим воно вже було. Варто лишень спрямувати розвиток належним чином, сприяти прогресові у боротьбі зі сліпою випадковістю. Але це є тільки утопічною вірою, ніби все можна зробити, ніби ми можемо справити вплив там, де йдеться про саму природу людини, де об'єкт (упливу) завжди незнаний, де він неприступний ані осягненню, ані уяві.

Кажуть: руйнації є наслідком провини. Усе зміниться, досить тільки покаятися та довести каяття чеснотою власного життя. Достоту, нас закликають до цього ще з часів пророків, але й подосі нам невідомо, якими шляхами, коли та власне як має наблизити нас та моральна чеснота до сповненого блага світового порядку. Не варто заперечувати той факт, що ані мораль, ані добро не сприяють досягненню успіху, та й не заради успіху до них вдаються. Проте моральність і доброта, ніби перебираючи на себе відповідальність за успіх та наслідки, стають нашим єдиним серйозним шансом.

Як бачимо, прогрес приводить лише до спільності у царині знання, але не до спільності людства. Спільність загальнозначимої, доступної нам істини – в її безперервному прогресі, й саме у тому вигляді, як вона з'являється в науці чи в техніці; сама ця скрізь розповсюджувана й загальнодоступна істина, звернена виключно до розсудку, не зумовлює спільності людства. Такий прогрес веде до спільності у царині розсудку. Він об'єднує людей в їхньому розсудковому мисленні таким чином, що можна вести раціональну дискусію, але ж можна і знищувати один одного за допомоги однакової зброї, виготовленої однаковими технічними засобами. Адже розсудок об'єднує тільки свідомість як гаку, а не людей. Він не створює ані справжньої комунікації, ані солідарності. [...]

4. Висновки

Ми намагаємося збагнути спільність історії як цілісний образ, де історичність людства постає як емпірично обґрунтовані структури, та засадовою обставиною є безмежна відкритість людської історії у бік

майбутнього й короткоплинність власне початку – ми ж бо тільки починаємо.

Наша історія фактично належить прийдешньому, як минули вона є підвладний інтерпретації безконечний світ смислових співвідношень, здатних утворювати щось на зразок, постійно зростаючого єдиного смислового потоку.

Нашою темою є не та чи та із загальних категорій, не історичні закони, а, власне, питання спільності історії у фактичному, спостережуваному, одиничному вимірі, який становить таємницю історії. Цей вимір і визначає те, що ми називаємо структурою історії. Головне – з'ясувати історію як духовну дійсність людського буття у певних просторово-часових параметрах.

* * *

Інтерпретація, таким чином, стає моментом волі. Спільність – метою людини. Осягнення минулого збігається із цією метою. Воно є свідомо застосовуваним як прояв світового порядку у Всесвіті, встановлюваного через правові норми для звільнення від злиденності й забезпечення щонайможливішого щастя для всіх.

Проте ця мета передбачає лише створення спільного для всіх ґрунту існування. Щоправда, спільність умов стосовно всіх людських можливостей є, як така, безмежно важливою, але аж ніяк не становить кінцевої мети, а, знову ж таки – тільки засіб.

Усі твердження про абсолютну відчуженість людей, про неможливість порозуміння – це різні вияви розчарування, передчасної стомленості, відмови від виконання засадових вимог самої людської природи; це піднесення обмежень даного моменту до щаблів абсолютної неможливості, це заперечення внутрішньої згоди.

* * *

Спільність історії як вияв єднання людства ніколи не матиме завершення. Історія є замкненою між витоками й метою, в ній діє ідея спільності. Людина прямує своїм великим історичним шляхом, але не завершує його з реалізацією певної кінцевої мети. Спільність людини – межа історії. Це означає, що досягнення, довершення спільності було

б рівнозначним кінцеві історії. Насправді ж, історія є дух під прапором спільності, підпорядкований уявленням та ідеям спільності. [...]

Мартін Гайдеггер
(1889-1976)

Визначний німецький філософ, один із засновників екзистенціалізму і феноменології. Предметом його філософії було існування людини («екзистенція»)- Він витлумачує екзистенцію як «буття-в-світі», яке з'єднує потойбічне буття зі «світом» – повсякденним знеособленим існуванням. В світлі цієї буттєвої структури Гайдеггер аналізує поняття «страх» в екзистенціалістському плані – метафізичного жаху як приголомшуючого прозріння, спонукання до справжнього існування. Основні роботи: «Буття і час» (1927), «Що таке метафізика?» (1929), «Що таке мислення?», «Сутність розуму» та ін.

Нижче подаємо фрагменти з твору «Що таке метафізика?» (за виданням: Читанка з історії філософії. У 6 кн. – Книга 6: Зарубіжна філософія XX ст. – К.: Довіра, 1993. – С. 87-97.

Що таке метафізика?

...Осмислюючи нашу сьогоднішню екзистенцію – як таку, що визначається наукою, – ми опинилися в самій гущавині суперечності. Суперечність сама собою розгортається в питання. Питання чекає тільки, щоб його явно висловити: як стоїть справа з Ніщо?

Розробка питання. Розробка питання про Ніщо повинна поставить нас в ситуацію, виходячи з якої виявиться або можливість відповіді, або неможливість відповіді. Ніщо залишилось з вами. Наука з почуттям байдужої вищості відносно нього залишає його нам як те, що «не існує».

Все-таки спробуємо поставить питання про Ніщо. Що є Ніщо? Вже перший підступ до цього питання виявляє щось незвичне. Ставлячи таке питання, ми заздалегідь припускаємо Ніщо як щось, яке тим або іншим чином «є» – як деяке суще. Проте якраз від сущого Ніщо абсолютно, відрізняється. Наше питання про Ніщо – що і як воно,

Ніщо, є – перекручує предмет питання до своєї протилежності. Питання само себе позбавляє власного предмета.

Відповідно і ніяка відповідь на це питання також цілком неможлива...

...Де нам шукати Ніщо? Як нам знайти Ніщо? Чи не повинні ми взагалі, щоб знайти щось, вже заздалегідь знати, що воно існує? Насправді, людина перш за все і головним чином може шукати лише тоді коли з самого початку припускає, наявність шуканого. В даному випадку, проте, шуканим є Ніщо. Невже все-таки бувають пошуки без цієї заздалегідь даної відомості, пошуки, яким відповідає лише чисте відшукання?

Як би там не було, Ніщо нам відоме просто хоча б тому, що ми повсякденно мимоволі і бездумно говоримо про нього. Це звичайне, потьмяніле всією тьмяністю зрозумілих самих по собі речей Ніщо, яке так непомітно мерехтить в нашому багатослів'ї, ми можемо навіть нашвидкуруч укласти у визначення: Ніщо є повнім запереченням всієї сукупності сущого. Чи не дасть нам ця характеристика у найгіршому разі який-небудь натяк на той напрямок, в якому ми тільки і зможемо наштовхнутися на Ніщо?

Сукупність сущого повинна спочатку існувати, щоб як таку її цілком піддати запереченню, в якому з'явиться і саме Ніщо.

Але навіть якщо ми поки що абстрагуємося від проблемності відношень між запереченням і Ніщо, яким мислимим чином ми – конечні істоти – можемо зробити сукупність сущого доступною одночасно і в її загальності самій по собі, і для нас? Ми здатні помислити суще цілком в «ідеї» його сукупності, подумки піддати цей продукт уяви запереченню і знову «помислити» як таке, що заперечується. Цим шляхом ми, правда, отримаємо формальне поняття уявного Ніщо, проте ніколи не отримаєм о саме Ніщо. Проте Ніщо є ніщо, і між уявним і «справжнім» Ніщо може і не виявитися ніякої різниці...

...Ми не будемо тут дотримуватися думки, нібито заперечення сущого в цілому, яке трохи відкривається в настроях, ставить нас перед

Ніщо. Подібне могло бпо-справжньому статися відповідно також дише в такому настрої, який за самим смислом здійснюваного в ньому розкриття виявляє Ніщо.

Чи трапляється в бутті людини такий настрій, який підводить її до самого Ніщо?

Це може статися і дійсно стає – хоч досить рідко – лише на мить, в фундаментальному настрої жаху (страху). Під цим «жахом» ми розуміємо не ту надто часту схильність жахатися, яка, по суті, споріднена з надмірною боязливістю. Жах в корені відрізняється від боязні. Ми боїмося завжди того або іншого конкретного сущого, яке нам в тому або іншому певному відношенні загрожує. Боязнь чогось стосується також чогось визначеного. Оскільки боязні властива ця окресленість причини і предмету, боязливий і полохливий міцно зв'язаний з речами, серед яких знаходиться. Прагнучи врятуватись від чогось – від ось цього, він губиться по відношенню до останнього, тобто в цілому «втрачає голову».

Під час жаху для такого сум'яття вже немає місця. Найчастіше якраз навпаки, жаху властивий якийсь заціпенілий спокій. Хоч жах – завжди жах перед чимось, а не перед цією ось конкретною річчю. Жах перед чимось – завжди жах від чогось, а не від цієї ось конкретної речі. І невизначеність того, перед чим і від чого бере нас жах, є зовсім не проста відсутність визначеності, а сутнісна неможливість що б то не було визначити. Вона появляється в наведеному нижче поясненні.

Під час жаху, ми говоримо, «людині робиться жахливо». Що «робить себе» жахливим і якій «людині»? Ми не можемо сказати, перед чим людині жахливо. Всі речі і ми самі тонемо в якісь байдужості. Тонемо, але не в значенні простого зникнення, а речі повертаються до нас цим своїм осіданням як таким. Це осідання сущого в цілому насідає на нас з жахом, гнітить нас. Не залишається нічого для опори. Залишається і захльостує нас – серед вислизання сущого – тільки це «нічого».

Жах трохи відкриває Ніщо.

Відповідь на питання... Людське буття означає: висунутість в

Ніщо.

Висунуте в Ніщо, наше буття в будь-який момент завжди вже заздалегідь виходить за межі сущого в цілому. Цей вихід за суще ми називаємо трансценденцією. Якщо б наше буття в основі своєї сутності не було таким, що трансцендує, тобто, як ми можемо тепер сказати, якщо б воно не було завжди вже заздалегідь висунуте в Ніщо, воно не могло б стати у відношення до сущого, а отже, також і до самого себе.

Без споконвічної розкритості Ніщо немає ніякої самості і ніякої свободи.

Отже, відповідь на наше питання про Ніщо здобута. Ніщо – не предмет, взагалі не щось суще. Воно не зустрічається ні само по собі, ні поряд з сущим, на зразок додатку до нього. Ніщо є умовою можливості розкриття сущого як такого для людського буття. Ніщо не є, власне, навіть антонімом до сущого, а споконвічно належить до самої його основи. В бутті сущого здійснює своє уніщовіння Ніщо.

Лише тепер, нарешті, потрібно надати слово сумніву, який вже надто довго стримувався. Якщо наше буття може вступити у відношення до сущого, тобто екзистувати, то лише завдяки висунутості в Ніщо і якщо Ніщо споконвічно відкривається тільки в настрої жаху, чи не доведеться нам постійно втрачати землю під ногами з цим жахом, щоб мати можливість взагалі екзистувати? А хіба не ми ж самі визнали, що цей споконвічний жах буває рідко? Що основне, адже ми всі так чи інакше екзистуємо і вступаємо у відношення до сущого, яким ми не є і яким ми є самі, – без будь-якого такого жаху. Чи не є він примхливою вигадкою, а приписуване йому Ніщо – надмірністю?

Але що означає, що цей споконвічний жах буває лише в рідкі миттєвості? Тільки одне: на поверхні і звичайно Ніщо в своїй первісності від нас заслонене. Чим же? Тим, що ми в певному розумінні дозволяємо собі цілком загубитися в сущому. Чим більше ми в своїх стратегемах повертаємося до сущого, тим менше ми дозволяємо йому вислизати як такому, тим більше ми відвертаємося від Ніщо. Зате і тим вірніше ми виганяємо самі себе на

загальноприступну зовнішню поверхню нашого буття.

...Метафізика – це запитування до поза сущого, вихід за його межі так, що ми отримуємо суще назад для розуміння як таке і в цілому.

У питанні про Ніщо такий вихід за суще в цілому має місце. Тому наше питання виявляється «метафізичним». Подібним питанням ми дали з самого початку подвійну характеристику: кожне метафізичне питання охоплює, по-перше, все ціле метафізики. В кожне метафізичне питання, крім того, завжди включається також і людське буття, яке запитує.

В якому розумінні питання про Ніщо пронизує і зміцнює собою сукупне ціле метафізики?

Про Ніщо метафізика здавна висловлюється в одній відомій – звичайно, багатозначній – тезі: з Ніщо нічого не виникає. Хоча при аналізі цієї тези Ніщо само по собі ніколи, власне, проблемою не стає, зате в світлі того чи іншого погляду на Ніщо в ній виявляється відповідне принципове і визначальне розуміння сущого. Антична метафізика бере Ніщо в значенні несущого, тобто неоформленого матеріалу, який не може сам собі надати вигляду оформленого сущого, яке є відповідно тим або іншим «видом» (ейдосом). Суще тут – образ, який сам формується і як такий постає в зримій визначеності (вигляді). Джерело, правомірність і межі цього розуміння буття так само мало підлягають з’ясуванню як і саме Ніщо. Християнська догматика на противагу цьому заперечує істинність положення: з Ніщо нічого не виникає, одночасно наділяючи Ніщо новим значенням в розумінні повної в ід сутності позабожественного сущого... Ніщо стає тепер антонімом до істинно сущого, до вищого сущого, до бога як нествореного сущого. І знову інтерпретація Ніщо вказує на основоположне розуміння сущого. Але метафізичний розгляд сущого відбувається в тій же площині, що і питання про Ніщо. Питання про буття і про Ніщо як такі однаково опускаються. При цьому нікого не бентежить навіть те утруднення, що оскільки бог творить з нічого, то якраз він повинен знаходитися в певному відношенні до Ніщо. Разом з тим, якщо Бог є Богом, то знати Ніщо він не може – постільки, оскільки

«абсолют» виключає з себе будь-яке «уніщовіння». [...]

Оскільки людина екзистує, тим або іншим чином здійснюється і її філософствування. Філософія – те, що ми так називаємо, – це приведення в рух метафізики, в якій філософія приходить до себе самої і до своїх невідкладних завдань. А філософія приходить в рух лише завдяки своєрідному стрибку, в якому наша власна екзистенція присвячується сутнісним можливостям людського буття в цілому. Для цього стрибка вирішальним є: по-перше, надання простору для сущого в цілому; потім вільне відпускання себе в Ніщо, тобто звільнення від божків, які у кожного є і до яких кожен має звичку вислизати; нарешті, допущення розмаху цієї безопорності, щоб в своїх злегах вона постійно поверталася до основного питання метафізики, яке примушує нас визначити саме Ніщо: чому взагалі є суще, а не, навпаки, Ніщо?

Дмитро Чижевський
(1894-1977)

Видатний культуролог, філософ, історик філософії; представник української діаспори. Досліджував вплив Гегеля на слов'янську науку і німецької філософії на слов'янську культуру, а також елементи містицизму у працях Г.Сковороди, М. Гоголя...

Основні праці: «Логіка» (1924), «Філософія на Україні» (1926), «Гегель серед слов'ян» (1934), «Філософія Г. Сковороди» (1934)...

Подаємо уривки з роботи «Етика і Логіка» за вид.: Історія філософії. Хрестоматія: Навч. посібник. -К.: Либідь, 1993: С.482-489.

Етика і логіка
До питання про подолання етичного «формалізму»

Будь-яка критика етичного формалізму неминуче поєднується з проблемами логіки. Бо етичний формалізм ґрунтується на визнанні того, що окремі конкретні дії окремих конкретних етичних індивідів визнаються відомими загальними положеннями, які «застосовуються» до кожного окремого випадку, подібно до того, як «застосовуються» до окремих випадків загальні положення математики або природничих наук, або, наприклад, юридичні норми, правила гри в карти, або інші,

правила правопису і т.п. [...]

І. Загальне

Немає сумніву, що проблема «загального» є однією з центральних проблем філософії. В певному тлумаченні вона навіть первісніша, ніж проблема пізнання «зовнішнього світу». Оскільки вирішення гносеологічної проблеми вже передумовлює можливість мислення про «загальне», можливість вирішення питання про множину, навіть – про всі можливі окремі акти пізнання за допомогою одного єдиного акту пізнання. [...]

Не підлягає сумніву і внутрішня значимість тої специфічної здатності пізнання і переживання загального, яка притаманна людині. Іцінність, і гідність людини пов'язані з її розумом і моральністю, для яких – безсумнівно – найхарактернішою рисою є якась форма «життя в загальному». – Мислення і моральне діяння – однаково виступають зануренням індивіда в стихію загального та співпричетністю людського буття своєрідному буттю загального. – Тому знову треба повторити: оскільки увага філософії повинна бути спрямована на Перше, найбільш Значне, Варте вшанування, Велике, остільки проблема «охоплювання» загального повинна бути в філософії центральною і основною.

Якщо ми спробували б пробігти поглядом історію філософської думки, го побачили б, що проблема загального притягувала з боку великих представників думки в періоди розвитку філософії значно більше уваги, ніж, напр., вже згадані проблеми (а почасти псевдопроблеми) «гносеології».

Тільки філософський занепад другої половини XIX ст. зробив гносеологію головною філософською наукою. Але вже неокантіанство (марбурзька школа) і феноменологія знову висувають проблему «загального» на перший план.

ІІ. Категорія безпосередньості

Ми не маємо змоги розглядати тут проблему загального в її повному обсязі та складності. Для нас тут важлива лише проблема різноманітності форм даності загального. По відношенню даності

загального в понятті проблема ця поставлена і розглядалась не раз за останні роки. Але ж проблема багатоманітності форм даності загального не вичерпується проблемою множини видів поняття. Загальне охоплює більш широку сферу, чим тільки абстрактне мислення та корініться глибше, чим тільки в понятті.

Вже саме безпосереднє, неупереджене, наївне ставлення до буття переконує нас, що буття безпосередньо з'являється перед нами, просякнуте, оплетене й пов'язане елементами загального. їх навіть не треба шукати, не треба «запитувати» буття, бо воно саме розкривається, як загальне. Чи візьмем ми просте «мерехтіння» свідомості, чи повну свідомість із спрямованим на світ ясним і чітким поглядом, чи візьмем ми потік бування, що безладно струмує, вираючи всіма можливими кольорами, або ж зосередимо погляд на окремому, «самітньому», навіть самому нікчемному фрагменті буття, чи зануримося в бування самого неоформленого типу – напр., будемо бездіяльно споглядати мерехтіння кольорів, ліній і плям у момент засинання, або вслухаємось у «голоси тиші» – невизначене дзижчання і зітхання – всюди для нас – в самій безпосередності, в якій ще немає поділу на суб'єкт і об'єкт, немає усієї тої онтологічної проблематики, котру повсюди перед нами з неминучістю ставить саме буття, – перш за все в цій безпосередності дане нам загальне. Загальне дане нам передусім у повторенні. Оскільки безпосередність дана нам перш за усе і необхідно як певний «плин», а саме: тремтіння, пульсація, биття даності, інакше кажучи – в безпосередній даності відсутня абсолютна тотожність, оскільки абсолютна тотожність можлива тільки як в собі замкненість, із себе невихідь. В дійсності (неабсолютна) тотожність є завжди тільки тотожність з собою, те, що повертається до себе, оскільки воно собі тотожне, з собою співвіднесене, таке, що вказує на самого себе. А це значить, – оскільки неможлива в безпосередності абсолютна тотожність, то остільки тотожність самою своєю тотожністю констатує ритм. «Повторення» в межах безпосередності – це значить: не будучи абсолютною тотожністю, специфікуючись і ритмуючись вже в самому факті ділення, в діленні своєму,

безпосередність в той же час не розпадається, не розсипається на елементи абсолютної розбіжності. Форма «повторення» не вмішує в себе абсолютно-розбіжного; безпосередність не переривається катастрофічною зміною чи заміною. Ритм повторення є ритм повернення, а саме підкреслювання, відмічання тотожності, – всяке повертання є повертання до чогось, повертання до вихідного, відмова від втечі від нього, зняття «віддалення», протиборство проти розбіжності.

Оскільки в ритмі повторення дані тотожне і розбіжне настільки, що, здавалося б, безпосередність абсолютно подвоюється; ми губимо ту злитність і єдність, котрі дані нам в безпосередності як безпосередності. Але, прислухаючись до її життя, ми помічаємо в безпосередності ту концентрацію або стягненість, яка долає розрив. Розбіжне і окреме в безпосередності дане завжди в якомусь групуванні. Принцип будь-якого групування – це зосередженість навколо або біля якогось центру стягненості. Коли ми кажемо, що перед нами «об'єкти», «предмети», «комплекси», ми маємо на увазі саме цей факт, факт існування якихось центрів наголосу, акценту, навколо яких і до яких тісниться, щулиться, біля яких збирається «решта», неакцентована, що не стоїть під наголосом невиділена.

Стятненість, а саме: принцип групування вимагає для себе опори і знаходить її в безпосередності, тобто безпосередність здатна до внутрішнього впорядкування, до корелятивного співвіднесення або сполученості даного в ній окремого і розбіжного. Ми маємо на увазі корелятивність такого типу, як корелятивність матерії і форми, що означає сполученість полярно-розбіжного по своїй суті і за характером . Сполучено – передусім – те, що повторюється і саме повторення, те, що повертається і саме повернення, те, що концентрується і сама концентрація. Можливість «організації» безпосередності її впорядкування – поява ритму в пульсації і русі, світлих точок і вершин в хаосі, що хвилюється, ця можливість повністю залежить від сполученості розбіжного в хаотично-складній і беззмістовно яскравому житті безпосередності.

Але зробимо наступний крок. Самі наші, мовби найстійкіші категорії безпосередності, що несуть у собі дух тотожності, не заморожують, не стримують її руху. В них самих (в повторенні, стягненості, сполученості) живе принцип зміни, руху. Ми маємо на увазі саморух, що не виводить за свої власні межі. І насправді: повторення – саме повторюється, повернення – повертається, стягнення – стягується, категорії сполученості самі сполучені зі своїм змістом – фактом сполученості в межах безпосередності. Інакше кажучи – встановлені нами «категорії безпосередності» оформляються кожна собою ж (dol infinitum). – Встановивши таким чином «категорії безпосередності», ми ще ніяк не вийшли за межі, за кордони безпосередності.

Принцип руху закладений в категоріях безпосередності і в іншому розумінні. Вони здатні «ковзати», рухатись в стихії безпосередності. «Підкреслювання», наголоси, акценти виділяють із безпосередності якісь «моменти», «частки», «елементи»...

Але треба підкреслити, закцентувати, відмітити і ті, що лишилися без наголосу. Можливо «вдарити» на паузі, пустоті, прогалині. «Повторення» не є тільки повторення в якомусь розумінні значного, але і нікчемного, порожнього. Так само – концентрація біля A, B, C не виключає можливості концентрації і біля проміжки, прогалини «між» A і B і C. – «Схоплювання» змістовності безпосередності формою повторення не виключає можливості схопити її формою концентрації. – Іншими словами наші категорії можуть ковзати, рухатись, пересуватись по тому, що лежить перед нами – в цьому є сутність їх «категоріальності». Ковзання категорій по безпосередності часто звемо «зоровим рухом», «поворотом зору» і т. д., – але в таких висловлюваннях – вже вихід за межі простого констатування – до пояснення.

Таким чином, перед нами чотири категорії безпосередності: повторення, стягненість, сполученість, рух. Ці категорії не виводять нас за межі безпосередності. Всі вони – в безпосередності, а саме в недиференційованому неоформленому бутті дають нам у різному

вигляді і «стилі» загальне в одиничному. Повторення об'єднує в одну групу подібне (бо повторення різного не було б повторенням) і в окремій ланці повторення дає нам всі інші ланки, всі інші випадки, задає ритм без того, щоб він був обов'язково доступний нам, як «даний». – «Концентрація дає в одному елементі – осередкові стягнення – всю групу, що тяжіє до центру стягнення реальним своїм «групуванням» навколо нього. – Сполученість оформлюючого і безформного... є найбільш нам знайомий вид даності загального, оскільки будь-яка даність «поняття» має саме такий характер. – Нарешті рух зв'язує «елементи» загального живим зв'язком, рух – в широкому розумінні цього слова – і значить по відношенню до своїх моментів лише те, що вони не зовнішньо – рядоположні по відношенню один до одного, що вони внутрішньо зв'язані та взаємозумовлені.

Якщо говорити про «елементи» безпосередності, тобто уявити собі безпосередність механічного, як суміш або множину, то маємо можливість образно уявити собі зв'язок спільноти, яка дана в повторенні, як множину довільно розкиданих на площині елементів, напр., точок; зв'язок спільноти в концентрації-впорядковує ці точки, співвідносячи їх усі з якимось одним з елементів, «біля» якого вони всі «знаходяться» (хоч би це «біля» в реальності було неймовірним віддаленням), «навколо» якого групуються («навколо» необов'язково повинно бути «оточенням», але будь-яким розташуванням); сполученість зобразить нам замкнена лінія (хай навіть і зовсім неправильної форми), яка охоплює дану сукупність точок, рух буде схематизований за допомогою безперервної лінії, на яку «нанизані» як перлини окремі елементи безпосередності. Це образ, як усякий образ – тільки слабе наближення до суті справи. Тим більше слабе, що всі слова, які нами вживаються «біля», «навколо», «нанизані» і т.д., мають не тільки просторове, але й часове, наукове значення. Зміст образу, звичайно, не тільки просторовий, але й часовий і – понад усе – позачасово-змістовний! [...]

Ерех Фромм
(1900-1980)

Німецько-американський філософ, соціолог і психолог – провідний представник неофрейдизму. В центрі його уваги були проблеми співвідношення соціального і біологічного в людині. Критично переглянув біологізаторську тенденцію З. Фрейда у теорію психоаналізу. Е.Фромм пов'язує несвідоме із соціокультурними факторами – конфліктами, деперсоналізацією особистості, споживацтвом, відчуженням. Пропоновані нижче фрагменти представляють першу книгу мислителя «Втеча від свободи» (1941). Концепція Фромма була розвинута і модифікувалась в таких роботах, як «Людина для самої себе» (1947), «Здорове суспільство» (1955), «Серце людини» (1964), «Революція надії» (1968),«Анатомія людської деструктивності» (1973), «Мати чи бути» (1976) та інші.

Втеча від свободи

Людські характери і соціальний прогрес

...Прагнучи уникнути помилкових біологічних і метафізичних концепцій, ми не повинні припускатися серйозної помилки соціологічного релятивізму, який розглядає людину як звичайну маріонетку, керовану нитками соціальних умов. Невід'ємне право людини на свободу і щастя ґрунтується на внутрішньо притаманних їй властивостях: на її прагненні до життя, розвитку і реалізації здібностей, що виникли у неї в процесі історичної еволюції. Тут доречно повторити, в чому полягає головна відмінність між психологічним підходом, розвинутим нами, і точкою зору Фройда. Перша відмінність полягає в тому, що ми вважаємо людську природу обумовленою головним чином історично, хоча й не применшуємо значення біологічних факторів і не думаємо, що проблема може бути правильно сформульована в термінах протиставлення біологічних і культурних факторів.

Друга відмінність полягає в тому, що Фройд вважав, начебто людина є «річ у собі», закрита система; начебто і природа наділила її певними, біологічно обумовленими потягами і розвиток особи є лише

реакцією на задоволення або фрустрацією цих потягів. Ми ж вважаємо, що основний підхід до вивчення людської особистості повинен полягати у розумінні відношення людини до всесвіту, до інших людей, до природи і до самого себе. Ми вважаємо і що людина одвічно є соціальною істотою, а не самодостатньою – як думав Фройд, – що зазнає лише вторинної потреби в інших людях заради вдоволення своїх інстинктивних потреб. Тому ми переконані, що в основі індивідуальної психології лежить психологія соціальна, або за визначенням Саллівена – психологія міжособових взаємин; ключова проблема психології полягає не у задоволенні або фрустрації окремих інстинктивних поривань, а і у відношенні індивіда до всесвіту. Що відбувається з інстинктивними потягами людини – це аж ніяк не вся проблема людської особистості, а лише частина загальної проблеми її взаємодії із світом. Тому, з нашої точки зору, потреби і поривання, що виникають з відносин індивіда з іншими людьми, такі, як любов, ненависть, ніжність, симбіоз, – це основні психологічні явища; за Фройдом, вони являють собою лише вторинні явища, результат фрустрації або задоволення інстинктивних потреб.

Відмінність між біологічним підходом Фройда і нашим соціальним підходом особливо важлива у питаннях теорії і особистості. Фройд і слідом за ним, спираючись на його відкриття, Ебрехем, Джонс і інші вважали, що дитина відчуває насолоду у так званих ерогенних зонах (рот і анальний отвір) у зв’язку з процесами годування і випорожнення; що в результаті надмірної стимуляції або фрустрації (чи за рахунок природженої високої чутливості) ці ерогенні зони зберігають характер лібідо і в наступні роки, коли при нормальному розвитку головна роль повинна перейти до генітальної зони; що ця затримка і фіксація на передгенітальному рівні призводить до сублімацій і комплексу реакцій, які і входять до структури і особи, стаючи складовими частинами характеру. Наприклад, у людини може бути прагнення накопичувати гроші або щось інше, тому що вона сублімує підсвідоме бажання затримати свій стул. Або людина може чекати всіх благ від інших людей, а не від власних зусиль, тому що нею

керує підсвідоме бажання, щоб її годували, що сублімується у бажання отримувати допомогу, знання тощо.

Спостереження Фройда дуже важливі, але він дав їм хибне тлумачення. Він вірно зрозумів неприборкану та ірраціональну природу «оральних» і «анальних» рис особи. Він зрозумів також, що такі поривання охоплюють всі сфери особи – і сексуальне, і емоційне, і інтелектуальне життя людини, – забарвлюючи всю її діяльність. Але він неправильно зрозумів причинний зв'язок між ерогенними зонами і рисами особи, помінявши місцями причину і наслідок. Бажання пасивно отримувати ззовні все, що людина хоче мати – любов, захист, знання, матеріальні блага, – розвивається у дитини як реакція на її досвід слідкування з іншими людьми. Якщо у цьому досвіді її відчуття власної сили підривається страхом, якщо її ініціатива і впевненість у собі паралізуються, якщо в неї розвивається, а потім пригнічується ворожість і якщо при цьому її батько або мати пропонують їй свою любов і піклування, то таке поєднання формує установку, за якої дитина відмовляється від активного освоєння світу, і вся її енергія спрямовується на зовнішні джерела, від яких вона чекає в остаточному підсумку здійснення всіх своїх бажань. Така установка набуває неприборкуваного характеру, бо наполеглива, відчайдушна вимога є єдиним засобом, котрим така людина може намагатися задовольнити свої потреби. І якщо такі люди часто бачать уві сні, що їх годують, дають їм груди тощо, це пояснюється тим фактом, що рот більш, ніж будь-який орган, підходить для виявлення рецептивної установки. Але оральні відчуття не є причиною цієї установки, а лише її виявом, мовою тіла.

Те ж є вірним і для «анальної» особи, котра на основі свого життєвого досвіду більше відходить від інших людей, ніж особа «оральна», шукає небезпеки, прагнучи перетворити себе у замкнену самодостатню систему, і відчуває любов чи якусь іншу спрямовану ззовні прихильність як загрозу для себе...

Але фрустрація або надмірна стимуляція у зв'язку з ерогенними зонами сама по собі не призводить до закріплення таких установок в

особистості людини. Хоча дитина відчуває певне задоволення, пов’язане з годуванням або випорожненням, але ці задоволення є не такими вже й важливими для розвитку характеру, якщо тільки в них не проявляється – на фізіологічному рівні – установка, що корініться в самій структурі особи.

Якщо дитина впевнена в любові своєї матері, то раптове припинення годування груддями не викликає скільки-небудь серйозних наслідків для її особи; навпаки, дитина, що недостатньо довіряє материнській любові, може придбати «оральні» риси, навіть якщо процес вигодовування протікав без особливих порушень. Важливість «оральних» або «анальних» фантазій і фізичних почуттів у наступні роки полягає не у насолоді, пов’язаній з ними, і не в якійсь містичній сублімації цієї насолоди, а у тому, що вони виявляють специфічне відношення до світу, яке стоїть за ними.

Тільки з цієї точки зору відкриття Фройда про структуру особи можуть знайти застосування в соціальній психології. Якщо ми припускаємо, наприклад, що анальний характер, типовий для низів середнього класу в Європі, визначається тільки ранніми переживаннями, пов’язаними з випорожненням, то в нас немає ніяких даних, які б дозволили зрозуміти, чому саме цей клас має анальний соціальний характер. Якщо ж розглядати цей характер як форму зв’язаності з іншими людьми, яка корініться в структурі особи, будучи обумовленою досвідом контактів з зовнішнім світом, ми отримуємо ключ до розуміння того, чому і яким чином весь життєвий устрій низів середнього класу, їх обмеженість, ізоляція і ворожість сприяють розвиткові саме цього тилу.

Третя важлива відмінність тісно пов’язана з попередніми. Фройд, виходячи із своєї орієнтації на інстинкти і свого глибокого переконання у порочності людської природи, схильний пояснювати всі ідеальні мотиви людини як породження чогось «негідного». Візьмемо хоча б його пояснення, що відчуття справедливості – це похідна від первісної заздрості дитини до кожного, в кого є більше, ніж у нього. Ми вважаємо, що такі ідеали, як істина, справедливість, свобода, хоча

вони часто виявляються пустими словами або абстракціями, можуть бути дійсними прагненнями людини і що будь-який аналіз, який не враховує ці прагнення як динамічні фактори, помилковий. Ці ідеали не метафізичного характеру, а коріняться в умовах людського життя, і їх можна аналізувати з цієї точки зору...

Нарешті, слід відзначити ще одну відмінність. Вона стосується диференціації психологічних явищ злиденності і багатства. Примітивний рівень людського буття – це рівень злиденності в імперативні потреби, які необхідно удовольняти перш за все. Лише тоді, коли у людини залишаються час і енергія після задоволення цих первинних потреб, може розвиватися культура, а разом з нею і ті поривання, що належать до явищ багатства. Психологія Фройда – це психологія злиднів, психологія нестатку. Він визначає насолоду як задоволення, що виникає при знятті болісної напруги. Явища багатства – такі, як любов і ніжність, – не відіграють ніякої ролі в його системі. Але він випустив з уваги не тільки їх; навіть те явище, якому він приділив стільки уваги, – секс – він розумів обмежено. Відповідно до своїх загальних визначень насолоди Фройд убачав у сексі лише елемент фізіологічної потреби, а у сексуальному вдоволенні – лише зняття болісної напруги.

Який же наш підхід до розуміння людського базису культури? Перш ніж відповісти на це запитання, доречно нагадати основні напрями, які відрізняються від нашого.

1. «Психологічний» підхід, характерний для мислення Фройда, згідно з яким культурні явища обумовлені психологічними факторами, що випливають із інстинктивних потягів; на ці потяги суспільство виливає лише шляхом повного або часткового придушення. Автори, що наслідували напрям Фройда, пояснювали капіталізм як результат анального еротизму, а розвиток раннього християнства як результат амбівалентності стосовно образу батька.

2. «Економічний» підхід виник з перекручення того розуміння історії, яке розробив Маркс. Згідно з цим підходом причиною таких явищ культури, як релігія і політичні ідеї, слід вважати суб’єктивні

економічні інтереси. З цієї псевдомарксистської точки зору можна спробувати пояснити протестантизм як пряме відображення певних економічних потреб буржуазії, і тільки.

3. Нарешті, існує «ідеалістичний» підхід, представлений у роботі Макса Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму». Він стверджує, що новий тип економічної поведінки і новий дух культури буди обумовленими появою нових релігійних ідей, хоча й підкреслює, що ця поведінка ніколи не визначалася виключно релігійними доктринами.

На відміну від всіх цих концепцій, ми вважаємо, що ідеологія і культура взагалі коріняться в соціальному характері; сам соціальний характер формується устроєм життя даного суспільства, але домінантні риси цього характеру у свою чергу стають творчими силами, що формують і соціальний процес. [...]

Альбер Камю
(1913-1960)

Французький філософ, літератор і публіцист, лауреат Нобелівської премії з літератури (1957). Як мислитель екзистенціалістського спрямування пройшов шлях від нігілістичної «філософії абсурду» до моралістичного гуманізму. Основні праці: повість «Сторонній» (1942), філософське есе «Міф про Сізіфа» (1942), роман «Чума» (1947), філософське есе «Бунтуюча людина» та ін.

Нижче подаємо уривки з «Міфа про Сізіфа». Вибір наш не є випадковим. Есе розумілось багатьма як філософський ключ, з допомогою котрого необхідно читати твори Камю. Крім цього, хоча в цій роботі і є чимало положень, що радикально розходяться з екзистенціалістським тлумаченням «долі людської», в історію французької філософії вона ввійшла як «маніфест атеїстичного екзистенціалізму». Підбір фрагментів та переклад (з російської) виконав І.Демчик за виданням: Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1989. – С. 222-318.

Міф про Сізіфа. Есе про абсурд

... На нижчеподаних сторінках йтиметься про відчуття абсурду, яке виявляється в наш час повсюди, – про відчуття, а не про філософію абсурду, що невідома нам.

... абсурд, котрий досі приймався за висновок, береться тут як висхідний пункт. У цьому смислі мої роздуми попередні: не можна сказати, до якої позиції вони приведуть. Тут ви знайдете лише чистий опис хвороби духу [...].

Філософське самогубство

Відчуття абсурду не рівнозначне поняттю абсурду. Відчуття лежить в основі, це – точка опору. Воно не зводиться до поняття, виключаючи ту коротку мить, коли відчуття оголошує вирок всесвіту. Потім відчуття або вмирає, або зберігається...

Тому я маю всі підстави сказати, що відчуття абсурдності народжується не з простого дослідження факту чи враження, а вривається разом з порівнянням фактичного стану справ з якоюсь

реальністю, порівнянням дії зі світом, що лежить за межами цієї дії. Власне, абсурд є розкол. Його немає ні в одному з порівнюваних елементів. Він народжується при їх зіткненні.

Отже, з точки зору інтелекту я можу сказати, що абсурд не в людині (якщо подібна метафора взагалі має сенс) і не: в світі, а в їх спільній присутності [...].

... Поза людським розумом нема абсурду. Отож, разом зі смертю зникає і абсурд, як і все інше. Але абсурду немає і поза світом. На основі даного елементарного критерію я можу вважати поняття абсурду суттєво важливим і покладати його як першу істину. Так виникає перше правило... методу: якщо я приймаю дещо за істинне, я повинен його зберегти. Якщо маю намір розв'язати якусь проблему, то моє рішення не повинно знищити одну з її сторін. Абсурд для мене – єдина даність. Проблема в тому, як вийти з нього... Першою, і по суті справи єдиною, умовою мого дослідження є збереження того, що мене знищує, послідовне дотримання всього того, що я вважаю сутністю абсурду, Я визначив би її як протистояння і безперервну боротьбу.

Провівши до кінця абсурдну логіку, я повинен визнати, що ця боротьба передбачає повну відсутність надії (що не має нічого спільного з відчаєм), неодмінну відмову (її не можна плутати з відреченням) і усвідомлену незадоволеність... Все, що знищує, приховує ці вимоги або йде врозріз з ними (перш за все це – знищуюча розкол згода), руйнує абсурд і обезцінює гадану установку свідомості. Абсурд має сенс, коли з ним не погоджуються.

Очевидним фактом морального порядку є те, що людина – одвічна жертва своїх же істин. Один раз визнавши їх, вона вже не в змозі позбутися їх. За все потрібно певним чином платити. Людина, що усвідомила абсурд, віднині прив'язана до нього навічно. Людина без надії, усвідомивши себе такою, більш не належить майбутньому. Це нормально. Але рівною мірою їй належать і спроби вирватися з того всесвіту, творцем якого вона є. Все попереднє набуває сенсу лише у світі даного парадоксу [...].

Міф про Сізіфа

Боги присудили Сізіфу підіймати величезний камінь на вершину гори, звідки ця брила неодмінно скочувалась донизу. Вони мали підстави вважати, що немає кари жахливішої, аніж даремна і безнадійна праця...

Якщо вірити Гомеру, Сізіф був наймудрішим і найобачливішим із смертних. Щоправда, згідно з іншим джерелом, він промишляв розбоєм. Я не бачу тут протиріччя. Є різні думки про те, як він став вічним трудженним пекла. Йому дорікали перш за все за легковажне ставлення до богів. Він розголошував їх секрети. Егіна, дочка Асопа, була викрадена Юпітером. Батько здивувався цим зникненням і пожалівся Сізіфу. Той, знаючи про викрадення, запропонував Асопу допомогу за умови, що Асоп дасть води цитаделі Корінфу. Благословенню зелених вод він віддав перевагу над небесними блискавицями. Покаранням за це стали пекельні муки. Гомер розповідає також, що Сізіф закував у кайдани Смерть. Плутон не міг витерпіти видовища свого опустілого і притихлого царства. Він послав бога війни, котрий визволив Смерть з рук її переможника.

Кажуть також, що, помираючи, Сізіф вирішив перевірити любов дружини і наказав їй кинути його тіло на площі без поховання.

Так Сізіф опинився в пеклі. Обурений настільки чужим для людинолюбства послухом, він отримав від Плутона дозвіл повернутися на землю, щоб покарати дружину. Та варто було йому знову побачити земний світ, відчути воду, сонце, тепло каміння і море, як у нього пропало бажання повертатися до світу тіней. Нагадування, попередження і гнів богів були даремними. Багато років він продовжував жити на березі затоки, де шуміло море і усміхалась земля. Потребувалося втручання богів. З’явився Меркурій, схопив Сізіфа за комір і силоміць потяг до пекла, де на нього вже чекав камінь.

Із цього зрозуміло, що Сізіф – абсурдний герой. Такий він і в своїх пристрастях, і в стражданнях. Його презирство до богів, ненависть до смерті і бажання жити коштували йому несказанних мук – він змушений безцільно напружувати сили. Така ціна земних пристрастей. Нам невідомі подробиці перебування Сізіфа в пеклі. Міфи створені для

того, щоб привертати нашу уяву. Ми можемо уявити тільки напружене тіло, яке силкується підняти величезний камінь, покотити його, піднятися з ним схилом; бачимо зсудомлене лице, притиснуту до каменя щоку, плече, що утримує вкриту глиною тяжкість, ногу, яка оступається, знову і знову підіймаючи камінь з вимащеними землею долонями. В результаті тривалих і розмірених зусиль, у просторі без неба, у часі без початку і кінця, мети досягнуто. Сізіф дивиться, як в один момент камінь скочується до підніжжя гори, звідки його знову доведеться підіймати до вершини. Він спускається донизу.

Сізіф цікавить мене під час цієї паузи. Його виснажене лице ледь відрізняється від каменя! Я бачу цю людину, що спускається тяжким, але рівним кроком до страждань, яким немає кінця. В цей час разом з диханням до нього повертається свідомість, невідворотна, як його бідування. І щомиті, спускаючись з вершини до лігвища богів, він вище своєї долі. Він твердіший, аніж його камінь.

Цей міф трагічний, оскільки його герой наділений свідомістю. Про яку кару могла б йти мова, якби на кожному кроці його підтримувала надія на успіх? Сьогоднішній робітник живе так все своє життя, і його доля не менш трагічна. Та сам він трагічний лише в ті рідкі миттєвості, коли до нього повертається свідомість. Сізіф, пролетар богів, безсилий і бунтівничий, знає про безконечність своєї печальної долі; про неї він думає і під час спуску. Ясність бачення, котра повинна бути його мукою, перетворюється в його перемогу. Немає долі, котру не пересилило б презирство.

Іноді спуск сповнений страждань, але він може відбуватися і в радості. Це слово доречне. Я знову уявляю собі Сізіфа, котрий спускається до свого каменя. Спочатку були страждання. Коли пам’ять наповнюється земними образами, коли нестерпним стає бажання щастя, буває, до серця людини підступає печаль: це – перемога каменя, це – сам камінь. Надто тяжко нести безмірну ношу скорботи. Такими є наші ночі в Гефсиманському саду. Та приголомшуючі нас істини відступають, тільки-но ми розпізнаємо їх.

Так Едіп спочатку підкорявся долі, не знаючи про неї. Трагедія

починається разом з пізнанням. Але в ту ж мить сліпий і зневірений Едіп усвідомлює, що єдиним зв'язком зі світом залишається для нього ніжна дівоча рука. Тоді-то і лунають його гордовиті слова: «не дивлячись на всі знегоди, похилий вік і велич душі змушують мене сказати, що все добре». Едіп у Софокла, дає нам формулу абсурдної перемоги.

Перед тим, хто відкрив абсурд, завжди постає спокуса написати щось на кшталт підручника щастя. «Як, йдучи настільки вузьким шляхом?» Але світ всього-на-всього один, щастя і абсурд є породженнями однієї і тієї ж землі. Вони нероздільні. Було б помилкою стверджувати, що щастя народжується неодмінно із відкриття абсурду. Може статися, що відчуття абсурду народжується з щастя. «Я вважаю, що все добре», – каже Едіп, і ці слова священні. Вони лунають у суворому і конечному всесвіті людини. Вони навчають, що це не все, ще не все вичерпано. Вони проганяють із цього світу бога, що вступив до нього разом з невдоволеністю і потягом до безцільних страждань. Вони перетворюють долю у справу рук людини, справу, яка має вирішуватися серед людей.

У цьому вся тиха радість Сізіфа. Йому належить його доля. Камінь – його набуток. Точно так само абсурдна людина, дивлячись на свої муки, примушує вмовкнути ідолів. В раптово притихлому всесвіті чується шепіт тисяч тонких чудових голосів, що здіймаються від землі. Це безсвідомий, таємний поклик усіх образів світу– такий зворотний бік і така ціна перемоги. Сонця немає без затінку, і необхідно пізнати ніч. Абсурдна людина каже «так» – і її зусиллям більше немає кінця. Якщо і є особиста доля, то це аж ніяк не з неба послано, або, в усякому разі, доля зводиться до того, як про неї судить сама людина: вона фатальна і достойна презирства. В усьому іншому вона усвідомлює себе як владаря своїх днів. За невловиму мить, коли людина обертається і кидає погляд на прожите життя, Сізіф, повернувшись до каменя, споглядає незв'язну послідовність дій, що стала його долею. Вона була створена ним самим, об'єднана в одне ціле його пам'яттю і скріплена смертю. Впевнений в людському походженні всього

людського, бажаючий бачити і знаючий, що ніч буде безконечною, сліпець продовжує шлях. І знову скочується камінь.

Я залишаю Сізіфа біля підніжжя його гори! Ноша завжди знайдеться. Але Сізіф навчає вищої вірності, котра нехтує богами і соває каміння. Він теж вважає, що все добре. Цей всесвіт, віднині позбавлений володаря, не здається йому ні безплідним, ні нікчемним. Кожна крихточка каменя, кожний відблиск руди на північній горі складає для нього цілий світ. Однієї боротьби за вершину достатньо, щоби заповнити серце людини. Сізіфа слід уявляти собі щасливим.

Жан Поль Сартр
(1905-1980)

Французький філософ, письменник, один з головних представників французької феноменології, засновник французького атеїстичного екзистенціалізму. Провідними темами для нього були: суверенність свідомості, смисл, структура й онтологічний статус особистості, специфічність людського існування як принципової «неповноти» і самоусвідомлення, випадковість буття, відкрита «подієвість» історії і світу, безумовна свобода, авторство і відповідальність індивіда та ін. Основні роботи: «Трансцендентність Его» (1934), «Уявлення» (1936), роман «Нудота» (1938), «Ескіз теорії емоцій» (1939), «Уявлюване» (1940), «Буття і ніщо» (1943), «Екзистенціалізм – це гуманізм» (1946), «Картезіанська свобода» (1946), «Матеріалізм і революція» (1946), «Критика діалектичного розуму» (1 т,- 1960,2 т.-після смерті автора). Пропонуємо уривки з роботи Сартра «Екзистенціалізм – це гуманізм», яка містить основні тези трактату «Буття і ніщо», хоча певною мірою і переглядає однобічно негативну концепцію свободи. Підбір уривків та переклад (з російської) виконав І. Демчик за виданням: Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1989. – С.319-344.

Екзистенціалізм – це гуманізм

... Отже, що таке екзистенціалізм?..

... це виключно строге вчення, менш всього претендуюче на

скандальну популярність і призначене перш за все для спеціалістів і філософів. Проте можна легко дати йому визначення.

Справа, між іншим, дещо ускладнюється тим, що існують два різновиди екзистенціалістів: по-перше, це християнські екзистенціалісти, до котрих явідношу Ясперса та сповідуючого католицизм Габріеля Марселя; і, по-друге, екзистенціалісти-атеїсти, до яких належать Гайдеггер і французькі екзистенціалісти, у тому числі я сам. Тих та інших об'єднує лише переконання в тому, що існування передує сутності, або, якщо хочете, що потрібно виходити з суб'єкта. Як це, власне, слід розуміти?

Візьмемо виготовлений людськими руками предмет, наприклад, книгу чи ніж для розрізання паперу. Він був зроблений ремісником, котрий керувався при його виготовленні певним поняттям, а саме: поняттям ножа, а також раніше відомою технікою, що передбачається цим поняттям і є, по суті, рецептом виготовлення. Таким чином, ніж є предметом, який, з одного боку, виготовляється певним способом, а з іншого – приносить якусь користь. Неможливо уявити собі людину, що виготовляла би ніж, не знаючи, навіщо він потрібен. Отже, ми можемо сказати, що у ножа є сутність, тобто сума прийомів і якостей, що дозволяють його виготовити і визначити, котра передує його існуванню. І це обумовлює наявність тут, переді мною, даного ножа чи даної книги. В цьому випадку ми маємо справу з технічним поглядом на світ, відповідно до якого, виготовлення передує існуванню. [...]

Атеїстичний екзистенціалізм ... учить, що якщо навіть бога немає, то є в усякому разі одне буття, у котрого існування передує сутності, буття, яке існує перш, ніж його можна визначити якимсь поняттям, і цим буттям є людина, або, за Гайдеггером, людська реальність. Що це означає: «існування передує сутності?» Це означає, що людина спочатку існує, зустрічається у світі, і лише потім вона визначається.

Для екзистенціаліста людина тому не піддається визначенню, що з самого початку нічого собою не являє. Людиною вона стає лише згодом, причому такою людиною, якою вона зробить себе сама. Таким чином, немає ніякої природи людини, як немає і бога, котрий би її

задумав. Людина просто існує, і вона не тільки така, якою себе являє, а така, якою вона прагне стати. І оскільки вона являє себе вже після того, як починає існувати, і проявляє волю вже після того, як починає існувати і після цього пориву для існування, то вона є лише те, що сама із себе робить. Такий перший принцип екзистенціалізму. Це і називається суб'єктивністю, за яку нам дорікають. Але що ми хочемо цим сказати, крім того, що у людини достоїнства більше, ніж у каменя чи стола? Бо ми хочемо сказати, що людина перш за все існує, що людина – істота, котра звернена до майбутнього і усвідомлює, що вона проектує себе у майбутнє. Людина – це перш за все проект, який переживається суб'єктивно, а не мох, пліснява і не цвітна капуста. Ніщо не існує до цього проекту, немає нічого на осягнутому небі, і людина стане такою, який її проект буття. Не такою, якою вона забажає. Під бажанням ми звично розуміємо свідоме рішення, що у більшості людей з'являється вже після того, як вони з себе щось зробили. Я можу мати бажання вступити до партії, написати книгу, одружитися, однак все це лише прояв більш первісного, більш спонтанного вибору, аніж той, що звично називають волею. Але якщо існування дійсно передує сутності, то людина відповідальна за те, що вона є. Отже, насамперед екзистенціалізм віддає кожній людині у володіння її буття і покладає на неї повну відповідальність за існування.

Але коли ми кажемо, що людина відповідальна, то це не означає, що вона відповідальна тільки за свою індивідуальність. Вона відповідає за всіх людей. Слово «суб'єктивізм» має два смисли, і наші опоненти користуються цією двозначністю. Суб'єктивізм означає, з одного боку, що індивідуальний суб'єкт сам себе вибирає, а з іншого – що людина не може вийти за межі людської суб'єктивності. Саме другий смисл і є глибоким смислом екзистенціалізму. Коли ми кажемо, що людина сама себе вибирає, ми маємо на увазі, що кожен з нас вибирає себе, але тим самим ми також хочемо сказати, що, вибираючи себе, ми вибираємо всіх людей. Дійсно, немає жодної нашої дії, котра, творячи з нас людину, якою ми воліли б бути, не створювала б в той

же час образ людини, якою вона, за нашими уявленнями, повинна бути. Вибрати себе так чи інакше означає одночасно стверджувати цінність того, що ми вибираємо, оскільки ми ні в якому разі не можемо вибирати зло. Те, що ми вибираємо, – завжди благо. Але ніщо не може бути благом для нас, не будучи благом для всіх. Якщо, з одного боку, існування передує сутності і якщо ми прагнемо існувати, творячи одночасно наш образ, то цей образ значущий для всієї нашої епохи в цілому. Таким чином, наша відповідальність набагато більша, ніж ми могли б припустити, оскільки поширюється на все людство. Якщо я, наприклад, робітник і вирішую вступити до християнської профспілки, а не до комуністичної партії, якщо я цим вступом прагну показати, що покірливість долі – найбільш підходяще давлюдини рішення, що царство людини не на землі,–то це не тільки моя особиста справа: я хочу бути покірливим заради всіх, і, отже, мій вчинок зачіпає все людство. Візьмемо більш індивідуальний випадок. Я хочу, наприклад, одружитися і мати дітей. Навіть якщо це одруження залежить єдино від мого становища чи моєї пристрасті, чи мого бажання, то тим самим я залучаю до шляху моногамії не тільки себе самого, але й все людство. Я відповідальний, таким чином, за себе самого і за всіх і створюю певний образ людини, котрий вибираю; вибираючи себе, я вибираю людину взагалі.

Це дозволяє нам зрозуміти, що ховається за такими гнучкими словами, як «тривога», «закинутість», «відчай». Як бачимо, в них закладений надзвичайно простий смисл. По-перше, що розуміється під тривогою? Екзистенціаліст охоче заявить, що людина – це тривога. А це означає, що людина, котра на щось відважується і усвідомлює, що вибирає не лише власне буття, але що вона ще й законодавець, який вибирає одночасно з собою і все людство, не може уникнути відчуття повної і глибокої відповідальності. Щоправда, багато дехто не звідує ніякої тривоги, хоча ми вважаємо, що ці люди приховують дане відчуття, тікають від нього. Безперечно, чимало людей вважає, що їхні дії стосуються лише їх самих, а коли їм кажеш: а що, якби всі так чинили? – вони стенають плечима і відповідають: але ж усі так не

учиняють. Хоча насправді завжди слід питати: а що б сталося, якби всі так робили? Цієї, що непокоїть, думки можна уникнути лише проявивши деяку нечесність. Той, хто бреше, виправдовуючись тим, що всі так чинять, – не в ладах зі совістю, так як факт брехні означає, що їй надається значення універсальної цінності. Тривога є, навіть якщо її приховують. Це та тривога, котру К'єркегор називав тривогою Авраама. Ви знаєте цю історію. [...]. Мені зовсім не обов'язково бути Авраамом, а втім на кожному кроці я вимушений здійснювати вчинки, що служать прикладом для інших. Для кожної людини все відбувається так, наче всі погоджують свої дії з її вчинками. І кожна людина повинна собі сказати: чи дійсно я маю право діяти так, щоб людство брало приклад з моїх вчинків? Якщо ж вона не каже собі цього, виходить, приховує від себе свою тривогу. Тут йдеться не про те почуття, котре веде до... бездії. Це – тривога, відома всім, хто брав на себе яку-небудь відповідальність... Така тривога знайома всім керівникам. Однак вона не заважає їм діяти, навпаки, складає умову дії, так як передбачає, що розглядається безліч різних можливостей. І коли вони вибирають одну, то розуміють, що вона має цінність саме тому, що вона виорана, ця тривога, про яку говорить екзистенціалізм, пояснюється, крім того, прямою відповідальністю за інших людей. Це не бар'єр, що відділяє нас від дії, а частина самої дії.

Кажучи про «закинутість» (улюблений вираз Гайдеггера), ми хочемо сказати лише те, що бога немає і що звідси необхідно зробити всі висновки... Екзистенціалісти... занепокоєні відсутністю бога, так як разом з богом зникає усяка можливість знайти будь-які цінності в осягнутому світі. [...].

Достоєвський якось писав, що «якщо бога немає, то все дозволено». Це – висхідний пункт екзистенціалізму. Справді, все дозволено, якщо бога не існує, а тому людина покинута, їй ні на що обпертися ні у собі, ні зовні. Перш за все у неї немає виправдань. Дійсно, якщо існування передує сутності, то посиланням на раз назавжди дану людську природу нічого не можна пояснити. Інакше кажучи, немає детермінізму, людина вільна, людина – це свобода.

З іншого боку, якщо бога нема, то ми не маємо перед собою ніяких моральних цінностей чи приписів, котрі виправдовували б наші вчинки. Таким чином, ні за собою, ні перед собою – у світлому царстві цінностей – у нас немає ні виправдань, ні пробачень. Ми самітні, і нам нема пробачень. Це і є те, що я висловлюю словами: людина засуджена бути вільною. Засуджена, тому що не сама себе створила; і все-таки вільна, бо, якось закинута у світ, відповідає за все, що робить. [...].

... Людина перебуває постійно поза самою собою. Саме проектуючи себе і втрачаючи себе зовні, вона існує як людина... Немає ніякого іншого світу, крім людського світу, світу людської суб'єктивності. Цей зв'язок конституюючої людину трансцендентності (не в тому смислі, в якому трансцендентний бог, а в смислі виходу за свої межі) і суб'єктивності – в тому смислі, що людина не замкнута в собі, а завжди присутня в людському світі, – і є те, що ми називаємо екзистенціалістським гуманізмом. Це – гуманізм, оскільки ми нагадуємо людині, що немає іншого законодавця, крім неї самої, в закинутості вона вирішуватиме свою долю; оскільки ми показуємо, що реалізувати себе по-людськи людина може не шляхом заглиблення в саму себе, а в пошуку цілі зовні, котрою може бути звільнення або ще яке- небудь конкретне самоздійснення. [...].

... Людина повинна знайти себе і переконатися, що ніщо не може її спасти від самої себе, навіть достовірний доказ існування бога. В цьому смислі екзистенціалізм – це оптимізм, учення про діяння. [...]

Бертран Рассел
(1872-1970)

Британський філософ, логік, математик, соціолог, публіцист, діяч світового демократичного руху за ядерне роззброєння. Автор «Маніфесту Рассела-Айништайна», що поклав початок Пагуошському рухові учених за мир. Був одним із творців концепції логічного атомізму і одним із родоначальників філософії неопозитивізму. Найважливішою філософською проблемою вважав обґрунтування наукового знання у чуттєвому досвіді суб'єкта. Виступав протипротиставлення сфери розуму і чуттів, фактів. Основні праці:

«Проблеми філософії» (1914), «Містицизм і логіка» (1914), «Чому я не християнин» (1927), «Чи зробила релігія корисний внесок у цивілізацію?» (1930), «Релігія і наука» (1934), «Історія західної філософії» (1948), «Людське пізнання: його сфера і межі» (1957).

Пропонуємо фрагменту, з цієї роботи (за вид.: Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и границы. — М.: 1957. – С. 177-191).

Людське пізнання. Його сфера і межі

Факт, віра, істина і пізнання

А. Факт

«Факт», в моєму розумінні цього терміна, може бути визначеним тільки наочно. Все, що має місце у Всесвіті, я називаю «фактом». Сонце – факт; перехід Цезаря через Рубікон був фактом; якщо мені болить зуб, то мій зубний біль є фактом. Якщо я щось стверджую, то акт мого твердження є Фактом, і якщо це твердження істинне, то єфакт, внаслідок котрого воно є істинним, однак цього факту немає якщо воно хибне. Припустимо, що власник м’ясної крамниці каже: «я все розпродав, це – факт», – і безпосередньо після цього до крамниці входить знайомий власника покупець і отримує з-під прилавка гарний шматок молодого баранчика. У цьому разі власник м’ясної крамниці збрехав двічі: один раз, коли він сказав, що все розпродав, і другий – коли сказав, що цей розпродаж є фактом. Факти – те, що робить твердження істинним чи хибним...

Усе наше пізнавальне життя є з біологічної точки зору частиною процесу пристосування до фактів. Цей процес має місце, більшою чи меншою мірою, у всіх формах життя, але називається «пізнавальним» тільки тоді, коли досягає певного рівня розвитку. Поскільки не існує різкої межі між нижчою твариною і найвидатнішим філософом, поскільки ясно, що ми не можемо сказати точно, у якому саме пункті ми переходимо із сфери простої поведінки тварини до сфери, що заслуговує за своїм достоїнством на найменування «пізнання». Але на кожному ступеню розвитку має місце пристосування, і те, до чого тварина пристосовується, є середовище фактів.

Б. Віра

«Віра» ... володіє притаманною їй за Ті природою і тому неодмінною невизначеністю, причина котрої лежить у неперервності розумового розвитку від амеби до Homosapiens. У її найбільш розвинутій формі, яку досліджують головним чином філософи, вона проявляється в утвердженні речення. Понюхавши повітря, ви вигукнете: «Боже! У будинку пожежа!» Або, коли затівається пікнік, ви кажете: «Подивіться-но на хмари. Буде дощ». Або, перебуваючи у поїзді, ви бажаєте охолодити оптимістично настроєного супутника зауваженням: «Останнього разу, коли я їхав тут, ми запізнилися на три години». Такі зауваження, якщо ви не маєте на меті ввести у заблуд, виражають віру. Ми так звикли до вживання слів для вираження віри, що може видатися дивним вести мову про «віру» в тих випадках, коли слів немає. Але ясно, що навіть тоді, коли слова вживаються, вони не виражають суті справи. Запах горіння заставляє вас спочатку вважати, що будинок горить» а потім з'являються слова, але не в якості самої віри, а в якості способу облачения її в таку форму поведінки, завдяки котрій вона може бутиповідомлена іншим...

Я пропоную тому трактувати віру як щось таке, що може мати доінтелектуальний характер і що може проявлятися в поведінці тварин. [...]

Філософія, як і наука, повинна зрозуміти, що, коли певна точність недосяжна, має бути винайдена яка-небудь техніка, котра допоможе поступово скоротити сферу неточного і недостовірного. Яким би досконалим не був наш вимірювальний апарат, завжди залишається відрізки, стосовно котрих ми будемо сумніватися щодо того, чи не будуть вони більше, менші або рівні метру; однак не існує жодних меж уточнення, з допомогою яких кількість таких сумнівних відрізків зменшиться. Точно так само, коли віра виражається у словах, завжди залишаються якісь обставини, про які ми не сказали, чи роблять вони віру істинною або хибною, однак значення цих обставин може бути необмежено зменшеним частково завдяки більш досконалому аналізу слів, частково ж завдяки більш досконалій техніці спостереження.

Теоретична можливість чи неможливість повної точності залежить від того, чи є фізичний світ дискретним, чи неперервним.

В. Істина

Я переходжу тепер до визначення «істини» та «хиби». Істинність є властивість віри і, як похідна, властивість речень, що виражають віру. Істина полягає в певному відношенні між вірою і одним чи більше фактами, іншими, аніж сама віра. Коли це відношення відсутнє, віра виявляється хибною. Речення може бути назване «істинним» чи «хибним», навіть якщо ніхто в нього не вірить, однак за тієї умови, що якби хто-небудь у нього повірив, то ця віра виявилась би істинною чи хибною, зважаючи на обставини.

Все це, як вже я сказав, очевидне. Але зовсім не очевидними є; природа взаємин між вірою і фактом, якого вона стосується; визначення очевидного факту, що робить дану віру істинною; значення вживаного у цьому реченні слова «можливий». Поки немає відповіді на ці питання, ми не можемо отримати жодного адекватного визначення «істини». [...]

Віра, що стосується того, що не дано у досвіді, стосується ... не індивідуумів поза досвідом, а класів, жодний з членів котрих не даний у досвіді. Віра повинна завжди бути доступною для розкладання на елементи, котрі досвід зробив зрозумілими, але коли віра набуває логічної форми, вона вимагає іншогоаналізу, котрий пропонує компоненти, невідомі з досвіду. Якщо відмовитися від такого аналізу, що психологічно приводить до заблуду, то в загальному можна сказати: усяка віра, котра не є простим імпульсом до дії, має образотворчу природу, поєднану з почуттям схвалення чи несхвалення; у разі схвалення вона «істинна», якщо є факт, так само подібний за зображенням (в яке вірять), яке має прототип з образом; у разі несхвалення вона «істинна», якщо такого факту немає. Віра, що не є істинною, називається «хибною».

Це і є визначення «істини» і «хиби».

Г. Пізнання

[...] Ясно, що знання являє собою клас, підпорядкований істинній

вірі: усякий приклад знання є прикладом істинної віри, але не навпаки. Дуже легко навести приклади істинної віри, котра не є знанням. бувають випадки, коли людина дивиться на годинника, котрий стоїть, хоча вона вважає, що він іде, і дивиться на нього саме в той момент, коли він показує правильний час; ця людина здобуває істинну віру щодо часу дня, але не можна сказати, що вона набуває знань. [...]

Якою ознакою, крім істинності, повинна володіти віра, аби вважатися знанням? Проста людина сказала б, що повинно бути надійне свідчення, здатне підтвердити віру. Із звичайної точки зору це правильно для більшості випадків, в котрих на практиці виникає сумнів, але в якості вичерпної відповіді на питання це пояснення не годиться. «Свідчення» складається, з одного боку, з фактичних даних, котрі приймаються за безсумнівні, і, з іншого боку, з певних принципів, з допомогою котрих із фактичних даних робляться висновки. Ясно, що цей процес незадовільний, якщо ми знаємо фактичні дані і принципи висновку тільки на основі свідчення, поскільки в цьому випадку ми попадаємо у порочне коло – або в безконечний регрес. Ми повинні тому звернути нашу увагу на фактичні дані і принципи висновку. Ми можемо сказати, що знання складається, по-перше, з певних фактичних даних і певних принципів висновку, причому ні те, ні інше не потребує побічного свідчення, і, по-друге, з усього того, що може утверджуватися з допомогою застосування принципів висновку до фактичних даних. За традицією вважається, що фактичні дані є принципамидедуктивної та індуктивної логіки. [...]

Ганс-Георг Гадамер
(1900 – 2002)

Німецький, філософ, учень Гайдеггера, основоположник філософської герменевтики, яка не зводиться до розробки методології розуміння текстів, а являє собою свого роду філософію розуміння. Останнє для Гадамера – спосіб існування пізнаючої, діючої та оцінюючої людини. Розуміння як універсальний спосіб освоєння світу конкретизується як «досвід». Основні механізми формування досвіду

закладені в мові. Вона задає висхідні схеми орієнтації людини у світі.

Пропонуємо фрагменти з головної роботи Гадамера «Істина і метод» (1960) за вид.: Гадамер Х.-Г. Истина и метод. – М.: Прогресс, 1988. – С.147-197.

Істина і метод

Частина Перша. Виклад проблеми істини стосовно пізнання мистецтва

2. Наслідки для естетики і герменевтики

d) реконструкція та інтеграція як завдання герменевтики

Класична дисципліна, що займається мистецтвом розуміння текстів, – це герменевтика. Якщо наші міркування правильні, то власна проблема герменевтики, однак, вимальовується зовсім не так, як це про неї відомо. У такому разі вона вказує той самий напрямок, в якому переміщує проблему естетики наша критика естетичної свідомості. Бо герменевтика повинна тоді розумітися настільки всеохоплююче, що до неї буде включатися вся сфера мистецтва і його проблематики. Кожний твір мистецтва – не лише літературний — має розумітися як будь- який інший текст, який піддаватиметься розумінню, і таким розумінням необхідно оволодіти. Тим самим герменевтичнасвідомість набуває всеохоплюючих масштабів, що переважають навіть масштаби свідомості естетичної. Естетика повинна входити до герменевтики. Це не лише висловлювання, яке стосується обсягу проблеми; воно справедливе і у змістовному відношенні, а саме: герменевтика повинна, навпаки, в цілому визначатися так, щоби пізнання мистецтва входило до її компетенції. Розуміння повинне мислитися як частина смислового звершення, в котрому утворюється смисл усіх висловлювань — висловлювань мистецтва й усіх інших традицій. [...]

... твір мистецтва тільки там має своє істинне значення, де він призначений бути первісно... Отже, осягнення його значення – це різновид відтворення первісного? Коли дізнаються й визнають, що твір мистецтва – це не тимчасовий предмет естетичного переживання, що він належить світові, котрий тільки і визначає повністю його значення, то ... повинно з явитись твердження про те, що істинне значення твору

мистецтва слід розуміти, виходячи лише з цього його світу, тобто перш за все з його походження і становлення. [...]

Частина Третя. Онтологічний поворот герменевтики на провідній нитці мови

3. Мова як горизонт герменевтичної онтології

а) мова як досвід світу

... Людина зовсім не незалежна від того особливого аспекту, котрий являє їй світ. Отже, поняття оточуючого світу було первісно поняттям соціальним, промовляючим про незалежність окремої людини від суспільного світу, тобто поняттям, співвіднесеним виключно з людиною. Однак у більш широкому смислі це поняття може бути поширеним на все живе; у такому разі воно підсумовує умови, від котрих залежить його існування. Але саме це поширення і показує, що людина, на відміну від усіх інших живих істот, має світ, оскільки пі істоти не знають відношення до світу в людському смислі, але ніби випущені (eingelassen) в оточуючий їх світ. Таким чином, поширювання поняття оточуючого світу на все живе змінює у дійсності самий смисл цього поняття.

Тому можна сказати так: відношення до світу людини на противагу всім іншим живим істотам характеризується якраз свободою від оточуючого світу. Ця свобода включає в себе мовні побудови (Verfasstheit) світу. Одне пов’язане з іншим. Протистояти натискові речей, що зустрічаються у світі, зноситься над ними – означає мати мову і мати світ. Новітня філософська антропологія, відштовхуючись від Ніцше, розглядала особливе становище людини саме в цьому аспекті; вона показала, що мовні побудови світу менше всього означаються, що людина зі своїми відношеннями до світу загнана у схематизований мовою оточуючий світ (М. Шелер, Х. Плеснер, А. Гелен). Напроти, скрізь, де є мова і є людина, людина ця не лише зноситься чи вже знеслась над натиском світу, – але ця свобода від оточуючого світу є разом з тим свободою стосовно імен, котрими ми наділяємо речі, про що йдеться у Книзі Буття, сповіщающій, що Адам отримав відБога владу давати імена речам.

Зрозумівши це, ми зрозуміємо також, чому всезагальномумовному відношенню людини до світу протистоїть однак різноманіття різних

мов. Разом із свободою людини від оточуючого світу покладається також і її свободна мовна здібність взагалі, а тим самим й основу історичного різноманіття, з котрим людська мова відноситься до єдиного світу. Коли міф говорить про прамову і про змішування мов, то у цьому міфологічному погляді відображається, звичайно, справжня загадка, якою є для розуму численність мов, однак, по суті справи, це. оповідання ставить речі з ніг на голову, стверджуючи споконвічну єдність людства, яке користується якоюсь правічною мовою, – єдність, знищена нібито в результаті змішування мов. В дійсності людина, оскільки вона завжди здатна і була здатна піднестися над своїм випадковим оточенням, оскільки її мова дає світові мовне вираження, з самого початку володіла свободою для варіативної реалізації своєї мовної здатності.

Знесення над оточуючим світом первісно має тут людський, а це означає: мовний смисл. Тварина може залишити оточуючий її світ, може обійти всю землю, не розриваючи, однак, своєї зв'язаності оточуючим світом. Напроти, піднесення над оточуючим світом є для людини піднесеннямдо світу; вона не полишає оточуючого її світу, а стає до нього в іншу позицію, у свободне, дистанційоване відношення, здійснення якого завжди є мовним. Мова звірів існує лише peracquivocationen(за уподібненням). Бо мова в її вживанні є свободною і варіативною можливістю людини. Мова варіативна не лише у тому смислі, що є також й інші, іноземні мови, котрі ми можемо вивчити. Мова ще й сама по собі варіативна, оскільки надає людині різні можливості для висловлювання одного і того ж. Навіть у виняткових випадках, яким є, наприклад, мова глухонімих, мова не є, власне, мовою жестів, а являє собою певну заміну, що відображає артикульовану мову голосу з допомогою настільки ж артикульованої жестикуляції. Можливості взаємної розмови у тварин не знають подібної варіативності. Онтологічно це означає, що хоча вони і розмовляють, але зовсім не з приводу самих речей та обставин, сукупність котрих і є світ. Це зі всією ясністю бачив вже Арістотель: якщо крик звіра лише закликає його родичів до певної поведінки, то

мовне взаєморозуміння з допомогою голоса розкриває саме суще. [...]

Герменевтика та історизм

При філософському усвідомленні основ гуманітарних наук навряд чи мова йшла про герменевтику. Герменевтика була чисто допоміжною дисципліною, каноном правил про поводження з текстом. Правда, у тому випадку, коли герменевтика була розрахована на спеціальні тексти особливого роду, вона диференціювалась, наприклад, як біблійна герменевтика. І, накінець, є допоміжна дисципліна дещо іншого роду, котра називається герменевтикою: юридична герменевтика. Вона містить правила для заповнення пропусків у кодифікованому праві і має, таким чином, нормативний характер. Центральну філософську проблематику, котра міститься у факті існування гуманітарних наук, напроти, вбачають у теорії пізнання, за аналогією з природознавством і його обґрунтуванням у кантівській філософії. Кантівська критика чистого розуму обґрунтувала апріорний елемент в емпіричному пізнанні природознавства. Таким чином, завдання полягає в тому, щоби створити відповідне теоретичне обґрунтування способу пізнання історичних наук. [...]

Післямова

... Герменевтику зробило дієвою ... те, що з строгими звичаями науки аж ніяк не перебуває у напружених стосунках. Жоден плідно працюючий дослідник не може у глибині душі брати під сумнів те, що хоча методична чистота неминуча для науки, але одне лише використання звичних методів у вельми меншій мірі складає сутність усіх досліджень, аніж знаходження нових, – і за цим стоїть творча фантазія дослідника. Сказане має значення не лише в області т.з. гуманітарних наук.

Крім того, існує герменевтична рефлексія, котра була встановлена у роботі «Істина і метод», все інше – тільки гра понять. Вона виростає скрізь із конкретної практики науки та існує, само собою зрозуміло, для методологічних переконань, тобто контрольованого досвіду й фальсифікованості. Більш того, ця герменевтична рефлексія була

повсюди виявлена у науковій практиці. Якщо оцінювати мою роботу в рамках філософії нашого століття, то слід якраз виходити з того, що я пробував примирити філософію з наукою і особливо – плідно розвивати радикальні проблеми Мартіна Гайдеггера... Це, звичайно, спонукає до того, щоби переступити обмежений .горизонт інтересів науково- теоретичного вчення про метод. Але чи можна зробити як докір філософській свідомості те, що вона не розглядає наукове дослідження як самоціль, а робить проблемою, поряд з власне філософською постановкою питання, також умови і межі науки у всезагальності людського життя? В епоху, коли в суспільну практику все більше і більше проникає наука, вона може виконати свою суспільну функцію відповідним чином лише тоді, коли не приховує своїх меж та умовності свого поля діяльності. Це повинна прояснити саме філософія – у вік, коли до забобонів вірять у науки. Саме на цьому основано той факт, що напружена увага до істини і методу має неперехідну актуальність. [...]

Томас Семюел Кун
(1922 – 1996)

Американський історик і філософ, один з лідерів історико-еволюціоністського напрямку в філософії науки. Концепція історичної динаміки наукового знання Куна виражена у книзі «Структура наукових революцій» (1962), де особливо підкреслюється значення поняття наукової спільноти. Всяка наука і всяка теорія у певну епоху ставить в центрі своїх досліджень парадигму, тобто домінантну пізнавальну модель (або «дисциплінарну матрицю»).

Кун запропонував схему історико-наукового процесу як зміну епізодів конкурентної боротьби між різними науковими спільнотами. Найважливішими типами цих епізодів є «нормальна наука» (період безроздільного панування парадигми) і «наукова революція» (період розпаду парадигми, конкуренції між альтернативними парадигмами і, нарешті, перемога однієї з них, тобто перехід до нового періоду «нормальної науки»). Пропонуємо фрагменти з вищезгаданої книги Т. Куна (за вид.: Рюс Жаклін. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої

науки. – К.: Основи, 1998. – С. 268-270, 313-315).

Структура наукових революцій
II
На шляху до нормальної науки

В цьому есе термія нормальна наука означає студії, міцноопертi на одне або кілька наукових досягнень минулого,досягнень, що їх певна група науковців розглядає як надійнувідправну точку для інших досліджень. У наші дні наукові підручники для початкових або вищих шкіл дають звіт про такі досягнення, хоча рідко описують їх у їхній оригінальній формі. Вони дають загальний виклад прийнятої теорії, згадуючи про більше чи менше число її успішних застосувань, порівнюють ці застосування зі спостереженнями та дослідами, які правлять за приклади. Хоча такі книжки стали повсякденним явищем лише на початку XIX сторіччя (і навіть набагато пізніше у випадку наук, які не так давно увійшли в стадію зрілості), деякі класичні тексти теж зіграли подібну роль. Серед них можна назвати «Фізику» Аристотеля, «Альмагест» Птолемея, «Principia» і «Оптику» Ньютона, «Електрику» Франкліна, «Хімію» Лавуазьє і «Геологію» Ліелла – всі ці книжки і багато інших тривалий час служили меті імпліцитного визначення проблем та методів, які рекомендувалися в тій або в тій галузі наукового пошуку для багатьох генерацій дослідників. Якщо вони змогли зіграти цю роль, то це сталося завдяки двом істотним спільним характеристикам, які вони всі поділяли: по-перше, їхні здобутки були достатньо значущими, аби привабити значну кількість учених у конкурентній боротьбі з іншими формами наукової діяльності; по-друге, вони відкривали достатньо широкі перспективи, щоб забезпечити кожну таку нову групу дослідників проблемами, які чекали свого розв’язання.

Наукові здобутки, що поділяють ці обидві характеристики, я віднині називатиму парадигмами, терміном, близько спорідненим із нормальною наукою. Обираючи його, я– цим хочу підкреслити, що певні широко відомі приклади реальної наукової діяльності – приклади, що охоплюють закони, теорії, застосування та

експериментальну методику, – утворюють моделі, які сприяють виникненню особливих і зв'язних традицій наукового пошуку, таких, приміром, що їх історики описують під рубриками: «Птолемеївська астрономія» (або «Коперниківська ...»), «Аристотедівська динаміка» (або «Ньютонівська ...»), «корпускулярна оптика» (або «квантова оптика») і т.д. Саме вивчення парадигм, чимало з яких набагато спеціалізованіші, аніж щойно перелічені мною, головним чином готує студента до вступу в члени чітко означеної науковоїспільноти, з якою він працюватиме згодом. А що він приєднається до людей, які будували споруду свого знання на тих самих підвалинах, то у своїй конкретній праці йому рідко доведеться протистояти їм у якихось фундаментальних питаннях. Люди, що здійснюють свої дослідження в одній і тій самій парадигмі, вдаються у своїй науковій практиці до тих самих правил і тих самих норм. Така заанґажованість і така згода, забезпечувані парадигмою, становлять необхідні передумови нормальної науки, тобто утворення і подальшого розвитку тієї або тієї традиції наукових студій. [...]

VIII
Реакція на кризу

Колй з якихось міркувань аномалія починає здаватися чимось більшим, аніж просто однією із загадок нормальної науки, тоді виникає криза, і розпочинається перехід до екстраординарної науки. Аномалію починають визнавати в дедалі ширших колах, її вже помічають фахівці з різних галузей науки. Усе більше й більше визначних авторитетів у даній сфері починають приділяти їй дедалі пильнішу увагу. Якщо вона й далі чинить опір, а це трапляється не так часто, – декотрі з них можуть дійти висновку, що її слід розв'язувати в рамках їхньої дисципліни. Проте для них вона ніколи не матиме такого вигляду, що й раніше. Цей новий вигляд почасти утворюється, безперечно, внаслідок того, що виникає нова точка, в якій тепер сфокусовані головні напрямки наукового пошуку; але ще більшою мірою він визначається розбіжностями в численних часткових розв'язаннях, які пропонуються, оскільки тепер загальна увага

сконцентрована на цій аномальній скруті. Перші атаки, спрямовані на цей пункт опору, будуть, либонь, проведені за правилами парадигми. Та якщо опір триватиме, то все більша й більша кількість атак використовуватимуть якийсь додаток до законів парадигми з більш або менш обмеженою сферою дії; всі ці додатки чи вдосконалення будуть різними, кожне може привести до часткового успіху, але жодне не буде визнане як елемент парадигми всією групою. Внаслідок такого розмноження розмаїтих адаптацій що найчастіше виступають у ролі вдосконалень ad hoc), правила нормальної науки поступово втрачають свою точність. Парадигма ще існує, але мало залишається фахівців, переконаних у її адекватності. Тепер піддаються сумніву навіть ті розв'язання, які раніше вважалися оптимальними для розв'язуваних проблем.

Коли подібна ситуація загострюється, вчені, що працюють у цій галузі, нерідко добре її усвідомлюють. Коперник нарікав, що астрономи його епохи настільки «непослідовні у своїх дослідженнях (астрономічних), що не можуть навіть обчислити або спостерегти постійну тривалість року та сезонів ... Коли на них дивишся, на думку спадає художник, який, малюючи свої картини, зобразив би людину з руками, ногами, головою та іншими органами, взятими з різних моделей, усі вони були б чудово вималювані, але не відповідали б одному цілому тілу; оскільки кожен член був би в дисгармонії з іншими, то в результаті ми одержали б монстра, а не людину». Айнштайн, якого наші звичаї зобов'язували користуватися менш квітчастою мовою, зі свого боку, сказав: «Враження було таке, ніби земля вислизає у нас із-під ніг і ніде неможливо знайти тверде підґрунтя, аби почати на ньому нове будівництво». А Вольфганг Паулі десь за кілька місяців до появи статті Гайзенберга про матричну механіку, яка мала відкрити шлях до нової теорії квантів, написав одному зі своїх друзів: «В даний момент у фізиці знову спостерігається неймовірний безлад. У всякому разі, це надто важко для мене, і я волів би стати кіноактором або чимось подібним і ніколи більше в своєму житті не чути про фізику». Це свідчення особливо вражає, коли

порівняти його зі словами Паулі, які він сказав менш ніж через п’ять місяців після написання того листа: «Механіка того виду, який запропонував Гайзенберг, повернула мені надію і радість життя. Вона не дає розв’язання проблеми, це цілком очевидно, але я вірю, що ми знову дістали змогу просуватися вперед». [...]

Перехід від парадигми, що потрапила в кризу, до нової парадигми, з якої могла б народитися нова традиція нормальної науки, анітрохи не схожий на кумулятивний процес, реалізований, виходячи з варіантів або з розширених тлумачень колишньої парадигми. Це радше перебудова всього сектора на нових основах, перебудова, яка змінює деякі з найелементарніших теоретичних узагальнень цього, сектора, а також число парадигматичних методів та застосувань;

Протягом перехідного періоду спостерігається важливе, але ніколи не повне накладання проблем, які можуть бути розв’язані методами колишньої парадигми, на проблеми, котрі розв’язуються засобами нової. Але завжди є кардинальні відмінності в способах розв’язання. Коли перехідний період завершується, фахівці вже зовсім інакше дивляться на свою галузь, свої методи і свої цілі. [..,]

IX

Природа і необхідність наукових революцій

Що ж таке наукові революції і яка їхня функція в розвитку науки? [...] наукові революції розглядаються тут як некумулятивні епізоди розвитку, під час яких давніша парадигма замінюється, цілком або почасти, новою несумісною парадигмою. [...] Чому ми називаємо революцією таку зміну парадигми? Адже між розвитком політичним і розвитком науковим існує величезна й істотна відмінність, тож який такий паралелізм може виправдати вживання одного терміна «революція» у двох таких неоднакових сферах?

Один з аспектів такого паралелізму вже цілком очевидний. Політичні революції вибухають унаслідок того, що в однієї з фракцій політичної спільноти зростає почуття, іноді притлумлене, що наявні інституції перестали адекватно відповідати на проблеми середовища, виникненню якого вони самі ж таки сприяли. Так само й наукові

революції починаються, коли в однієї малої фракції наукової спільноти зростає почуття, часто притлумлене, що та чи та парадигма перестала задовільно функціонувати в процесі дослідження певного аспекту природи, на який раніше ця сама парадигма активно спрямовувала науковий пошук. У процесі політичного розвитку, яків процесі наукових студій, неодмінною умовою революцій є відчуття розладу у функціонуванні, розладу, який може призвести до кризи. Крім того, використана нами метафора має навіть ширший зміст, і розглядуваний паралелізм стосується не лише найголовніших змін парадигми, таких, які, наприклад, пов’язують з іменами Коперника або Лавуазьє, а й у випадку набагато менш важливих змін, пов’язаних із освоєнням нововідкритого явища або елемента, – тут, зокрема, можна навести приклад кисню або рентгенівських променів.

Карл Раймунд Поппер
(1902-1994)

Британський філософ і соціолог. Свою філософську концепцію – критичний раціоналізм, теорію росту наукового знання – побудував як антитезу неопозитивізму. В галузі соціальної філософії виступав з критикою марксизму та історизму. Він заперечував об'єктивні закони суспільного розвитку і можливість соціального прогнозування. Ідеалом для нього виступає відкрите суспільство . Основні праці: «Злиденність історизму» (1957), «Логіка науковихвідкриттів» (1959), «Відкрите суспільство та його вороги»: У 2-х т. (1966).

Пропонуємо фрагменти з останнього твору (подається за вид.: Карл Поппер. Відкрите суспільство та його вороги. Т.2. – К.: Основи, 1994. – С.292-293, 301-304).

Відкрите суспільство та його вороги
Висновок
Розділ 25. Чи має історія сенс?
IV

... .Чи має історія сенс? Я не хочу торкатися проблеми значення поняття «сенс». Я припускаю, що більшість людей досить ясно знають,

що вони мають на думці, коли кажуть про «сенс історії» або про «сенс чи мету життя». І в цьому розумінні, тобто в тому, в якому було порушено питання про сенс історії, я відповідаю: «Історія позбавлена сенсу».

Для того, щоб обґрунтувати свою думку, я мушу спершу дещо сказати про ту «історію», що її мають на увазі люди,коли запитують, чи має історія сенс. Досі я сам говорив про«історію» так, наче вона не потребувала жодних пояснень.

Надалі так робити неможливо, оскільки я хочу пояснити, що «історія», в тому розумінні, в якому більшість людей про неї говорять, просто не існує. І це принаймні одна з причин, через яку я стверджую, що історія позбавлена сенсу.

Як більшість людей вживає термін «історія»? (Я маю на увазі «історію» в тому розумінні, коли кажуть про книжку, що це про історію Європи, а не в розумінні, коли кажуть, – що це — історія Європи.) Про це вчать у школі та в університеті. Більшість людей читають про це книжки. Вони бачать, що тлумачиться в книжках під терміном «всесвітня історія» або «історія людства», і звикають дивитися на історію як на більш-менш визначені низки фактів. Саме ці факти, вважають вони, і складають історію людства.

Одначе ... область фактів нескінченно багата, і тут необхідний відбір. Відповідно до наших інтересів, ми могли б, скажімо, написати історію мистецтва, мови, звичок харчування або й висипного тифу ... Звичайно, жодна з цих історій не є історією людства (так само, як і всі вони разом). Кажучи про історію людства, люди скоріше мають на думці історію Єгипетської, Вавилонської, Персидської, Македонської та Римської імперій і так далі, аж до наших днів. Іншими словами, люди кажуть про історію людства, але те, що вона мають на увазі, й те, що вони вивчили в школі, є історією політичної влади.

Нема історії людства, а є лише безмежна кількість історій усіх аспектів людського життя. І одна з цих історій – це історія політичної влади, її піднято до рівня світової історії. Проте це, я вважаю, образливо для будь-якої порядної концепції людства. Це навряд чи

краще, ніж тлумачити історію привласнення чужого майна, пограбування чи отруєнь як історію людства. Оскільки історія політичної влади є нічим іншим, як історією міжнародних злочинів і масових убивств (включаючи, щоправда, й окремі спроби покласти їм край). Цю історію викладають у школах, і деякі найбільші лиходії вихваляються як її герої.

Але чи насправді не існує такої речі, як універсальна історія в розумінні конкретної історії людства? Вона неможлива. І такою мусить бути відповідь, гадаю, кожного гуманіста й, зокрема, кожного християнина. Конкретною історією людства, якби така існувала, мусила б бути історія всіх людей. Вона мусила б бути історією всіх людських надій, всієї боротьби і страждань, [...]

Я стверджую, що історія позбавлена сенсу. Але це зовсім не значить, що ми тільки що й здатні приголомшено дивитися на історію політичної влади чи що ми повинні дивитися на неї як на жорстокий жарт. Адже ми можемо витлумачити історію, з огляду на ті проблеми політичної влади, рішення яких ми намагаємося знайти в наш час. Ми можемо інтерпретувати історію політичної влади з точки зору нашої боротьби за відкрите суспільство, за владу розуму, свободу, рівність і за контроль над міжнародною злочинністю. Хоча історія позбавлена цілей, ми можемо нав’язати їй наші цілі, і хоча історія позбавлена сенсу, ми можемо надати їй сенс.

Це проблема природи й конвенції, що з нею ми знову стикаємося тут. Ні природа, ні історія не можуть сказати, що нам слід робити. Факти, чи то факти природи, чи історії, не можуть прийняти рішення за нас, не можуть визначити цілі, які нам слід обрати. Саме ми впроваджуємо мету і сенс у природу та історію. Люди не однакові, але ми можемо вирішити боротися за рівні права. Людські інститути, такі як держава, нераціональні, але ми можемо вирішити боротися за те, щоб зробити їх раціональнішими. Ми самі й наша буденна мова в цілому скоріше емоційні, ніж раціональні, але ми можемо намагатися стати трохи раціональнішими й можемо навчитися вживати нашу мову не як засіб самовираження ... , а як засіб раціонального спілкування.

Сама по собі історія – я маю на думці історію політичної влади, звичайно, а не неіснуючу історію розвитку людства – позбавлена і мети, і сенсу, але ми можемо вирішити надати їй і одне, і друге. Ми можемо зробити її нашою боротьбою за відкрите суспільство і проти його ворогів ... і можемо відповідно її інтерпретувати. Зрештою, ми можемо сказати те саме про «сенс життя». Нам належить вирішити, якимбуде наш намір у житті, щоб визначити наші цілі.

Такий дуалізм фактів і рішень, на мою думку, є основоположним. Факти, як такі, позбавлені сенсу; вони можуть його здобути лише через наші рішення. Історицизм – лише одна з багатьох спроб подолати цей дуалізм, він породженийстрахом, бо уникає, усвідомлення того, що ми несемо максимальну відповідальність навіть за ті стандарти, які обираємо. Але така спроба, як мені здається, представляє саме те, що звично називають забобонністю. Адже історицизм припускає, що ми можемо пожинати плоди чужої праці, він намагається переконати нас у тому, що якщо ми підемо просто в ногу з історією, то все буде обов'язково добре, і що з нашого боку не вимагається ніякого фундаментального рішення. Він намагається перекласти нашу відповідальність на історію і в такий спосіб – на гру демонічних сил поза нами; він намагається обґрунтувати наші дії прихованими намірами цих сил, які можуть відкритися нам лише в містичному натхненні та інтуїції, а отже, він зводить наші дії та й нас самих до морального рівня людини, яка під впливом гороскопів і мрій вибирає свій щасливий квиток у лотереї. Так само, як азартна гра, історицизм породжується з розчарування в раціональності й відповідальності наших дій. Це принижена надія і принижена віра, спроба замінити надію і віру, що походить з нашого морального ентузіазму і зневаги до успіху, на впевненість, яка бере початок із псевдонауки про зірки, про «людську природу» чи про історичне призначення.

Я стверджую, що історицизм не лише раціонально неспроможний, він також суперечить будь-якій релігії, що вчить важливості совісті. Адже така релігія мусить узгоджуватися з раціоналістичним підходом до історії в її наголосі на нашій вищійвідповідальності за наші дії й за

їхній вплив на хід історії. Справді, ми потребуємо віри – діяти, жити без віри понад наші сили. Однак ми не потребуємо більшого і більшого нам не повинно бути дано. Нам не потрібна певність. Релігія, зокрема, не повинна заміняти мрії й здійснення бажань, вона не повинна нагадувати ні витягання білета в лотереї, ні отримання страхового поліса в страховій компанії. Історицистський елемент у релігії є елементом ідолопоклонства ізабобонності. [...]

Замість того, щоб ставати в позу пророків, ми повинні стати творцями своєї долі. Ми повинні навчитися чинити так добре, як можемо, і знаходити свої помилки. І коли ми відкинемо ідею про те, що історія влади буде нашим суддею, коли ми позбавимося хвилювання з приводу того, чи виправдає нас історія чи ні, тоді, можливо, досягнемо успіху у встановленні контролю над владою. [...]

Аурeліо Печчеї
(1908-1984)

Італійський економіст, громадський діяч і бізнесмен, визнаний спеціаліст у галузі управління, один з фундаторів і перший президент Римського клубу (1968) – міжнародної неурядової організації (статут його називає Асоціацією і він юридично зареєстрований у Швейцарії), яка об'єднує у своїх лавах учених, політичних і громадських діячів (не більше ста!) з різних країн світу. Діяльність цієї фундаціїспрямована на проведення досліджень глобальних проблем сучасності і ставить за мету досягти розуміння труднощів, що виникають на шляху розвитку людства, відповідно впливати на громадську думку, розробити програми і рекомендації, які сприяли б подоланню кризових процесів.

В цілому теоретична діяльність Римського клубу є неоднозначною: включає у себе широкий спектр конкретно- наукових розробок (що послужили виникненню такого нового напрямку наукових досліджень, як глобальне моделювання) і загальнофілософських розмірковувань про буття людини у сучасному світі, цінності життя та перспективи розвитку людства – розмірковувань, що привели до виникнення і поширення серед частини учених і громадських діячів різних концепцій «границь

росту», «органічного росту», «революції світової солідарності», «інноваційного навчання», «нового гуманізму». Проведення робіт у сфері глобального моделювання, побудова перших комп'ютерних моделей світу, критика негативних тенденцій західної цивілізації, розвінчання технократичного міфу про економічний ріст як найбільш ефективний засіб розв'язання всіх проблем, пошук шляхів гуманізації світу і людини, засудження гонки озброєнь, заклик припинити національнісуперечки, зберегти оточуюче середовище, підвищувати добробут людей і покращити якість їх життя – все це складає позитивні сторони діяльності Р.к., аналіз якої ми знаходимо у книзі «Людські якості» (1977). Фрагменти з неї подаємо за вид.: Печчеи А. Человеческие качества. – М.: Прогресе, 1985. – С.293-311.

Людські Якості
Глава 9
Шість цілей для людства
2. Шість стартових цілей

Запропоновані шість цілей спрямовані ... на те, щоби стимулювати більш відповідальну людську поведінку в повсякденному житті, у політичних справах, у науково-дослідницьких пошуках. Найперше завдання, отже, зводиться не до висунення конкретних рішень для тих чи інших проблем, а до того, щоби заставити людей замислитися і підготуватися, прилучившись до інформації. Досвід Римського клубу переконав мене у необхідності по можливості звертатися до найвидатніших представників наукового світу, знаходячи одночасно при цьому найбільш підходящу форму і доступну мову, аби зацікавити широку світову громадськість. У зв'язку з цим виникає декілька очевидних вимог.

Перш за все, особливої важливості набуває фактор часу: зараз все відбувається за таких стрімких швидкостей, що рішення і дії мають здебільшого терміновий характер. Тому необхідно забезпечити можливість негайного широкого розповсюдження доступною для розуміння мовою найбільш важливих нових знань і фактів по кожній з висунутих проблем. [...]

Кожній з цих проблем буде, очевидно, ... присвячено декілька більш або менш органічно взаємозв'язаних проектів, спрямованих на перегляд чи поглиблення накопичених знань, оцінку здійснювання різних нових тенденцій і перспектив розвитку, їх подальшого вивчення. Всі ці роботи повинні проводитися у дусі інтелектуальної та наукової свободи й тісного міждисциплінарного співробітництва з врахуванням властивих людству культурних відмінностей. [...]

... вказані проблеми й цілі за самою своєю природою будуть підсилювати усвідомлення того, що лише глобальний підхід... може забезпечити шлях до вирішення проблем, що стоять перед людством. Бо вони, численним ниттям зчеплені й пов'язані між собою, утворюють щось на зразок єдиної системи, охоплюючої та обплутуючої весь світ. Легко бачити, що їх нероздільність може одного прекрасного дня потребувати створення певного єдиного всесвітнього мозкового тресту, групи, котру мій друг Джон Платт називав «генеральним штабом людства». її завданням стане вивчення того, як розумно використовувати сукупність стратегічних знань людства для наступного його розвою. Ці заняття повинні знову прищепити нам смак до філософських роздумів про те, хто має і якими воліли б стати – всі ми, що належимо до незвичайного виду живих істот, котрий називається людиною. [...]

Перша ціль: «зовнішні границі»

Зараз вже зрозуміли ... те, що в результаті безконтрольної людської діяльності жорстоко постраждало колись щедре і біологічне життя планети, частково винищені її кращі ґрунти, а цінні сільськогосподарські землі все більше забудовуються і вкриваються асфальтом і бетоном доріг, що вже повністю використано багато найдоступніших мінеральних багатств, що викликане людиною забруднення можна тепер знайти буквально повсюди, навіть на полюсах і на дні океану, і що тепер наслідки цього відбиваються навіть на кліматі та інших фізичних характеристиках планети. [...]

Ціль, котру я висуваю, має бути спрямована не тільки на те, щоб відтворити загальний вигляд проблеми, але й на досягнення деяких

найбільш важливих її складових, з тим, аби людина знала, що вона може і що повинна робити, використовуючи природу в своїх цілях, якщо хоче жити з нею у гармонії. [...]

Друга ціль: «внутрішні границі»

Цілком очевидно, що фізичні та психологічні можливості людини теж мають свої границі. Люди усвідомлюють, що, розширюючи своє панування над світом, людина в прагненні до безпеки, комфорту та влади обростала цілим арсеналом усяких пристроїв і винаходів, втрачаючи при цьому ті якості, котрі дозволяли їй жити у своєму первозданному незайманому природному середовищі проживання, і що це, можливо, ослабило її фізично, притупивши біологічну активність.

Можна з впевненістю сказати, що, чим більш «цивілізованим» стає людина, тим менше вона виявляється здатного протистояти труднощам суворого зовнішнього середовища і тим більше потребує того, щоби захищати свій організм і здоров'я за допомогою всякого роду медикаментів, ліків і великої кількості інших штучних засобів. [...]

... Ми, на превеликий жаль, мало знаємо про такі важливі конкретні речі, як взаємозв'язок і взаємозалежність між здоров'ям, харчуванням і освітою, котрі набувають зараз особливого інтересу для країн, що розвиваються; про загальну придатність людини до того способу життя, котрого вона дотримується зараз і, очевидно, дотримуватиметься у майбутньому, особливо в урбанізованих комплексах; на кінець, про те, чи можна у світлі цього розвивати і покращити природні здібності людини, і якщо так, то яким чином.

Незнання цих насущих проблем може бути здатним викликати серйозні, непоправні наслідки для людини як особистості і для суспільства в цілому. [...]

... Так що основне завдання зводиться до оцінки сукупності здібностей і вияснення, як удосконалювати і приспособити їх до того, щоб не піддавати людський організм нестерпним напруженням і стресам. [...]

Третя ціль: «культурна спадщина»

Захист і збереження культурних особливостей народів і націй цілком справедливо названі, зокрема за останні роки, ключовим моментом людського прогресу і самовираження. Ці положення досить часто служать зручним прикриттям для всякого роду політичних хитрощів та інтриг. Разом з тим люди починають всі більше побоюватися, що в майбутньому всі культури можуть стати на один штиб – причому штиб, як свідчить нинішній досвід, не досить-таки привабливий – і що посування до знеособлюючої однорідності відбувається вже тепер. [...]

... Не дивлячись на добрі наміри та пусті слова на захист культурних відмінностей, зроблено в дійсності поки що дуже мало. Істинною основою культурного плюралізму майбутнього може стати тільки наша нинішня культурна спадщина. А оскільки вона зараз стрімко деградує й щезає, необхідні найактивніші та термінові заходи, щоби припинити ці непоправні в майбутньому втрати. [...]

Слід негайно вжити найсерйозніших й найактивніших заходів щодо спасіння культурної спадщини людства, котрі повинні охопити всі без винятку галузі людської діяльності, використовувати досягнення всіх наукових дисциплін: археології, епіграфіки, палеографії, філософії, етнології, антропології і перш за все історії, – щоби спільним зусиллями людства захистити його культурну спадщину. [...]

Четверта ціль: «світова спільнота»

Суть проблеми зводиться до того, аби виявити шляхи поступового перетворення нинішньої системи егоцентричних держав, керованих схильними до самоправства урядами, у світову спільноту, в основу котрої лягла б система скоординованих між собою географічних і функціональних центрів прийнятгя рішення, охоплююча всі рівні людської організації – від локального до глобального. [...]

П’ята ціль: «середовище проживання»

Однією з важливих проблем, вже зараз глибоко вражаючою людську уяву, але ще не усвідомленою в усіх її воістину грандіозних

масштабах, є проблема розміщення на планеті протягом найближчих 40 років населення, удвічі більшого, аніж нинішнє. Бо за цей короткий час доведеться докорінно поліпшити, модернізувати і, більш того, подвоїти нинішню інфраструктуру – причому не лише житлові будинки, але й усі допоміжні системи, включаючи промислову, сільськогосподарську, соціальну, культурну і транспортну. [...]

Всеохоплюючий, єдиний глобальний план людських поселень, що включає як складові частини відповідні заходи національного і регіонального масштабів, став нагальною потребою нашого часу. Звичайно, план цей повинен бути максимально гнучким. Проте разом з тим він має включати у себе декілька всіма визнаних і обов'язкових для всіх залізних правил про охорону і збереження того, що ще залишилось від екологічного заповідника, включаючи сюди не тільки клімат, космічний простір, атмосферу, океани і полярні райони – хоча все це вже перебуває під загрозою і вимагає розумного використання, – але й великі земельні масиви, котрим потрібно на певний час дати спокій від якого б то не було людського втручання, полишивши їх еволюцію самій природі. [...]

... якщо ми хочемо, щоб на планеті могли одночасно існувати мільярди людських істот, нам вкрай необхіднийзагальний план використання земель у масштабах всієї планети. І не настільки важливо, чи буде зрештою прийнято цей конкретний план,... чи якийсь інший ... це – ціль людства, для реалізації котрої необхідно приступити негайно. [...]

Шоста ціль: «виробнича система»

... безперечно, найголовнішою ключовою ціллю людства є ретельний аналіз існуючого виробничого істеблішменту і виявлення того, які перетворення необхідно в ньому запланувати, аби він виявився бути спроможним найближчим десятиріччям чітко виконувати відведені йому функції.

Ці дослідження повинні включати цілу серію окремих проектів, тісно пов'язаних і паралельних з вивченням людських поселень. Один з таких проектів може бути присвяченим фінансовим питанням, він

повинен вивчити, зокрема, ті потреби в капіталі, котрі тісно зв’язані з побудовою й експлуатацією інфраструктури та промислових підприємств... Тут необхідно передбачити також конкретні шляхи і засоби забезпечення цих воістину величезних фінансових коштів. Інший проект міг би більш детально розглянути проблему зайнятості, почавши, наприклад, з оцінки потреб у робочій силі, залучивши сюди спеціалістів сфери управління, і виробити основи для створення світової системи, котра могла б регламентувати і координувати на міжнародному рівні всі питання, зв’язані із забезпеченням зайнятості, відповідними асигнуваннями, підготовкою кадрів і професійним навчанням. На завершальній стадії цей проект міг би спробувати знайти підхід до вирішення гострої проблеми повного залучення до активної діяльності всіх людських ресурсів... [...]

Ще одне дослідження ... необхідно присвятити питанням територіального розміщення і раціоналізації світового виробничого істеблішменту. [...]

3. Слово На Закінчення

Закінчити я хочу словом, ... і слово це – любов... Головне – людська особистість, вона важливіша за будь-які справи і будь-які ідеї, бо всі вони без людей абсолютно нічого. А головне у кожному з нас і у нашому житті – узи любові, бо лише завдяки їм наше життя перестає бути коротким епізодом і набуває сенсу вічності.

АЛФАВІТНИЙ ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

АББАНЬЯНО Нікколо (1901-1990) – італ. філос., основоположник «позитивного екзистенціалізму».

АБЕЛЯР П'єр (1079-1142) – франц. філософ і богослов, один з гол. представників концептуалізму.

АВҐУСТИН Блаженний Аврелій (354-430) – християн, богослов і філософ-містик, представник патристики.

АВРЕЛІЙ Марк (121-180) – представник пізнього римського стоїцизму, римський імператор.

АҐАССІ Джозеф (нар. 1927) – ізраїльск. філософ, історик науки, один з лідерів постпозигивіст. філософії науки.

АҐАЦЦІ Евадро (нар. 1934) – італ. філософ і логік.

АДЛЕР Альфред (1870-1937) – австр. психолог і психіатр, творець т.з. «індивідуальної психології».

АДОРНО Теодор (1903-1969) – нім. філософ і соціолог; розробляв ідеї «негативної діалектики» як основи соціал. критицизму.

АЙДУКЕВИЧ Казімеж (1890-1963) – польс. логік і філософ, представник львівсько-варшавської школи.

АЙЄР Алфред Джулс (1910-1989) – англ.філос., неопозитивіст.

АЛЕКСАНДР АФРОДІСІЙСЬКИЙ (2-3вв.) – давньогрецький філософ, коментатор Аристотеля.

АЛЬБЕРТ ВЕЛИКИЙ (1206-1280) – німецький теолог, філософ-енциклопедист та природознавець; актуалізував спадщину Аристотеля у середньовічній філософії.

АЛЕКСАНДЕР Семюел (1859-1938) – англ.філософ, представник неореалізму; один із засновник, теорії емерджентної еволюції.

АЛЬБЕРТ Ганс (нар. 1929) – нім. філософ, соціолог, економіст, один з представників «критичного раціоналізму».

АНАКСАГОР (бл. 500-428 до н.е.) – давньогрец. натур. філософ.

АНАКСІМАНДР (бл. 610-546 до н.е.) – давньогрец. філософ, з Мілета.

АНАКСІМЕН (бл. 585-бл. 525 до н.е.) – давньогрец. філософ.

АНДРОНІК Родоський (I ст. до н.е.) – давньогрец. філософ, один з керівників перипатетичної школи.

АНСЕЛЬМ Кентерберійський (1033-1109) – богослов і філософ, представник ранньої схоластики.

АНТІСФЕН (бл. 435-370 до н.е.) – давньогрец. філософ, засновник школи кініків. АПЕЛЬ Карл Отто (1922-2017) – нім. філософ; признає мову первісною сферою філософського аналізу.

АПУЛЕЙ Люцій (123-?) – римський ритор, письменник та філософ-платонік; систематизатор платонівської філософії.

АРІЄС Філіпп (1914-1984) – франц. історик і соціальний філософ, спеціаліст з історичної демографії.

АРІСТІПП (бл. 435-бл. 360 до н.е.) – давньогрец. філософ, засновник школи кіренаїків, учінь Сократа; ствердив, що філософія його навчила розмовляти з будь- якою людиною на будь-яку тему.

АРІСТОТЕЛЬ (384-322 до н.е.) – давньогрец. філософ і енциклопедичний вчений, основоположник метафізики, логіки, гноселолгії, етики, естетики та інших галузей знання – політології, економіки, психології, мистецтвознавства.

АРОН Реймон Клод Фердинанд (1905-1983) – франц. філософ і соціолог.

БАДАРАЯНА (2-3 вв. н.е.) – давньоіндійський філософ, перший систематизатор веданти.

БАРТ Карл (1886-1968) – швейц. протестант, теолог, основоположник т.з. «діалектичної теології».

БАРТ Ролан (1915-1980) – франц. літературознавець, представник структуралізму. БАУЕР Бруно (1809-1882) – нім. філософ, молодогельянець.

БАУМҐАРТЕН Александр Готліб (1714-1762) – нім. філософ, засновник естетики. БАУХ Бруно (1877-1942) – нім. філософ, представник баденської школи неокантіанства.

БАШЛАР Гастон (1884-1962) – франц. філософ, засновн. неораціоналізму.

БЕКОН Френсіс (1561-1626) – англ.філософ, засновник англ.матеріалізму і експериментуючої науки Нового часу.

БЕНТАМ Іеремія (1748-1832) – англ. філософ, засновник утилітаризму.

БЕРҐСОН Анрі (1859-1941) – франц. філософ інтуїтивіст.

БЕРДЯЄВ Микола (1874-1948) – укр. і рос. філософ, представник київської гуманістичної школи, один із засновників екзистенціалізму.

БЕРКЛІ Джордж (1685-1753) –англ.філософ, суб'єктивний ідеаліст.

БЕРНАЛ Джон (1901-1971) – англ. філософ і соціолог науки.

БЕРТАЛАНФІ Людвиг (1901-1972) – австр. біолог-теоретик і філософ, один із засновників загальної теорії систем.

БЕТТІ Еміліо (1890-1970) – італ. історик права, провідний представник герменевтики.

БЛОНДЕЛЬ Моріс (1861-1949) – франц. філософ, творець «філософії дії».

БЛОХЕрнст (1885-1977) – нім. філософ, творець т.з. «філософії надії».

БОВУАР Сімона, де (1915-1986) – франц. філософ, представник екзистенціалізму.

БОДРІЙАР Жан (1929-2007) – франц. соціолог і філософ постмодерністського напрямку.

БОУН Борден Паркер (1847-1910) – амер. теолог, засновник персоналізму.

БОХЕНСЬКІ Юзеф Марія (1902-1995) – швейц. філософ-неотоміст.

БОЕЦІЙ Аніцій (480-524) – римський філософ, теолог і поет; перекладач й коментатор Аристотеля.

БРЕНТАНО Франц (1838-1917) – австр. філософ, засновник учення про інтенцію психічних процесів.

БРУНО Джордано Філіппо (1548-1600) – італ. мислитель, з позицій натурфілософії виступав проти схоластики і римської церкви.

БУБЕР Мартін (Мордехай) (1878-1965) – ізраїл. філософ,

представник«діалектичного персоналізму».

БУЛЬ Джордж (1815-1864) – англ. математик і логік, один із засновників математичної логіки.

БУНҐЕ Маріо (1919-2020) – арген. фізик і філософ, представник наукового матеріалізму.

БЮХНЕР Людвіг (1824-1899) – нім. фізіолог, представник вульгарного матеріалізму.

БЬОМЕ Якоб (1575-1624) – нім. філософ-пантеїст, містик.

ВАЛЬ Жан (1902-1969) – франц. філософ-неогегельянець.

ВАН Стеєнберген Фернанд (1904-2000) – бельг.філософ-неотоміст.

ВАСИЛИЙ ВЕЛИКИЙ (330-379) – грец. мислитель, церковний діяч і письменник; один із засновників патристики.

ВЕБЕР Макс (Карл Еміль Максиміліан, 1864-1920) – нім. соціолог, історик, економіст; обґрунтував ідею про раціональність як вирішальною рисою європейської культури.

ВЕРНАДСЬКИЙ Володимир (1863-1945) – україн. природознавець та філософ, засновник вчення про ноосферу; заснував Академію наук України.

ВЕТТЕР Густав (1911-2001) – один з сучасних неотомістів.

ВИШЕНСЬКИЙ Іван (бл. 1545-1550 – після 1620) – укр. мислитель, гуманіст.

ВІКО Джамбатіста (1668-1744) – італ. філософ, засновник теорії історичного коловороту.

ВІНДЕЛЬБАНД Вільгельм (1848-1915) – нім. філософ, глава баденської школи неокантіанства.

ВІНЕР Норберт (1894-1964) – амер. математик, логік, засновник кібернетики.

ВІТГЕНШТАЙН Людвіг (1889-1951) – австр. філософ і логік, один із засновників аналітичної філософії.

ВОЙТИЛА Кароль (1920-2005) – польськ. філософ-неотоміст; Папа Римський Іоан Павло II.

ВОЛЬТЕР (справж. Аруе Франсуа Марі; 1694-1778) – франц.

філософ-деїст, письменник, представник франц. просвітительства.

ВОЛЬФ Хрістіан (1679-1754) – нім. філософ, раціоналіст.

ВРІГТ Георг Генріх, фон (нар. 1916) – фінськ. філософ і логік.

ГАБЕРМАС Юрген (нар. 1926) – нім. філософ і соціолог, провідний представник «другого покоління» теоретиків Франкфуртської школи, ідеолог «нових лівих».

ГАДАМЕР Ганс Генріх (1900-2002) – нім. філософ, один із провідних представників філософської герменевтики.

ГАЙДЕҐГЕР Мартін (1889-1976) – нім. філософ, один з гол. представників екзистенціалізму.

ГАССЕНДІ Пьер (1592-1655) – фран. філософ-матеріаліст.

ГАРТМАН Едуард (1842-1906) – нім. філософ, один із попередників сучас. шкіл ірраціоналізму і волюнтаризму.

ГАРТМАН Ніколай (1882-1950) – нім. філософ, засновник об'єктивно-ідеалістичного учення про буття («критичної онтології»).

ГВАРДІНІ Романс (1885-1968) – нім. католицьк. філософ і теолог.

ГЕҐЕЛЬ Ґеорг-Вільгельм Фрідріх (1770-1831) – представник нім. класичної філософії.

ГЕЙЗІНГА Йехан (1872-1945) – нідерланд. учений-філософ, теоретик культури.

ГЕЛЬВЕЦІЙ Клод Адріан (1715-1771) – фран. філософ-матеріаліст.

ГЕРАКЛІТ (бл. 544-540 – бл. 483 до н.е.) – давньогрец. філософ, засновник наївної діалектики.

ГЕРДЕР Йоганн Ґотфрід (1744-1803) – нім. філософ, один з ідеологів нім. просвітительства, письменник.

ГІЗЕЛЬ Інокентій (бл. 1600-1683) – укр. філософ, представник раннього просвітительства в Україні.

ГІЛЯРОВ Олексій (1855-1938) – укр. філософ, учений, історик культури.

ГОББС Томас (1588-1979) – англ.філософ-матеріаліст; висунув та обґрунтував ідею «суспільного договору».

ГОЛЬБАХ Поль Анрі (1723-1789) – франц. філософ, один з

ідеологів франц. революц. буржуазії.

ГОНСЕТ Фердінанд (1890-1975) – швейц. філософ, математик.

ГОРКГАЙМЕР Макс (1895-1977) – нім. філософ і соціолог; один з засновників Франкфуртської школи.

ГРАМШІ Антоніо (1891-1937) – філософ-марксист, один з творців і керівників Компартії Італії.

ГРИГОРІЙ БОГОСЛОВ (330-390) – грец. мислитель і церковний діяч, поет; однин з представників патристики.

ГРЮМВАУМ Адольф (нар. 1923) – амер. філософ науки.

ГУМБОЛЬДТ Вільгельм (1767-1835) – нім. філософ, мовознавець, держ. діяч, засновник порівняльно-істор. методу дослідж. мов.

ГУССЕРЛЬ Едмунд (1859-1938) – нім. філософ, засновник феноменології.

ҐАСЕНДІ П'єр (1592-1655) – франц. філософ, фізик і астроном, розвивав ідеї атомізму і етику Епікура.

ҐОББС Томас (1588-1679) – англ.філософ, один із засновників механістичного матеріалізму.

Д'АЛАМБЕР Жан Лерон (1717-1773) – франц. математик і філософ, один з головних представників франц. просвітительства XVIII ст.

ДАНИЛЕВСЬКИЙ Микола (1822-1885) – рос. публіцист, соціолог, ідеолог панславізму.

ДАРВІН Чарлз Роберт (1809-1882) – англ. біолог, засновник діалектичного вчення про еволюцію.

ДЕВІДСОН Дональд Герберт (1917- 2001) – америк. філософ і логік, представник аналітичної філософії.

ДЕКАРТ Рейе (1596-1650) – франц. філософ, математик, природознавець, у філософії- деїст.

ДЕЛЬОЗ Жюль (1928-1995) – франц. філософ, історик.

ДЕМЕТРІЙ ФАЛЕРСЬКИЙ (360-280) – давньогрец. філософ і афінський політ діяч, один із засновників Олександрійської бібліотеки й Мусея.

ДЕМОКРІТ (бл. 460 – бл. 370 до н.е.) – давньогрец. філософ, один

з основоположників атомізму.

ДЕРРІДА Жак (1930-2004) – франц. філософ, один з представників постструктуралізму.

ДЖЕМС (ДЖЕЙМС) Уільям (1842-1910) – амер. філософ, психолог, один із засновників прагматизму.

ДЖЕНТІЛЕ Джовані (1875-1944) – італ. філософ-неогегельянець.

ДЖЕФФЕРСОН Томас (1743-1826) – амер. філософ, просвітник і держ. діяч.

ДІДРО Дені (1713-1784) – франц. філософ, письменник і теоретик мистецтва, організатор і редакт. франц. «Енциклопедії».

ДІЛЬТЕЙ Вільгельм (1833-1911) – нім. історик культури і філософ, один із засновників «філософії життя».

ДІОГЕН Лаертський (1-а пол. III ст. –) – давньогрец. історик філософії.

ДІОГЕН Сінопський (бл. 404 – бл. 323 до н.е.) – давньогрец. філософ, один з голов.представників школи кініків.

ДОНЦОВ Дмитро (1883-1973) – політ, діяч, автор концепції інтегрального націоналізму; представник укр. діаспори.

ДУН ЧЖУНШУ (190-120 до н.е.) – китайск. філософ; надав конфуціанству характер державної ідеології.

ДЮРКГЕЙМ Еміль (1858-1917) – франц. соціолог, філософ-позитивіст.

ДЬЮЇ Джон (1859-1952) – амер. філософ, засновник інструменталізму, один з голов.представників прагматизму.

ЕВОЛАЧезаре Андреа Джуліо (1898-1974) – італ. філософ і художник, дотримувався «філософії життя».

ЕЙКЕН Рудольф (1846-1926) – нім. реліг. філософ, письменник, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури (1908).

ЕКХАРТ Йоган, або Майстер Екхарт (бл. 1260-1327) – нім. богослов.

ЕЛКАНА Ієгуді (нар. 1936) – ізраїл. історик і філософ науки.

ЕМПЕДОКЛ (бл. 490-430 до н.е.) – давньогрец. філософ.

ЕПІКУР (341-270 до н.е.) – давньогрец. філософ.

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ, Дезідерій (псевдонім Герхарда Герхардса; 1469-1536) – учений-гуманіст епохи Відродження.

ЕРІУГЕНА (Ерігена) Іоанн Скот (бл. 810 – бл. 877) – ірл. філософ-схоласт, один із засновників середньовіч. реалізму.

ЖІЛЬСОН Етьєн Анрі (1884-1978) – франц. філософ, один з голов.представників неотомізму.

ЗЕНОН ЕЛЕЙСЬКИЙ (бл. 490 – 430 до н.е.) – давньогрец. філософ.

ЗІММЕЛЬ Георг (1858-1918) – нім. філософ, соціолог, один з голов.представників «філософії життя».

ІБН РУНІД Абу-ль-Валід Мухаммед Ібн-Ахмед (латинізоване Аверроес; 1126-1298) – араб, мислитель, коментатор Арістотеля.

ІБН СІНА Абу Алі Хусейн Ібн Абдаллах (латинізоване – Авіценна, бл. 980-1037) – тадж. та іран. філософ, природознавець.

ІНГАРДЕН Роман (1893-1970) – польск. філософ; розвинув варіант «реалістичної феноменології».

ІОАНН ДАМАСКІН (бл. 675 – бл. 753) – візантійський богослов, філософ і поет, систематизатор грец. патристики.

ІППОЛІТ Жан (1907-1968) – франц., неогегельянець.

КАЛЬВІН Жан (1509-1564) – один із провідних діячів Реформації, засновник кальвінізму (пуританства).

КАМПАНЕЛЛА Томаззо (1568-1639) – італ. філософ Відродження.

КАМЮ Альбер (1913-1960) – франц. філософ, письменник, представник

екзистенціалізму, засновник «філософії абсурду».

КАНТ Іммануель (1724-1804) – засновник нім. класич. ідеалізму; висунув одну із гіпотез походження Сонячної системи.

КАРЛЕЙЛЬ Томас (1795-1881) – англ. філософ, письменник, історик.

КАРНАП Рудольф (1891-1970) – австр. і америк. філософ і логік, один із провідних представників логічного позитивізму й філософії науки.

КАССІРЕР Ернст (1874-1945) – нім. філософ, один з головн. представників марбурзької школи неокантіанства.

КАФКА Франц (1883-1924) – австр. письменник, що втілив мотив трагічного безсилля перед абсурдністю сучас. суспільства.

К'ЄРКЕГОР Сьорен (1813-1855) – дат. філософ, один з попередниківекзистенціалізму.

КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан (1968-1920) – укр. визначний правознавець, соціолог, філософ, громадський діяч.

КОГЕН Герман (1842-1918) – глава марбурзької школи.

КОЖЕВ Александр (1602-1966) – франц. філософ-неогегельянець.

КОЗЛОВ Олексій (1831-1600) – укр. філософ позитивістською напряму.

КОЙРЕ Александр (1901-1968) – франц. філософ та історик.

КОЛЛІНТВУД Робін Джордж (1889-1943) – брит.філософ-неотегельянець.

КОНДІЛЬЯК Етьєн Бонно де (1715-1780) – франц. філософ-проснітитель.

КОНДОРСЕ Марі Жан Антуан Нікола (1743-1794) – франц. філософ, представник Просвітництва.

КОНИСЬКИЙ Григорій (1717-1795) – укр. письменник, філософ, представник раннього просвітництва, церков, і культур, діяч.

КОНТ Огюст (1798-1857) – франц. філософ, один із засновників філософії позитивізму.

КОНФУЦІЙ (Кун Фу-цзи; 551-479 до н.е.) – давньокит. філософ; усі проблеми людського існування і пізнання світу осмислюються К. в соціально-етичній площинні.

КОПШН Павло (1922-1971) – радянський філософ, талановитий організатор науки, у 1962-1968 рр. – директор інституту філософії АН України.

КОРЕТ Емеріх (1919-2006) – австр. реліг. філософ і теолог.

КОТАРБІНСЬКИЙ Тадеуш (1886-1981) – польс. логік і філософ, представник львівсько-варшавської школи, засновник праксеології.

КРОНЕР Ріхард (1884-1974) – нім. філософ-неогегельянець.

КРОЧЕ Бенедетто (1866-1925) – італ. філософ, неогегельянець.

КУАЙН Уіллард ван Орман (нар. 1908) – амер. філософ і логік, один з лідерів істор.-еволюціоністського напряму.

КУН Томас Семюел (1922-1996) – амер. представник філософії науки.

ЛАКАН Жак (1901-1981) – франц. філософ, представник структуралізму.

ЛАКАТОС (Лакатош) Імре (1922-1974) – англ.історик науки, представник англо-американ. філософії науки.

ЛАКРУА Жан (1900-1986) – франц. філософ, один з провідних представників структуралізму.

ЛАМЕТРІ Жюльєн Офре де (1709-1751) – франц. філософ.

ЛАО-ЦЗИ (2-а пол VI – 1-а пол. V ст. до н.е.) – давньокитайський філософ, засновник даосизму.

ЛЕВІ-БРЮЛЬ Люс'єн (1857-1939) – франц. філософ, представник і творець концепції структурної антропології.

ЛЕВІ-СТРОС Клод (1908-2009) – франц. філософ, творець концепції структурної антропології.

ЛЕЙБНІЦ Ґотфрід Вільгельм (1646-1716) – нім. філософ, раціоналіст.

ЛЕК'Є Жюль (1814-1862) – франц. філософ, один з перших представників неокритицизму.

ЛИПИНСЬКИЙ В'ячеслав (1882-1931) – визначний історик, соціолог, політик, публіцист, представник укр. діаспори.

ЛОКК Джон (1632-1704) – англ.філософ, основополож. сенсуалізму.

ЛУКАСЄВИЧ Ян (1878-1956) – польськ. філософ і логік, один з представників Львівсько-Варшавської школи.

ЛУКАЧ Дьордь (1885-1971) – угорськ. філософ марксистського напряму.

ЛУКРЕЦЙ Тіт Лукрецій Кар (бл. 99-95 – 55 до н.е.) – давньорим. поет і філософ.

ЛЮТЕР Мартін (1483-1546) – діяч Реформації, засновник

лютеранства.

МАЙМОНІД (1135-1204) – середньовіч. еврейськ. філософ.

МАРГОЛІС Джозеф(нар. 1924) – амер. філософ-матеріаліст.

МАРІТЕН Жак (1893-1973) – франц. філософ, один з голов.представників неотомізму.

МАРК Зігфрід (1889 – 1957) – нім. філософ-неогегельянець.

МАРКС Карл Генріх (1818-1883) – основоположникмарксизму, вчений.

МАРКУЗЕ Герберт (1898-1979) – нім. та амер. філософ, соціолог.

МАРСЕЛЬ Ґабріель Оноре (1889-1973) – франц. філософ, засновник франц. католицького екзистенціалізму, письменник.

МАХ Ернст (1838-1916) – австр. філософ, фізик, засновник махізму.

МЕРЛО-ПОНТІ Моріс (1908-1961) – франц. філософ, представник феноменології.

МЕРС'Є Дезіде Жозеф(1851-1926) – кардинал, томіст.

МОЛЕШОТТ Якоб (1822-1893) – нім. фізіолог і філософ,один із засновників вульгарного матеріалізму.

МОНТЕНЬ Мішель (1533-1592) – франц. просвітитель,філософ-скептик.

МОНТЕСК'Є Шарль Луі (1689-1755) – франц. філософ-просвітитель.

МОР Томас (1478-1535) – англ.гуманіст, політ, діяч.

МО-ЦЗИ (Мо ді; 479-381 до н.е.) – давньокит. філософ, засновник моїзму – вчення, спрямованого проти Конфуціанства.

МУР Джордж Едуард (1873-1958) – англ.філософ, один із представників неореалізму. НАТОРП Пауль (1854-1924) – нім. філософ, представник Марбурзької школи неокантінства.

НЕЙРАТ Отто (1882-1945) – австр. філософ, соціолог і економіст, один з найактивніших членів Віденського гуртка.

НІБУР Райнгольд (1892-1971) – амер. протестант, теолог, представник «діалектичної теології».

НІКОЛАС ІЗ КУЗИ (українізов. «Микола Кузанський»; 1401-1464)

– нім. теолог, філософ, учений епохи Відродження.

НІЦШЕ Фрідріх (1844-1900) – нім. філософ, один з засновників «філософії життя».

ОККАМ Уільям (бл. 1285-1349) – англ. теолог і філософ-схоласт, один з провідних представників номіналізму.

ОРІГЕН (185-253) – античний філософ і теолог, один з гол. представників патристики. ОРТЕГА-І-ГАСЕТ Хосе (1883-1955) – іспмислитель, представник філософії культури і філос. антропології.

ОСТВАЛЬД Вільгельм Фрідріх (1853-1932) – нім. фізико-хімік і філософ; засновник «енергетизму».

ПАРАЦЕЛЬС (справж. прізв. та ім'я – Бомбаст фон Гогенгейм Філіпп Ауреол Теофраст; 1493-1541) – нім. лікар, натурфілософ.

ПАРМЕШД (кін. VI – V ст. до н.е.) – давньогрец. філософ, один з гол. представників елейської школи.

ПАСКАЛЬ Блез (1623-1662*)* – франц. математик і фізик, один із засновників теорії ймовірностей; у філософії вагався між раціоналізмом і містицизмом.

ПАТНЕМ Хіларі (нар. 1926) – амер. філософ, логік, один з провідних представників аналітичної філософії.

ПЕТРАРКА Франческо (1304-1374) – італ. поет і філософ-мораліст, один із засновників європейського гуманізму.

ПЕТЦОЛЬД Йозеф (1862-1929) – нім. філософ-емпіружритик, один із авторів концепції «принципової координації суб'єкта і об'єкта».

ПІАЖЕ Жан (1896-1980) – швейц. психолог, філософ і логік, засновник т.з. генетичної епістемології; сформулював осн. положення операційної концепції інтелекту.

ПІКО делла Мірандола (1463-1494) – італ. мислитель Відродження.

ПІРРОН (бл. 365-275 до н.е.) – давньогрец. філософ, засновник античного скептицизму.

ПІРС Чарлз Сандерс (1839-1914) – амер. філософ, логік, математик; один із засновників прагматизму і семіотики.

ПІФАГОР (бл. 580-500 до н.е.) – давньогрец. математик і філософ.

ПЛАТОН (428 або 427-347 до н.е.) – давньогрец. філософ.

ПЛЕСНЕР Гельмут (1892-1985) – нім. філософ, один з основоположників філософської антропології.

ПЛОТІН (бл. 205 – 270) – античний філософ, засновник неоплатонізму.

ПОППЕР Карл Раймунд (1902-2005) – англ. філософ-позитивіст.

ПОРФИРІЙ (232 – бл. 304) – античний філософ-неоплатонік.

ПОТЕБНЯ Олександр (1835-1891) – укр. та рос. філолог і мислитель; розвивав ідеї філософії мови.

ПРОКЛ (412-485) – давньогрец. філософ-неоплатонік.

ПРОКОПОВИЧ Теофан (1677-1736) – укр. і рос. письменник, учений, культур, і церк. діяч.

ПРОТАГОР (бл. 490 – бл. 420 до н.е.) – давньогрец. філософ, один з представників софістики.

ПРУДОН П'єр Жозеф (1809-1865) – франц. політ, діяч, філософ, соціолог, економіст; один із засновників анархізму.

РАЙХ Вільгельм (1897-1957) – австр. психолог і психіатр, родоначальник фрейдо-марксизму.

РАЙХЕНБАХ Георг (1891-1953) – австр. філософ-неопозитивіст.

РАНЕР Карл (1904-1984) – нім. реліг. філософ, неотоміст.

ФРАНКО (1884-1934) – один з учнів З. Фрейда.

РАССЕЛ Бертран (1872-1970) – англ.філософ, логік, математик, соціолог; за філос. поглядами – неопозитивіст.

РЕЙК Теодор (1888-1969) – амер. психоаналітик.

РІККЕРТ Генріх (1863-1936) – нім. філософ, один із засновників баденськоїшколи неокантіанства.

РІКЬОР Поль (1913-2005) – франц. філософ, представник реліг. феноменологічної герменевтики.

РОЙС ДЖОСАЙЯ (1855-1815) – амер. філософ-неогегельянець.

РОСТОУ Уолт Уітмен (1916-2003) – амер. соціолог, економіст, історик; засновник теорії «стадій економічного зростання».

РОСЦЕЛЛГН Іоанн (бл. 1050 – бл. 1122) – франц. богослов і філософ-схоласт, один з гол. представників номіналізму.

РУДОЛЬФ Отто (1869-1937) – нім. протестантський теолог.

РУССО Жан-Жак (1712-1778) – франц. просвітитель, філософ-деїст; один із засновників теорії суспільного договору.

САНТАЯНА Джордж (1863-1952) – амер. філософ, письменник, представник критичного реалізму.

САРТР Жан Поль (1905-1980) – франц. філософ, один з гол. представників екзистенціалізму; громад, діяч, письменник.

СЕКСТ Емпірик (бл. 200-250) – давньогрец. філософ, лікар і астроном; один з гол. представників скептицизму.

СЕЛЛАРС Рой Вуд (1880-1973) – філософ-матеріаліст, один з основоположників критичного реалізму і натуралістичної філософії у США.

СЕНЕКА Луцій Анней (бл. 4 до н.е. – 65 н.е.) – давньорим. філософ-стоїк, політич. діяч і письменник.

СЕНТОР Леопольд (1906-2000) – філософ, засновник т.з. «негритюду» – оригінального екзистенціалістського вчення, поширеного в Зах. Африці і островах Карібського моря.

СКОВОРОДА Григорій (1722-1794) – укр. філософ-пантеїст; просвітитель-гуманіст, демократ, поет.

СЛОТЕРМАКПетер (нар. 1947) – нім. філософ, «Критика цинічного розуму» котрого вважається маніфестом постмодернізму.

СМОТРИЦЬКИЙ Герасим (р.н. невідом. – п. 1594) – укр. письменник-полеміст, педагог.

СМОТРИЦЬКИЙ Мелетій Герасимович (бл. 1578-1633) – укр. письменник-полеміст, філолог, церк. та освітній діяч.

СОКРАТ (бл. 469-399) – давньогрец. філософ.

СОЛОВЙОВ Володимир (1853-1900) – рос. філософ, богослов, поет.

СОРОКІН Пітірім (1889-1968) – рос. та амер. соціолог, один з гол. представників теорії «конвергенції».

СПЕНСЕР Герберт (1820-1903) – англ.філософ і соціолог, один із засновників позитивізму і органічної школи у соціології.

СПІНОЗА Бенедикт (Барух; 1632-1677) – нідерланд. філософ.

СУЗУКІ Д. Т. (1869-1960) – япон. філософ, один знайвідоміших спец. з буддизму та дзен-буддизму.

ТАРСЬКИЙ Альфред (1802-1984) – польський логік, одинз представників Львівсько-Варшавської школи.

ТВАРДОВСЬКИЙ Казімеж (1866-1938) – польс. філософ,засновникЛьвівсько-Варшавської школи.

ТЕЙЯР де ІПАРДЕН П'єр (1881-1955) – франц. вчений-палеонтолог, філософ і теолог; засновник тейярдизму.

ТЕОФРАСТ (Феофраст; бл. 370-288 до н.е.) – давньогрец.філософ, логік, ботанік, послідовник Арістотеля.

ТЕРТУЛЛІАН Квінт СептімійФлоренс (бл. 160 – після 220) – давньорим. християн, теолог і письменник.

ТІЛЛІХ Пауль (1886-1965) – нім. протестант, теолог,філософ представник християнського соціалізму.

ТОЙНБІ Арнольд Джозеф (1889-1975) – англ.історик ісоціолог, засновник теорії історичного круговороту.

ТОМА з АКВІНО (українізов. «Фома Аквінський»; 1225-1274) – італ.філософ-схоласт, засновник томізму.

УАЙТХЕД Альфред Норт (1861-1947) – англ.та амер.філософ, логік.

ФАЛЕС (бл. 625-547 до н.е.) – давньогрец. філософ.

ФАРАБІ (аль-Фарабі) Абу Наср Мухаммед Ібн-Тархан (870-950) – середньоазіат. філософ, один із перших на Сході популяризаторів античної філософії.

ФЕЙЄРАБЕНД Пауль (1924-1994) – амер. філософ, представник філософії науки.

ФЕЙЄРБАХ Людвіг Андреас (1804 – 1872) – нім. філософ.

ФІНК Ойген (1905-1975) – нім. філософ, представникфеноменології.

ФІХТЕ Йоганн Готліб (1762-1814) – нім. філософ.

ФЛОРЕНСЬКИЙ Павло (1882-1943) – рос. вчений, реліг.філософ.

ФОГТ Карл (1817-1895) – нім. природознавець і філософ, один з гол. представників вульгарного матеріалізму.

ФРЕЙД Зігмунд (1856-1939) – австр. психіатр і психолог, засновник теорії психоаналізу, що є основою фрейдизму.

ФРОММ Еріх (1960-1980) – нім. і амер. філософ, психолог і соціолог, один із засновників неофрейдизму.

ФУКО Мітель Поль (н. 1928) – франц. філософ, один з осн. представників франц. структуралізму; історик культури.

ЧЕЛПАНОВ Георгій (1862 -1936) – укр. філософ, неокантіанець.

ЧИЖЕВСЬКИЙ Дмитро (1894-1977) – укр. вчений, філософ, історик, філолог, славіст. представник укр. діаспори.

ШВЕЙЦЕР Альберт (1875-1965) – нім. філософ, теолог, лікар.

ШЕЛЕР Макс (1374-1928) – нім. філософ, один із засновників аксіології, соціології пізнання та філос. антропології.

ШЕЛЛІНГ Фрідріх Вільгельм Йозеф (1775-1854) – нім. філософ, представник нім. класичної філософії.

ШЕСТОВ (Шварцман) Лев (1866 – 1938) – філософ зі світовим іменем, виходець з України; один з основополож. екзистенціалізму.

ШЛІК Моріц (1882-1936) – австр. філософ і фізик, представник логічного позитивізму, засновник Віденського гуртка.

ШОПЕНГАУЕР Артур (1788-1860) – нім. філософ, учення якого пройняте волюнтаризмом, ірраціоналізмом, песимізмом.

ШПЕНГЛЕР Освальд (1880-1936) – нім. філософ, історик, один із засновників сучас. філософії культури, представник «філософії життя».

ШТІРНЕР Макс (справж. прізв. та ім'я – Шмідт Йоганн Каспар; 1806-1856) – нім. філософ-молодогегельянець, один із засновників анархізму.

ШТРАУС Давід Фрідріх (1808-1874) – нім. філософ-молодогегельянець.

ЮМ ДЕВІД (1711-1776) – англ.філософ, історик і економіст.

ЮРИНЕЦЬ В. (1891 – рік загибелі невідомий) – укр. філософ; активно працював в галузі філософії культури, естетики.

ЮРКЕВИЧ Памфіл (1827-1874) – укр. і рос. філософ, на укр. грунті розробляв «філософію серця».

ЯСПЕРС Карл (1883-1969) – нім. філософ, один із засновників екзистенціалізму.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Шановний читачу! Вами прочитаний ще один посібник, який передбачений навчальною програмою. У ньому були розглянуті фундаментальні філософські проблеми, до яких філософи зверталися в усі історичні епохи у спробах переосмислити себе, навколишній світ і своє місце у ньому. Це проблеми людини, її душі, свідомості, пізнання, цінностей, а також проблеми світоустрою, його нескінченності у часі і просторі. Це і соціальні проблеми, які безпосередньо зумовлюють наше буття. За своєю природою вказані проблеми належать до «вічних», тобто таких, які існують так же довго, скільки існує й сама філософія. Вони і сьогодні не втратили своєї актуальності, оскільки життя ставить перед нами нові завдання, які вимагають свого осмислення.

Головна мета пропонованого посібника полягала у тому, щоб ознайомити студентів із названими проблемами, які обговорювалися та осмислювалися в філософії з найдавніших часів і до сьогодення. У трактуванні поставлених проблем в навчальному посібнику автор прагнув відобразити стан філософських розробок в Україні і врахувати рівень викладання філософії в зарубіжних вищих навчальних закладах. Виклад матеріалу не припускає висловлювань істин в останній інстанції. Завдання студента не в тому, щоб беззастережно прийняти і викласти позицію, що міститься в навчальному посібнику, а в тому, щоб за допомогою даного посібника зрозуміти суть обговорюваних проблем, щоб усвідомити їх світоглядне і методологічне значення.

Пропонуючи даний стислий посібник з історії філософії, ми прагнули дати об’ємну картину різноманітних поглядів і уявлень, надавши можливість читачу вибрати ті, які найбільш відповідають його знанням, життєвому досвіду, світовідчуванню, емоційному стану, інтуїції. Завдання посібника полягає у тому, щоб спонукати студентів, що вивчають філософію, проникнути в скарбницю філософської думки і на цій основі самостійно сформувати свій свідомий (а не стихійний) світогляд, бо філософськи обґрунтована, ціннісна орієнтована

світоглядна позиція є невід'ємним надбанням кожної освіченої людини.

Важливо також відзначити, що будь-який посібник з історії філософії, у тому числі і той, який ви тримаєте в руках, наш шановний читач, – це лише виклад основ філософської науки. Щоб зробити крок далі, є, мабуть, один вірний спосіб: читати і перечитувати, вивчати філософську класику, тобто твори великих, видатних філософів світу. Їх книги на все життя увійдуть до вашого внутрішнього, духовного світу – ким би ви не були, наш сьогоднішній студент і аспірант, за своєю майбутньою професією.

Ось чому автор включив до посібника найбільш важливі з його точки зору уривки з першоджерел. Ми усвідомлюємо, що засвоєння і осмислення оригінальних філософських творів далеко не кожному доступне з першого разу. Не слід забувати, що багато які з цих праць обдумувалися і писалися авторами не один десяток років. Ідеї, викладені в них, містять певну трудність для сприйняття і розуміння. Проте вже при другому, а тим більше третьому читанні багато що, а іноді і все – стає ясним для допитливих і наполегливих. «Все прекрасне так само важке, як і рідке». Цими словами великого філософа Спінози автор і закінчують свою книгу в надії, що вона збудить інтерес до філософського знання перш за все у молоді, у нових поколінь багатонаціональної української інтелігенції.

Навчальне видання

Попович Микола Дмитрович

ФІЛОСОФІЯ. Історія і теорія
Навчальний посібник

Здано в набір 27.05.2022. Підписано до друку 31.05.2022.
Формат 60х84 / 16. Гарнітура Times. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 40,2. Обл.-вид. арк. 40,5. Тираж 300 прим.
Зам. 27.05-01.